Erik Jan Zürcher

SAVAŞ, DEVRİM VE ULUSLAŞMA
Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi: 1908-1928

Çeviren
Ergun Aydınoğlu

ERIK JAN ZÜRCHER
SAVAŞ, DEVRİM VE ULUSLAŞMA
TÜRKİYE TARİHİNDE GEÇİŞ DÖNEMİ: 1908-1928
ÇEVİREN ERGUN AYDINOĞLU
(KİTAPTA YERALAN "SİYASET ADAMI TARİHÇİ OLUNCA" VE
"OSMANLI İMPARATORLUĞU 1850-1922: KAÇINILMAZ ÇÖKÜŞ" ADLI MAKALELER
MELİS BEHLİL TARAFINDAN ÇEVRİLMİŞTİR.)

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI 84
TARİH 12

ISBN 975-8998-00-5

KAPAK ENVER PAŞA, TRABLUSGARB'DA BİR SUBAYA MADALYA TAKARKEN,
SAĞ BAŞTA MUSTAFA KEMAL DURMAKTADIR.

1. BASKI İSTANBUL, OCAK 2005

© BİLGİ İLETİŞİM GRUBU YAYINCILIK MÜZİK YAPIM VE HABER AJANSI LTD. ŞTİ.
YAZIŞMA ADRESİ: İNÖNÜ CADDESİ, NO: 28 KUŞTEPE ŞİŞLİ 34387 İSTANBUL
TELEFON: 0212 311 60 00 - 217 28 62 / FAKS: 0212 347 10 11

www.bilgiyay.com
E-POSTA yayin@bilgiyay.com
DAĞITIM dagitim@bilgiyay.com

YAYINA HAZIRLAYAN ECE TURNATOR – MEHMET BEŞİKÇİ
TASARIM MEHMET ULUSEL
DİZGİ VE UYGULAMA MARATON DİZGİEVİ
DÜZELTİ SAİT KIZILIRMAK
BASKI VE CİLT SENA OFSET AMBALAJ VE MATBAACILIK SAN. TİC. LTD. ŞTİ.
LİTROS YOLU 2. MATBAACILAR SİTESİ B BLOK KAT 6 NO: 4 NB 7-9-11 TOPKAPI İSTANBUL
TELEFON: 0212 613 03 21 - 613 38 46 / FAKS: 0212 613 38 46

İstanbul Bilgi University Library Cataloging-in-Publication Data
İstanbul Bilgi Üniversitesi Kütüphanesi Kataloglama Bölümü tarafından kataloglanmıştır.

Zürcher, Erik Jan.
Savaş, Devrim ve Uluslaşma: Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi: 1908-1928
p. cm.
Includes bibliographical references and index.
ISBN 975-8998-00-5 (pbk.)

1. Turkey—History—19th century. 2. Turkey—History—20th century.
DR583.287 S28 2004

İçindekiler

vii Okura

1 BİRİNCİ BÖLÜM Kaynaklar, Eleştiriler

3 *1* Siyaset Adamı Tarihçi Olunca

15 *2* Kâzım Karabekir ve *İstiklâl Harbimiz* Kitabı

27 *3* Güvenilir Kaynaklar: Birinci Dünya Savaşı'nda İstanbul Hollanda Büyükelçiliği'nin Siyasi İstihbaratı

45 *4* Türkiye Cumhuriyeti'nin Osmanlı Mirası: Yeni Bir Dönemselleştirme Denemesi

63 *5* Osmanlı İmparatorluğu 1850-1922: Kaçınılmaz Çöküş

81 *6* Modern Türkiye'ye Ne Oldu? Kırk Yıl Sonra Bernard Lewis'in *Modern Türkiye'nin Doğuşu* Kitabı

101 İKİNCİ BÖLÜM İmparatorluğun Son Yılları

103 *7* 1909 İstanbul'unda Köktendinci Bir Ayaklanma mı? Hollanda Büyükelçilik Raporlarında 31 Mart

121 *8* Sultan Reşad'ın Haziran 1911'deki Makedonya Seyahati

139 *9* Jön Türkler: Sınır Bölgelerinin Çocukları

155 *10* Teoride ve Pratikte Osmanlı Zorunlu Askerlik Sistemi (1844-1918)

173 *11* Ölümle Firar Arasında: Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Askerinin Deneyimleri

201 *12* Birinci Dünya Savaşı'nda Amele Taburları

215 *13* Osmanlı İmparatorluğu ve Mondros Mütarekesi

225 ÜÇÜNCÜ BÖLÜM Cumhuriyete Doğru

227 *14* İslam Milliyetçiliğinin Dili

241 *15* İttihad ve Terakki Cemiyeti Tarihinin Son Evresi (1923-1924)

253 *16* Atatürk İmgeleri

265 *17* Atatürk ve Muhalefet: 1924'teki Çok Partili Demokrasi

273 *18* Türkiye Cumhuriyeti Sınırlarına Yeniden Bakarken

283 *19* İki Genç Türkoloğun Kemalist Türkiye'yi Keşfi: Robert Anhegger ve Andreas Tietze'nin Seyahat Günceleri

301 *20* Türkiye Cumhuriyeti Tarihi: Bir Özet

313 **Bu Kitapta Yer Alan Makalelerin Orijinalleri**

315 Dizin

Okura

Bu derlemeyi basma fikri neredeyse dört yıl önce dostum Fahri Aral ile İstanbul'da hoş bir akşam vakti ortaya atıldı. O günü takip eden yıllarda her ikimiz de kitapla ilgilenemeyecek kadar yoğunduk; ben Leiden Üniversitesi'nde Türkiyat Araştırmaları Bölümü'ndeki çalışmalarımla, Fahri de Bilgi Üniversitesi Yayınları'nı kurma ve geliştirme çalışmalarıyla. Nihayet şimdi derleme Türk okurlara üstelik de tam planladığımız gibi ulaşabildiği için fevkalâde memnunum.

Makalelerin hem asıllarını hem de çevirilerini gözden geçirdikten sonra, bazı hususlarda size özür borçluyum. Öncelikle, yazılar on beş yılı aşkın bir zaman dilimini kapsadığından bir kısmı eskimiş sayılabilir. Yani, makalelerin ardından yeni çalışmaların yayımlanmış olma olasılığı var.

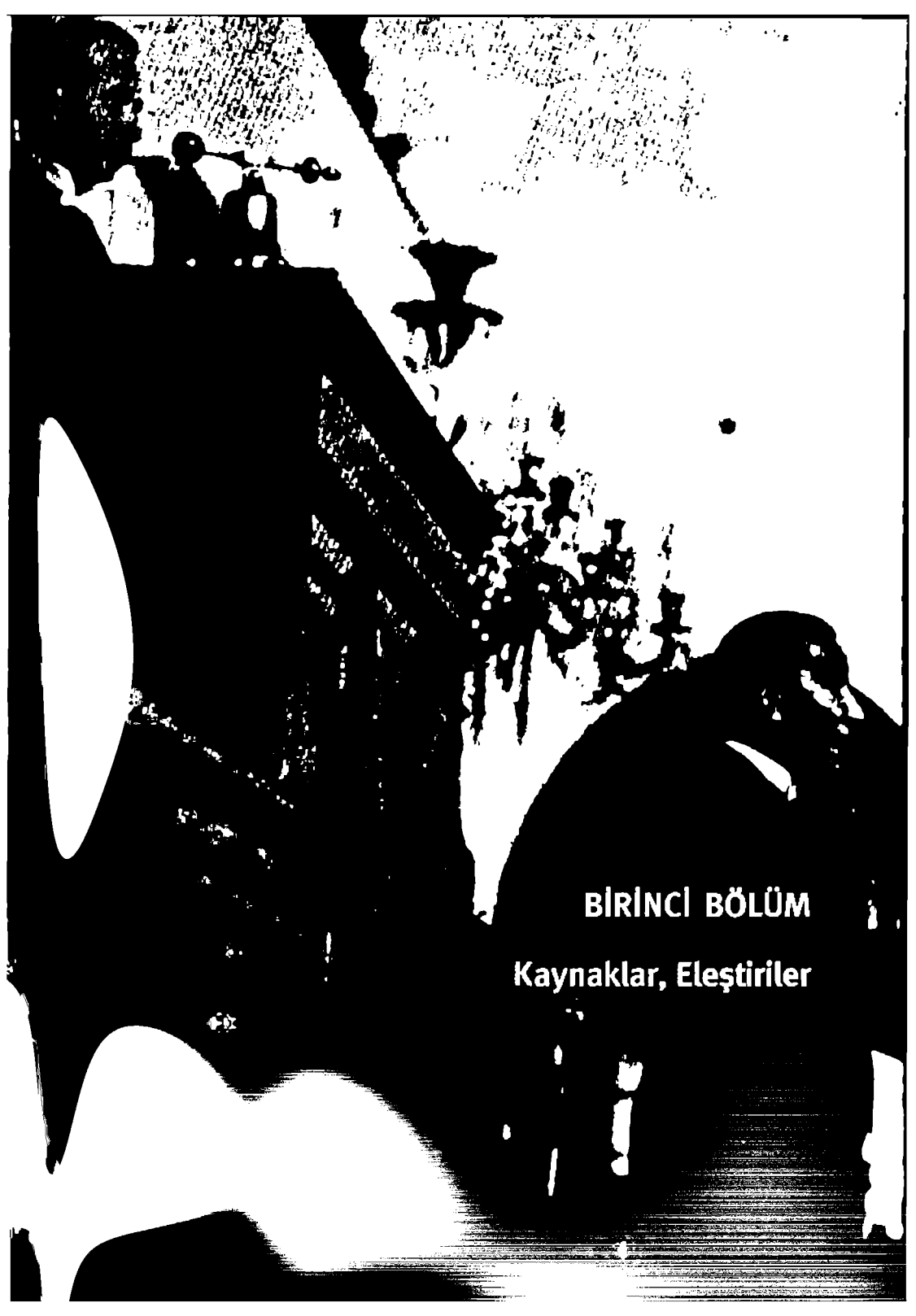
İkinci husus şu: Bazı makaleler farklı okur gruplarına hitap ettiklerinden lüzumsuz tekrarlardan kaçınmak mümkün olamadı maalesef. Bazı makaleler Avrupalı okura veya konunun uzmanı olmayan tarihçilere yönelik yazıldığı için kimi yerlerde konuyla ilgilenen Türk okurların zaten bildikleri birtakım açıklamalar var. Amacımız makale

leri ilk basıldıkları halleriyle, fazlaca değiştirmeden basmak olduğundan bu hususta da okuyucunun affına sığınmam gerekiyor.

Gene de, çoğunlukla aslında çok daha derinlikli bir şekilde ele alınmayı hakeden konular hakkında "tadımlık" bilgiler içeren bu makaleleri zevkle okuyup ilgi çekici bulacağınızı ümit ediyorum. Kimi zaman kışkırtıcı bir biçimde de olsa sorulan soruların, cevapları tatmin edici olmasa dahi, bizleri düşünmeye sevkedeceğini farzetmek için yeterli malzeme sunduğunu umuyorum.

ERIK JAN ZÜRCHER

Iassos, Milas, Temmuz 2004

BİRİNCİ BÖLÜM

Kaynaklar, Eleştiriler

Mustafa Kemal, Cumhuriyet Halk Fırkası'nın
İkinci Büyük Kongresi'nde (15-20 Ekim 1927) *Nutuk*'u okurken.

1

Siyaset Adamı Tarihçi Olunca

Atatürk'ün *Nutuk*'u Üzerine

1927 yılının Ekim ayında, Mustafa Kemal Paşa'nın Cumhuriyet Halk Partisi kurultayında verdiği söylev, toplam 35 saat 33 dakika sürmüş ve altı güne yayılmıştır.

Bu makalede, modern Türkiye tarihi ve tarihyazımında *Nutuk*'un oynadığı rolü incelemek istiyorum. Bu konu şahsım için özellikle büyük bir önem taşımaktadır, zira araştırmalarım süresince, gerek 1978-1984 arasında, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin İstiklâl Savaşı'nda oynadığı rol hakkında, gerekse 1984-1989 arasında, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk muhalefet partisi hakkında yaptığım çalışmalarda yazdıklarım sıklıkla Atatürk'ün *Nutuk*'ta 1918-1927 arasındaki dönem üzerine yazdıkları ile doğrudan bir yüzleşme ve düzeltme ilişkisi içindeydi.

Atatürk, 1927 yılının baharında, aynı yılın güz aylarında yapacağı konuşmanın hazırlıklarına başladı. Kendi yazışmalarına ilaveten, arşiv dosyalarının da en önemlilerini Çankaya'ya getirtti. Öncelikle kullanacağı arşiv malzemesini seçiyor, bunu takiben birkaç saat boyunca, çıkardığı notları, sırayla görevi devralan sekreterlere dikte ettiriyordu. Günün çalışmaları, sık sık yakın çalışma arkadaşlarının beğe

nisine sunuluyor, neredeyse her akşam konuklar gün ağarıncaya dek yemek, içmek ve konuşmak –daha doğrusu yemek, içmek ve dinlemek– için konuta çağırılıyorlardı. Bu durumda, cumhurbaşkanının 1919 yılı sonrası Türk tarihi hakkında dev bir hitabe hazırlamakta olduğunun herkes tarafından bilinen bir sır haline gelmiş olması şaşırtıcı değil.

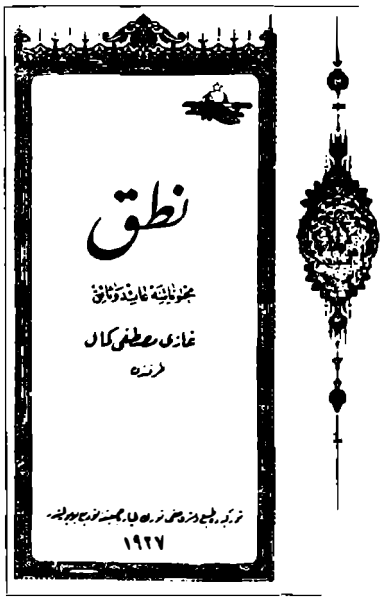
Haziran ayının ortalarında, son dört sene içindeki ikinci kalp krizini geçiren Atatürk, işlerine ara vermek zorunda kaldı. İki haftalık zorunlu bir istirahat döneminden sonra ay sonunda İstanbul'a geçti (ki bu, Mayıs 1919'daki ayrılışından sonra İstanbul'a ilk dönüşüydü). Dolmabahçe Sarayı'na yerleşerek, *Nutuk* için son hazırlıklarına başladı. Tüm bu hazırlıkların sonunda Atatürk'ün 1923'te kendi kurduğu ve dönemin tek partisi olan Birinci CHP Kurultayı'ndaki altı günlük söylevi ortaya çıktı. 15 ile 20 Ekim tarihleri arasında her gün sabah ve öğleden sonra ortalama üçer saat olmak üzere partiye hitap etti. 1925 baharında muhalefet basınının susturulmasından beri tamamen iktidar tarafından yönetilmekte olan gazeteler, her gün özetler yayımlayarak, cumhurbaşkanının sözlerine geniş yer verdi.

Söylevin resmi konusu, 1919'da İstiklâl Savaşı'nın başından 1927'ye kadar, yeni Türkiye'nin kuruluşunun tarihiydi. Aslında anlatılanlar, 1924'ü 1925'e bağlayan yılbaşı aralığında sona eriyordu. *Nutuk*'ta 1925-1927 arası döneme ayrılmış olan yer, tüm metnin yaklaşık yüzde bir buçuğundan ibaret. Yazın çalışmalarını bölmek zorunda kalmasaydı, Atatürk'ün bu döneme daha fazla yer ayırmış olacağı düşünülebilir; fakat kanımca, söylevin (bilahare tartışacak olduğum) gerçek hedefleri göz önüne alındığında bu pek muhtemel görünmüyor.

Kurultaydan kısa süre sonra söylevin ilk baskısı, ilginç bir şekilde, Türk Tayyare Cemiyeti himayesinde gerçekleştirildi. İki ciltlik bu lüks baskının metinleri İstanbul'da, haritalarla çizimleri ise Viyana'da basılmıştı. Aşağı yukarı aynı zamanlarda çıkan halk baskısı ise Millî Eğitim Bakanlığı tarafından 50 bin kopya basılarak dağıtılmıştı. Bu sayının boyutlarını anlamak için, dönemin Türkiye'sinde halkın sadece yüzde 10,6'sının okuma-yazma bildiğini (kadın-erkek ve şehir-köy

oranları arasında da büyük farklar vardı), yani potansiyel okuyucu sayısının tahmini 1,4 milyon kişi olduğunu göz önüne almak gerekir. Basım sayısının yüksekliği, TC idaresinin bu metne verdiği önemi de gösteriyor.

Müteakip yıllarda, hepsi 1928'de kabul edilen Latin alfabesinde olmak üzere, orijinal metnin üç baskısı daha yayımlanmıştır: 1934 ve 1938'in Kültür Bakanlığı yayınlarını, Millî Eğitim Bakanlığı adına Türk Devrim Tarihi Enstitüsü'nün 1950 (I. Bölüm), 1952 (2. Bölüm) ve 1959'daki (3. Bölüm) yayınları izlemiştir. Bu son baskı 1973 yılına kadar on üç defa tekrar basılmıştır. 1938 yılında tek cilt olarak (ki buna belgeler dahil edilmemişti), popüler ve devletin büyük para yardımıyla çıkan baskı hariç hepsi, iki cilt metin ve bir cilt belgeden müteşekkildi.

نطق

غازی مصطفی کمال

۱۹۲۷

1927'de Türk Tayyare Cemiyeti'nin yayınladığı halk baskısı *Nutuk*.

Orijinal Osmanlıca baskıların yanısıra, 1963'ten beri, Türk Dil Kurumu tarafından *Söylev* adıyla en az altı kez daha basılmıştır. "Söylev" kelimesi gibi metnin geri kalanı da yeni Türkçeye çevirildi. 1973-1975 yıllarında da yeni bir diğer modernizasyon, belgeler olmaksızın, iki cilt halinde yayımlandı. Bu baskı, on yıl önce yayımlandığında fazla yapay bir öztürkçe kullandığı düşünülen Türk Dil Kurumu *Söylev*'ine bir tepki olarak çıktı. Bu sefer daha doğal bir modern Türkçe kullanımına özen gösterildi.

Günümüz Türkiye'sinde metnin orijinalini anlayabilecek çok az sayıda insan olması, bu "modern" baskılara ihtiyaç doğuruyor. Atatürk'ün kullandığı geç dönem Osmanlıca, gerek metnin kendisinde görülebildiği kadarıyla, gerekse dış kaynaklardan alınan bilgilere göre, Namık Kemal'in üslûbundan büyük etkiler taşıyor. Her kadın

1860'lar için Namık Kemal'in dili şaşırtıcı derecede sarih olsa da, sözcüklerin seçimi ve dizimi, Arapçadan alınmış ögelerle doluydu. Türkiye'de otuzlu yıllardan beri dura kalka devam eden dil devrimi o kadar etkili oldu ki, günümüzde Türkler özel eğitimden geçmeden bu metni anlayamazlar. Resmi olarak dildeki bu sürece "sadeleştirme" ya da "özleştirme" dense de, günümüzde daha sıklıkla kullanılan terim "Türkçeye çevrilmiş"tir. Bu da günümüz Türklerinin kendilerini, imparatorluğun dilinden bile ne kadar uzak gördüklerinin bir işareti. Sadeleştirme ve özleştirme ile uğraşanların, Türkiye koşullarında kendilerine ne kadar özgürlük tanıyabildikleri ilginç bir araştırmaya konu olabilir.

İyice basitleştirilmiş bir baskı, *Milliyet* gazetesi tarafından çocuk kitabı olarak çıkartıldı. *Nutuk*, zaman zaman çizgi roman haline de getirildi.

Nutuk daha 1928-29 yıllarında çevrilerek Almanca, İngilizce ve Fransızca basıldı. Üç tercüme de Leipzig'deki Koehler Yayınevi tarafından yayımlandı. Dr. Paul Roth tarafından Türkçeden yapılan Almanca tercüme gayet kalitelidir. Almancaya yapılan edilen iki çeviri ise yanlışlarla dolu ve güvenilir değil. Buna rağmen İngilizce çeviri, 1962 ve 1973 yıllarında Millî Eğitim Bakanlığı'nca hiçbir değiştirme yapılmadan yeniden basıldı. 1929-1934 yıllarında Moskova'da ise dört ciltlik bir Rusça tercüme basıldı.

Bu kadar ilgi görüp Türk tarihinin yazılmasında bu kadar büyük bir rol oynayan bu metnin hâlâ bilimsel bir baskısının yapılmamış olması ilginçtir. Atatürk'ün düzeltmelerini de içeren *Nutuk* elyazmaları, Atatürk'ün ölümünün ardından önce Ziraat Bankası'nda bir kasaya, sonra da Genelkurmay'ın ATASE arşivine kaldırılmıştır. Ne yazık ki bu, tüm Türk arşivleri arasında en ulaşılamaz olanıdır. Türk tarihyazımında herhalde en büyük eksiklik, elyazmalarına, eldeki arşivlere ve Atatürk'ün çevresindekilerin tanıklıklarına dayanılarak derlenmiş, açıklayıcı notlar da içeren eleştirel bir *Nutuk* basımıdır.

Nutuk, gerek yurt içinde, gerekse yurt dışında, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş tarihinin yazılmasında çok büyük bir rol oynamıştır.

Türkiye'deki lise ve üniversite ders kitapları, kimi zaman değişik sözcüklerle, kimi zamansa doğrudan olmak üzere sık sık *Nutuk*'tan alıntı yapar. Popüler ve hattâ bilimsel tarihyazımında da daima temelde *Nutuk* takip edilir. Bu sadece Türkiye'deki çalışmalar için değil, Avrupa ve Amerika'dakiler için de geçerlidir.

Şüphesiz, Atatürk'ün sözlerinin nesnel gerçekler olarak kabul edilmiş olmasında, modern Türkiye'nin kurtarıcısı ve kurucusu olarak sahip olduğu büyük prestijin de payı vardır; fakat buna ilaveten, Atatürk'ün anlatısını kontrol etmek için elimizde ne kadar kaynak bulunduğu sorusunu unutmamak gerekir.

Bu durumda, Ortadoğu'da pek çok ülkede olduğu gibi Türkiye'de de modern bir tarihçi için durum pek parlak değildir. Bilindiği gibi, Türkiye'deki arşivlerin kısıtlayıcı tutumları yıllardır tartışma konusu olmuştur. 1989'da, dış baskıların da etkisiyle daha liberal bir rejimin göreve başlamasıyla, Başbakanlık Arşivi'nin elli yıldan eski, kataloglanmış ve Türk devletine zarar vermeyecek içerikteki bölümleri kullanıma açıldı. Bu arşiv, Kurtuluş Savaşı veya Türkiye Cumhuriyeti gibi *Nutuk*'ta sözü geçen konuların arşivlerinden ziyade, Osmanlı merkez idaresinin arşivlerini barındırıyor. *Nutuk* konuları için gerekli olanlar ise, Genelkurmay, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü ve Cumhurbaşkanlığı arşivleri. Bu arşivlere girmek hâlâ sorunlu görünse de, zaman zaman güvenlik ihlalleri olmuyor değil: Bir süre önce Cumhurbaşkanlığı arşivlerinin bir görevlisi, bu arşive dahil edilmiş olan "Atatürk Arşivi"nin fotokopilerini siyasi bir gazeteye satmıştı.

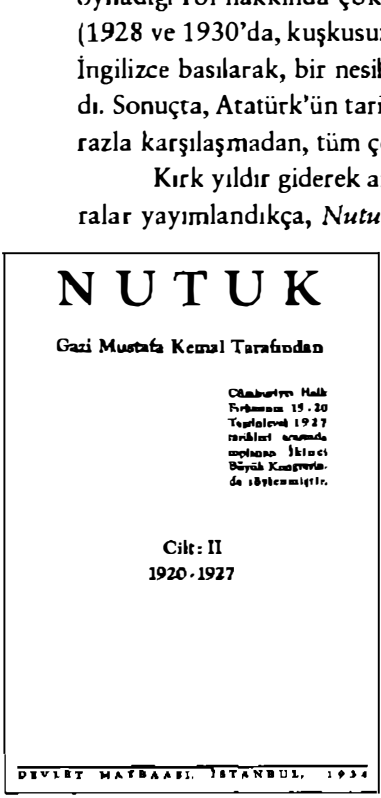
Sadece yabancılar değil, Türkler de bu durumda dönemin tarihi için yurtdışındaki arşivlere başvuruyorlar. Bu arşivler ise Türkiye arşivlerinin yerini tam olarak tutamıyor. Özellikle *Nutuk*'ta da izleri görülebilen, Müdafaa-i Hukuk hareketi içerisindeki çekişmeler konusunda dışarıdaki arşivler uygun değil.

Lise ve üniversitelerde zorunlu ders olarak okutulan "İnkılap Tarihi"ne verilen öneme rağmen, İstiklâl Savaşı tarihine dair belgelerin, kaynak oluşturma amacıyla, sistemli bir şekilde yayımlanması Türkiye'de inatla ihmal ediliyor.

Bu konuda Türk basını, sadece sansüre uğramadığı Ekim 1923 - Mart 1925 arasında kullanılabilir. Bu oldukça kısa dönem içerisinde, daha Jön Türkler döneminde tamamen gelişmiş olan Türk basını, etkin ve eleştirel idi.

Geriye kalan, Atatürk'ün çağdaşlarının ve çalışma arkadaşlarının tanıklıkları. Bu kişilerin çoğu hatıralarını yayımladılarsa da, bu neredeyse istisnasız olarak ellili yıllarda Türkiye siyasetinin liberalleşmesinin ve çok partili sisteme geçişin ardından gerçekleşti. Kurtuluş hareketinin önemli şahsiyetlerinden sadece Halide Edip Adıvar (Atatürk'ün oynadığı rol hakkında çok da eleştirel olan) hatıralarını yayımladı ki (1928 ve 1930'da, kuşkusuz *Nutuk*'a bir tepki olarak), bunlar da zaten İngilizce basılarak, bir nesil sonrasına kadar Türkiye'de yayımlanamadı. Sonuçta, Atatürk'ün tarih yorumu bir nesil boyunca herhangi bir itirazla karşılaşmadan, tüm çevreleri etkisi altına aldı.

Kırk yıldır giderek artan sayıda, farklı bir görünüm sunan hatıralar yayımlandıkça, *Nutuk*'un da "resmi tarihyazımı"na, yani enstitüleri, kongreleri ve ders kitaplarıyla bütün bir tarih endüstrisine etkisi asgari düzeyde kalmıştır. Peki *Nutuk* nasıl bir metindir ve hangi amaçla yazılmıştır?

NUTUK

Gazi Mustafa Kemal Tarafından

Cümhuriyet Halk Fırkasının 15-20 Teşrinievvel 1927 tarihleri arasında toplanan İkinci Büyük Kongresinde söylenmiştir.

Cilt: II
1920-1927

DEVLET MATBAASI, İSTANBUL, 1934

Nutuk'un 1934'te yapılan baskısının iç kapağı.

Atatürk'ün kendi sözleriyle amacı, "büyük bir milletin istiklalini nasıl kazandığını... millî ve çağdaş bir devleti nasıl kurduğunu anlatmak."

Burada tarihyazımının sözkonusu iddiası, gerek Türkiye'de, gerekse yurtdışında genellikle kabul görüyor. Daha önce de belirtildiği gibi, Atatürk'ün *Nutuk*'ta belirlediği tarih yorumu, ana hatlarıyla takip ediliyor. Türkiye'de, özellikle yetmişli yıllarda, *Nutuk*'un özellikleri ve değeri sıklıkla tartışma konusu oldu. Fakat tartışılan, metnin öncelikli olarak ta-

rihyazımı ya da önemli bir tarihsel kaynak olarak görülmesinin icap etmesi; yani Atatürk'ün siyasetçi olarak bulunduğu konumda tarih yazmasının mı, yoksa bu görevi gelecek nesillere bırakmasının mı daha doğru olduğuydu.

Kimi yorumlarda, olaylı 1925-1927 yıllarının Atatürk tarafından sembolik olarak izole edilip geleceğin yolunun çizilmesiyle, *Nutuk*'un siyasi bir yönü de bulunduğu, en azından siyasi bir manifesto olduğu kabul edilmiştir. Genel tartışmalarda bu boyuta pek ilgi gösterilmemiş ve her halükârda, Türk tarihçilerinin gözünde, metnin güvenilirliği bu nedenle bir zarar görmemiştir. Bu bağlamda sık sık *Nutuk*'un orijinal belgelerden yola çıkılarak yazıldığı belirtilse de, bu belgelerin Atatürk tarafından seçilmiş belgeler olması konusuna değinilmemiştir.

Bana göre bu yaklaşımla, *Nutuk*'un özü anlaşılamamaktadır. *Nutuk*'tan hemen önceki yıllar sadece bir dizi önemli kültürel ve sosyal reformla değil, aynı zamanda her türlü siyasi muhalefetin bastırılmasıyla da tanımlanmaktadır.

CHP içinde, otoriter bir çizgide radikal sosyal ve kültürel reform taraftarları ile ılımlı liberal kanat arasındaki gerilim, 1924 yılında millî mücadelenin liderlerinden birkaçının partiden koparak, resmi muhalefet olan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı kurmalarına yol açtı. Şubat 1925'te birkaç Doğu ilinde çıkan Kürt ayaklanması, Atatürk liderliğindeki radikal kanada, sıkıyönetim ilân ederek, Takrir-i Sükûn Yasası'nın kabul edilmesiyle her türlü muhalefeti susturma fırsatı verdi. Kürt ayaklanması bastırıldı, fakat aynı zamanda muhalefet partisi de kapatıldı ve muhalif basının sesi kesildi.

1926 yazında Atatürk'ün canına kasteden bir suikast girişiminin ortaya çıkarılması (ki yönetimin bunu bir süre öncesinden haber almış olması muhtemeldir), tüm olası rakiplerin iktidardan uzaklaştırılması için bir fırsat yarattı. İzmir ve Ankara'da gerçekleştirilen iki göstermelik mahkemede, 1918'deki Jön Türk liderlerinin hayatta kalanları ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın liderleri komployа suç ortaklığı yapmakla suçlandılar. Jön Türk liderleri idam edildilerse

de, eski TCF liderlerinin İstiklâl Savaşı kahramanları olarak halk arasında, özellikle de orduda prestiji o kadar yüksekti ki, buna bir de etkileyici savunmaları eklenince, mahkûm edilmeleri imkânsız hale geldi. On yıla mahkum edilen tek TCF lideri, eski TCF başkanı ve Atatürk'ün millî bağımsızlık hareketindeki baş rakibi Hüseyin Rauf Orbay'dı. Orbay 1926 itibariyle Londra'da bulunduğu için gıyabında yargılanmıştı. Kendisini, oradan meclis başkanına yolladığı iki açık mektupla savundu. Bu mektuplarda, yönetimin davranışını ve İstiklâl Mahkemeleri'ni gayri kanuni olarak tanımlayarak, suçlanan meclis üyelerinin çoğunun dokunulmazlık sahibi olmalarına dikkat çekiyordu. Bu mektupların kopyaları, Orbay tarafından tüm önde gelen gazete yönetimlerine de gönderilmişti.

Atatürk 1927 başlarında *Nutuk*'u hazırlamaya giriştiğinde, bu olaylar sadece birkaç ay önce gerçekleşmişti ve paşaların konumları ile davranışları kamuoyunda güncelliğini korumaktaydı. İnanıyorum ki, *Nutuk*, her şeyden önce Atatürk'ün 1925'teki muhalefeti bastırma ve 1926'daki siyasi temizliği haklı çıkarma çabasıdır. Bunun için seçilen araç, yakın Türk tarihinin yeniden yazılmasıdır.

Metnin tamamında muhalefet liderlerinin eleştirilmesine ve İstiklâl Savaşı'ndaki rollerinin küçümsenmesine rastlarız. Rauf Orbay ve yandaşı paşalar Kâzım Karabekir, Ali Fuad Cebesoy, Refet Bele ve Cafer Tayyar Eğilmez, metnin pek çok yerinde tekrar tekrar eleştiri, suçlama ve alaylara hedef olur. Buna ilaveten, metnin son yüzde yirmilik bölümü ise neredeyse tamamen cumhuriyetin ilânını izleyen dönemde milliyetçi hareket içinde meydana gelen hizipleşmeye ve siyasi bir muhalefetin oluşmasına ayrılmış. Bu süreç, Rauf Orbay'ın başının altından çıkan karanlık bir komplo olarak anlatılıyor. Bu bağlamda, *Nutuk*'un 1925'te sona ermesi de anlam kazanmaktadır. Ne de olsa, artık 1925'ten itibaren muhalefetin sesi susturulmuştur.

Nutuk'un, kamuoyunun büyük bir bölümü tarafından tartışmalı bulunan bir siyasi baskının savunulmasına yönelik bir çalışma olduğunun görülmesi gerekliliği, beraberinde, gerçeğin çeşitli noktalarda bir hayli çarpıtılmış bir resmini sunduğu ihtimalini de getiriyor.

Son on iki yılda yapmış olduğum araştırmalar ışığında, *Nutuk*'un hangi açılardan gerçek olayların çarpıtılmış bir görünümünü sunduğunu düşündüğümü özetlemeye çalışayım. Ayrıntılardaki çeşitli noktalardan ziyade, metnin, üç değişik konuda aslında varolmayan bir devamlılığı öne sürerek, dönem tarihine bakışın açık veya örtülü bir şekilde çarpıtılmasına yol açan kısımları önem taşımaktadır.

Nutuk, Atatürk'ün Anadolu'ya çıkışıyla başlar. "1335 senesi Mayıs'ının 19'uncu günü Samsun'a çıktım",[1] ilk sözleridir. Ardından, o dönemdeki Osmanlı İmparatorluğu'nun genel durumunu tarif eder; çökmüş ve umutsuz, işgalcilere ve imparatorluğun parçalanmasına karşı ayaklanan ötede beride birkaç yerel gruptan fazlası yok. Bu durum, gerçeği birkaç noktada çarpıtmaktadır. Bölgesel direniş hareketleri, muhtemelen Atatürk'ün Anadolu'ya çıkışını da sağlamış olan İttihad ve Terakki tarafından kurulmuş ve yönetilmekte olan merkezi bir organizasyonun ürünü olup Atatürk katıldığında direniş altı aydır devam etmekteydi. Atatürk, bu nitelikli direniş grubunu, kendi teşkilâtının başına geçmeye çalışan bir alay gaspçı olarak resmediyor. Gerçekte ise Atatürk, onların kurdukları teşkilâtları yavaş yavaş kendi eline geçirecekti. Bu anlattığı biçimiyle, 1918 öncesi ve sonrası arasındaki devamlılık bir hayli karmaşıklaşıyor.

Tüm metin boyunca Atatürk, bağımsızlık hareketinin, aynı zamanda yeni bir Türk devleti doğrultusunda bilinçli bir gelişme olduğu izlenimini veriyor. Koşullar altında sadece parça parça açıklayabilmiş olduğu belirli bir plan, bir "millî sır" çerçevesinde çalıştığını söylüyor. Planlarını (saltanatın kaldırılması, cumhuriyetin ilânı, Ankara'nın başkent olması, halifeliğin kaldırılması) gerçekleştirdikçe, dar görüşlü yandaşlarının saf değiştirmeye başladıkları söyleniyor. Burada karşımıza çıkan bir başka yanıltma, Millî Mücadele'nin İstanbul'un işgal altında olduğu bir dönemde oluştuğunun ve Osmanlı'nın (bir bölümünün) devamı amacını güttüğünün gözardı edilmesidir. Hareket üyelerinin büyük bir çoğunluğu, şüphesiz, Allah, padişah ve vatan için çar-

1 *Nutuk*, sadeleştiren Bedi Yazıcı, İstanbul: Süray Sürekli Yayınları AŞ, 1995 (Yazım hataları olduğu gibi bırakılmıştır - ç.n.).

pıştıklarını düşünüyordu. Sakarya'daki son zafer ertesinde dağıtılan savaş madalyalarının Osmanlı madalyaları olmaları ve padişahın doğum gününün tüm Kurtuluş Savaşı süresince Ankara'da kutlanması bu bağlamda çok anlamlıdır. Atatürk'ün daha işin başında yeni bir devlet kurmayı hedeflediğine dair elimizde hiçbir kanıt bulunmamaktadır.

Çarpıtılan üçüncü önemli nokta ise, 1919-1922 arasındaki Müdafaa-i Hukuk hareketiyle, 1927'de kurulan CHP arasında varolduğu öne sürülen devamlılık. 1923'te, Atatürk karşıtı hiçbir rakibin katılamadığı seçimlerin ardından, seçilmiş meclisin üyeleri hem CHP'yi kurdular, hem de yeni partinin, millî direniş hareketinden geriye kalan, maddi olan veya olmayan her şeyi devralmasını kararlaştırdılar. CHP'nin millî hareketle tamamen özdeşleşmesi, Atatürk'ün, 1924'te millî hareketin mirasının cumhurbaşkanı çevresindeki bazı radikal gruplar tarafından sahiplenilmesini kabul etmeyerek partiden ayrılan eski İstiklâl Savaşı liderlerini komplocu vatan düşmanları olarak gösterebilmesine imkân tanıdı.

Nutuk, hem metnin kendisi açısından hem de 1919 sonrası tarihin CHP kurultayına resmi bir rapor olarak sunuluşu olmasıyla, hitabenin yapıldığı yer açısından büyük önem taşıyor. Kurultay da *Nutuk*'u bu kapsamda kabul ederek, Kurtuluş Savaşı'nı partinin yetkisi dahiline alıyordu. 1927 kurultayı resmi kaynaklarda daima CHP'nin ikinci kurultayı olarak anılır, zira 1919'da Sivas'ta millî direniş hareketinin kuruluş toplantısı (Sivas Kongresi) tarihsel ilk parti kurultayı olarak kabul edilmektedir.

Nutuk'un şüpheli bir tarihsel kaynak olduğu bütün bu noktaların tamamının, Atatürk'ün ve eski savaş arkadaşlarının Kurtuluş Savaşı'ndaki rolü ile bu iki taraf arasındaki ilişkilerle doğrudan ilişkili olması, metnin savunmacı özelliğini tekrar tespit eden ilginç bir husus.

Yukarıda yazdıklarımla, *Nutuk*'un her ne kadar tarihyazımı özellikleri taşısa da, temelde hitabenin şekil ve içeriğinin, aslında Atatürk'ün siyasetçi kişiliği tarafından belirlendiğini düşündüğümü yeterince açıkladığımı umuyorum. Bir siyaset adamı, tarihçi olmuştur. Bununla beraber, bu konularla ilgileniyorsak, benim gibi *Nutuk*'un tarihsel özelliklerini

sorgulayan bir tarihçinin, Türkiye'de akademik olduğu kadar, siyasi bir tartışmanın da içine girdiğinin farkında olmalıyız.

Türkiye sürekli bir kimlik bunalımı içinde olan bir ülke. Tüm modern çağ boyunca Osmanlı İmparatorluğu, İslâm ve Ortadoğu kültürel mirasının en önde gelen bağımsız savunucusuydu. 19. yüzyıldan başlayarak ülke Batılı dünya sistemine giderek daha fazla dahil olmaya başladı. Geçtiğimiz yüzyılın başından ve özellikle de yirmili yılların ortalarından itibaren ise, birbirini takip eden Jön Türk rejimleri nedeniyle, yeniden Avrupa'ya doğru siyasi ve daha da önemlisi kültürel bir yönelim sözkonusu oldu. Bu yönelim, yönetimin pozitivist ideallerini paylaşmayan halk çoğunluğu tarafından destek görmedi. Cumhuriyet reformları için halk harekete geçirilirken, yönetim ile halk arasındaki uçurumun aşılmasında Atatürk'ün kahraman kimliği büyük rol oynadı. 1945'te demokrasiye geçildiğinden beri Türkiye'nin siyasi gelişiminin, politikanın ancak belirli kurallar çerçevesinde uygulanarak yetkin olabileceği yönünde bir temel fikir birliği gelişmediği için frenlendiği gözlemlenebilir. Bu durumda Atatürk'ün kimliği ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş miti, Türk devleti ve gerek sol gerek sağ her türlü yönetim için bağlayıcı ve stabilize edici unsurlar olarak büyük önem taşımaktadır.

Türk tarihyazımı büyük ölçüde Türk toplumundaki sınıfsal, etnik ve dinsel ayrılıkların zararsız hale getirilmesi için bir alettir. Bu nedenle, Atatürk'ün oynadığı role dair eleştirel yaklaşımlar, ağırlıkla aşırı uçlarda bir siyasi gündeme sahip gruplarda bulunur. Modern Türkiye tarihi üzerinde çalışan tarihçiler, Türklerin geçmişlerine gerçekçi bir gözle bakmalarının sonuçta herkese faydası olacağını düşünse bile, Atatürk'ün kendisinin ve söylediklerinin güncel hayattaki rolü konusunda daima bilinçli olmalıdırlar. Bu da 1927'de bir siyasetçinin tarihçi rolünü, 1992'de ise bir tarihçinin siyasetçi rolünü üstlenmesini gerektirebilir.

Hollandacadan çeviren MELİS BEHLİL

2

Kâzım Karabekir ve *İstiklâl Harbimiz* Kitabı

Kâzım Karabekir 1882'de İstanbul'da bir Osmanlı paşasının (Mehmet Emin Paşa) oğlu olarak dünyaya geldi. Fatih ve Kuleli askeri okullarında öğrenim gördükten sonra, Pangaltı'daki Harbiye ve Erkân-ı Harbiye mekteplerinde okudu. 1905'te sınıfının birincisi olarak mezun oldu. Harbiye'de bir üst sınıfta olan Mustafa Kemal'le tanışmıştı. 1906 Aralık ayında, Makedonya'daki Üçüncü Ordu'nun kurmayındayken Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'ne girdi. Bu, 1906 Eylül'ünde Selânik'te kurulmuş olan bir gizli komiteydi; Osmanlı Hürriyet Cemiyeti 1907'de Paris'teki Ahmed Rıza'nın İttihad ve Terakki Cemiyeti'yle birleşti.[1] Karabekir, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nde hiçbir zaman önemli bir siyasal rol oynamadı, ilgisini askerlik mesleğinde yoğunlaştırdı. Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas cephesinde, Irak'ta ve Çanakkale'de dövüştü. 1918 Ekim'inde Mondros Mütarekesi yapıldı-

1 Krş. Erik J. Zürcher, *The Unionist Factor, The Role of the Committes of Union and Progress in the Turkish National Movement: 1905-1926*, Leiden, Brill, 1984, s.38-44 *(Milli Mücadelede İttihadçılık*, çev. Nüzhet Selimoğlu, İstanbul: İletişim Yayınları, 2003). Karabekir'in İttihad ve Terakki Cemiyeti içindeki kendi rolü hakkında, bkz. 1945'te yazdığı, *İttihad ve Terakki Cemiyeti 1896-1908*, İstanbul: Faruk Özengin, 1982.

ğında, kendisini bir Türk sefer birliğinin başında Azerbaycan'da buldu. Mütareke'den sonra, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi olması için İstanbul'a çağırıldı. Ama öneriyi reddetti. Ondan sonra, tümenleri Tekirdağ ve Bandırma'da bulunan 14. Kolordu Komutanlığı'na atandı.

Kâzım Paşa, 1918 Ekim'inden itibaren İttihad ve Terakki içinde, özellikle de asker üyeleri arasında tasarlanan, Anadolu'da ulusal bir direniş hareketi örgütlenmesi fikrini ilk destekleyenlerden biriydi. 1919 başlarında, birliklerini Trakya'dan Anadolu tarafına geçirdi. Bununla birlikte, ulusal bir hareket için gerçek temelin, ancak İtilâf Devletleri'nin erişemeyecekleri Doğu'da atılabileceğine inanıyordu. 1919 Mart'ında, karargâhı Erzurum'da olan, Doğu Anadolu'daki 15. Kolordu'ya (eski 9. Ordu) kendisini tayin ettirmeyi başardı. Orada hemen Vilâyat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-ı Millîye Cemiyeti'nin faaliyetlerini teşvik etmeye girişti. Bu örgüt, 1918 Aralık ayında, İstanbul'a Doğu illerinden gelen birtakım İttihadçılarca o bölge üzerindeki Ermeni iddialarına karşı koymak için kurulmuştu, şimdi de ünlü Erzurum Kongresi'ni hazırlıyordu.[2]

Ulusal direniş hareketinin ilk evresinde (1918-1920), Karabekir Anadolu'daki en önemli asker kişiydi, çünkü elindeki kuvvet, milliyetçilerin emrinde bulunan yegâne düzenli orduydu.[3] Karabekir, birliklerinin seferberlikten çıkarılıp hazar (barış) durumuna getirilmelerini başarıyla sabote etti ve 1920 güzünde onları, Ermeni Cumhuriyeti'ni Türkiye'nin toprak iddialarını kabul etmeye ve Kars'la Ardahan sancaklarının Türkiye'ye verilmesine razı olmaya zorlamakta kullandı.

Bundan sonra, dikkatler Batı cephesine kaydı ve Karabekir'in rolü gitgide daha az önemli hale geldi. 1920'den itibaren, toplantılarına katılmamakla birlikte, TBMM'nin saymaca bir üyesiydi. 1923'ten başlayarak iktidar merkezinden yavaş yavaş koparılan ve Hüseyin Ra-

---

2 Krş. Cevat Dursunoğlu, *Millî Mücadelede Erzurum*, Ankara: Ziraat Bankası, 1946; Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasî Partiler*, İstanbul: Doğan Kardeş, 1952, s.490-91.

3 1919'da Karabekir'in 15. Kolordu'sunun insangücü 17.860 kişiydi. Tam seferberlik halinde bu kuvvet 30.000 nizamî askerle 20.000 kadar düzensiz askere (sunuf-u muhtelife, aşiret, milis vb.) çıkabilecekti (Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, İstanbul: Türkiye, 1960, s.25).

uf Orbay'ın[4] (1881-1964) önderliği altında, Atatürk'ün çevresindeki grubun köktenci ve otoriter eğilimlerine karşı çıkan ulusal direniş öncüleri grubundan oldu. 1924'te bu karşıtlık, Cumhuriyet Türkiye'sinin ilk muhalefet partisi olan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluşuyla uç verdi. Partinin kurulması girişimi kendisinden gelmemekle birlikte, Karabekir bu çalışmalara duygudaşlık gösteriyordu. Meclis'teki yerini almak için Ordu Müfettişliği'nden istifa etti[5] ve yeni partiye başkan seçildi. TCF, baştaki CHF'ye ılımlı, liberal-demokratik bir almaşık oluşturuyordu. Ama yeni parti, başından itibaren baskı altında tutuldu, 1925 Mart'ında Takrir-i Sükûn Kanunu'nun çıkarılmasından hemen sonra da kapatıldı. Bu hayli başarısız muhalefet dönemindeki Karabekir, göstermelik bir şekil olarak kaldı ve ne partinin örgütlenmesinde ne de programının düzenlenmesinde etkin bir rol aldı.[6] Bir yıl sonra TCF'nin önderleri, 1926 yazındaki İzmir Suikast Girişimi'ni izleyen mahkemelerin temizlediği gruplar arasındaydı.[7] Kâzım Karabekir ve TCF'yle ilişkili diğer saygın askeri ileri gelenler beraat ettirilmiş olmakla birlikte, Mustafa Kemal'in çevresindeki köktenci kanat başat durumda kaldığı sürece, Karabekir'in kariyeri sona erdi.

Bunu takip eden yıllarda, emekliye ayrılmış ve kırgınlık içinde İstanbul'da yaşadı; kendisini bir sürü kitap yazmaya ve hayli ilkel türden

---

4 H. Rauf Orbay bir Osmanlı amiralinin oğluydu. Kendisi de, 1912 Balkan Savaşı'nda Hamidiye kruvazörünün komutanı olarak ulusal bir kahraman haline gelmişti. 1919'da ulusal direniş hareketinin öncülerinden biriydi. Milliyetçilerin Heyet-i Temsiliye'sinde en son Osmanlı Meclis-i Mebusan'mda üyeydi, 1920'de İngilizlerce oradan alınıp Malta'ya sürülmüştü. Ankara'ya dönünce vekillik ve başvekillik yaptı. Anıları ilkin, Feridun Kandemir tarafından Türkpetrol'ün mali desteğiyle 1962 Mart-1963 Şubat ayları arasında yayımlanan *Yakın Tarihimiz* dergisinde çıktı (sonra kitap olarak da basıldı).

5 Temmuz 1923 tarihli bir kararnameye göre, ordu subayları ancak görevlerinden ayrıldıktan sonra meclise girebilirlerdi (askerlikten ayrılmış olmaları gerekmiyordu), fakat bu kural ancak Kasım 1924'te uygulandı (krş. Michael Finefrock, "From Sultanate to Republic: M. K. Atatürk and the Structure of Turkish Politics 1922-1924", yayımlanmamış doktora tezi, Princeton Üniversitesi, 1976, s.227).

6 Bkz. *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (1924-1925)*, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul: İletişim, 2003.

7 Krş. Azmi Nihat Erman, *İzmir Suikastı ve İstiklâl Mahkemeleri*, İstanbul: Temel, 1971; Feridun Kandemir, *İzmir Suikastının İçyüzü*, İstanbul: Ekicigil, 1955. Ayrıca bkz. Zürcher, *age*, s.142-65.

müzik besteleri yapmaya verdi. Bu görece karanlık yaşam, Atatürk'ün 1938'deki ölümüne değin sürdü. Sonra siyaset sahnesine döndü; ama bu, kendisine gerçek bir güç verilmeksizin, biçimsel bir rehabilitasyondan ibaret kaldı. 1939'da TBMM'ye yeniden seçildi [V. dönemin Ocak ayındaki son üç haftasında ara seçimle ve VI., VII., VIII. dönemlerde de İstanbul milletvekili oldu; 5 Ağustos]. 1946'dan bir buçuk yıl sonraki ölümüne [26 Ocak 1948'e] kadar TBMM'ye başkanlık bile etti.

Ömrünün son yirmi yılında yazdığı (yayımlanmış) birçok kitabından en önemlisi, anıtsal (1230 sayfalık!) *İstiklâl Harbimiz*'dir. Bu yapıt, Türk bağımsızlık savaşının, Karabekir Paşa'nın kendi deneyimine ve kişisel arşivine dayanan bol belgeli bir tarihidir; metin 1000'i aşkın belge içermektedir.

Bu yapıtın yayımlanmasının öyküsü, çağdaş Türkiye'de basın özgürlüğünün gelişmesini yansıtan başlı başına bir örnek olaydır. Karabekir'in 1927-1933 yılları arasında malzeme topladığı ve müsvetteyi hazırladığı anlaşılıyor. 1933'te ulusal direniş hareketiyle ilgili anılarının *İstiklâl Harbimizin Esasları* adını verdiği kısa bir özetini basmasını, yayıncı Sinan Onur'dan istemiştir.[8] Fakat o yılın Nisan ayında, Ata-

---

8 Bu makale *Tarih ve Toplum*'un 38'inci sayısında (Şubat 1986) yayımlanırken, dergi editörü Mete Tunçay şu uzun notu eklemişti: [Karabekir, *İstiklâl Harbimizin Esasları*, İstanbul: Sinan, 1951. Zürcher'in görmediği anlaşılan bir kitap, bu konuda ilginç bilgiler içeriyor; Feridun Kandemir, *Kâzım Karabekir'in Yakılan Hatıraları Meselesinin İçyüzü* (İstanbul: Yakın Tarihimiz Yay., 2, 1964). Daha ziyade popüler tarihçi-gazeteci olarak tanınan bu yazar, Kurtuluş Savaşı yıllarında istihbaratçılık yapmıştı. Onun derlediği bilgilere göre, işin evveliyatı şöyledir: Siirt milletvekili Mahmut [Soydan (1883-1936), Kurtuluş Savaşı sırasında TBMM Reisi'nin refakat zabiti, Atatürk'ün sofra arkadaşlarından] sahip ve başyazarı olduğu *Milliyet* gazetesinde 24 Mart 1933 günü "Millîci" imzasıyla "Ankaralının Defteri" başlıklı bir tefrika yayımlamaya başlamıştır. Bu anı notları, okununca "kafalarımızda yaşayan bazı putlar, hafızalarımızı dolduran bazı kanaatler mutlaka yıkılacak, parçalanacaktır" vaadi yapılmıştır. Tefrikada ilk olarak, Çerkez Ethem'i iyi idare edemediği için Ali Fuad [Cebesoy] Paşa'ya sataşılmış, 27 Nisan'da da Kâzım Karabekir Paşa hedef alınarak, onun bir genel valilik kurulması amacıyla Erzurum'a gelen TBMM İkinci Reisi Celâlettin Arif Bey'in bölgecilik fikirlerinin etkisi altında bazı yanlış hareketlerde bulunduğu, Ermenistan'a karşı harekât yapması için kendisine Ankara'dan talimat verilmesine karşın, cephe gerisinde entrikalar çevirmekle oyalandığı ileri sürülmüştür. Karabekir, *Milliyet*'e bu iddiaları yalanlayan bir mektup göndermiş ve bu tekzip gazetede aynen çıkmıştır. *Milliyet* ertesi günden başlayarak, yine "Millîci" imzasıyla Karabekir'e dört cevap vermiştir. Bunların ilkinde, gazete, paşaya şöyle meydan okumaktaydı: "... muhterem paşa, neşret-

türk'ün yakınlarından olup Ankara İstiklâl Mahkemesi üyeleri olarak 1925-1926'da yapılan kovuşturmalarda önemli roller oynayan Kılıç

---

tikleri şarkılı ibret eseri yerine, İstiklâl Harbi'nin birkaç safhasını vatan çocuklarına öğretecek başka bir eser hediye etselerdi, tarih ve hakikat namına daha büyük bir hizmet görmüş, umumi efkârın kendi haklarında, Millî Mücadele'deki hizmet ve tesirleri hakkında, kafalarda yaşattığı müphem hükümlere, kendi elleriyle, kendi yazılarıyla hakiki istikâmetlerini vermiş olurlardı. Kanaatimizce, bugün bile vakit geçmiş değildir. Muhterem Paşa hazretlerine arzedebiliriz ki, hatıralarını neşretmek için sütunlarımız her vakit emirlerindedir."

Fakat basında iş, Karabekir'e yönelik bir genel saldırıya dönüşmüş, *Cumhuriyet*'te Yunus Nadi, *Hâkimiyet-i Milliye*'de Falih Rıfkı, Karabekir'e karşı bayrak açmışlar, onun iddialarının Millî Mücadele'yi Atatürk'ün değil, kendisinin başlattığı anlamına geldiğini söylemişlerdir. Falih Rıfkı'nın Atatürk'ten Karabekir'in mektubu hakkındaki izlenimlerini sorması üzerine, o da, "bu mektubu yazan üzerine akıl doktorlarının dikkat nazarını celbederim" demiş ve bu yargı, bütün gazeteler tarafından alıntılanmıştır. Karabekir, *Milliyet* başta olmak üzere tüm gazetelere ikinci bir açıklama mektubu yollayarak belgeler sunmuştur. Bu arada, Falih Rıfkı'yla ilgili olarak şunları yazmaktadır:

> ... ilk mektubum hakkında cumhurreisi hazretlerinin mütalâalarını soran insanın, Sakarya muharebeleri sırasında okuduğum yazıları da kulaklarımda çınladı: "Bizim genç ihtilâlcilerimiz iptida vatanperverlik, sonra milliyetperverlik örneklerini Rumeli'nin kâtil ihtilâlcilerinden aldılar. *Renkli mitingler ve feryatlı nümayişler* bize Bulgar rençperleriyle Rum garsonlarının bergüzar bıraktığı emsalsiz çirkinliklerdir. Meşrutiyet, İstanbul'a iki Rumeli cemaatinin, Bulgar ve Rum ihtilâlcilerinin gıptasile beraber geldi."
>
> Yunan ordusu vatanın bağrına çökmüş, Anadolu içerilerine Türk'ü boğmaya gidiyor ve Türk'ün genç ihtilâlcileri, tek dağ başı mezar oluncaya kadar çarpışmak azmiyle, Türk'ün istiklâl ve hürriyetini kurtarmaya uğraşırlarken, Doğu'nun en ücra köşelerine kadar sokulan *Dergâh* mecmuasındaki Falih Rıfkı imzalı yazı işte bu idi. ... ibretle okunmaya değer. Bunu Karabekir'in yine belgeler gösterdiği 3-6. mektupları izlemiş, *Milliyet* de artık açıkça Siirt Mebusu Mahmut imzasıyla her keresinde bunlara sert cevaplar vererek tartışmayı manşetlere çıkarmıştır. Mayıs ortalarında daha da kızışan bu kavgaya, tabiatıyla hepsi Karabekir'e karşı olarak diğer gazeteler de katılmışlardır. *Hâkimiyet-i Milliye*, Anadolu Ajansı tarafından yayılan bir yazısında şunları ileri sürüyordu:
>
> "Son vesikalardan sarahatle anlaşılıyor ki, Karabekir Paşa'nın aklından geçen şey, eğer elinden gelirse, Şark vilâyetlerine bir Karabekir beyliği kurmakmış. Bereket ki, o bunu dahi yapacak kudrette *değil(di)*. *Yoksa* Anadolu tavaif-i mülûk anarşisi içinde kalacak ve Anadolu'nun parçalanması suikastı, bizim kendi elimizle fiilleştirilmiş olacaktı."
>
> Sonunda, Karabekir'in *Milliyet*'e 7. cevabı yayımlanmamış (metin, Kandemir'in kitabının 87-89. sayfalarındadır) ve gazeteler "K.K.Pş., tarihî hakikatlerden yalnız tegafül etmekle kalmıyor, onları inkâr ve tahrip ediyor/K.K.Pş.'nın kendi kendisine Ermenistan fatihi vaziyeti vermesi de sadece bir tarih hadisesini tahrifden ibarettir. Sabık Şark cephesi kumandanının son iddia desteklerini yıkan vesikalar..." gibi iri başlıklarla, artık sesini duyurmak olanağı elinden alınan paşaya durmadan yüklenmişlerdir. İşte, *İstiklâl Harbimizin Esasları* bu koşullarda hazırlanmış, 27 Mayıs 1933'te basımı tamamlanmış, dağıtım ve satışıyla da Kanaat Kütüphanesi sahibi İlyas Bey görevlendirilmiştir.]

Feridun Kandemir'in yakılan hatıralar ile ilgili kitabı.

Ali (1888-1971) ve Kel Ali Çetinkaya'nın (1878-1949) emirleriyle basım durduruldu.[9] Kitabın provaları toplandı ve yakıldı. Ama bunların dayandığı malzeme, zamanında saklanmış ve kurtarılmıştı.[10] Karabekir'in geri kalan ömrü boyunca, ne özet ne de bütün yapıtın yayımlanmasına kalkışıldı; fakat DP'nin 1950 seçimlerinde kazandığı zaferden sonra, Karabekir'in mirasçıları siyasal havayı daha elverişli buldular ve anıların yayımına yeniden girişildi. İlkin 1951'de *Esaslar* çıktı. Bu "deneme balonu"ndan sonra, daha geniş yapıtın basılması düşünülebilirdi. 1959'da Karabekir'in kızları, Türkiye Yayınevi'ne bu kitabı basma ve yayma izni verdiler. Tabiatıyla bu kadar hacimli bir kitabın

9 İstiklâl Mahkemeleri, ilkin 1920'de casusluk ve asker kaçaklığı ile uğraşmak üzere kurulmuştur. Zaferden sonra kaldırılmışlar; fakat 1925 Mart'ında Takrir-i Sükûn Kanunu çıkarıldıktan sonra, biri doğudaki Kürt ayaklanmasının sorumlularını cezalandırmak, ötekiyse yurdun geri kalan her yerinde muhalefetle hesaplaşmak için, yeniden iki İstiklâl Mahkemesi kurulmuştur. [Zürcher'in Nisan'da provalarının yakıldığını söylediği *İstiklâl Harbimizin Esasları* kitabı, yukarıda değindiğimiz kaynağa göre, Mayıs ayı sonunda dağıtıma verilmek üzere ciltlenmekteymiş. Kandemir, kitabın binlerce nüshasını bir geceyarısı Sinan Matbaası'ndan aldırıp şehir dışındaki bir tuğla harmanında yaktıranın bir gizli komite olduğunu ve bu komite erkânı arasında, Kılıç Ali ile Ali Çetinkaya'dan başka Recep Zühtü'nün de bulunduğunu yazıyor (Recep Zühtü Soyak için, *Tarih ve Toplum*'un Mayıs 1985 tarihli 17. sayısına başvurulabilir, s.2); ona bakılırsa, CHF İstanbul Müfettişi Cevdet Kerim İncedayı da bu tertibe dahildir, hattâ işin başında Dahiliye Vekili Şükrü Kaya vardır. Karabekir'in basım sırasında matbaadan aldırdığı beş takım formayı da bulup yok etmek için, gizli komite İstanbul Emniyet Müdürü Fehmi Bey'den yararlanarak 4 Haziran 1933 günü sabah saat 4.30'da Karabekir Paşa'nın Erenköy'deki köşkünü polislere inceden inceye aratmıştır. Karabekir'in 95 dosya turan bütün evrakına el konulmuş ve bunlar dört çuvala konulup götürülmüştür.]

10 Karabekir, *İstiklâl Harbimizin Esasları*, s.190-2. [Kandemir'in kitabında Karabekir'in evrakını ne zaman geri almayı başardığı belirtilmiyor. Muhtemelen çoğunu istirdat etmiştir, ama bazıları da kaybolmuş olabilir. Eskiden Harb Tarihi Dairesi'nde askerliğini yapan bir arkadaşımızın oradaki emekli paşalardan duyduğuna göre, ikinci Dünya Savaşı yıllarında, milletvekili olarak iade-i itibar eden Karabekir arşive gelir ve doğu cephesi dosyalarını çıkarttırarak kopyalar alırmış. Acaba yitik belgelerinin yerine koymak için mi bunlarla ilgileniyordu?]

dizilip basılması hayli zaman aldı ve yapıt 1960 Temmuz'unda satışa çıkarıldı. Bazı gazetelerde yasaklanması için çağrılar yapılmakla birlikte, kitap birkaç ay olaysız satıldı. O sıra Türkiye, 27 Mayıs 1960 hükümet darbesiyle iktidara gelen Millî Birlik Komitesi'nce yönetiliyordu.

1961 Ocak ayında, *İstiklâl Harbimiz*'in yayımlanmasıyla ilgili durum toptan değişti: Savcı soruşturma açtı, sonra da (Mart'ta) Atatürk'ün anısına hakareti cezalandırılmayı gerektiren bir suç haline getiren (1951'de çıkmış) 5816 sayılı yasanın birinci ve ikinci maddelerini ihlal ettiği iddiasıyla kitabın yayıncısını dava etti (İstanbul 2. Sulh Ceza M. 61/23).[11]

Kâzım Karabekir'in sağlığında bastığı kitabı.

İddianamede kitaptan 34 parça kanıt olarak gösteriliyordu. Fakat davanın açılması kararı, muhtemelen kitabın kendisinden çok, yayımcısının kişiliğiyle ilgiliydi: Tahsin Demiray, o sıralar Adalet Partisi'nin kurucularından biri ve ilk genel sekreteri olmuş ve kitaba karşı başlatılan kampanya da, devrilen ve yasadışı hale getirilen DP'nin mirasçısı olduğunu pek gizlemeyen bu partinin kuruluşunun ilk adımlarına denk gelmişti. Ekim'de TBMM'ye seçilerek dokunulmazlık kazanması üzerine Demiray'ın yargılanması askıya alındı. 1965'te ise Demiray yeniden seçilmek için adaylığını koymadı ve kendisi davanın tekrar açılmasını istedi. Muhakeme yapıldı ve nihayet 1968 Kasım'ında kitabın satışı serbest bırakıldı. Demiray davayı teknik bir nokta nedeniyle kazanmıştı: Savcı, soruşturmayı 1960'ta, yasanın gerektirdiği gibi yayından itibaren altı ay içinde açmamıştı.[12]

Birçok anı arasında, Karabekir'in *İstiklâl Harbimiz*'ini öylesine

---

11 "Atatürk"ün hatırasına alenen hakaret eden veya söven kimse bir yıldan üç yıla kadar hapis cezasıyla cezalandırılır" (Madde 1).

12 Bu davanın bütün öyküsü şu kaynakta anlatılmıştır: Tahmin Demiray, *İstiklâl Harbimizin Müdafaası*, İstanbul: Türkiye, 1969.

ilginç ve önemli kılan, Atatürk'ün 1927'deki ünlü *Nutuk*'una benzerliğidir. *Nutuk*, bazen son derece yanlı bir görüş içerdiği teslim edilmekle birlikte,[13] çoğu kez, Türk devriminin en yetkin incelemesi olarak görülür ve kullanılır. Gerçekte, 1927'de verildiği zaman *Nutuk*'un bundan çok başka bir işlevi vardı: Bir önceki yıl ulusal hareket içinde yapılan tasfiyeleri, bağımsızlık savaşının (aralarında Karabekir'in de bulunduğu) eski önderlerinin sahneden çekilmesini haklı göstermek için söylenmişti. *Nutuk*'ta Atatürk'ün bu eski arkadaşlarını eleştirmeye ayrılmış en az 52 pasaj vardır ve bütün metin boyunca, bunların rolleri azımsanır.[14]

İstiklâl Harbimiz, birçok bakımdan bir anti-*Nutuk*'tur. Her iki anı da biçimce birbirine çok benzediği gibi, Karabekir'inki 1922'de milliyetçilerin Yunan kuvvetlerine karşı kazandığı zaferle sona ermekle birlikte, geniş ölçüde aynı konu ve dönemle ilgilidir. Karabekir, sonrası için, "Bundan sonraki ahval herkesçe görülmüş ve görülmektedir" der (s.1). Anılarının ilk taslağını 1926 ile 1933 yılları arasında yazdığını bilmemiz de bu kitabın *Nutuk*'a bir tepki olması olasılığını artırmaktadır; ayrıca, gerek *İstiklâl Harbimiz*'in mottosu (İstiklâl Harbi yaptık. Âmilleri yazmazsa, tarihi masal olur), gerek *İstiklâl Harbimiz'in Esasları*'nınki (yanlış bilgi felâket kaynağıdır), kolaylıkla *Nutuk*'un üstü örtülü eleştirileri olarak yorumlanabilir.

Birçok noktada Karabekir'in verdiği tarih bilgisi, çağdaş Türk tarihbilimciliğinin bu dönem için dayandığı *Nutuk*'takinden hayli farklıdır. En önemli ayrılıklar şöylece özetlenebilir:

1- Karabekir'e göre, Anadolu'da ulusal bir direniş hareketi hazırlayan arkadaşlarına katılmadan önce, Mustafa Kemal çok fazla beklemiş ve tereddüt etmiştir.

2- 1919 Mayıs'ında Anadolu'ya gelince, Mustafa Kemal, Erzurum Kongresi'ni hazırlamakta olan Doğu illerinin embriyon evresindeki ulusal örgütlenmesini es geçmek ve Sivas'ta ayrı bir ulusal kongre örgüt-

13 Krş. Finefrock, *age*, s.57. *Nutuk*'un bir tarih kaynağı olarak değeri üstüne yeni bir tartışma için bkz. *Felsefe Kurumu Seminerleri (1974-75)* 3, Türkiye'de Tarih Eğitimi, Ankara, 1977, s.404-32.

14 Krş. Zürcher, *age*, s.162.

lemek istemiştir. Önce Erzurum'a gelmeye ve sonra Sivas'taki ulusal kongreyi yapmaya zorlukla ikna edilebilmiştir.

3- Öteki önderlerin çoğu ulusal hareketi, henüz olağanüstü koşulların gerektirdiği geçici bir gelişme sayarlarken, Mustafa Kemal İstanbul hükümetiyle her türlü iletişimi keserek, hareketi köktenci bir çizgiye getirmiş, fiilen bağımsız hale sokmuştur.

4- *İstiklâl Harbimiz*'de Türk milliyetçileriyle Bolşevikler arasındaki ilişkilere çok yer ayrılmıştır. Doğu cephesi komutanı olarak Karabekir bu ilişkilerin gelişmesini yakından gözlemiş, fakat Sovyet yardımının önemini o da kavramış olmakla birlikte, Mustafa Kemal'i Bolşeviklere ve onların fikirlerine fazla yatkın bulmuştur. Karabekir, kendisinin taktik esnekliği olmadığı için, onun Bolşeviklerin ulusal hareketi ele geçirmelerine izin vereceğinden korkmuştur.

1923'te Mustafa Kemal ile Kâzım Karabekir Karşıyaka İstasyonu'nda.

5- Mustafa Kemal otoriter ve aşırı bir tavır takınmakla suçlanmaktadır; Karabekir'e göre, onun bu tutumu, özellikle ulusal eylemcilerin Batı'dakinden ideolojik olarak çok daha tutucu oldukları Doğu illerinde, hareket içinde bir güvensizlik havasının yayılmasına yol açmıştır. Mustafa Kemal'in ve çevresinin "ahlâka aykırı" yaşam biçimleri hakkında çıkan söylentiler, bu duyguyu pekiştirmiş ve hareketin başına Mustafa Kemal'den başka birinin getirilmesi girişimlerine neden olmuştur.

6- Karabekir, Mustafa Kemal'in 1920 yazında, Bolşevik baskısı yüzünden, Kars ve Ardahan'ı geri alma harekâtını erteletmesini de eleştirmektedir.

Bütün *İstiklâl Harbimiz* boyunca, Karabekir kendi rolünü vurgulamakta, örneğin Mustafa Kemal 1919'da Erzurum'a gelince, hükümetin emrine rağmen onu tutuklamayı reddetmesi, ordudan çıkarıldıktan ve ordu müfettişliği Karabekir'e önerildikten sonra bile onu önder olarak desteklemeyi sürdürmesini anlatmaktadır. Mustafa Kemal'in önderliğini ancak Kâzım Karabekir'in açık desteğiyle sürdürebildiği bu çok önemli olay *Nutuk*'ta tamamen atlanmıştır; ama başka anılarda gayet iyi belgelenmiştir.[15]

İstiklâl Harbimiz'in güvenilirliği hakkında ne söyleyebiliriz? Önce, yazarın kişiliğine ve amaçlarına bakalım. Karabekir, bu kitabın sayfalarında kesinlikle övünmeye ve böbürlenmeye meyilli, yetenekleri hayli sınırlı ama dürüst bir insan olarak canlanıyor. Uzak görüşlü bir siyasetçi olmadığı da besbelli. Kitabı, açıkça bir savunu girişimidir, kamusal yaşamdan zorla el etek çektirildiği ve Kemalist kaynaklarda, özellikle de *Nutuk*'ta rolü azımsandığı için büyük bir kırıklık içinde olduğu bir dönemde yazılmıştır. Buna karşılık, kitap geç yayımlanmış olabilir, ama hemen hemen kesinlikle, anlatılan olayların üstünden görece kısa bir süre geçmişken kaleme alınmıştır. Yaygın olarak iyi belgelenmiştir ve sunulan belgeler, hiç değiştirilmeden aktarıldıkları izlenimini vermektedir.

Karabekir'in anlattıklarıyla Atatürk'ünküler arasındaki özgül ayrılıklara gelince, önemli birçok örnekte, onun anlatımını diğer kaynaklar da doğruluyor. Mustafa Kemal'in 1918-19'da Anadolu'ya geçen ilk yüksek rütbeli subaylardan biri olmadığı gerçektir (cepheden döndükten sonra, başkentteki ilk dört beş ayını siyasal kombinezonlar kurmaya çalışmakla geçirmiştir) ve onu, "Anadolu seçeneği"nin doğruluğuna başkaları inandırmış ve yola çıkarmışlardır.[16] Erzurum Kongresi'ni es geçmek ve onun yerine kendi topladığı bir ulusal kong-

15 Örneğin bkz. Rauf Orbay'ın anıları, *Yakın Tarihimiz*, c.3, s.50-52. Ayrıca krş. Talât Hasırcıoğlu, "K. Karabekir M. Kemal Paşa'yı Tutuklamayı Reddediyor", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, sayı 4 (1968): 10-14.

16 Erik J. Zürcher, "Atatürk and the Start of the National Resistance Movement", *Anatolica*, 8 (1981): 99-113.

re yapmak istediği, başka anılardan da anlaşılmaktadır.[17] Mustafa Kemal'in otoriterliğinin ve radikalliğinin (ve özel yaşam biçiminin) eleştirilerinin izlerine birçok yerde rastlanabilir. Bunların, 1921'de Muhafaza-i Mukaddesat Cemiyeti'nin kurulmasına yol açtıkları Doğu illerinde özellikle güçlü olduğu görülüyor.[18]

1922'de Ankara'da TBMM'deki İkinci Grup'un kurucularını da aynı etkenler harekete geçirmiştir.[19] Mustafa Kemal'in konudaki ünü, Enver Paşa 1921 yazında onun yerine geçmek için Anadolu'ya gelmeye kalktığında, dayandığı güçlü noktalardan biriydi.[20] Hiç kuşkusuz, *İstiklâl Harbimiz*'de bunların vurgulanması, Karabekir'in kendi dinsel tutucu tavrını da yansıtmaktadır.

Milliyetçilerin Sovyetler Birliği'yle ilişkileri karmaşık ve çekici bir sorundur.[21] Mustafa Kemal'in bir ip cambazı gibi, bir yandan Bolşeviklerle (ulusal hareketin bekası için zorunlu) iyi ilişkiler sürdürürken, aynı zamanda ülkeyi "Sovyetleşme"ye uğratmadığı açık olmakla birlikte, Anadolu'da bir Sovyet devletinin kurulmasını herhangi bir anda ciddi ciddi düşünmüş olma olasılığı son derece zayıftır. Belki Karabekir'in kavrayamayacağı ölçüde, çok incelikli bir oyun oynamıştır.

İstiklâl Harbimiz, *Nutuk*'a dayanan "resmi" tarihle bu çarpıcı farkları gösterdikten başka her türlü ayrıntılı konu için de bir bilgi madenidir.

---

17 "Rauf Orbay'ın Anıları", *Yakın Tarihimiz*, c.3, s.48. Ali Fuat Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, İstanbul: *Vatan*, 1953, s.72.

18 Atatürk, *Nutuk*, c.2, s.596-601.

19 Tunaya, *age*, s.537-9. Frederick W. Frey, *The Turkish Political Elite*, Cambridge, MA: MIT, 1965, s.306-23; Mete Tunçay, *TC'de Tek-Parti Yönetiminin Kurulması 1923-1931*, Ankara: Yurt, 1981, s.42-7.

20 Krş. Sami Sabit Karaman, *Trabzon ve Kars Hatıraları: İstiklâl Mücadelesi ve Enver Paşa*, İstanbul, 1949. Ayrıca bkz. Paul Dumont, "La fascination de bolchévisme. Enver Pacha et le Parti des Soviets Populaires. 1919-1922", *Chaiers de Monde Russe et Sovietique*, sayı 16/2 (1975): 141-66.

21 Krş. Dumont, *age* ve yine Paul Dumont, "Bolchévisme en orient. Le Parti Communiste Turc de Mustafa Suphi. 1918-21", *Chaiers du Monde Russe et Sovietique*, 18/4 (1977): 377-409. [Bu makalenin Türkçe çevirisi *Birikim*'in Mart 1980 tarihli 61. sayısında çıkmıştır, s.38-55; ayrıca Mete Tunçay'ın ek notları, s.56-60.] Ayrıca bkz. Stefanos Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri. Ekim Devrimi'nden Milli Mücadeleye*, İstanbul: Gözlem, 1979.

3

Güvenilir Kaynaklar: Birinci Dünya Savaşı'nda İstanbul Hollanda Büyükelçiliği'nin Siyasi İstihbaratı

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI DÖNEMİ TÜRK TARİHİ İÇİN KAYNAKLAR

Türkiye Cumhuriyeti'nin arşivlerde uyguladığı politikalar, son dönemlerde Ortadoğu tarihçileri için bir cehennem azabı haline gelmiştir. Abartısız söylenebilir ki, tüm İslâm devletleri arasında Osmanlı İmparatorluğu açık arayla en zengin arşive sahiptir. Buna karşılık, arşivlerin çoğunu kontrolu altında tutan Türkiye hükümetinin arşivlere erişim konusunda fazlasıyla kısıtlayıcı tutumu, tarihçiler ve Türkologlar için sürekli bir sıkıntı kaynağı haline gelmiştir. Son yıllarda Türkiye hükümetinin uluslararası bilim camiasına karşı sorumluluklarını yerine getirmesini sağlamak için gerek Amerikalı, gerekse İngiliz Türkologlar tarafından çaba gösterilmişse de, bu çalışmalar fazla bir sonuç getirmişe benzemiyor.* Birinci Dünya Savaşı dönemi sözkonusu olduğunda, Başbakanlık Arşivi'nde tutulmakta olan Osmanlı devlet arşivi neredeyse tamamen kapalıdır. Son on beş yirmi yılda bu dönem

(*) Bu yazıyı yazdığım 1988'de durum gerçekten böyleydi. Ancak o günden bu yana çok şey değişti. Osmanlı arşivlerinde durum daha da iyileşti. Bugün arşivlerde yerli ve yabancı tarihçilere kolaylıklar sağlandığı bir gerçektir.

üzerine bu kadar az çalışma yayımlanmış olmasının en önemli nedeni şüphesiz budur. Yayımlanan araştırmalar, yani Feroz Ahmad[1] ve Doğu Ergil'in[2] makaleleri ve Zafer Toprak'ın[3] çalışmaları ise, öncelikle sosyo-ekonomik gelişmeler üzerinedir. Askeri ve siyasi tarih konusu da en yetkin çalışma Yusuf Hikmet Bayur'un *Türk İnkılabı Tarihi*[4] olsa da, bu kitap da birincil kaynaklara dayanmamaktadır. Jehuda Wallach'ın Türkiye'deki Alman askeri birlikleri üzerine yaptığı araştırmada[5] ise, 1914-18 arası siyasetinin önemli bir yönü derinlemesine incelenmesine rağmen, Türk yerine Alman arşivleri kullanılmıştır.

Doğal olarak, Birinci Dünya Savaşı'nı takip eden yıllarda, savaşa katılmış ülkelerin resmi askeri tarihlerinin yanısıra, savaşta önemli bir rol oynamış olan ya da en azından oynamış olduğuna inanan kişilere ait sayısız anı kitabı yayımlandı. Ortadoğu'daki savaşa dair elimizde İngiliz ve Fransız askeri kuvvetlerinin tanıklıklarına ilaveten, Osmanlı'daki Alman askeri birliklerinin üyelerinin (en önemlileri arasında birliklerin şefi Liman von Sanders,[6] Kannengiesser[7] ve Kress von Kressenstein'a[8] ait olanlar sayılabilir), Türk subayların (mesela Ahmet İzzet Paşa,[9] Kâzım Karabekir Paşa,[10] Halil Paşa,[11] Ali İhsan Paşa,[12] Se-

---

1 Feroz Ahmad, "Doğmakta Olan Bir Burjuvazinin Öyküsü: Genç Türkler'in Sosyal ve Ekonomik Politikası 1909-1918." *İttihadçılıktan Kemalizme*, İstanbul: Kaynak, 1985, s.34-80. Orijinal basımı: "Vanguard of a Nascent Bourgeoisie: The Social and Economic Policy of the Young Turks 1908-1919", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi 1071-1920. Social and Economic History of Turkey 1071-1920*, der. Osman Okyar, Halil İnalcık. Ankara, 1980.

2 Doğu Ergil, "A Reassessment: The Young Turks, Their Politics and Anti-Colonial Struggle", *Islamic Culture* 49 (1975): 75-149.

3 Zafer Toprak, *Türkiye'de "Milli İktisat" 1908-1918*, Ankara: Yurt, 1982.

4 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1940-1967 (c.10).

5 Jehuda L. Wallach, *Anatomie einer Militaerhilfe. Die Preussisch-Deutsche Militaermissionen in der Turkei 1835-1919*, Düsseldorf: Droste, 1976.

6 Otto Liman von Sanders, *Fünf Jahre Türkei*, Berlin: Scherl, 1919.

7 Hans Kannengiesser, *Gallipoli. Bedeutung und Verlauf der Kaempfe 1915*, Berlin: 1927.

8 Friedrich, Freiherr Kress von Kressenstein, *Mit den Türken zum Suezkanal*, Berlin: 1938.

9 Ahmet İzzet Furgaç, *Denkwürdigkeiten des Marschalls Izzet Paşa*, Leipzig: Koehler, 1927.

10 Kâzım Karabekir, *Cihan Harbine Neden Girdik. Nasıl Girdik, Nasıl İdare Ettik*, İstanbul: 1937.

11 M. Taylan Sorgun, der., *Bitmeyen Savaş. Kutülamare Kahramanı Halil Paşa'nın Anıları*, İstanbul: Yedi Gün, 1972.

12 Ali İhsan Sabis, *Harb Hatıralarım*, c.1, 2, İstanbul, İnkılap, 1943, 1951.

lahattin Adil Paşa[13] ve tabiî Mustafa Kemal Paşa)[14] ve İttihad ve Terakki'nin önde gelen üyelerinin (Cemal Paşa,[15] Talât Paşa,[16] Cavid Bey[17] ve Halil Bey)[18] hatıraları da yer alır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun durumunu yakından takip etme fırsatı bulan yabancı gözlemcilerin sayısında, Osmanlı ile İtilâf Devletleri'nin arasının açılmasıyla beraber, haliyle büyük bir düşüş oldu. 1914 yılının Ekim ayında, İtilâf Devletleri'nin diplomatları da, diğer vatandaşları da ülkeyi terk etmek zorunda kaldı. Savaş esnasında İstanbul'a gelerek savaşın ardından hatıralarını yayımlayan bir avuç İngiliz de, 1926'da Kutülamare kuşatmasında yenik düşen İngiliz birliğinin, savaş esiri olarak Osmanlı başkentine getirilen askerleriydi.[19] Diğer tarihsel devirler için sıklıkla başvurulan İngiliz Foreign Office arşivleri ile Paris'teki Quai d'Orsay arşivleri, 1914 Ekim'ini takip eden dört yıl konusunda bize yardımcı olamıyor.

Kullanıma müsait arşiv koleksiyonları arasında en önemlileri, gerek diplomatik (Bonn'daki Auswaertiges Amt) gerekse askeri (Freiburg'daki Militaerärchiv) kaynaklar açısından şüphesiz Almanya'ya ait olanlar. Bu arşivler son derece zengin olsalar da, doğal olarak Birinci Dünya Savaşı'nda ve Ortadoğu'da saf almış bir hükümetin arşivleri. Her ne kadar Türk arşivlerinin yokluğunda Alman arşivleri oldukça kıymetli olsalar da, buradaki malzemeyi, Birinci Dünya Savaşı'nda tarafsız kalmış ülkelerin temsilcilerinin raporlarıyla tamamlamak çok ilginç sonuçlar verebilir. Bu bağlamda akla ilk gelen, İs-

13 Selahattin Adil, *Hayat Mücadeleleri. Selahattin Adil Paşa'nın Hatıraları*, İstanbul, 1982 (kendi basımı).

14 Ayşe Afetinan, *M. Kemal Atatürk'ün Karlsbad Hatıraları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1983.

15 Ahmet Cemal, *Memories of a Turkish Statesman 1913-1919*, New York: Doran, 1922 (tekrar basım: New York, Arno, 1973).

16 Mehmet Kasım, der., Talât *Paşa'nın Anıları*, İstanbul: Say, 1986 (eski Türkçe orijinal basımı: Enver Bolayır, der., *Talât Paşa'nın Hatıraları*, İstanbul: Güven, 1946).

17 Cavid Bey'in hatıraları, 1945 yılında, arkadaşı Hüseyin Cahid Yalçın tarafından, Yalçın'ın gazetesi *Tanin*'de yayımlandı.

18 İsmail Arar, der., *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları*, İstanbul: Hürriyet Vakfı, 1986.

19 Örneğin, Harold Armstrong, *Turkey in Travail*, Londra: The Bodley Head, 1927 ve Francis Yeats-Brown, *Golden Horn*. Londra, Gollancz, 1932.

tanbul'daki Amerikan elçisinin raporları. Washington DC'deki ABD Arşivleri'nde (United States Archives) tutulan bu kayıtlarla şahsi bir tecrübem olmuş olmasa da, kuşkusuz çok değerli bu malzemenin önemini bir nebze azaltan iki noktaya dikkat çekmek istiyorum. Öncelikle bu raporlar, Osmanlı İmparatorluğu ile ABD arasındaki ilişkilerin koptuğu tarih olan Nisan 1917'den öteye gitmiyor. Buna ilaveten, gerek Amerikan elçisi Morgenthau'nun,[20] gerekse yardımcısı Einstein'ın hatıralarından, ikisinin de önyargısız olmaktan çok uzak oldukları göze çarpıyor. Morgenthau ve Einstein'ın[21] yayımlanan anıları, basım tarihleri düşünüldüğünde (Morgenthau 1918, Einstein 1917), açıkça Amerikan propaganda faaliyetlerinin bir kısmını oluşturmakta. Gerek tarz, gerekse içerik açısından iki kitap da Harry Stuermer'in[22] tanınmış propaganda çalışmalarıyla büyük benzerlikler gösteriyor.

Tüm bu düşünceleri aklımın bir kıyısında tutarak, 1914-1918 arası İstanbul'daki Hollanda elçiliği raporlarının bir dökümünü yapmanın ve bunları incelemenin, harcayacağım zamana değecek bir çalışma olduğuna karar verdim. 20. yüzyıl başında Hollanda artık büyük bir güç sayılmazdı ve Hollanda-Türkiye arasındaki ilişkiler ancak yavaş yavaş önem kazanmaya başlıyordu. Buna rağmen, Hollanda elçiliği, İstanbul'da savaş süresince açık kalan bir avuç elçilikten biriydi. Bu dönem Ortadoğu politikasında Hollanda'nın rolü küçük olmasına rağmen elçiliğin raporları iki husus itibariyle ilgi çekici olabilir:

1. Kayıtlar bize Hollanda diplomatik temsilciliğinin, idaresi tarafından üzerine yüklenen muhbirlik görevini ne derecede yerine getirdiğini gösterebilir: Elçiliğin nasıl bilgi topladığı, hangi kaynakları kullanabildiği ve bunların hangilerini fiilen kullandığı, Türk siyasi

20 Henry Morgenthau, *Ambassador Morgenthau's Story*, New York: 1918. Aynı kayıtların farklı bir isimle basımı için: *Secrets of the Bosphorus*, Londra: Hutchinson, 1918.

21 Lewis Einstein, *Inside Constantinople. A Diplomatist's Diary During the Dardanelles Expedition*, Londra: John Murray, 1917.

22 Bu makalede kitabın Fransızca basımı kullanıldı: Harry Stuermer, *Deux ans de guerre á Constantinople. Étude de morale et politique allemandes et jeunes-turques*, Paris: Payot, 1917.

hayatının hangi yönleriyle öncelikli olarak ilgilendiği ve bu bilgileri nasıl Lahey'e ulaştırdığı gibi. Buna ilaveten, Hollanda dış politikası ile Hollanda basınının karşılaştırmalı bir incelemesi, bu raporların dış politikaları ve kamuoyunu ne şekilde etkiledikleri konusuna ışık tutabilir.

2. Olayları yakından takip etme şansına sahip tarafsız gözlemcilerin tanıklıkları olarak bu raporlar, savaş boyunca Osmanlı İmparatorluğu'ndaki politik veya sosyo-ekonomik gelişmelere yeni bir bakış açısı sağlayabilir.

Öncelikle, Türk tarihi ile ilgilenenlere şüphesiz bu ikinci nokta daha ilginç gelecektir.

HOLLANDA ARŞİVLERİNİN TASNİFİ

İstanbul'daki Hollanda elçiliğinin durumu ve siyasal raporlamalarının olası önemi konusunda bir sonuca varmadan önce, bu raporlamanın nelerden oluştuğunu ve değişik arşivlerde kayda değer neler kaldığını tanımlamak gerekir.

Elçiliğin siyasi raporları, elçinin kendisi tarafından yazılıp imzalanarak, ortalama haftada bir rapor Dışişleri Bakanlığı'na yollanıyordu. Bu sıklıkta büyük değişikliklere rastlamak mümkündü. Bu raporlar Lahey'de kayda geçirilerek, Dışişleri Bakanlığı'nın arşivlerinde, Hollanda'nın yurtdışı resmi temsilciliklerinden gelen siyasi raporlamalar arasında tutuluyordu. Bu arşiv günümüzde Algemeen Rijksarchief'de,[23] 54/195 ve 54/196 numaralı arşivlerinde saklanmaktadır. Bu koleksiyon, ister Hollandalı, ister yabancı tüm ziyaretçilere açıktır. Ne yazık ki biraz daha yakından incelendiğinde, bu toplamanın son derece yetersiz olduğu ortaya çıkmaktadır. 195 no'lu dosyada, 1914'ün Ocak ayından Aralık sonuna kadar tüm raporlar bulunmakta, fakat 196 no'lu dosyadaki kayıtlar, 1916 Mart'ında başlayıp 1917 Mart'ında sona ermekte. Bu tarihlerden sonra ise sadece Ekim 1917'den birkaç

23 Genel Kraliyet Arşivleri: Gravenhage, İkinci Daire, Dış İşleri Bakanlığı Arşivleri, 1871-1940 arası Hollanda resmi temsilcilikleri raporları. İki yıl önce arşivin ismi resmen değiştirildi. Şimdi "National Archief" (Millî Arşiv) oldu.

münferit rapor bulunuyor. Bunu takiben, raporlama, Ocak 1920'de yeniden başlayıncaya kadar tamamen sona ermekte. Bu düzenli dosyalara ilaveten, önemli görüldüğü anlaşılan konularda ayrı dosyalar da bulunmakta: Savaşa katılan ülkelerin İstanbul'daki vatandaşlarının çıkarları hakkında 265-266/231a-b, Yunan ve Türk zulmü hakkında 46/108 ve Ermeni sorunu hakkında ise 47/110.

Neyse ki, *Algemeen Rijksarchief*'deki bu gedikli dosyaları tamamlamak mümkün. Raporların el yazısı versiyonları önce İstanbul'daki elçilikte korunmuş, ardından gemiyle Lahey'deki Dışişleri Bakanlığı'na yollanmıştır. Orada ise, bu raporlar eskiden olduğu gibi günümüzde de Dışişleri Bakanlığı'nın istek üzerine girilebilen arşivlerinde saklanmaktadır. İlgili dosyaların numaraları, A1/3/39 ve A1/3/40'tır. Ne yazık ki, bu toplama da bütünlüklü olmaktan uzaktır. 39 no'lu kutuda 1914'ün çoğu, 40 no'lu kutuda ise 1914'ün geri kalanı ile 1915'in tamamı, 1916'nın Kasım sonuna kadar olan kısmı ve 1917'nin Şubat-Nisan ve Ekim kayıtları bulunmaktadır. Bu tarihten sonra sadece 19 Ekim 1918, 12 Ağustos 1919, 19 Eylül 1919 ve 10 Ocak 1920 tarihli münferit raporlara rastlanmaktadır.

Yukarıdakilerden anlaşılabileceği üzere, iki koleksiyonu birleştirerek, savaşın başından 1917'nin Nisan sonuna kadar tamamlanmış bir özet çıkarmak mümkün. Buna ilaveten, elimizde savaşın son bir buçuk yılına dair parçalar var. Ne yazık ki bu, elimizdeki koleksiyonun ABD arşivleriyle aynı süreyi (Nisan 1917'ye kadar) kapsadığını gösteriyor.

Dışişleri Bakanlığı'ndaki arşivde, düzenli raporlamalara ilaveten, Hollanda için –anlaşılan– büyük önem taşıyan özel konular hakkında da birkaç dosya bulunmakta. Burada karşımıza bir dizi konu çıkmakta (bu esnada arşiv kayıtlarının, dosya içeriği hakkında verdiği bilgilerin de her zaman doğru olmadığını belirtmekte fayda var). Ayrı ele alınan konular arasında açık arayla en önemlisini, Hollanda'nın sömürgesi Endonezya'dan pan-İslâmizm etkisinde hacca gidenler oluşturuyor. A1/3/29 ve A1/3/43-49 no'lu dosyalarda, pan-İslâmizm üzerine gazete kupürleri, Hicaz hakkında istihbarat ve Leiden Üniversite-

si'nde Arapça ve İslâm tarihi uzmanı Christiaan Snouck Hurgronje'nin raporları karşımıza çıkıyor.

Bakanlık ve elçilik arşivlerinin yanında, İstanbul raporlarını tamamlamamıza yardımcı olabilecek ve günümüzde yine *Algemeen Rijksarchief*'de bulunan bir üçüncü kategori ise A dosyaları olarak anılır. Bu dosyalar, bakanlığın memurları tarafından, bakan için güncel konularda bir başvuru kaynağı olarak hazırlanmıştır. Bunun için kullanılan kaynaklar, daha eski arşivlerden gelişigüzel ve yerlerine kopyaları konmadan alınmıştır. A dosyalarından birkaç tanesi, Türkiye ile alakalı meseleleri de içeriyor. Burada da ilgi, Endonezyalı hacılar ve pan-İslâmizm üzerine yoğunlaşmış (74 ve 190 no'lu dosyalar). Bunlara ilaveten, 1913 Balkan Savaşı (235, 243), 1911-1912 Türk-İtalyan Savaşı (233), Osmanlı'da yabancıların mülkiyet hakları ve Osmanlı devlet borçları hakkında da dosyalar bulunmakta. A dosyalarının hiçbiri, Birinci Dünya Savaşı'nda siyasi istihbarat konusunda bilgi içermez.

Kraliyet arşivlerinde ve Dışişleri Bakanlığı'ndaki koleksiyonların noksanlıklarının sebebine dair hiçbir yerde bir açıklama bulamadım.

İstanbul'daki Hollanda elçiliğinin siyasi raporları, genelde dört ila altı sayfadan oluşuyor. Bazı raporlar, daha önce gönderilmiş olan ve el yazısı versiyonları elçilik arşivlerinde bulunabilen şifreli telgrafların takibi durumunda. Çok sık rastlanan bir durum olmasa da, kimi raporların ilişiğinde gazete kupürleri veya hükümet bildirgeleri ile yasal metinlerin tercümeleri bulunabilir.

İSTANBUL ELÇİLİK PERSONELİ

Tüm İkinci Meşrutiyet Dönemi boyunca (1908-1918) Hollanda'nın İstanbul büyükelçisi, 1908'de görev başına gelip 1919'da İstanbul'da hayatını yitiren Van der Does de Willebois'dı. Raporlarından, Van der Does de Willebois'nın zeki bir gözlemci ve yeni gelişmelere kolay ayak uyduran gerçekçi biri olduğunu çıkarabiliyoruz. Büyükelçi, zamanının diplomatlarından beklenilen, "Doğulu"ya karşı davranışlarında kimi zaman hoşgörülü, kimi zaman ise sinirli bir büyüklük taslama ötesin-

de göze çarpan önyargılar veya alaycılıktan mustaribe benzemiyor. Elçiliğin raporlama işine zaman zaman dahil olmuş diğer iki çalışanı ise, elçilik dragomanı (tercümanı) Ermeni Karabetyan Efendi ile asistanı, 1915'te Sömürgeler Bakanlığı'nın özel isteği üzerine Türkiye'deki pan-İslâmist propagandayı gazetelerden takip etme görevini üstlenen Hollandalı J. H. Kramers'ti.

Kramers çok ilginç bir şahsiyetti.[24] Leiden Üniversitesi'nde tanınmış Snouck Hurgronje'nin öğrencisi olarak hukuk ve Arapça tahsil etmişti. Snouck Hurgronje bu dönemlerde sadece bir eğitmen olarak değil, Sömürgeler Bakanlığı'nda "Yerli ve Arap İşleri" konusunda danışman olarak da çok etkiliydi. Snouck Hurgronje Endonezya'daki pan-İslâmist tehlikeyi son derece ciddiye alıyordu ve Kramers'in İstanbul'daki görevine atanmasına yolaçan girişimlerin oluşturulmasında doğrudan sorumluydu. Kramers, 1921'e kadar İstanbul'da kaldı, ardından Lozan'da Türkler ile İtilâf Devletleri arasındaki görüşmelerin akıbetini takip etmek üzere Bern'deki Hollanda elçiliğinde görevlendirildi. 1925'te Musul'un Türkiye'ye mi verileceği, İngiliz mandasındaki Irak'ta mı kalacağı konusunda karar vermek üzere Milletler Cemiyeti tarafından görevlendirilen komisyonda yeralarak, bu petrol zengini bölgeye yapılan geziye katıldı. Bern'den dönüşünü takiben bilimsel çalışmalarına ağırlık verdi. 1922'de Leiden Üniversitesi'nde Türkçe, Farsça ve İslâm konularından doçent unvanı alarak bir Hollanda üniversitesindeki ilk Türkçe derslerini vermeye başladı. 1939'da üstlendiği Arapça profesörlüğünü, 1951'deki ölümüne kadar sürdürdü. Kramers'in İstanbul'dan gönderilen siyasi raporlamaya katkısı, (esas görevi olan) basın bültenleri ve aralarında hukuk reformları üzerine (6 Mart 1917 tarihli) bir yazı bulunan birtakım ilginç raporlardan oluşuyor. Ayrıca, elçinin raporlarının Kramers'in bilgi ve görüşlerine de dayandığı muhtemel, fakat bu konuda kesin bir yargıya varmak imkânsız.

---

24 Kramers'in biyografisini ve oryantalist gelenek içindeki konumunu inceleyen bir doktora tezi, şu esnada Jan Jaap van Osterzee tarafından yazılmaktadır (Amsterdam Üniversitesi).

SİYASİ RAPORLAMANIN İÇERİĞİ

1914-1918 yılları arasında Hollanda yönetimi ve İstanbul'daki temsilcilerinin ilgileri nereye yönelmişti?[25] Bu konuda iki alan öne çıkıyor: Kapitülasyonlar'ın kaldırılması ve pan-İslâmist propaganda.

Bâbıâli 9 Eylül 1914'te büyük güçlerin temsilcilerine, kapitülasyonların 1 Ekim 1914 itibariyle tek taraflı fesh edileceğini bildirdi. Bu devletler, Osmanlı ile uluslararası haklara dayanan ticaret anlaşmaları yapmaya çağrıldı. Ertesi gün, aralarında Hollanda'nın da bulunduğu ikinci sıradaki güçlerin temsilcilerine de aynı nota gönderildi. İtilâf Devletleri ve İtalya anında yanıt vererek, kapitülasyonların anlaşma statüsü taşıdıkları için tek taraflı fesh edilemeyeceklerini savundular. Van der Does de Willebois ilk safhada daha ölçülüydü. Şahsi düzlemde, Türklerin Batılı güçler tarafından düzenli olarak suiistimal edilen bir düzenin kaldırılması yönündeki isteğini anlayabiliyordu. Bâbıâli'ye verdiği ilk yanıtta, Türklerin kapitülasyonları tek taraflı verilen imtiyaz olarak yorumlamalarını reddetse de, feshin tanınması yönünde konuşmaktan da kaçındı. Ne var ki, Lahey'den hızla ulaşan talimat, İtilâf Devletleri'yle aynı tarafı savunması gerektiğini belirtiyordu. Batılı güçlerin Osmanlı kararına karşı görünür birliklerine rağmen, savaş hali ortak bir diplomatik eyleme gidilmesini engelleyince, Hollanda büyükelçisi bunu takip eden yıllarda resmi olarak tanıyamadığı kadar değişmiş bir durum içerisinde kendi çizgisini geliştirmek zorunda kaldı. Savaş yılları boyunca siyasi çizgisi tutarlıydı: Hollanda'nın ekonomik avantajları üzerindeki baskıya itiraz etmedi, fakat Hollandalıların yasal önceliklerinin kaldırılmasına yönelik her türlü girişime şiddetle karşı çıktı. Bunun bir örneği, Karabetyan ve Kramers'e "dragoman"dan başka bir unvan verilmesini inatla reddetmesidir ki, kapitülasyonlar zamanında büyük güce sahip olan bu görev, kapitülasyonların kaldırılmasıyla beraber anlamını yitirmişti. Kapitülasyonlar soru-

25 Bu dönemdeki Hollanda-Türk ilişkileri, yakınlarda Peter Paul van Vugt'un *De Nederlandse Betrekkingen met het Oude en Nieuwe Turkije 1914-1929* (*Hollanda'nın Eski ve Yeni Türkiye ile İlişkileri*, Nijmegen Katolik Üniversitesi, 1986) adlı doktora çalışması dahilinde derinlemesine bir çalışmanın konusu oldu.

nu, 1914 ve sonrasındaki raporlarda büyük yer kaplıyor. Arşivdeki bir diğer önemli konu ise konsolosluğa dair ve ticari meseleler (Dışişleri arşivinde B 196/30/548 no'lu dosya)[26] ki, bu dosyanın içinde bulunduğu düzensizliğin boyutları, danışılabilir bir kaynak olmasını engelliyor.

Pan-İslâmizme gelince, bu konu Endonezya'da 40 milyondan fazla Müslümanın idaresinden sorumlu Sömürgeler Bakanlığı'nın gözünde zaten yıllardır bir karabasan durumundaydı. Yukarıda da belirtildiği gibi, 1889'dan itibaren idari danışman olarak görev alan Snouck Hurgronje, Osmanlı'daki pan-İslâmist tahrik tehdidini epey ciddiye alıyordu. Değişik zamanlarda Endonezyalı Müslümanların etki altında kalmalarına karşı alınmasını savunduğu sıkı tedbirler arasında, Endonezya'ya Arap göçmenlerinin alınmasının ve hattâ Javalı Müslümanların hacca gitmesinin yasaklanması bulunuyordu. Pan-İslâmist hareketlerin gözlemlenmesi amacıyla İstanbul elçiliğinde bir Arap uzman görevlendirilmesi fikrini ortaya çıkaran da Snouck'tu. Bu göreve ilk getirilen, 1909-1912 yılları arasında İstanbul'da çalışan A. H. Van Ophuyzen oldu. Van Ophuyzen'in görev süresi çok da verimli olamadı, zira gerek Dışişleri Bakanlığı, gerek Van der Does de Willebois pan-İslâmist tehdidi fazla ciddiye almayarak kendisine başka görevler yüklüyorlardı. Yine de Snouck Hurgronje, Van Ophuyzen'in dönüşünü takiben İstanbul'a yeni bir İslâm uzmanı atanması yönündeki çalışmalarını sürdürerek, gördüğümüz gibi sonunda amacına ulaştı. Kramers 1915'te atandığında pan-İslâmizmin pek de büyük bir tehdit oluşturmadığı çoğu insan için açıklık kazanmıştı. Osmanlı idaresinin Kasım 1914'te İngiltere, Rusya ve Fransa'ya karşı yaptığı cihat çağrısı neredeyse karşılıksız kalmıştı. Kramers'in kendi raporları da, büyükelçinin savunduğu gibi, bu dönemdeki pan-İslâmizmin abartılmış bir tehlike olduğunu tespit ediyordu. Sonuçta, Kramers de selefi gibi zamanının çoğunu çeşitli başka diplomatik görevlerle uğraşarak geçirdi.[27]

Bu özel ilgi alanları dışında elçilik hangi konularda rapor veriyordu? Tabiî ki öncelikle savaşın gidişatı hakkında. Van der Does de

26 Van Vugt, *age*, s.25-45.
27 Van Vugt, s. 18-26, 46-52.

Willebois işin başından beri İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin savaşa Almanya tarafında girmekle ciddi bir hata yaptığını düşünüyor ve bu kararı, cemiyetin, Almanlar tarafından zorlanmadan, özerk bir şekilde aldığına inanıyordu. İstanbul'dan ayrılmasa da, savaştaki gelişmeler hakkında cephelerdeki Türk ve özellikle de Alman kaynaklarından bilgi alarak olayların gelişimini mümkün olduğunca takip etmeye çalışmaktaydı. Cepheden dönerek, elçiye, üzerine rapor yazdığı Çanakkale Savaşı hakkında bilgi veren Alman subayları arasında, Çanakkale cephesi kumandanı ve Osmanlı'daki Alman askeri birliklerinin başı Mareşal Liman von Sanders de bulunuyordu. Van der Does de Willebois bu bilgilere, İstanbul içi ve çevresindeki tabur hareketleri ve silah nakilleri ile esir alınan İngiliz ve Fransız askeri kuvvetlerinin sayıları ve durumları üzerine kendi gözlemlerini ekliyordu. Esirler hakkındaki bilgilerini, tüm yaralı savaş esirlerinin getirildiği Taşkışla'da gönüllü hemşirelik yapan iki kızı aracılığıyla ediniyordu. Elçinin daha uzak cepheler hakkındaki raporları da çoğunlukla güncel ve doğruydu. 25 Kasım 1915 tarihli istihbaratında, Irak'taki Arap aşiretlerinin İngilizler yanında yer almayı seçtiklerini ve Suriye'deki Arap kamuoyunun İttihad ve Terakki aleyhine dönmeye başladığını yazıyordu. Aralık başında Kutülamare'de General Townshend önderliğindeki İngiliz birliklerinin kuşatılması 26 Ocak 1916 tarihli raporda bildirilirken, Hicaz'daki Arap direnişi üzerine ilk bilgiler 8 Temmuz 1916'da, Mekke'de Şerif Hüseyin'in ilk bildirisinin sadece bir hafta ertesinde yazılıyordu.[28] 1915'in tamamı ve 1916'nın ilk ayları boyunca elçi Süveyş Kanalı'na yapılmaya hazırlanan yeni bir Türk saldırısının gelişmeleri üzerine sık aralıklarla istihbarat vermeyi sürdürüyordu.

İstihbaratta büyük bir yer kaplayan bir diğer konu Türk ekonomisiydi: Enflasyon, kıtlık, pahalılık, karaborsa ve karaborsada politikacıların ve askeri yetkililerin oynadığı rol. Van der Does, Osmanlı ordusunda Levazımat-ı Umumiye-i Askeriye'nin başındaki İsmail Hakkı Paşa'yı bu konudaki en öncelikli suçlu olarak görse de, organizasyon

28 Krş. Ahmet Cemal, s.226.

yeteneği nedeniyle kendisini aynı zamanda vazgeçilemez olarak nitelendiriyordu.[29] İttihad ve Terakki ile yönetimin ulusal ekonomiyi yola koymak için gösterdikleri çabaları, dar kafalı, kinci ve şovenist olarak küçümseyerek bir kenara itiyordu. Bütün dükkân ilânlarının Türkçe olmasına dair (büyüklüğün üçte birine kadar gotik harflerle yazılmış Almanca istisna olmak üzere) çıkartılan yasa gibilerini, yabancı düşmanlığının bir dışavurumu[30] olarak görüyordu. Savaş durumunda Osmanlı yönetiminin, ekonominin ülkeye bağlılığı şüpheli olabilecek Hıristiyan azınlıklar tarafından idare edilmesine dair duyduğu rahatsızlığın, Van der Does tarafından pek kavranamadığını görüyoruz.

Osmanlı-Alman ilişkileri de bir hayli dikkat çekmiş. Bu "silah kardeşliği"ne dair karşımıza çıkan anlaşmazlık ve entrika dolu resim, Almanların Osmanlı yönetiminin kontrolünü ele geçirmeye çalışırken, Osmanlılar'ın da Alman etkisini sınırlayarak manevra sahalarını korumaya çalıştıklarını gösteriyordu. Örneğin Van der Does'un 5 Kasım 1915'te bildirdiğine göre, Prens Said Halim Paşa, sadrazamlığın yanında üstlenmiş olduğu hariciye nazırlığından Alman baskısı yüzünden uzaklaştırılmıştı. Rapora göre bunun nedeni, Said Halim Paşa'nın, en güçlü İttihadçı lider Talât Paşa'nın kuklası olmasıydı. Talât Paşa'yla ilişkileri çok gergin durumda olan Alman elçiliği, hariciye nazırlığına hırslı ve nüfuzlu olarak görülen Halil Bey'in atanmasının, Talât Paşa'nın nüfuzuna karşı bir ağırlık oluşturacağını umuyordu. Bir hafta sonra Van der Does tekrar Osmanlı yönetimi ile Alman elçiliği arasındaki geçimsizlik ve güvensizliği bildiriyordu. Kasım 1915'ten itibaren Osmanlı-Alman ilişkileri, büyük ölçüde yeni elçi von Metternich'in kibirli ve tuhaf davranışları nedeniyle daha da soğudu. Von Metternich'i daha henüz ikisinin de Mısır'da görevlendirildikleri dönemlerden tanıyan Van der Does, bu sorunların gelişini önceden görmüştü. Kendisinin elçiyle şahsi bir problemi olmasa da, sabırsızlığı, tesadüfi kabalığı ve daimi açgözlülüğü nedeniyle kendisinin bu iş için doğru kişi olduğunu düşünmüyordu. Atanmasını Kayzer II. Wilhelm'in gözdesi olma-

29 D.İ.B. Arşivleri A1/3/40, 29.8.1916.
30 D.İ.B. Arşivleri A1/3/40, 19.11.1915.

sına borçlu olduğu tahmin edilen von Metternich,[31] Osmanlı yönetiminin ısrarları üzerine sonunda Eylül 1916'da Berlin'e geri çağırıldı.[32]

Van der Does de Willebois, oldukça iyi tanıdığı Alman askeri heyeti şefi Liman von Sanders'in sıkı disiplinli fakat dürüst davranış tarzına saygı duyuyordu.[33] Sık sık Liman von Sanders ile Osmanlı Harbiye Nazırı Enver Paşa arasındaki gerilim konusunda bilgi veriyordu. Nazırlığının yanısıra (padişahın sözde komutasının altında) başkomutan da olan Enver Paşa, Alman subaylarının tümüyle Türk kumandası altında olmalarını arzularken, Liman von Sanders birliklerinin Alman kayzerinin emirlerini takibe devam etmesini istiyordu. Van der Does'a bakılırsa, Alman askeri birliklerinin büyük bir bölümü sadece Liman von Sanders'e olan şahsi antipatilerinden dolayı Enver Paşa'nın tarafını tutuyorlardı. Bu hizbin lideri, doğrudan Enver Paşa'nın altında yer alan Osmanlı genelkurmayının başkanı General Bronsart von Schellendorf'tu. Büyükelçi Baron von Wangenheim'in (ki kendisinin – en hafif deyişle – "güçlü kişiliği"ne Van der Does'un saygısı sonsuzdu) görev süresi boyunca gerek Bronsart, gerekse Liman üzerindeki baskısı olası bir krizi önlüyordu, fakat elçinin Ekim 1915'teki ani ölümünü takiben, tüm şiddetiyle bir kavga patladı. Büyük ölçüde Alman yanlısı olan Enver Paşa'nın görevine devam etmesi Almanlar için daha büyük bir önem taşıdığından, Van der Does, Liman von Sanders'in sonunda kurban edileceğini beklemekteydi.[34] Yine de Alman askeri heyeti şefi Nisan 1916'da istifasını sunduğu zaman, Enver Paşa kendisini yazılı olarak özür dileyerek yumuşatmaya çalıştı.[35]

Raporlardan görülen manzara, önceden başka kaynaklardan edindiğimiz bilgileri destekliyor: Almanlar popüler değildi ve propagandası yapılan "silah kardeşliği" esasen bir mantık evliliğiydi. Genel hissiyat, Almanların Osmanlı İmparatorluğu'nu kendi emellerine alet

31 D.İ.B. Arşivleri A1/3/40, 17.11.1915.

32 27.9.1916 tarihli rapora gore, Türk hariciye vekili Halil Bey, Berlin'de von Metternich'in geri çağırılması için istekte bulunmuştu.

33 D.İ.B. Arşivleri A1/3/40, 26.2.1916.

34 D.İ.B. Arşivleri A1/3/40, 22.3.1916.

35 D.İ.B. Arşivleri A1/3/40, 26.2.1916.

ettikleri yönündeydi. Van der Does'un görüşleri arasında onu zamanelerinin çoğundan, özellikle de İngilizlerden ayıran en önemlisi, siyasi idare hakkındaydı. Van der Does'a göre, Alman subaylar cephedeki birliklerin çoğu üzerinde günlük kontrole sahip olsalar da, siyasi durumu idare eden Osmanlılardı. İttihadçı liderler, Osmanlı'nın askeri ve iktisadi zayıflığına rağmen, İtilâf Devletleri ile ayrı bir barış imzalama tehdidiyle Almanlar üzerinde baskı kurmayı başarmışlardı. Özellikle de Talât Paşa bu kartı büyük bir şevkle oynuyordu. Talât Paşa ile İtilâf Devletleri arasındaki temaslar hakkında, özellikle de İttihad ve Terakki'nin Almanya yanında savaşa girmeye muhalefeti ile tanınan Maliye Vekili Cavid Bey aracılığıyla, elimizde değişik bilgiler mevcut.[36] Irak'ta teslim olmasını takiben General Townsend'e İstanbul'da kendi teknesiyle rahatça gezebilecek ve sosyal çevrelerde yer alacak kadar saygıyla davranılıyor olması,[37] Almanlara, Türk işbirliğine kesin gözüyle bakmamaları gerektiğini hatırlatacak bir işaret olarak yorumlanıyordu.[38] İşte Talât Paşa'nın bu politikaları nedeniyle, Alman elçiliği Halil Bey'i İttihad ve Terakki'ye alternatif bir lider olarak sunmaya çalışıyordu. Daha önce de gördüğümüz üzere, Halil Bey'in, Said Halim Paşa'nın selefi olarak hariciye vekilliğine adaylığını destekliyorlardı. Şubat ayında ise Halil'i Talât Paşa'nın yerine Said Halim'in sadrazamlıktaki selefi yapmaya çalıştılarsa da başarılı olamadılar.[39]

Van der Does de Wilebois'nın Osmanlı yönetimi veya İttihad ve Terakki Cemiyeti dahilinde olan bitene dair istihbaratı çok daha kısıtlıydı. Raporlarda adı geçen Türk askeri veya siyasi şahsiyetlerin sayısı, 1914-1917 arasındaki bütün bu dönemde sadece on birden ibaret. Enver Paşa'nın ordu üzerindeki kontrolüne rağmen, büyükelçi haklı olarak Osmanlı siyasetinde en güçlü kişi olarak Talât Paşa'yı görüyordu. Yine haklı olarak, Halil Bey ve İsmail Canbolat'ı İttihad ve Terak-

36 D.İ.B. Arşivleri A1/3/40, 11.11.1915, 13.1.1916, 7.10.1916.

37 Townsend'in kendisinin de pek itiraz etmediği bu son derece konforlu esaretin ayrıntıları için bkz. Russel Braddon, *The Siege*, New York: Viking, 1969.

38 D.İ.B. Arşivleri A1/3/40, 17.6.1916.

39 D.İ.B. Arşivleri A1/3/40, 21.2.1917.

ki içerisinde Talât Paşa'ya en yakın kişiler olarak gösteriyordu, her ne kadar Halil aynı zamanda olası bir rakip olarak görülse de. Basiretsiz, kibirli ve fırsatçı olarak tanımladığı Enver Paşa hakkında Van der Does'un olumlu pek bir şey yazmadığını görüyoruz. Van der Does'a bakılırsa, Enver Paşa'nın pozisyonu, karaborsada kazandığı para ile kendisini destekleyerek, bir nevi özel ordu tutmasına yardımcı olan İsmail Hakkı Paşa'ya fazlasıyla bağımlıydı. Bu muhtemelen, Enver Paşa tarafından kurulmuş olan Teşkilât-ı Mahsusa'ya yapılan bir göndermeydi.[40]

Aralık 1914-Nisan 1915 arasında, İtilâf Devletleri'ne ait deniz kuvvetlerinin Çanakkale Boğazı'nı aşmalarının gayet olası görüldüğü dönemde, Osmanlı yönetiminin padişahı, hükümeti, merkez bankasının altınlarını ve devlet arşivlerini İç Anadolu (Bursa, Eskişehir ya da Konya) veya Trakya'nın (Edirne) güvenliğine taşımayı planladığını belirten çeşitli raporlarla karşılaşıyoruz.

Kimi zaman da elçinin eline İttihad ve Terakki dahilindeki çekişmelere dair bilgi veriyordu. 27 Ağustos 1915'te bildirdiğine göre, cemiyet içerisinde savaşa katılım konusunda derin fikir ayrılıkları oluşmuştu. Aynı gün, Bâbıâli'nin girişinde kadınlar tarafından düzenlenen bir savaş karşıtı gösteriden de bahis ediliyor. 26 Ağustos 1916'da ise elçi, subaylar tarafından düzenlenen bir darbe girişiminin söylentilerini ve çok sayıda tutuklama yapıldığını yazıyordu. 4 Eylül'de de, Enver Paşa'nın kendi adamlarından birinin bu girişime karışmış olduğunu söylüyordu. Enver Paşa'nın, daha sonra komplo lideri suçlamasıyla idam edilecek silah dostu Yakup Cemil'in raporlarda adı geçmiyor. Bu dönem kaynaklarının çoğunun aksine, büyükelçinin Osmanlı İmparatorluğu'nu Talât Paşa ve Enver Paşa'nın idare ettiğini savunarak, hakkında "yalnızca ordu üzerinde etkisi var" dediği Cemal Paşa'ya benzer bir önem yüklememesi ilginçtir. Şüphesiz, bu yorum doğrudur. Savaşın başlangıcından sonra Sina cephesindeki Dördüncü Ordu'nun başına geçerek başkentteki siyasi gelişmelerden uzaklaşan Ce-

40 D.İ.B. Arşivleri A1/3/40, 29.8.1916.

mal Paşa ve hizbinin pozisyonu çok güçsüzleşmişti.[41] Çok büyük ihtimalle, Cemal Paşa çevresindeki subaylardan biri olan Mustafa Kemal Paşa'nın adı raporlarda geçmiyor.

Her ne kadar İstanbul'dan yollanmış bu raporlar Birinci Dünya Savaşı dönemi Osmanlı tarihinin genel hatlarına dair önemli yeni bir anlayış sunmuyorsa da, raporların çeşitli yerlerinde okuyucunun üzerine daha fazla bilgi edinmek isteyebileceği değişik haberler göze çarpıyor. Örneğin, 1916-1917 yıllarında 30.000 kadar Osmanlı askerinin Galiçya cephesinde çarpıştığı biliniyor. Van der Does, bu birliklerin hareketinin yaklaşmasından bahsediyor, fakat muhbirinden aldığı bilgilere göre bu kuvvetlerin, Galiçya'daki Rus ordusuna karşı pek varlık gösteremedikleri anlaşılan Avusturya-Macaristan ordusunun Slav birlikleriyle bilâhare değiştirileceğinin planlandığını da ekliyor. Bu planlar gerçekten mevcut idilerse de asla gerçekleştirilemediler: Asker Şvayk, Sina cephesine asla ulaşamadı.[42]

4 Eylül 1916 tarihinde Bâbıâli, Yunanistan Osmanlı İmparatorluğu'na savaş açtığı takdirde, tüm Rumların İç Anadolu'ya sürüleceğini bildirdi. Bu da akla, 1915'te başlamış olan büyük Ermeni tehcirinin yanısıra, bu defa ülkenin batısında olmak üzere, ikinci bir tehcir vakasının planlanmış olabileceğini getiriyor.

19 Mayıs 1916 tarihinde geçilen ufak bir haber, Osmanlı ordusunda bedensel cezalandırmanın, hapis cezalarının yerine geçeceğini belirtiyor. Böylelikle ordunun tesir gücü daha az zarar görecekti. Bu da bize, Osmanlı yönetiminin ordu mevcudunu belirli bir seviyede tutmak için ne kadar zorlandığını gösteriyor. Osmanlı'nın düşmanları asker toplama oranlarını yükselterek sayıca artarken, eksik beslenme ve hastalıktan da daha az zarar görmekteydiler. Savaşın son yıllarında ise, Osmanlı'da da askerden kaçış giderek daha büyüyen bir sorun olarak baş gösterdi.

---

41 Erik Jan Zürcher, *The Unionist Factor. The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement 1905-1926*, Leiden: Brill, 1984, s.54 [*Milli Mücadelede İttihadçılık*, çev. Nüzher Selimoğlu, İstanbul: İletişim, 2003].

42 D.İ.B. Arşivleri A1/3/40, 24.7.1916.

10 Nisan 1917 tarihli bir rapora göre Osmanlı yönetiminin Amerika Birleşik Devletleri ile ilişkileri koparmaktan çekinmesinin nedeni, Filipinler'de konuşlanmış 45.000 Amerikan askerinin Basra Körfezi'ne gönderileceğinden korkmasıydı. Çağdaş okur için bu haber tuhaf bir şekilde kulağa tanıdık gelse de, bu askeri olasılık Birinci Dünya Savaşı'nda gerçekleşmedi.

HOLLANDA ELÇİLİĞİNİN HABER KAYNAKLARI

Hollanda elçisinin raporlarını hazırlarken başvurduğu temel kaynak, iyi ve yakın ilişkilere sahip olduğu anlaşılan Alman elçiliğiydi. Belirlenebilen iki sözlü kaynak, Liman von Sanders yönetimindeki Alman askeri birliklerinin subaylarından oluşuyordu. Liman von Sanders stratejik bilgi konusunda çok ağzı sıkı olsa da, astlarının pek olmadıkları anlaşılıyor. Belirlenebilen bu iki kaynağın yanında, düzenli olarak "güvenilir" ve "iyi haber alan" kaynaklardan bahsedilse de, bunlar üzerine daha fazla bir bilgi elimizde yok.

Yazılı kaynaklar arasında ise elçilik dragomanlığı tarafından tercüme edilen hükümet kanunlarını ve fermanları görüyoruz ki, bunların Fransızcaları da kimi zaman raporlara eklenmiş. Sansüre rağmen, gazeteler de önemli birer istihbarat kaynağı olarak karşımıza çıkıyor. Elçilikte Türkçe bilen bir dragomanın ve özellikle İslâmi basını izlemekle görevlendirilmiş bir dragoman çırağının (Kramers) varlığına rağmen, bu kategorideki en önemli kaynağın, kupürleri sıklıkla Lahey'e gönderilen Fransızca gazete *Hilal* olduğunu görüyoruz.

Savaş sonrası istihbaratın kalitesinde karşılaşılan gözle görülür düşüş, Hollanda elçiliğinin görece iyi bilgilendirilmiş durumunun Alman meslektaşlarıyla olan iyi ilişkilerine ne kadar bağımlı olduğunun da ispatıdır. Savaşta tarafsız kalmış, hattâ Alman kayzerine topraklarına sığınma hakkı vermiş olan Hollanda'nın, savaş sonrası İstanbul'da borularını öttüren İtilâf Devletleri kuvvetleri arasındaki popülaritesi bir hayli düşüktü. Böylece haber kaynaklarından olan elçilik, kendi gözlemlerine dayanmak zorunda kaldı. Bu bağlamda Van der Does de Willebois'nın ani ölümü, hele gerek geçici selefi Paulus, gerek gerçek selefi

Van Welderen Rengers'in benzer kabiliyette olmadıkları göz önüne alındığında büyük bir şanssızlık olarak görülmelidir. 1921'e kadar İstanbul'da kalan Kramers, siyasi gelişmeler, özellikle de milliyetçi hareketin geleceği konusunda sağlam temellere oturtulmuş akılcı raporlar yazmaya devam etti. Hollanda'ya dönüşünden sonra da bunu kendisine İstanbul'dan gönderilen gazeteleri kaynak alarak sürdürdü.

SONUÇ

Özetle, İstanbul Hollanda elçiliğinden 1914-1918 arası savaş yıllarında yollanan ve en ilginç olabilecek bölümlerinde (Nisan 1917-Kasım 1918) kesintiye uğrayan siyasi raporların, esasen dönem tarihinin geniş hatlarına dair pek de yeni bir anlayış getirmediklerini söyleyebiliriz. Yine de, önyargısız ve görece kaliteli olan bu raporlama, elimizdeki tablonun detaylarında bazı rötuşlar yapılmasını sağlayabilir.

4

Türkiye Cumhuriyeti'nin Osmanlı Mirası: Yeni Bir Dönemselleştirme Denemesi[1]

GİRİŞ

1918 yılı, bilinen nedenlerle, geleneksel olarak, modern Ortadoğu tarihinde kesin bir kırılma noktası olarak kabul edilegelmiştir.

Daha önce Osmanlı egemenliği altında bulunan tüm bir bölgenin yeni bağımsız devletlere bölünmesiyle (Hicaz) ya da manda altına alınmasıyla (Irak, Ürdün, Filistin ve Suriye), siyasi haritada büyük bir değişiklik olmuştur. Birinci Dünya Savaşı'nı izleyen yıllarda, saltanat ve hilafet gibi çağlar boyu faal kalmış kurumlar etkilerini yitirmiş ve sonunda tamamen ortadan kalkmışlardır.

Ancak bu açık değişimlerden hiçbiri, Türkiye'deki kadar radikal olmamıştır. Çünkü Türkiye'de millî –ve milliyetçi– bir laik cumhuriyet, eski çokuluslu imparatorluğun yerini almıştır. Türkiye, Ortadoğu'da savaş sonrası düzenlemelerde ortaya çıkan tek bağımsız devlettir. Diğer örnek, geçici Hicaz Krallığı'dır. Ancak o da, kuruluşundan kısa bir süre sonra İbn Suud'un Orta Arabistan'da gittikçe güçlenen

1 Bu makale, Binghamton'daki New York Eyalet Üniversitesi'nde, Louisville Üniversitesi'nde, Ohio Eyalet Üniversitesi'nde ve Minnesota Üniversitesi'nde Nisan 1989'da verilmiş bir dizi konferans üzerine temellendirilmiştir.

Vahabi savaşçıları tarafından ortadan kaldırılır.

Türkiye'nin, küllerinden doğan anka kuşu imajı, hem de köklü bir değişim geçirmiş bir anka kuşu olarak yükseliş imajı meşhurdur. Otuzlu, kırklı ve ellili yıllarda modern Türkiye üzerine çıkmış iyi bilinen kitapların adları bunu gösterir: *Turkey Faces West*/Türkiye Batı'ya Yöneliyor (Adıvar, 1930), *The Turkish Transformation*/Türk Dönüşümü (Allen, 1935), *The New Turks*/Yeni Türkler (Bisbee, 1951), *La Nouvelle Turquie*/Yeni Türkiye (Georges-Gaulis, 1924), *The Old Turkey and the New*/Eski ve Yeni Türkiye (Luke, 1955), *Kamal Atatürk. Untergang und Aufstieg der Türkei*/Kemal Atatürk. Türkiye'nin Çöküş ve Yükselişi (Melzig, 1937) ve –ilginç bir şekilde– *Phoenix Ascendant*/Yükselen Anka Kuşu (Orga, 1958).

Bu imajın dışarıda, yani Batı'da bu ölçüde geniş bir şekilde kabul görmesi ve bu sözde "yeni" Türkiye'nin bu denli olumlu değerlendirilmesi, ülkenin, Batı kamuoyunun geniş bir kesimine oldukça çekici gelmesinden kaynaklanıyordu. Liberal bakış açısı için, laik bir cumhuriyetin saltanat ve hilafetin yerini alması, demokratik değerler için büyük bir zaferi ifade etmekteydi. Sola göre ise, Türklerin Kurtuluş Savaşı'ndaki zaferi, sömürgeciliğe karşı verilen savaşta başarıyı simgelemekteydi. Psikolojik olarak, Türk cumhuriyetçi hükümetinin kendi geleneksel İslâm uygarlığını bu derece kesin bir şekilde reddedişi ve büyük bir açık gönüllülükle Batı'yı taklit etmeyi seçişi, hattâ bunu, sarık ve fesi Batı'nın şapkasıyla değiştirmeye kadar götürüşü, Batı kültürünün üstünlüğünün zımni bir kabulü anlamına gelmekteydi. Bu durum, Birinci Dünya Savaşı'nda Alman İmparatorluğu ile bütünleşen ve Ermenilerin başlarına gelenlerden sorumlu tutulan İttihadçıların Batı basınındaki olumsuz imajlarıyla tam bir zıtlık oluşturmaktaydı.

Ancak Türkiye Cumhuriyeti'nin tamamen yeni, harika bir olgu olarak tartışmasız kabulünün başka bir nedeni daha vardı: Bu imaj, Türk tarihyazımının altmış yılı aşkın bir süre temelini oluşturdu. Bu geleneğin bu denli uzun bir süre neden tartışılmadan kaldığını sorgulamak için, onun nasıl ortaya çıktığını anlamak ve bunun için de, Türkiye'nin 1920'lerdeki siyasi tarihine bir göz atmamız gerekir.

1926 yıllarına doğru Mustafa Kemal, büyük çoğunluğunu İttihadçı kökenli bağımsızlık hareketi liderlerini kenara itmiş, tedrici olarak Türkiye politika sahnesindeki egemenliğini oluşturmuştu. Bu rakip önderler, 1926 yılında gerçekleştirilen ve siyasal bir gösteri niteliği de taşıyan yargılamalarla tasfiye edilmişlerdi.[2] Atatürk, 1926 yılında kendisiyle yapılan bir dizi röportajda[3] ve 1927 yılında yaptığı altı gün süren büyük nutkunda,[4] Türkiye'nin yakın tarihinin bir genel değerlendirmesini yapar. Buralarda, İkinci Meşrutiyet Dönemi'ni, Birinci Dünya Savaşı'nın ertesindeki Mütareke günlerini ve 1919'dan 1926'ya kadar millî hareket tarihini ele alır.

Röportajlarında ve özellikle de büyük nutkunda Atatürk, İttihadçıları ve eski çalışma arkadaşlarını gözden düşürmek, kendi rolüne ve önderlik ettiği millî hareketin yenilik ve orijinalliğine dikkat çekmek için her fırsatı kullanır.[5] Atatürk'ün, ülkenin kurtarıcısı konumu ve etrafındaki kişi kültünün yükselişi nedeniyle, bu versiyon mutlak gerçeklik statüsü kazanır. Bugün bile Türk tarihçiler, genellikle yakın tarihlerinin bu versiyonuna doğrudan karşı çıkmaya çekinirler. Yüzyılın bu ilk bölümüne ilişkin olarak genel kabul gören bu tarih versiyonu, okul kitaplarında bile bulunabilecek bir dönemselleştirmenin yolunu açar. Burada üç farklı dönem sözkonusudur: "İkinci Meşrutiyet" (1908-1918), "Kurtuluş Savaşı" (1919-1923) ve "Cumhuriyet" (1923 sonrası).[6] Doğal olarak bu dönemselleştirme, 1918'i bir dönüm noktası olarak öne çıkarır.

---

2 Bu yargılamalar için bkz. Feridun Kandemir, *İzmir Suikastinin İçyüzü*, İstanbul: Ekicigil, 1955 ve Azmi Nihat Erman, *İzmir Suikastı ve İstiklâl Mahkemeleri*, İstanbul: Temel, 1971. Kılıç Ali, *İstiklâl Mahkemesi Hatıraları*, İstanbul: Sel, 1955. Kılıç Ali'nin kitabı, mahkemelerden birinin yargıcının taraflı bir değerlendirmesini içerir.

3 Bu röportajlar Falih Rıfkı Atay tarafından düzenlenmiş ve *Milliyet* gazetesinde yayımlanmıştır. Röportajların 1918 sonrasını anlatan bölümleri, Atay tarafından 1944'te, *19 Mayıs* adlı bir kitapta yayımlanmıştır.

4 Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, İstanbul, Millî Eğitim Bakanlığı, 1967, c.3. Bu metnin İngilizce çevirisi, *A Speech Delivered by Mustafa Kemal Atatürk 1927*, 1963'te yayımlanmıştır ve güvenilmezliğiyle ünlüdür.

5 Bkz. Erik J. Zürcher, *The Unionist Factor. The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement*, Leiden: Brill, 1984, s.162 [Türkçesi: *Millî Mücadelede İttihadçılık*, çev. Nüzhet Selimoğlu, İstanbul: İletişim, 2003].

6 Bazan "Mütareke" de bir ayrı dönem olarak kabul edilir. Bu terim, 1918-1919 dönemini tanımlamak için kullanılır.

Bu tarihsel bakış açısının Türkiye'deki yaygınlığı bu yaklaşımın temel unsurları hakkında yapılabilecek eleştirel incelemeler üzerinde şevk kırıcı bir etki yapar. Bu etki, Ortadoğu ile ilgilenen yabancı tarihçiler için bile geçerlidir. Yeni Türk devletinin temel yeniliği ve orijinalliği ve bunun tek bir adamın, Mustafa Kemal Paşa'nın yarattığı bir olgu olduğu, artık bir veri olarak kabul edilmiştir.[7]

SÜREKLİLİK

Oysa gerçekte, Osmanlı tarihinin İkinci Meşrutiyet Dönemi (1908-1918) ile "yeni" Türkiye'nin ilk dönem tarihi (1918-1945) arasında büyük ölçüde bir süreklilik sözkonusudur.

Kuşkusuz, bu sürekliliğin de sınırları vardır. Savaş sonrası kaosundan 1923 yılında doğmuş olan Türkiye, coğrafi ve demografik açıdan, son dönemin hayli küçülmüş Osmanlı İmparatorluğu'ndan bile çok farklıdır. Savaş öncesi Osmanlı yönetimi altında bulunan Arap topraklarının çoğu kaybedilmiştir. Suriye ve Lübnan (Fransız mandası altında), Irak, Ürdün ve Filistin (İngiliz mandası altında) ortaya çıkmıştır. Yeni Türkiye esas olarak, Güneydoğu Balkanlar'dan bir miktar toprağın eklendiği Anadolu'dan ibarettir. Açlık, kitlesel sürgünler, iç savaş, göç ve nihayet Milletler Cemiyeti'nin denetimi altında gerçekleştirilen nüfus mübadelesi, Anadolu'daki büyük Rum ve Ermeni topluluklarının yok olmasına neden olmuştur. Sonuçta Anadolu, her ikisi de ağırlıklı olarak Sünni Müslüman olan bir Türk çoğunluğu ile bir Kürt azınlığından oluşan, etnik ve dinsel açıdan çok daha monolitik bir ülke haline gelir. Bu homojenliğin yanısıra nüfus, son on yıldaki savaşların yol açtığı dev kayıplar nedeniyle daha da küçülmüştür. Yüzde itibariyle bu nüfus kaybının –muhtemelen Kamboçya örneği hariç– modern dünya tarihinde bir başka örneğinin bulunmadığı söylenebilir.[8]

---

7 Paul Dumont'un *Mustafa Kemal invente la Turquie moderne* adlı çalışması, modern Türkiye'nin doğuşu üzerine tarih çalışmalarının genel durumuna örnek teşkil eder. Bu çalışma ayrıca, Türk tarihyazımının temel anlayışlarına da bağlı kalmaktadır. Bu nokta, çalışmanın ismi ve başlıktaki tarihten de (1919-1924) anlaşılmaktadır.

8 Justin McCarthy, *Muslims and Minorities. The Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire* adlı çalışmasında, bu demografik hareketleri incelemiştir (New York: New York

Bu değişiklikler ne denli büyük olursa olsun, politik olarak ciddi bir süreklilik sözkonusudur. Çünkü dönemin iki yönetici grubu arasında, Osmanlı İmparatorluğu'nun son on yılında idareyi elinde tutan İttihad ve Terakki Cemiyeti ile savaştan sonra Türk bağımsızlığını yeniden gerçekleştirmiş ve daha sonra Türkiye Cumhuriyeti'ni kurmuş olan Türk milliyetçi ya da Kemalist hareketi arasında büyük benzerlikler vardır.

Bu iki grup arasındaki benzerlik ve devamlılık üç düzeyde ele alınabilir: Toplumsal arka plan, örgütsel nitelik ve ideoloji. Bu makalede önce, 20. yüzyılın ilk yarısının Türk tarihi için devamlılık elemanlarını tanımlayacak ve sonra bu devamlılık üzerine oturan yeni bir dönemselleştirmeyi gerçekleştireceğim. "İttihadçı" terimini ilk grubu, "Kemalist" terimini ise onların savaş sonrası ardıllarını tanımlamak için kullanacağım. "Jön Türk" terimi ise, her iki grup için kullanılacaktır.

TOPLUMSAL ARKA PLAN

Jön Türk hareketinin toplumsal temelinden ya da arka planından konuşurken, sözkonusu olanın, rekabetçi bir ortamda çalışan açık ve demokratik örgütler olmadığını hatırlamamız gerek. Bu yüzden Jön Türklerin sahip oldukları toplumsal destek konusunda söylenecek çok az şey vardır. Ancak, hareketin üyeleri ve özellikle de önderliği üzerine bazı gözlemler yapılabilir. Biyografik çalışmalar, birçok ortak karakteristiği gün ışığına çıkarmıştır. İlk anda söylenmesi gereken, oldukça göze çarpan bir özelliktir: Bunların hemen hepsi erkektir. Büyük çoğunluğu Müslüman'dır (büyük çoğunluğu Türk olan bunların arasında belli miktarda da Kürt, Arap, Çerkez ve Arnavut bulunur). Aralarında az sayıda Yahudi ve Dönme vardır; pratikte hiç Hıristiyan yoktur. Şehirlidirler ve önderlerin büyük çoğunluğu Makedonya veya İstanbul kökenlidir. (Anadolu'nun ortasındaki Ankara'nın başkent ol-

---

University Press, 1983) [Türkçesi: *Müslümanlar ve Azınlıklar: Osmanlı Anadolusunda Nüfus ve İmparatorluğun Sonu*, çev. Bilge Umar, İstanbul: İnkılap 1998]. McCarthy'nin Osmanlı nüfus istatistiklerini kullanış tarzı eleştirilmiş de olsa bu çalışma, mevcut verilerle yapılmış en ciddi çalışmadır.

duğu 1923'lerin Türkiye'sinde bile, yönetici kadro içinde Makedonyalılar çoğunluktadır). Bunun ötesinde, bu kişilerin toplumsal arka planları büyük çeşitlilik gösterir. Büyük toprak sahiplerinin ve paşaların çocuklarına rastlanacağı gibi, kısa süre memurluk yapmış olanların ya da tüccarların çocuklarına da rastlanabilir. Jön Türklerin küçük burjuva kökenli olduklarına ilişkin arada yapılan genelleştirmeler, olgulara dayanmamaktadır.[9] Jön Türkleri birleştiren iki ortak özellik, eğitim ve meslektir.[10]

Ağırlıklı olarak paylaştıkları bir özellik şudur: Bunlar, 19. yüzyılın Osmanlı İmparatorluğu'nda bürokrasi ve subay kadrosunun yetişmesi için kurulan Batı tipinde okullarda okumuşlardır. Genellikle bir yabancı dil (ağırlıklı olarak Fransızca) bilirler ve bazıları Avrupa'da eğitim görmüş ya da kursa katılmışlardır.

Mesleki açıdan ise, büyük çoğunluğu devlet görevlisidir. Aralarında memurlar, doktorlar, posta görevlileri ve öğretmenler vardır. Pek çok İttihadçı önder ve cumhuriyetin hemen hemen tüm önde gelen politikacıları asker kökenlidir.[11]

ÖRGÜTSEL NİTELİKLER

İttihad ve Terakki Cemiyeti de Kemalist millî hareket de, köklerini parlamento dışı gayri resmi hareketlerden alırlar. Cemiyet, bir gizli örgüt olarak kurulmuş ve hücre sistemine göre örgütlenmiştir. 1908 yılında anayasa ve parlamentoyu geri getirme konusundaki başarısının ardından, parlamenter bir parti olarak örgütlenir. Ancak iktidar, gerçekte daima merkez komitede kalmış ve parlamento grubu –her ne ka-

9 Bu konuda örnekler: Uriel Heyd, *The Cambridge History of Islam*, c.1 içinde: *The Central Islamic Lands*, Cambridge: Cambridge University Press, 1970, s.371 ya da Hakkı Keskin, *Die Türkei, vom Osmanischen Reich zum Nationalstaat*, Berlin: Olle und Wolter, s.65, 71

10 Ayrıca bkz. Frederic W. Frey, *The Turkish Political Elite*, Cambridge, M.A: the MIT Press, 1965, bölüm 3 ve 4.

11 İlginç bir şekilde, askerler ve asker kökenliler, cumhuriyetin ilk yıllarındaki hükümetlerde, 1908-1918 dönemi hükümetlerine göre daha egemen konumdadırlar. Öte yandan, Metin Heper'in şu değerlendirmesini anlamakta güçlük çekmekteyim: "Askerin politika dışında kalması geleneği, İttihad ve Terakki döneminde gelişti." Kanımca bunun tam tersi bir durum sözkonusudur (Bkz. Metin Heper, *The State Tradition in Turkey*, Beverley: Eothen, 1985. s.53).

dar cemiyetin taleplerini her zaman izlememiş de olsa– ikincil bir rol üstlenmiştir. Kemalist hareket ise, yerel ve bölgesel direniş hareketlerinin biraraya gelmesiyle başlar. Kurtuluş Savaşı'ndaki zaferinden sonra ise, Halk Fırkası olarak yeniden örgütlenmeye gidilmiştir. Bu nedenle, parti de parlamento dışı köklere sahiptir ve Kemalist dönem parlamentosu olan TBMM'de esas olarak hükümet üzerinde bir denetim organından çok, yürütmenin bir uzantısı olarak işlev görmüştür.[12]

İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Halk Fırkası, gerçek kitle örgütlenmeleri değildirler. Cemiyetin taban örgütlenmeleri, taşra kentlerinde oluşturulan İttihadçı kulüplerden ibarettir. Halk Fırkası ise, İttihadçı kulüplerin 1918-1919 yıllarında kurmuş olduğu yerel direniş örgütlenmelerini devralmıştır. "Millet" ve "halk" terimlerinin büyük yer tuttuğu söylemlerine rağmen her iki örgüt de, kitle partilerinden çok, kapalı elit partilerine çok daha yakındırlar.[13] Öte yandan, İttihad ve Terakki Cemiyeti de Halk Fırkası da zaman zaman kamuoyunu belirli konularda seferber etmeye çalışmışlardır. Ancak, örgütlerini, Avrupa sosyalist ya da faşist partilerine benzer tarzda, kitleleri süreklilik temelinde kazanmak ve seferber etmek üzere bir araç haline dönüştürmeye hiçbir zaman teşebbüs etmemişlerdir.[14]

Biçimsel örgütsel karakteristikleri ne olursa olsun, gerçekte biçimsel yapılanmanın altında resmi olmayan bir ağlar sistemi yatar. Türkiye'de bugün bile, insanların faaliyet gösterdikleri her alanda resmi olmayan kişisel bağlar önemlidir ve politika bu konuda bir istisna oluşturmaz. Ancak bu olgu, Jön Türk döneminin politikacıları arasında çok daha belirgindir. Bunun iki nedeni vardır. Birinci neden, çalışmalara üst düzeyde katılan insan sayısının azlığıdır. O kadar ki, İttihadçı ve Kemalist hareketlerin iki yüz kadar insanın işi olduğu rahatlıkla söylenebilir. İkinci nedene gelince, bu kişiler son derece dar bir

12 Maurice Duverger'ye göre (s.XXX) partinin parlamento dışı kökeni genellikle parlamento grubunun *ikincil konumda kalması* sonucunu doğurur.

13 Bkz. Maurice Duverger, *Political Parties. Their Organisation and Activities in the Modern State*, Londra: 1967, s.17-35 [*Siyasi Partiler*, çev. Ergün Özbudun, İstanbul: Bilgi 1993].

14 Bu noktada düşüncelerimi netleştirme konusundaki yardımları için Donald Quataert'e teşekkür borçluyum.

çevreden gelmektedirler. İstisnasız hepsi 1875 ve 1885 yılları arasında doğmuşlardır. Oluşturdukları ilişki ağları, dostluklar, düşmanlıklar, askeri ve mülkiye okullarının sınıflarında oluşmuştur. Hepsi 1908 öncesinde yasadışı hareketlere katılmışlardır. Aralarında asker olanlarsa, 1912-1922 yılları arasında hemen sürekli olarak savaşlarda yer almışlardır. Türkiye'de politika son derece kişisel bir mesele olagelmiştir, hâlâ da öyledir. Politikada kişiler, konulardan daha önemlidir. O nedenle dönemin politikasını tam olarak anlamak için, resmi olmayan bu ağların tümünü yeterince irdelemek gerekir.

İDEOLOJİ

Jön Türk hareketine önderlik etmiş askerler ve memurlar, birer ideolog olmaktan çok eylem adamıdırlar. Tüm yaptıkları ve söylediklerinin altında şu temel kaygı vardır: Devleti kurtarmanın ve güçlendirmenin yolu nedir?[15]

Bu soruya farklı cevaplar verilmiştir. Jön Türklerin hepsi, belli ölçüde modernleşme ve Batılılaşmanın gerekli olduğunda hemfikirdirler; ancak bu gerekliliğin boyutları konusundaki görüşleri farklılık gösterir. Öte yandan, gerekli olan merkeziyetçilik ve ademi merkeziyetçilik konusunda da anlaşmazlıkları vardır. Yeniden doğacak devlette kimlik ve sadakat konusunda nelerin merkeze alınacağı sorusu da esas olarak üç yoldan cevaplandırılır: Çokuluslu Osmanlı yurtseverliği, İslâmcı dayanışma ve Türk milliyetçiliği.[16] 1908 devriminden önce, ama daha çok devrimden sonra bu konular yoğun olarak tartışılmıştır. Ancak, devrimi yapan ve ardından iktidara gelen çevreyi oluşturanların,

---

15 Bkz. Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, Londra: Oxford University Press, 1968, 2. baskı, s.212 [*Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Metin Kıratlı, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1970].

16 Bu dönemdeki ideolojik tartışmalar pek çok çalışmada ele alınmıştır. Ancak bunların arasında aşağıdakiler, özellikle içerdikleri geniş bilgiyle öne çıkarlar: François Georgeon, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri*, Ankara: Yurt, 1986; Şerif Mardin, *Continuity and Change in the Ideas of the Young Turks*, İstanbul: Robert College, 1969 ve Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey*, Montreal: McGill University, 1964 [*Türkiye'de Çağdaşlaşma*, yay. haz. Ahmet Kuyaş, İstanbul: Yapı Kredi 2003].

yani İttihad ve Terakki Cemiyeti önderlerinin otobiyografik yazılarına bir gözatıldığında, kanımca, bunların 1908'den önce bile Türk milliyetçiliğini savundukları söylenebilir. Ayrıca, nüfusun Müslüman-Türk kesiminden gelen Osmanlı subayları olarak toplumsal arka planları dikkate alındığında, bunda şaşılacak bir şey olmadığı da görülebilir.

Ancak ne denli Türk milliyetçisi de olsalar İttihadçılar, büyük bir çokuluslu imparatorluğun koruyucusu olduklarını dikkate almak zorunda kalmışlardır. İdeolojileriyle tutarlı olan bir politika, onları Osmanlı topraklarının geniş bir kesimini gönüllü olarak terk etmeye zorlayabilirdi, ama bunu yapmaya istekli değillerdi. Bu yaklaşım, kaybedilen toprakları geri alma düşüncesini cumhuriyetin ilânından sonra reddeden Kemalistlerin ve kişisel olarak da Atatürk'ün yaklaşımına bazen ters düşer. Ancak buradaki sorun, fırsatçı İttihadçı yaklaşımla, ilkeli (Kemalist) yaklaşım arasında olagelen temel bir fark olarak görülemez. Uluslararası koşullar, yeni devlette Türklerin ağırlıklı bir çoğunluğa sahip olmasını gerektirmiştir. Öte yandan, büyük bir Kürt azınlık yeni sınırlar içine dahil edildiğine göre, demek Kemalistler de "azami çözüm"ü tercih etmişlerdir. Türkler için değil, Osmanlı Müslüman çoğunluk için egemenlik haklarını talep eden Misak-ı Milli'nin içeriği, bu açıdan son derece önemlidir.[17]

Kemalistlerin milliyetçiliği, İttihadçıların milliyetçiliğinden bir noktada farklılık gösterir: Orta Asya'daki Türk halklarını Türkiye'nin önderliği altında birleştirmeyi hedefleyen yayılmacı milliyetçilik, "pan-Türkizm", özellikle 1913 sonrasında İttihad ve Terakki Cemiyeti içinde etkin bir hareketi ifade etmekteydi. Cumhuriyet döneminde ise bu, marjinal bir akımdan başka bir şey değildi. Bu farklılığın oluşmasında dış koşullar da büyük bir rol oynamıştır. Rusya ile savaş ve Rus Çarlığının yıkılması 1913 sonrasına denk düşer ve bu olayın Orta Asya Türklerinin kurtuluşu için olanaklar sunduğu düşünülmüştür. Kemalistler ise yürüttükleri Kurtuluş Savaşı'nda, büyük ölçüde Sovyet Rus-

17 Bu belgenin bir çevirisi için bkz. Elaine Diane Smith, *Turkey: the Origins of the Kemalist Movement and the Government of the Grand National Assembly (1919-1923)*, Washington DC: Judd and Detweiler, 1959, s.153-154.

ya'nın desteğine dayanmaktadırlar. Türkiye'de pan-Türkizmin yeniden ortaya çıkışı, Rusya'nın zayıflamış göründüğü yıllara (İkinci Dünya Savaşı'na) ve Türkiye'nin 1945 sonrasında Batı saflarında Soğuk Savaş'a çekildiği döneme denk düşer. Yine de bu akım, hükümet tarafından desteklenmemiştir.[18]

Milliyetçilikten sonra Jön Türklerin ideolojik çerçevesinin ikinci ana özelliği de laikliktir. Jön Türkler, İslâm'ı gerekli durumlarda kullanmaktan çekinmezler (örneğin İttihadçıların 1914'te "cihad"ı gündeme getirmeleri ya da Kemalistlerin 1919'da Kurtuluş Savaşı'nın İslâmi niteliğini vurgulamaları gibi). Ama buna rağmen bakış açıları ve politikaları laiktir. Düşmanları bu durumun farkındadırlar ve o nedenle her iki hareket de, kendilerini kâfir olarak niteleyen ve İslâmi kuralların yeniden egemen kılınmasını isteyen karşı-devrimci hareketlerle baş etmek zorunda kalmışlardır. Jön Türkler bu türden girişimlere şiddetle karşı çıkmış ve bunları 1909'da ve 1925'te ezmişlerdir.

Ancak, Jön Türkler dinsel köktencilik gibi, sınıf mücadelesi düşüncesini de reddederler. Birinci Dünya Savaşı öncesi ve sonrasında, Türkiye'de küçük fakat aktif bir sosyalist ve komünist çevre bulunmaktaydı. Her iki dönemde de rejim, muğlak bir millî dayanışma düşüncesine bağlılığını ilân etmiş ve sendikacılığa karşı çıkarken, sosyalistleri de bölücü ve gayri millî güçler olarak baskı altına almıştır.

Jön Türklerin ideolojik çerçevesinin bir diğer önemli elemanı da pozitivizmdir. Burada sözkonusu olan, objektif gerçekliğin, bilimsel metotların kullanımıyla doğru bir şekilde yorumlanabileceğine olan inançtır. Pozitivizmin mantıki sonucu olarak İttihadçılar ve Kemalistler, değişikliğin motoru olarak eğitimin gücüne şiddetle ve bir anlamda naif bir şekilde inanırlar.

En nihayet Osmanlı İmparatorluğu'ndaki eski devletçi gelenek ve Jön Türklerin asker/bürokrat kökenleri, onları otomatik olarak dev-

---

18 Pan-Türkist politik düşünce ve eylem üzerine şu çalışmalara bakılabilir: Charles Warren Hostler, *Turkism and the Soviets*, Londra: Allen and Unwin, 1957; ve Jacob Landau, *Pan-Turkism in Turkey: A Study in Irredentism*, Londra: Hurst, 1981 [*Pan-Türkizm*, çev. Mesut Akın, İstanbul: Sarmal, 1999].

letin modernleşme ve ilerlemenin motoru olarak kullanılabileceği anlayışına götürmüştür.[19] Liberal küçük devlet ideali, bu kadroların büyük çoğunluğunun ilgisini çekmemiştir. Bu düşünce Türkiye'de ancak kırklı yıllarda Türk ticaret ve sanayi burjuvazisinin büyümesiyle taraftar bulmaya başlar. Pek çok açıdan bu ideoloji (eğitimin gücüne inancı ifade eden bir milliyetçilik, laiklik ve pozitivizm), kaynağını büyük ölçüde Fransız Devrimi geleneğinden alır. Bu düşüncelerin Türkiye'deki oluşumu üzerinde doğrudan etki yapmış Avrupa kökenli bir ilham kaynağı ararsak, Jön Türklerin düşünce ve tutumlarının, bir dönemin Fransız Radikal Parti'sinin düşünce ve tutumlarına çok benzediğini görürüz. Bu parti, kendini Fransa'da Büyük Devrim geleneklerinin sürdürücüsü olarak görmüştür.[20] İdeolojik muhtevadaki benzerliklerin ötesinde,[21] Radikal Parti'nin bir örnek işlevi gördüğünü kabul etmek için tarihsel nedenler de vardır: 1908 öncesinde pek çok Jön Türk, Radikal Parti'nin Fransa'da en etkin olduğu dönemde Avrupa'da ve özellikle de Fransa'da (politik göçmen ya da öğrenci olarak) yaşamıştır. Radikal Parti ve Jön Türkler arasında doğrudan bir iletişimin olduğu bile söylenebilir [Mesela, Radikallerin uzun süre liderliğini yapmış olan Herriot'un Türkiye ve Jön Türkler'e çok yakın olduğu bilinir]. Bu yıllarda Radikal Parti, tamamen Fransız masonluğunun[22] etkisi altındadır ve çok sayıda Jön Türk, inançları nedeniyle ya da politik eylemlerine koruyucu işlev görmesi açısından mason localarına katılmışlardır.

Bütün bunlar, savaş öncesi ve sonrası Jön Türk hareketlerini birbirine bağlayan temel toplumsal, örgütsel ve ideolojik unsurlardır.

---

19 Türkiye politikasında devletçi gelenek üzerine Halil İnalcık, Şerif Mardin, Andrew Mango, Ali Kazancıgil ve Engin Akarlı'nın katkıda bulundukları bir bilanço çalışması olarak bkz. Metin Heper, *The State Tradition in Turkey*, Beverly: Eothen, 1985, s.17-19. Türk toplumu ve politikasında Türk devletinin rolü sorunu üzerine yakın zamanda yapılmış tartışmaların ilginç bir genel değerlendirmesi Clement Dodd'un şu çalışmasında yer almaktadır: "Aspects of the Turkish State: Political Culture, Organized Interests and Village Communities", *BRISMES Bulletin*, 15/1 (1988): 78-86.

20 Bkz. A. Siegfried, *Tableau des partis en France*, Paris: Fischbacher, 1930.

21 Duverger, Radikal Parti ile Türkiye'deki Halk Partisi arasındaki benzerliğe işaret eder. (Duverger, s.276).

22 Bkz. Duverger, s.149-150.

Bu konudaki çalışmalarım[23] beni şu sonuca vardırmış bulunmakta: İttihadçıları ve Kemalistleri toplumsal, ideolojik, büyük ölçüde de kişisel olarak birbirlerinden ayırt etmek imkânsızdır. Ama bunun da ötesinde, savaş öncesi ve sonrası hareketler arasında bir nedensellik bağı da vardır. Benim tezime göre, savaştan sonra İttihad ve Terakki Partisi, millî bağımsızlık mücadelesini başlatarak inisiyatifi ele almış ve bu olgu, Atatürk'ün bu mücadelenin lideri olarak ortaya çıkmasına yardımcı olmuştur. Atatürk'ün, bir zamanlar İttihadçı bir örgütlenme olan bu hareketin tartışmasız önderi olarak yükselişi ise ancak bir süreç içinde gerçekleşmiştir. Kuşkusuz bu tez, Kemalist tarihyazımının en kutsal dogmalarına ters düşmektedir.

YENİ BİR DÖNEMSELLEŞTİRME

İttihad ve Terakki Cemiyeti ile, son ürünü Kemal Atatürk'ün Cumhuriyet Halk Fırkası olan Birinci Dünya Savaşı sonrası milliyetçi hareket arasındaki yakın benzerliği, hattâ temel sürekliliği bu şekilde ortaya koyduktan sonra, yeni bir dönemselleştirmeye girişebiliriz. Bu yeni dönemselleştirme, Osmanlı İmparatorluğu'nun son on yılındaki gelişmelerle Birinci Dünya Savaşı sonrası gelişmeler arasındaki ilginç paralellikleri ortaya koyar. Bu dönemselleştirme, savaş öncesi ve savaş sonrası Jön Türk hareketinin içinden geçtiği üç evrenin birbirinden ayırdedilmesi temelinde oluşturulmuştur.

1. Evre: 1908 Anayasal devrimini yapan İttihad ve Terakki Cemiyeti, 1906'da –o zamanlar hâlâ Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olan Makedonya'da– bir grup genç subay ve bürokrat tarafından kurulmuştur. Orijinal adı Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'dir, ancak 1907'de Paris'te daha önce oluşmuş bulunan bir muhalefet hareketi ile birleşmesinin ardından adını değiştirmiştir. Sözkonusu olan, Osmanlı bürokrasisi, daha da önemlisi Osmanlı ordusunda çalışan yasadışı bir gizli örgüttür. Programı gerçeklikte tek bir maddeden ibarettir: Otuz yıl boyunca Sultan II. Abdülhamid'in istibdat rejimi tarafından bir ke-

23 Bkz. Zürcher, *Unionist Factor*, 3. ve 4. bölümler.

nara atılan 1876 tarihli Osmanlı Anayasası ve parlamentosunun yeniden geçerlik kazanmasıdır.

2. Evre: Cemiyet, 1908 yılında bir silahlı ayaklanma yoluyla başarıya ulaşır. Anayasa uygulamaya konulur, parlamento kurulur. Bunu izleyen beş yıl boyunca, 1908 ile 1913 arasında, açık bir örgüt haline dönüşen cemiyet, ülkenin egemen siyasal gücü haline gelir, ancak iktidar tekelini elinde tutmaz. Bazıları bizzat İttihad ve Terakki Cemiyeti'nden türemiş bir dizi siyasal parti ve örgüt hâlâ aktif durumdadır. Ülkede görece özgür bir basın tarafından harekete geçirilen ve yine bu basında yankısını bulan canlı bir politik tartışma vardır. İttihad ve Terakki, 1912 yılında iktidardan bile düşürülür.[24]

3. Evre: Bu durum, 1913 yılında aniden ortadan kalkar. Balkan Savaşı nedeniyle bir kriz yaşanmaktadır. Bulgar ordusu başkente otuz beş kilometre yaklaşmıştır. İttihad ve Terakki Cemiyeti, hükümetin Bulgarlar karşısında teslim olacağından çekinir ve bir hükümet darbesi yapmaya karar verir. Darbenin ardından muhalefet bastırılır, önde gelen muhalefet liderleri ülkeden ayrılır. Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar Osmanlı İmparatorluğu tek parti devleti olarak kalacaktır. Artık başta parlamento olmak üzere resmi demokratik aygıt önemsiz bir denetim işlevini yerine getirmekte, esas iktidar, partideki dar bir önder grubunun elinde bulunmaktadır.[25]

İttihad ve Terakki Cemiyeti hükümeti, bir dizi radikal laiklik ve modernleşme reformunu bu diktatörlük evresinde gerçekleştirir.

Şimdi de savaş sonrası durumu ele alalım:

1. Evre: Millî ya da "Kemalist" hareket, işgalci İtilâf Devletleri'ne ve daha sonra da onlarla işbirliği içinde bulunan İstanbul'daki Türk hükümetine karşı savaşmış yasadışı bir silahlı direniş hareketi olarak doğar. Yine tek maddeli bir programı vardır: Türk millî haklarının, yani Mütareke'nin belirlediği sınırlar içinde tam egemenliğin tanınması.

24 Feroz Ahmad, *The Young Turks*, Oxford: Clarendon, 1969, bu dönemi en iyi anlatan çalışmalardandır [Türkçesi: *İttihad ve Terakki, 1908-1914*, çev. Nuran Yavuz, İstanbul: Sander, 1971; Kaynak, 1995].

25 Savaş yıllarının askeri ve ekonomik tarihi büyük bir ilgi kaynağı olmasına rağmen, bu dönemin politik tarihi hâlâ yazılmayı beklemekte

2. Evre: Milliyetçiler, 1922 yılında Kurtuluş Savaşı'nın kesin zaferini gerçekleştirirler. 1923 yılında bir siyasi partiye, Halk Fırkası'na dönüşen direniş hareketi, tüm ülkenin kontrolünü eline geçirir. Ama bu yıllarda bir dizi politik muhalefet girişimi gözlenir. 1924'te, millî hareketin önde gelenlerinden bir grup, Halk Fırkası'nı terk eder ve resmi bir muhalefet partisini oluşturur. Bu girişim, dönemin görece özgür basını tarafından büyük ölçüde desteklenir.[26]

3. Evre: Oluşum halindeki bu demokrasi, 1925 yılının başlarında aniden son bulur. Bu tarihte ülkenin Doğu'sunda büyük çaplı bir Kürt ayaklanması ile karşılaşan Halk Fırkası, devletin tehlikede olduğunu fark etmiş ve Takrir-i Sükûn Kanunu ile hükümete diktatörce yetkiler tanımıştır. Bu kanun, muhalefeti ortadan kaldırmak için kullanılmıştır. (Bir dizi önde gelen muhalefet lideri 1925 yılında ülkeyi terk eder). Tüm muhalif gazeteler kapatılmıştır. Bunu izleyen yıllarda, 1946'ya kadar –başta TBMM olmak üzere– dekor kabilinden bir demokratik aygıt yerinde tutulmuş, ancak gerçek iktidar, devlet başkanı Kemal Atatürk'ün etrafında bulunan dar bir partinin yetkili çevresinin elinde kalmıştır.

Parti ve hükümet bu iktidar tekelini, Türk toplumunu laikleştirmeyi ve modernleşmeyi hedefleyen geniş bir reform programını hayata geçirmek için kullanmıştır. Bu reform programı, bazen Türk Devrimi olarak da ifade edilir.

Kanımca, İttihadçı ve Kemalist hareketlerin yaşadığı üç farklı evrenin yukarıda belirtilen şu paralellikleri açık ve o derece ilginçtir: Direniş evresi (1906-1908 ve 1919-1922), çoğulcu evre (1908-1913 ve 1922-1925) ve diktatörlük evresi (1913-1918 ve 1925-1945).

Peki ama bu paralellikler önemli midir? Kanımca evet. Çünkü bunlar, Jön Türk hareketi gibi bir hareketin yapısından kaynaklanan bazı temel çelişkilerini dile getirir. Daha önce de gördüğümüz üzere, bu

---

26 Erik J. Zürcher, *The Progressive Republican Party. The First Opposition Party of the Turkish Republic*, Leiden: Brill, 1991 [*Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, 1924-1925*, çev. Gül Çağalı Güren, İstanbul: İletişim, 2003]. Bu dönemi ve bunu izleyen dönemde muhalefetin ezilmesi, bu kitabın konusunu oluşturmaktadır.

reformcuların cevap aradıkları soru şuydu: Bu devlet nasıl kurtarılır? Verilen cevap ise şöyle formüle edilmekteydi: Temsili bir hükümetin kurulması ve toplumun modernleşme ve laikleşmesinin sağlanması ile. Ancak, yüzyılın ilk yarısındaki Türkiye ortamında Jön Türklerin milliyetçilik, laiklik ve pozitivizmden oluşan burjuva ideolojisi, onun "doğal" savunucusu tarafından, yani yerli burjuvazi tarafından desteklenmedi. Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde yükselen bir burjuvazi vardı. Ancak bu burjuvazi esas olarak Hıristiyandı ve bu kesim 1914 ve 1923 yılları arasında yok oldu. İttihadçı rejim de Kemalist rejim de gerçek bir Türk burjuvazisinin yaratılmasını hedef aldı. Ama bu iş bir kuşaklık bir sürece gereksinim duyuyordu.[27] O nedenle sözkonusu ideoloji, sadece askeri/bürokratik bir seçkinler grubu tarafından desteklenmiştir. Bu grup, politikalarını, ekonomik anlamda kapitalizm öncesi (prekapitalist), kültürel olarak da tutucu ve dinine bağlı olan bir köylü-zanaatkâr toplumuna dayatır. Geniş kesimler, Jön Türk politikasının temel özelliği olan laiklikten ve Avrupa kültürünün taklidinden şikâyetçi olmuşlardır. Bu durumda herhangi bir demokrasi girişimi, kesinlikle reformların sonu anlamına gelecektir. Reformcu rejimlerin karşı karşıya olduğu ikilem budur ve her ikisi de bunu aynı şekilde çözümlemiştir.

Her iki harekette de, demokratik idealleri öne çıkaranlarla, gerektiğinde demokrasiyi de yok sayarak modernleşmeye öncelik verenler arasındaki ayrılıklar, ilk hedefe ulaşmak üzere mücadele verilen evrede ertelenmiş, ama zafere ulaşmanın ardından bölünme gerçekleşmiştir. Yine her iki olayda da, modernleşmeye öncelik veren grup, birkaç yıllık bir dönemin ardından iktidarı tekeline almış ve Batılılaşma-

---

27 Bkz. Feroz Ahmad, "Vanguard of a Nascent Bourgeoisie: the Social and Economic Policy of the Young Turks 1908-1918", Osman Okyar ve Halil İnalcık, *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi. Social and Economic History of Türkiye* (1071-1920) içinde, Ankara, 1980. Bu makale ayrıca Feroz Ahmad'ın *İttihadçılıktan Kemalizme* adlı çalışması içinde yayımlanmıştır (İstanbul: Kaynak Yayınları, 1985, s.34-80). Zafer Toprak'ın *Türkiye'de Milli İktisat (1908-1918)* adlı eseri (Ankara: Yurt Yayınları, 1982), İttihad ve Terakki'nin ekonomik politikaları üzerine ayrıntılı bir çalışmadır. Çağlar Keyder'in kayıp burjuvazi sorununu tartıştığı *State and Class in Turkey. A Study in Capitalist Development*, Londra: Verso, 1987 adlı kitabı da son derece aydınlatıcıdır. [*Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, çev. Sabri Tekay İstanbul: İletişim, 1999].

cı reformları gerçekleştirmeye girişmiştir. Kanımca, bunun bu denli hızlı ve kolay gerçekleştirilmesi, demokrasinin Jön Türkler için bir amaç değil, devleti kurtarma ve güçlendirme nihaî hedefine yönelik bir araç olmasında yatar.

Diktatörlük evresinde İttihad ve Terakki rejimi, otoriter politikalarını, Birinci Dünya Savaşı döneminde yaratılan millî seferberlikle haklı gösterir. Oysa Kemalist rejimin, Kürt isyanı ve İkinci Dünya Savaşı dönemleri dışında böyle bir gerekçesi yoktu. O anlamda Kemalist rejim yirmili ve otuzlu yıllarda bir yanda muhalif hareketleri bastırırken, öte yanda demokratik ideallerin bilincinde olmuş ve bunlara sözde bir bağlılık da göstermiştir. Bu durumunun ideolojik açıdan mazur gösterilmesinde de halkın eğitimi sorununu kullanmıştır. Buna göre halkın tam demokrasi için hazır hale gelmesi uzun vadede gerçekleşecektir. Eğitici rolü, 1908'den itibaren reformcuların kendilerini ortaya koyuşlarında büyük bir yer tutar. Ancak bu, Kemalist dönemde iyice öne çıkarılır. Atatürk'ü kara tahta önünde gösteren resimler, dönemin en popüler fotoğrafları arasında yer alır.

Kemalist "devrim"i esas gerçekliği ile, yani Jön Türk hareketinin bir uzantısı olarak, onun politikalarını, aynı kavrayış ve tutumlar üzerinde temellenerek daha ileriye götüren bir hareket olarak görmek, Türkiye'deki modern gelişmeleri ve özellikle de İkinci Dünya Savaşı ertesindeki değişimleri anlamamızda bize yardımcı olacaktır. Savaş sonrasında, artık kendisini asker ve bürokrasinin iktidardaki egemenliğine karşı çıkacak kadar güçlü hisseden burjuvaziden gelen iç baskılar ve politik ve ekonomik yardımına ihtiyaç duyulan ABD'den gelen dış baskılar, hükümeti gerçek bir çok partililiğe geçmeye zorlar. Partiler arası rekabet, toplumun çoğunluğunu teşkil eden tutucu Müslüman köylülüğe, Kemalistlerin ideolojisini ve onun otoriter ve laik politikalarını reddetme şansını verecektir. Ellili yıllarda kendisini gösteren İslâm, yeni bir tutuculuğun ortaya çıkışı değil, daha çok medya ve politik süreçler üzerindeki Kemalist kontrol tarafından geriye itilmiş bulunan Türk toplumsal gerçekliğinin zuhur etmesidir. Yine aynı nedenle, Kemalizmin ardından gelen bir karşı-devrim değildir. Çünkü, Kemalist

devrim (en azından bir sosyal devrim) hiç yaşanmamıştır. Sözkonusu olan sadece, yönetici asker/bürokrat elitin, toplumu 19. yüzyılın sınırlı, tepeden inmeci modernleşme kavrayışıyla yeniden şekillendirme girişimidir.

Sonunda Halk Partisi, pek uygun olmadığı bir konuma, muhalefet konumuna zorlanmıştır. Bu parti, dinlemek ya da kışkırtmak için değil, öğretmek ve emretmek üzere şekillendirilmiş bir partidir. Halk Partisi, seçmen çoğunluğunun desteğini asla elde edememiş ve altmışların sonlarından itibaren sosyal demokrat bir partiye doğru evrilmiştir.

Öte yandan, Jön Türk geleneği –devletin ve eğitimin rolüne büyük önem veren milliyetçilik, laiklik ve pozitivizm– bürokrasi ve silahlı kuvvetlerin yol gösterici ideolojisi olmaya devam edecektir. On yıl ara ile gerçekleşen askeri darbeler (1960, 1971 ve 1980), Kemalist bürokrat/asker seçkinlerin, iktidarı elinde tutma ve ideallerini güçlendirme girişimleri olarak görülebilir.[28] Ancak, aynı zamanda, gerçek demokrasinin çağdaş Türkiye'nin özgün modernleşmesiyle hâlâ uyum içinde olmadığının birer göstergesi olarak da kabul edilebilirler.

28 Metin Heper'in, "Türkiye'deki bürokratik entelijansiyanın tersine" Türk ordusununu, öğrenen bir kurum olduğunu ispatladığı ve 'artık halkın sağduyusuna inandığı' yolundaki iyimser değerlendirmesine katılmıyorum. (Heper, *The State Tradition*, s.151-152).

5

Osmanlı İmparatorluğu 1850-1922: Kaçınılmaz Çöküş mü?

Topraklarını savunma ve halkını bir arada tutma konusunda başarısızlığını ispatlamış bir devletin, birincil görevlerini yerine getirememiş olduğunu söylemek, yerinde bir varsayım olacaktır. Bu ölçütlere göre bakıldığında, 19. yüzyıldaki ve 20. yüzyıl başındaki Osmanlı Devleti bir başarısızlık timsalidir. Halihazırda topraklarının büyük bir kısmını 18. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başında yayılmacı bir politika izleyen Rus İmparatorluğu'na ve yerel milliyetçi akımlara (Sırp ve Yunan) kaptıran imparatorluk, 1877-78 (Romanya ve Bulgaristan kurulduğunda, Bosna Avusturyalıların, Anadolu'nun en doğudaki bölgeleriyse Rusların eline geçti) ve 1912-1920 yıllarında iki büyük toprak kaybı dalgası daha yaşadı. Bu son dalgada, Avrupa'da bulunan toprakların neredeyse tümü Balkan Savaşları'nda Balkanlar'ın genç ulus- devletlerinin, ardından da Birinci Dünya Savaşı sırasında Arap vilâyetleri Britanya İmparatorluğu'nun eline geçmişti. Buralarda kaybedilen topraklar, dört ila beş yüzyıldır Osmanlı egemenliği altındaydı. Balkanlar'daki vilâyetler ise, sadece en ileri, nüfus yoğunluğu en yüksek ve en zengin vilâyetler olmakla kalmayıp aynı zamanda Osmanlı elit yönetici sınıfının başka yerlere nisbetle oldukça büyük bir bölümünün de memleketiydi.

Osmanlı İmparatorluğu'nun süregelen askeri ve siyasi güçsüzlüğü, zamanın Avrupalı siyasetçilerinin gözünden kaçmıyordu. Osmanlı'nın güçsüzlüğünün eninde sonunda bölgede birbiriyle rekabet içindeki Avrupa güçlerinin doldurmaya çalışacakları bir iktidar boşluğu yaratacağı ve Avrupa'nın istikrarı için bir tehdit unsuru oluşturacağı fikri, Avrupa diplomatik çevrelerinde kısaca "Doğu Sorunu" olarak adlandırılıyordu.[1] Osmanlı elit sınıfının, Avrupa teknoloji ve uygulamalarının benimsenmesi yoluyla devleti güçlendirme amaçlı yoğun çabalarına rağmen, daha 19. yüzyıl sonlarında, elli yıllık reformların ardından, imparatorluğun can çekişmekte olduğu konusunda pek kimsenin şüphesi yoktu.

Zamanın Avrupalı gözlemcileri Osmanlı Devleti'nin süregiden güçsüzlüğü konusunda sıklıkla reformcu Osmanlıları, Avrupa'nın gücünün arkasında yatan nedenleri anlamamakla suçladılar. Reformcular, sathî taklitçiler olarak betimlendi, çabaları da gönülsüz addedildi. Bu katı yargıya 1908 sonrasında Jön Türk hareketinin radikal kanadı ve daha sonraki yıllarda Türkiye Cumhuriyeti'ndeki Kemalist hareket de katıldı.[2] 19. yüzyıl reformcularının gerek Avrupa emperyalizminin yayılımını, gerekse yerel milliyetçi hareketlerin yükselişini durdurma konusunda gösterdikleri başarısızlıktan hayal kırıklığına uğramış olan bu gruplar, kendilerinden önceki nesillerin ideali olan "ittihad-ı anasır" (etnik unsurların birliği) fikrinin yerine, önce ümmetçiliği, 1923 sonrasında ise Türk milliyetçiliğini yerleştirdiler. Sosyal Darwinizm'den ziyadesiyle etkilenmiş fikirlerine göre, 19. yüzyıl reformcula-

1 "Doğu sorunu", ya da eski adıyla "Şark Meselesi" teriminin diplomatik dile girişi 1822 Verona Kongresi zamanına rastlar. Bu sorunun detaylı bir incelemesi için bkz. Matthew A. Anderson, *The Eastern Question 1774-1923 A Study in International Relations*, Londra: Macmillan, 1972 (ilk basım 1966) [*Doğu Sorunu, 1774-1923 Uluslararası İlişkiler Üzerine bir İnceleme*, çev. İdil Eser, İstanbul: YKY, 2001]. Mükemmel bir özet için: *Encyclopaedia Britannica*'da (Chicago/Londra, 1962, c.7, s.861-868) Walter Alison Phillips'in "Eastern Question, the" maddesi, aynı yazarın *Cambridge Modern History*'ye katkılarından yola çıkılarak yazılmıştır.

2 Bu eleştirmenlerin en etkinlerinin başında, sıklıkla "Türk milliyetçiliğinin babası" olarak adlandırılan Mehmet Ziya Gökalp (1876-1924) geliyordu. Bkz. Uriel Heyd, *Foundations of Turkish Nationalism. The Life and Teachings of Ziya Gökalp*, Londra, 1950, s.74vd. [*Türk Ulusçuluğunun Kökenleri*, çev. Kadir Günay, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1977].

rı fazlasıyla saftılar ve farklı uluslar arasında yürütülen ayakta kalma mücadelesinde rekabet etmeye uygun değildiler.

Reformcu Osmanlıların milliyetçiliğin gücünü ve imparatorluk için doğurduğu tehlikeleri fark etme konusunda geç kaldıkları muhtemelen doğru olsa da, politikalarının Osmanlı İmparatorluğu'nun "başarısızlığı" konusunda sorumlu tutulup tutulamayacağı şüphe götürür. İmparatorluğun harici durumu, yani "ülke savunması" ve imparatorluk yönetimine destek verebilecek bir ortak kimliğin inşası meselelerine –iki temel meseleye– yeni bir gözle bakalım.

ÜLKE SAVUNMASI

1774 ve 1792'de Rusya karşısında alınan mağlubiyetler, Osmanlıların, askeri zayıflıklarının tamamıyla farkına varmalarına vesile olmuştu. Yine Rusya karşısında alınan 1829'daki korkunç yenilgi, Karadeniz sahillerinden çok büyük miktarlarda Müslüman göçmenin ülkeye göç etmesine yolaçarak, askeri modernleşmeyi daha da öncelikli kıldı. Orduyu modernleştirmek, en azından 1856'ya kadar, yapılan tüm reformların arkasındaki itici kuvvet olmayı sürdürdü. Avrupai tarzda giyinip kuşanmış ve Avrupai tarzda idare edilen bir orduya geçiş, 1826'da "Muallem Asakir-i Mansure-i Muhammediye" ile başladı. Sabit bir ordu, aktif yedekler ve milis kuvvetlerden oluşan Prusya tipi zorunlu askerlik modeli 1844'te uygulamaya kondu. Askere alma, Avrupa'da da olduğu gibi, yaş grupları dahilinde kura seçimiyle yapılıyordu.

İlk ivme askeriyeden gelmiş ve ordunun modernleştirilmesi ile yasal şiddetin tekelleştirilmesi daima büyük önem taşımışsa da, reformcular bu çabaları esnasında modernleşmenin çapını giderek daha geniş tutmak zorunda kaldılar. Bir ordunun kurulması; nüfus sayımı, etkin bir celp sistemi, kışla inşaatı ve yol ve köprülerin düzeltilmesi ihtiyacını doğuruyordu. Devlet kontrolünün artırılması iletişime bağlıydı, bu da 1850'lerden itibaren geniş bir telgraf şebekesinin ve 1880'lerden itibaren ana demiryolu hatlarının kurulmasına yol açtı. Reformlar modern eğitim kurumlarına ihtiyacı (ve bunların mezunlarına açık olan bir pazarı) da beraberinde getirdi. Yeni okulların kurulmasının

arkasında yatan faydacıl zihniyet, Avrupa modeli bir üniversitenin yüzyıl sonuna kadar kurulmamasında görülebilir – bu şaşırtıcıdır, zira bu dönemde Osmanlı'nın örnek aldığı Avrupa ülkelerinde Humboldt tarzı üniversiteler müthiş bir gelişme yaşıyorlardı. Üniversiteler yerine Osmanlılar, mühendis ve mimar, (askeri) doktor ve veteriner, muhasebeci ve idareci yetiştiren meslek okulları yarattılar.

Hızla büyüyen devlet mekanizmasının bürokratları, kesin hiyerarşik ilişkilere, işbölümüne ve düzenli maaşa ihtiyaç duyuyorlardı ve yüzyıl boyunca çıkartılan yönetmeliklerle, orduda artan Avrupai subay topluluğuna paralel ve bir nebze Weber'in rasyonel bürokrasi modelini andıran bir yapı ortaya çıktı.[3] Reformları sığ, gayretsiz veya etkisiz olmakla itham etmek mümkünse de, bu sayede modern sayılabilecek bir merkezi devlet ortaya çıktı. Osmanlı'nın bu konudaki başarısı hakkındaki şüpheleri gidermek için, Mustafa Kemal Atatürk'ün radikal laik ve milliyetçi programını başlattığı 1920'ler Türkiyesi ile, Rıza Şah Pehlevi'nin gücünü tekelleştirdiği aynı dönem İran'ını karşılaştırmak yeterli olacaktır. Kraliyet otoritesini Tahran ve Tebriz dışında pek de hissettiremeyen Kaçar Hanedanı'ndan sonra Rıza Şah'ın politikaları, zorunlu olarak modern bir devlet inşasına yönelikti, ki bu konuda Pehlevi'nin takındığı tavır, elindeki "insafsızca" etkin devlet aygıtlarını bir cins kültürel bir devrim yapma yolunda kullanan Atatürk'ten çok, Osmanlı sultanı II. Mahmud'u (1808-1839) andırıyordu.[4]

Çağdaş malzemeye ve cephaneye sahip Batı usulü bir ordunun oluşturulması, askeri harcamalarda çarpıcı bir artışa yol açtı. Zorunlu askerliğin getirilmesi, asker sayısında hatırı sayılır bir artış anlamına

3 Bkz. Carter V. Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire. The Sublime Porte 1792-1922*, Princeton, 1980 [*Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform*, çev. Latif Boyacı ve İzzet Akyol, İstanbul: Iz, 1994].

4 Stephanie Cronin'in bu konudaki açıklaması için bkz. "Conscription and Popular Resistance in Iran (1925-1941)," Erik Jan Zürcher, der., *Arming the State. Military Conscription in the Middle East and Central Asia 1775-1925*, Londra, 1999, s.145-168 [*Devletin Silahlanması. Ortadoğu'da ve Orta Asya'da Zorunlu Askerlik (1775-1925)*, çev. M. Tanju Akad, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2003]. İki ülke arasında başka karşılaştırmalar için bkz. Touraj Atabaki ve Erik Jan Zürcher, der., *Men of Order. Authoritarian Modernisation in Turkey and Iran*, Londra, 2003.

geliyordu. Başka bir deyişle, başarılı bir askeri reform için temel gereklilikler para ve insandı. Önce mali duruma bir göz atalım.

PARA VE İNSAN GÜCÜ

Osmanlı İmparatorluğu elbette bir tarım devletiydi. 1856'ya kadar vergi gelirlerinin en önemli iki kaynağı öşür vergisi (ve "ağnam resmi" gibi benzer vergiler) ile, "korunan" azınlıkların, yani Hıristiyan ve Musevi topluluklarının, ayrı dini gruplar halinde yaşama ve ibadet etme haklarını sürdürmek için verdiği "cizye" idi. Vergiler hane reislerine uygulanıyordu ve tüm imparatorlukta iltizam sistemi geçerliydi. Normalde mültezimlik en yüksek parayı veren kişiye üç yıllığına satılıyordu, fakat 18. yüzyılda ömür boyu mültezimlik temliki yaygınlık kazanmaya başladı. 19. yüzyıl boyunca çeşitli hükümetler bunun yerine doğrudan vergi toplanmasına çalıştılarsa da, iltizam sistemini tamamen yok etmekte başarılı olamadılar. İltizam, merkezi hükümet için mantıklı bir tercih olsa da (bereketsiz mahsul ihtimali ve devletin ödeyeceği bir vergi tahsil sisteminin masraflarını ortadan kaldırıyordu), köylülerin vergi yükünü artırması uzun vadede devletin vergi matrahına zarar veriyordu. 1856'da, Britanya ve Fransa'dan gelen baskılar sonucunda sultanın gayrı-Müslimlere kanun önünde eşit haklar tanımasıyla beraber, "cizye"nin yerini askeri muafiyet vergisi aldı (bu aşağıda daha ayrıntılı tartışılacak). Gümrük vergileri, tüketim vergileri, geçiş paraları, liman ve pazar ücretleri devlet gelirinin diğer kalemleriydi.

Avrupa ile 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren artmaya başlayan ticaret, 1840'tan itibaren daha da hızla artarak, 1873'e kadar artışını sürdürdü. Avrupalıların doğrudan yatırımı, özellikle Kırım Savaşı'ndan (1853) sonra, imparatorluğun gerek ciddi işadamları, gerekse maceraperestlerce cazibe kaynağı ve fırsatlar ülkesi olarak görüldüğü dönemde arttı. Dünyadaki ekonomik eğilimleri yansıtan bir duraklama devresinden sonra, ticaret ve yatırım 1896'dan itibaren tekrar hızlandı.[5]

---

5 Bu makro-ekonomik eğilimler için bkz. Şevket Pamuk, *The Ottoman Empire and European Capitalism 1820-1913*, Cambridge: CUP, 1987 [*Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme, 1820-1913*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt, 1994].

Ne var ki merkezi hükümet, bu ekonomik genişlemeden faydalanacak vaziyette değildi. 1838'de Britanya ile (ve kısa süre sonra diğer güçlerle de) Baltalimanı Ticaret Anlaşması'nın imzalanmasının ardından, hükümet gümrük vergileri ve geçiş ücretleri konusundaki hareket özgürlüğünü kaybetti. Kırım Savaşı'nın ertesindeki politik ortam, Avrupa sermaye piyasalarında borçlanmaya uygun olsa da, 1875'te dış borçlarını ödemeyi başaramayan devlet, itibarını yükseltmek için bazı önemli gelir kaynaklarını, Duyûn-u Umumiye'nin temsil ettiği alacaklılarına devretmek zorunda kaldı. 1877-78 savaşı da imparatorluğu Avrupa'daki en zengin vilâyetlerinin bazılarından mahrum bıraktı.

19. yüzyıldaki toplam devlet geliri konusunda elimizde güvenilir sayılar yok. Bu dönemdeki sayıların kaba tahminler olarak kabul edilmeleri gerekiyor. Belirli bir gerçekçilik seviyesinde ve güvenilir ilk bütçe, 1909 yılında Jön Türk yönetiminin maliye dâhisi Cavid Bey tarafından gerçekleştirilmiş. Bu bütçe devlet gelirini 25 milyon Türk Lirası'nın (27,5 milyon İngiliz sterlinine tekabül ediyor) biraz üzerinde gösteriyor.[6] Bu miktarı Osmanlı'nın rekabet etmek durumunda olduğu devletlerin bütçeleriyle karşılaştırabilme amacıyla, Britanya, Fransa, Avusturya-Macaristan ve Rusya'nın 1900 yılı için Mitchell'in *Historical Statistics*'inde [Tarihsel İstatistikler] yayımlanmış bütçelerini ele aldım (bu kaynak, Osmanlı üzerine hiçbir bilgi vermemektedir).[7] Karşılaştırmaya temel oluşturmak için de, Posthumus'un döviz kurları tablosunu[8] kullanarak, tüm yerel para birimlerini Hollanda Florini'ne çevirdim. Sonuç aşağıda görülmektedir:

Britanya	1680 milyon
Fransa	1831 milyon
Avusturya-Macaristan	1321 milyon
Rusya	2113 milyon
Osmanlı İmparatorluğu	330 milyon

6 Ahmed Emin [Yalman], *Turkey in the World War*, New Haven, 1930, s.157.

7 Brian R. Mitchell, *International Historical Statistics. Europe 1750-1988*, New York/Stockton, 3. basım, 1992.

8 Nicolaas W. Posthumus, *Goederenprijzen op de beurs van Amsterdam 1585-1914. Wisselkoersen te Amsterdam 1609-1914* (*Amsterdam Borsasında Mal Fiyatları 1585-1914. Amsterdam Borsasında Döviz Kurları 1609-1914*), Leiden, 1943.

Başka bir deyişle, Osmanlı'nın en büyük rakibi Rusya'nın, barış zamanında eldeki parası, Osmanlı'nınkinin yedi katıydı. Herhangi bir silahlanma yarışında bu durum büyük önem taşıyordu. Bu durum aynı zamanda Osmanlıların giderek büyüyen ve sonunda ezici bir hal alan borcunu açıklamaya da yardımcı oluyor. Borcun nedeni, Avrupalı veya Osmanlı tenkitçilerin varsaydıkları gibi sarayın savurganlığı değil, savaş gemileri ve silahlardı.

İnsan kaynaklarına baktığımızda da karşımıza benzer bir manzara çıkıyor. Osmanlı nüfusuna dair sayılar da devlet gelirleri gibi belirsiz. 19. yüzyıl başlarına gelindiğinde nüfus muhtemelen yüz yıldır azalmaktaydı. Tahminlere göre 1800 civarında nüfus 26 milyon kadardı.[9] Daha etkin bir vergilendirme sistemine duyulan ihtiyaç ve zorunlu askerlik, nüfusun sayılmasını bir öncelik haline getirmişti. 1831-1838 arasında yapılan ilk nüfus sayımı, sadece birkaç merkezi vilâyette oldukça doğru sonuçlar vermişti. Sayımların kalitesi müteakip yetmiş yıl boyunca düzeldiyse de, Osmanlılar daima nüfuslarını eksik saydılar: Kürdistan, Arnavutluk ve Yemen gibi fazla misafirperver olmayan ve devlet kontrolünün bir miktar dışındaki bölgelerdeki sayılar, birer tahmin olmaktan öteye pek gidemedi. Birinci Dünya Savaşı öncesinde nüfus 21 milyonun biraz üzerinde olarak belirtilse de, tüm bölgeler göz önüne alındığında, bu sayıdan bir beş milyon kadar fazlası muhtemelen gerçeğe daha yakındı.[10] Yani görünürde, 1800 senesinin ve 1914'ün verileri arasında fazla bir fark yoktu. Fakat yansıttıkları gerçekler tamamen farklıydı. Barış dönemlerinde, özellikle 1880 ve 90'larda, Osmanlı nüfusunda hızlı bir artış görüldü. Ama 1878 ve 1913'teki anlaşmalarla, büyük nüfus yoğunluğuna sahip topraklar kaybedildi. Kaynaklarda da belirtildiğine göre, bu topraklar kaybedil-

---

9 Nüfus tahmininin zorluklarına dair yakın zamanlı araştırmalara dayanan faydalı bir özet için bkz. Donald Quataert, *The Age of Reforms*, 1812-1914, s.777-798, Halil İnalcık ve Donald Quataert, der., *An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300-1914*, Cambridge: C.U.P, 1994 [*Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, I. 1300-1600*, çev. Halil Berktay İstanbul: Eren, 2000]. Temel problem, ortalama hane halkı sayısının bilinemeyişidir. Her bir haneye bir kişinin bile eklenmesi, toplam nüfusu 5.000.000 arttırıyor.

10 Ahmed Emin, *age*, s.78-80.

miş olmasaydı, 1914'teki Osmanlı nüfusu 26 değil 42,5 milyon civarında olacaktı. İmparatorluk bir kısır döngüye girmişti: Toprak kaybı, gelir ve nüfus kaybı anlamına geliyordu, bu da savunma imkânlarını kısıtlayarak daha da fazla toprak kaybına yol açıyordu.

Karşılaştırma yapınca çok şey gözler önüne seriliyor. Aşağıdaki tabloda da görüleceği üzere, Osmanlı İmparatorluğu'nun tüm önemli rakiplerinin nüfusları bu yüzyılda önemli miktarda artmıştı:

	1851	1901
Britanya	27,3 milyon	42,5 milyon
Fransa	35,8 milyon	38,5 milyon
Avusturya/Avusturya-Macaristan	30,7 milyon	45,2 milyon
Rusya	126,4 milyon (1897)	
Almanya	41 milyon (1871)	56,4 milyon
Osmanlı İmparatorluğu	32 milyon (1844)	26 milyon

Başka bir deyişle, 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nunkine yakın olan devletlerin nüfusu, yüzyıl sonunda yüzde 30 ila 50 artmış; ezeli düşman Rusya'nın nüfusu Osmanlıların beş katma ulaşmıştı.

Sadece askeri açıdan bakıldığında, yüksek miktarlardaki muafiyet sayıları nedeniyle bu manzara daha da kötü bir hale geliyordu. Dini âlim ve talebeler, İstanbul ve Haremeyn [Mekke ve Medine] sakinleri gibi çeşitli Müslüman kategorilerinin yanısıra, askerlikten muaf olan en önemli grup gayri-Müslimlerdi. 1844'ten beri Osmanlı ordusu sadece Müslüman erkekleri askere alıyordu. Bu durum 1856'da kanun önünde tam eşitliğin tanınmasından sonra da devam etti. Hıristiyanlar ve Museviler 1909'a kadar askere gitmek yerine "bedel" vergisi ödemeyi sürdürdüler. Haliyle, bu durum ordunun asker kaynaklarını bir hayli kısıtlıyordu. 1878'e kadar Hıristiyan ve Museviler nüfusun yüzde 40'ına yakınını oluşturuyorlardı. 1914'te bile hâlâ sayıları yüzde 20'ye yakındı. Ordunun asker toplayabileceği taban erkek, yerleşik, Müslüman nüfustu. Bu durumda askere kayıt yüzdesinin Avrupa'nın en düşüğü olmasına şaşmamak lazım: Barış zamanında nüfusun sadece yüzde 0,35'i her yıl orduya yazılıyordu. Tam seferberlik durumun-

da bile halkın yüzde 4'ü orduda hizmet veriyordu ki, Fransa'da Birinci Dünya Savaşı sırasında bu oran yüzde 10 idi.[11]

Ordunun temel problemi modern donanım eksikliği değildi. Devletin borç aldığı paranın çoğu modern Avrupa yapımı silah alımına harcanıyordu, fakat sınai bir temelin olmayışı, silahların techizat ve cephanesinin ithal edilmesini zorunlu kılıyordu. Amerikan İç Savaşı ile beraber savaşlar giderek daha "endüstriyel" bir nitelik kazandıkça, sınai bir temelin eksikliği de giderek daha ciddi bir engel oluşturmaya başladı. Birinci Dünya Savaşı başladığı sırada imparatorluk hâlâ ağır top güllesi üretimine geçmemişti. Sargı üretimi de yeterli düzeyde değildi.

Osmanlı'nın genel endüstriyel üretimi konusunda elimizde veri bulunmasa da, sanayileşme için elzem bir ön koşul olan kömür üretimine baktığımızda, karşımıza çok net bir manzara çıkıyor. Osmanlı'nın en önemli maden işletme bölgesi olan Karadeniz Ereğlisi'ndeki kömür havzalarındaki üretim, 1896'da Fransızların bölgedeki kömür madenlerini işletmeye açmasının ardından neredeyse iki katma çıktıysa da, 1900'lerin başında üretim miktarı yılda 600.000 ton civarındaydı. Bunu bazı önemli Avrupa ülkelerinin 1900 yılı üretimiyle karşılaştıralım:

Britanya	229 milyon ton
Fransa	33,4 milyon ton
Avusturya-Macaristan	11 milyon ton
Rusya	16,2 milyon ton
Osmanlı İmparatorluğu	0,6 milyon ton

Osmanlı İmparatorluğu'nun kendini savunabilmesi (ya da savunamaması) bağlamında incelemek istediğim son etmen, modern savaşlardaki önemi 1870'teki Fransa-Prusya Savaşı'nda ispat edilmiş olan demiryolu ulaşımı. 1914'te, Osmanlı İmparatorluğu büyük miktarlardaki mal sevkiyatında hâlâ gemi taşımacılığını kullanıyordu (ki bir savaş durumunda bu son derece savunmasız kalmasına yol açacaktı), fa-

11 Maurice Larcher, *La guerre turque dans la guerre mondiale*, Paris, 1926, s.589-90.

kat demiryollarının önemi de artmaktaydı. Birinci Dünya Savaşı arefesinde ülke çeşitli genişliklerde 5759 kilometre uzunluğunda demiryoluna sahipti.[12] Aynı dönemde diğer ülkelerin demiryolları ise aşağıda verilmiştir:

Britanya	32.623 km
Fransa	40.770 km
Almanya	63.378 km
Avusturya-Macaristan	22.981 km
Rusya	62.300 km
Osmanlı İmparatorluğu	5.759 km

Osmanlı İmparatorluğu'nun yaklaşık iki katı yüzölçümüne sahip olan Hindistan'ın demiryolu ağı, Osmanlı'nınkinin neredeyse on katı kadardı. Osmanlı demiryolu sisteminin yapısı da Avrupalı rakiplerininkilerden farklıydı. Fransa ve Britanya'nın demiryolu ağları metropolden (Paris veya Londra) yayılan hatlarla bir örümcek ağını andırıyor, bu şekilde, bütünleştirici bir etkiyle devlet kontrolünü sağlamlaştırıyordu. Kıta imparatorluklarındaysa demiryolları döşenirken askeri düşünceler ön plana alınmış, birliklerin topluca ve hızlı bir şekilde sınırlara kaydırılabilmesi amaçlanmıştı. Osmanlı İmparatorluğu'nda yabancılar tarafından 1860 ve 1890 yılları arasında inşa edilen demiryollarının durumu farklıydı. Bunlar temelde limanlarla üretken iç bölgeleri birbirine bağlamaya yönelikti. Ancak 1888'den itibaren Alman sermayeli Anadolu Demiryolu ve Bağdat Demiryolu, 1901'den itibaren ise Hicaz Demiryolu inşa edildikten sonra imparatorluk, eyaletleri başkente bağlayan ve stratejik bir rol üstlenebilecek olan bir demiryolu ağına kavuştu.

Osmanlı İmparatorluğu'nun kendini etkin bir şekilde savunma konusunda gösterdiği başarısızlığı tartışırken bu sayıları da akılda tutmak gerekir. Yedi kat daha zengin, beş kat daha kalabalık, kömür üretimi neredeyse otuz kat daha fazla ve demiryolu on bir kat daha bü-

12 Ahmed Emin, *age*, s.89.

yük olan Rusya gibi bir ülke ile mücadele sonrası ortaya çıkan bu sonuca kim şaşırabilir ki?

ULUSAL BİRLİK

Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak kaybı ve nihaî çöküşü sadece dış baskıların neticesi değil, imparatorluk içerisinde gayri-Müslim toplulukların geliştirdiği ayrılıkçı milliyetçiliğin bu dış baskılarla girdiği etkileşimin bir sonucuydu. Avrupa kökenli siyasi milliyetçilik, Fransız Devrimi'nin akabinde, öncelikle Avrupa ile gerek denizden, gerekse karadan en güçlü ticaret ağlarına sahip olan halklar, yani Yunanlılar ile Sırplar arasında yayıldı. Bu iki topluluğun –hedefledikleri toprakların tamamını elde edemedilerse de– bağımsızlıklarını kazanmalarının ardından onları Bulgarlar, Romenler, Karadağlılar, Makedonyalılar ve Ermeniler takip etti. Hıristiyan toplulukların aydınları arasında milliyetçi ideolojilerin yayılmasıyla Avrupalı devletlerin himayeciliklerini artırmaları aynı döneme rast geliyor. Osmanlılar yabancı güçlerin temsilcilerine daima sınırlı sayıda yerli çalışana himaye sağlama hakkı tanımışlardı. Bu çalışanların en büyük kısmı, genelde Levanten (Katolik) ailelerden seçilmekle beraber, zaman zaman Rum Ortodoks ve Ermeni ailelerden de gelebilen dragomanlardı (elçilik tercümanları). Artık biliyoruz ki, 18. yüzyıla kadar himaye altındaki bu Hıristiyanların sayısı son derece sınırlıydı (binlerle değil, yüzlerle ifade edilen bir miktar).[13] Napoléon Savaşları'nın ardından bu durum değişikliğe uğradı. 1820 ile 1880 arasında, Avrupa devletlerinden birinin himayesindeki konumları padişahın verdiği beratlarla resmen kabul edilen Hıristiyanların sayısında büyük bir patlama oldu. Bu dönemde Ege'deki her adada bir fahri Rus konsolosu ve konsolosun himayesinde bir grubun varolduğu söyleniyordu. Hamilik sisteminin yayılması, Osmanlı İmparatorluğu ve Avrupa devletlerinin vatandaşlık hakkında daha modern fikirleri benimseyerek, himaye altındaki Hıristiyanların ya hami Avrupa devletinin tam vatandaşlığı ya da Osmanlı vatandaşlığı arasında bir

13 Bkz. Maurits H. van den Boogert, *Ottoman Dragomans and European Consuls. The Protection System in Eighteenth-Century Aleppo*, yayımlanmamış doktora tezi, Leiden Üniversitesi, 2002.

seçim yapmaları gerektiğinin sunulduğu 1880'lere kadar devam etti. Hıristiyanlara tanınan korunaklı statünün ticaretin hızla geliştiği bir döneme (1830-60) rastgelmesi, girişimci bir orta sınıfın gelişmesinin yolunu açtı. Hıristiyan orta sınıfın çoğalan serveti ve artan kendine güveni, giderek yoğunlaşan bir kurumlar ağının oluşmasında kendini gösterdi; okullar, sosyal kulüpler, kafeler, hayır kurumları ve (yüzyılın sonlarına doğru) spor kulüpleri, gayri-Müslim toplulukların kendilerine özgü toplumsal hayatlarının dışavurumunu mümkün kıldı.

1860'lara gelindiğinde, Hıristiyan toplulukların servet ve statülerindeki kolaylıkla fark edilebilen artış Müslümanlardan büyük tepki gördü. Halk düzeyinde bu durum toplu şiddet olarak tezahür etti ki, bunun en bilinen örneği 1860'taki Şam olaylarıdır. Üst sınıflar arasında ise aynı tepki Genç Osmanlılar hareketi olarak zuhur etti. Bu hareket genç ve orta seviyedeki Osmanlı bürokratları tarafından 1865'te başlatıldı. Genelde fikirleri arasında büyük ayrılık ve tutarsızlık bulunan Genç Osmanlılar'ı bir araya getiren temel düşünce, reformların, Batı'nın bir taklidi olmak yerine, bilimsel keşiflere açık ve temelde akılcı bir din olduğunu düşündükleri İslâm'ın gerçek ve modern bir anlayışla ele alınması aracılığıyla yapılması gerektiğiydi ve İslâm topluluğunun orijinal halinde ilkel formda bir demokrasi olduğuna inanıyorlardı. Genç Osmanlılar, değişik topluluklara imparatorluğun çıkarlarında pay tanıyacağına inandıkları bir meşrutiyeti savunuyor, bu sistem ile "ittihad-ı anasır" sağlanacağını iddia ediyorlardı. Fakat, 1876'da meşrutiyetin ilânına rağmen, Osmanlı ideolojisi fazla taraftar toplayamamıştı. Buna karşı, gayri-Müslim toplulukların yarattığı yeni sosyal alanlar, etnik milliyetçiliğin gelişmesi için ideal bir ortam oluşturuyordu. 1877'de imparatorluk ile Rusya arasında (yeniden) savaş çıktığında, Bulgar, Yunan ve Ermenilerin bağlılıklarının en hafif deyişle "şüphe götürür" olduğu ortaya çıktı. 1877-78 savaşındaki hezimet, meşrutiyetin itibarını, padişah da dahil olmak üzere çoğu Müslümanın gözünde beş paralık etti.

1876-1909 yılları arasındaki hükmü sırasında milliyetçiliğin ve liberalizmin yükselişiyle karşı karşıya kalan Sultan II. Abdülhamid'in

tepkisi, çağdaşları Avusturya-Macaristan imparatoru Franz-Josef ve Rus çarı III. Aleksander'den pek farklı olmadı. II. Abdülhamid, meşrutiyet hareketini doğuran orta sınıf aydınlarının üzerinden, bir baba imajıyla ve hükmünün kutsallığını ön plana çıkararak halk kitlelerine uzandı. Sultan Abdülhamid'in İslâmcı ve pan-İslâmcı politikaları çokça çalışıldı, fakat bunlar hep Ortadoğu'nun siyasi ve dini gelenekleri bağlamında ele alınarak, kendine özgü bir olgu olarak görüldü. Oysa ki, duruma Doğu ve Orta Avrupa bağlamında bakacak olursak, Franz-Josef'in Katolik kilisesi ile işbirliğine girerek aynı stratejiyi uyguladığını ve Rus çarının da Ortodoks kilisesinin savunucusu rolünü iyice ön plana çıkardığını görebiliriz.

Fakat padişah bu ideolojik aygıtları kullanıma sokarken Avrupa'daki hükümdarlara göre dezavantajlı bir durumdaydı. Avusturya ve Rusya'nın hükümdarları toplumdaki etkin grupların çoğunluğu ile bu yolla bir bağ kurabiliyorlardı. Avusturya-Macaristan nüfusunun büyük bir çoğunluğu, ülkeye adını veren iki etnik grup (Cermenler ve Macarlar) başta olmak üzere Katolikti. Çarlık Rusya'sı her ne kadar pek çok değişik inanca sahip önemli azınlık gruplarını içeriyor olsa da (Katolik, Gürcü ve Ermeni Hıristiyanlığı, Sünni ve Şii Müslümanlar), dini unsurlar, hükümdar ile ülkenin büyük bir çoğunluğunu, daha da önemlisi ülkenin ekonomik ve siyasi hayatını yönlendiren grupları bir araya getirebiliyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun durumu ise temel farklılıklar gösteriyordu. 19. yüzyılın ilk yarısında ortaya çıkan ve hızla büyümekte olan devlet bürokrasisi (ve ordu) ile modern ticari ve sınai sektörler arasında dinsel farklılıkları temel alan bir işbölümü,[14] sultanın dini ekonominin modern kısımlarını yönlendiren gruplarla arasında bağlayıcı bir güç olarak kullanmasına engel oluyordu. Ülkenin Hıristiyan nüfusunun oranı 19. yüzyıl başlarında yüzde 40'tan 20. yüzyıl başlarında yüzde 20 civarına düştüyse de, bu yüzde 20'nin içinde yer alan burjuvazi, sanayide, uluslararası ticarette de sektörlerin yüzde 90'dan fazlasını elinde tutuyordu.

14 Bkz. Çağlar Keyder, *State and Class in Turkey. A Study in Capitalist Development*, Londra, 1987, s.49-90 [*Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, çev. Sabri Tekay, İstanbul: İletişim, 1999].

Temmuz 1908'de İkinci Meşrutiyet'i ilân ederek dokuz ay sonra Sultan Abdülhamid'i tahttan indiren Jön Türkler, kendilerini 1860 ve 70'lerin meşrutiyetçilerinin vârisleri olarak görüyordu. Görünüşte, "ittihad-ı anasır" ideali adına hareket ediyorlardı. Fakat gerçekte, gerek devrimcilerin 1908 öncesinde verdikleri gizli beyanatları, gerekse başa geldikten sonraki icraatları, bu fikir konusunda hayal kırıklığına uğradıklarını ve gerçek bağlılıklarının başka yerlerde olduğunu gösteriyordu. Bu dönemde halihazırda Türk milliyetçiliğinin etkisinde olup olmadıkları ya da bir Müslüman-Osmanlı proto-milliyetçiliğinden ilham alıp almadıkları tartışılır olsa da, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Jön Türkler'inin, kendilerini (asker ve bürokrat olarak hizmet verdikleri) devletin ve Müslüman halkın çıkarlarıyla özdeşleştirdikleri ve düşman olarak kabul ettikleri unsurlar arasında "dış mihraklar" olduğu kadar "iç mihraklar" da bulunduğu son derece aşikâr.[15]

1908'de İkinci Meşrutiyet'in ilânının neredeyse hemen ardından İttihad ve Terakki Cemiyeti para ve insan gücüne dair temel sorunlarla ilgilenmeye başladı. Para konusunda olanaklar sınırlıydı. Cemiyetin en önemli katkısı, Meclis-i Vükela'daki (Bakanlar Kurulu) ilk Jön Türk olan yeni Maliye Nazırı Cavid Bey sayesinde gerçekçi bir devlet bütçesinin oluşturulmasıydı. Cavid Bey, vergi gelirlerinde hatırı sayılır bir artışın yanında, kısmen eski rejimin devlet memurlarının erken emekliliği ve tazminat ödemeleri nedeniyle ortaya çıkan, daha gerçekçi ve çok daha yüksek meblağlarda bir gider ortaya çıkarmıştı. Fakat cemiyetin kapitülasyonların kaldırılması ve ithal ürünlerinde (*ad valorem**) farklı vergilerin uygulanması konularının görüşülmesine dair yaptığı teşebbüsler tüm Avrupalı güçler tarafından reddedilmişti.

İnsan gücüne gelince, tahmin edilebileceği üzere Jön Türkler yeni kanunlarla varolan muafiyet rejimini ortadan kaldırmaya giriştiler.

---

15 Erik Jan Zürcher, "Young Turks, Ottoman Muslims and Turkish Nationalists: Identity Politics 1908-1938", Kemal H. Karpat, der., *Ottoman Past and Today's Turkey*, Leiden, 2000, s.150-179 [*Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye'si*, çev. Sönmez Taner, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2004].

(*) (Vergilendirilen malların) değerine göre; değeri oranında ithal mallarına uygulanan gümrük vergileri. Bkz. Y. Salman, G. Varım, S. Keser, der., *Ortak Kültür Sözlüğü*, İstanbul: Adam, 2003, s.17.

Bu konudaki tartışmalar 1908'de İkinci Meşrutiyet'in ilânından kısa süre sonra başladıysa da, kanunların yürürlüğe girmesi ancak 1909'daki 31 Mart ayaklanmasının bastırılmasından sonra gerçekleşti. 1909 yılının Temmuz ayında askerlik, Osmanlı uyruklu tüm erkekler için zorunlu hale getirildi. Ekim ayında ise ilk defa dinden bağımsız olarak celp emri çıkartıldı. Bu dönemde ülkedeki değişik Hıristiyan toplulukların liderleri, Osmanlı vatandaşlığına dair ittihad-ı anasır merkezli görüşleri Jön Türklerin üniter devlet fikrinden her ne kadar farklı olursa olsun, Jön Türk yönetimi ile işbirliği yapmaya hazırdı. Görünürde Rum, Bulgar, Süryani ve Ermeni toplumlarının liderleri herkesin askere alınması konusunda hemfikirdi, fakat öne sürdükleri şartlar, Jön Türklerin orduyu farklı etnik kökenlerin bir araya geldiği bir pota olarak kullanma niyetleriyle tamamen çelişiyordu. Bu şartlar arasında birliklerin etnik ve dinsel olarak homojen olmaları, Hıristiyan subaylarca idare edilmeleri ve –Bulgarlar için– sadece ülkenin Rumeli topraklarında konuşlanmaları vardı. Hıristiyan nüfus genelde askerlik yapmaya pek de hevesli değildi ve imkânı olanların çoğu (genelde burjuva ailelerden gelen çocuklar) celp sırasında ülkeyi terketmeyi veya yabancı pasaport edinmeyi tercih ettiler.[16]

Birinci Dünya Savaşı'mn çıkması, Jön Türklere Osmanlıların kaynaklarından yeterince faydalanmalarını engelleyen sınırlamaları aşma yönünde bir olanak tanıdı. 2 Ağustos 1914'te Osmanlı hükümeti borç ödemelerini askıya aldığını duyurdu, 1 Ekim 1914'te ise kapitülasyonları tek taraflı olarak kaldırdı. Fakat bu dönemde Türk değilse de mutlaka Osmanlı-Müslüman olan bir ulus yaratmayı hedefleyen kimlik politikaları, ekonomik ve askeri akılcılığın önüne geçmişti. Başka bir deyişle, Osmanlı reformcularının karşı karşıya geldiği iki sorundan biri olan ulusal birlik, diğer sorunu, yani para ve insan gücünü tamamen gölgelemişti.

Ekonomik ve finansal akılcılık, neredeyse tamamen gayri-Müs-

16 Erik Jan Zürcher, "The Ottoman Conscription System in Theory and Practice 1844-1918", *International Review of Social History* 43/3, s.437-449. (Bkz. Bu kitapta 10. makale). Bu bilgiler, İngiliz konsolosluk raporlarına dayanmaktadır.

limlerin elinde bulunan modern sanayi ve ticari sektörlerinin genişletilmesi ve etkin bir vergilendirmeyle azami kazancın sağlanması demekti. Fakat 1914'e gelindiğinde, yüzbinlerce Müslüman'ın ve özellikle de siyasi ve kültürel elit kesimin büyük bir bölümünün memleketlerini kaybetmesine yol açan Balkan Savaşları'nın yarattığı travmadan sonra, bu artık bir tercih olmaktan çıkmıştı. Yani 1914'te Jön Türklerin başlattığı Millî İktisat programı, öncelikle etnik-dinsel bir milliyetçiliğin ürünüydü ve ekonomik bir amaçtan çok siyasal bir amaca hizmet ediyordu. Gayesi, gayri-Müslim girişimcilerin yerine Müslümanları getirmekti. 1914'te daha savaş bile çıkmamışken 200.000 Yunanlı sınırdışı edildi, geride kalan Hıristiyan girişimcilerin de hayatları mümkün olduğunca zorlaştırıldı. Millî İktisat programı her ne kadar oluşumunu cumhuriyet döneminde tamamlayan bir yerel Türk girişimci sınıfının büyümesine olanak sağladıysa da, imparatorluk için ticari, teknik ve idari becerilerin kaybına ve üretkenlikte düşüşe yol açtı.

Askeri akılcılık ise muafiyet sayılarının azaltılmasını, mümkün olduğunca yeni asker toplanmasını ve bu askerlerin, ordu ve donanmanın savaşma gücünü artırmak için etkin bir şekilde kullanılmasını gerektirirdi. Fakat burada da etnik ve dinsel düşmanlık mantığıyla hareket edildi. Jön Türkler (çok da nedensiz yere değilse bile) Rum ve Ermeni cemaatlerinin sadakatinden şüphe duyuyorlardı ve Rum ve Ermeni askerlerle riske girmek istemiyorlardı. Bu durum Aralık 1914-Ocak 1915'te Osmanlıların Ruslara karşı giriştikleri kış taarruzunun, büyük can kayıplarıyla tam bir hezimete dönüşmesinden sonra çarpıcı bir şekilde ortaya çıktı: Ermeni askerler silahsızlandırılıp amele taburlarına gönderildi. Bunların çoğu daha sonra öldürüldü.

1915 Mayıs'ından başlayarak Anadolu'daki Ermeni nüfusunun Suriye çöllerine sürülmesi ve bununla beraber gelen toplu infazlar, her türlü ekonomik ve askeri akılcılıkla çelişki içindeydi. Doğu Anadolu'daki kırsal alanlarda bu sürgünler ziraat sektörünün büyük bir bölümünü harap etti ve Osmanlı ordusunun yerel besin kaynaklarından mahrum olarak çarpışmasına yol açtı. Şehirlerde ise sınai ve ticari alt-

yapının önemli bir kısmının tahrip olması, tüm imparatorluğun üretim kapasitesine zarar veriyordu.

Birinci Dünya Savaşı'nın etnik politikaları, daha sonra 1922'de Rumların kaçması ve Milletler Cemiyeti himayesinde 1924'te gerçekleştirilen mübadele ile birlikte, Anadolu'yu etnik ve dinsel açıdan çok daha homojen bir yer haline getirdi. Bu politikalar Türkiye Cumuriyeti gibi başarılı bir ulus-devletin kuruluşunun temelini oluşturduysa da, imparatorluğu kurtarmaya yetmedi.

SONUÇ

Osmanlı İmparatorluğu'nun hayatiyetini sürdürmeyi başaramamasındaki nedenler birden çoktur. İmparatorluk, Avrupa güçleri ile rekabet için gerekli olan insan gücü, para veya sınai temellere sahip değildi. Kapitülasyonlar çerçevesinde Avrupa ülkelerine tanınan ayrıcalıklar Osmanlı'nın ekonomik alanda manevra kabiliyetini sınırlamıştı. Müslümanların hükmettiği ve giderek büyümekte olan bir devlet aygıtı ile, tamamen yabancı himayesi altındaki Hıristiyan kesimin hâkim olduğu modern endüstriyel ve ticari sektör arasındaki din temelli bir işbölümü, devletin ekonomik büyümeyi kaynaklarını arttırmak için kullanamaması anlamına geliyordu. Aynı zamanda, himaye altındaki Hıristiyanların sayısında ve servetlerinde yaşanan patlama, ayrılıkçı milliyetçiliğin yeşermesine son derece uygun bir sosyal ve kültürel ortam sağlamıştı. 1860'larda Osmanlı elit sınıfı bu duruma ortak Osmanlı vatandaşlığı ve vatanseverlik çağrılarıyla karşı çıkmaya çalıştığında, çoktan iş işten geçmişti.

Hollandacadan çeviren MELİS BEHLİL

6

'Modern Türkiye'ye Ne Oldu? Kırk Yıl Sonra Bernard Lewis'in *Modern Türkiye'nin Doğuşu* Kitabı

GİRİŞ

Bernard Lewis, İslâm üzerine bilimsel çalışmalarıyla tanınan ünlü bir Arap kültürü uzmanı ve Türkolog'dur. Lewis'in 1961 yılında Oxford tarafından yayımlanan kitabı, kısa sürede kendi alanında bir klasik haline gelmiş ve bir kuşak boyunca alanının en tanınmış eserlerinden sayılmıştır. Kitabın adı, *The Emergence of Modern Turkey*'dir [*Modern Türkiye'nin Doğuşu*].[1] Kalın bir kitaptır (511 sayfa) ve 1954-1959 yılları arasında İngiltere ve Türkiye'de yapılmış araştırmalar üzerine temellendirilmiştir.

Lewis'in bu kitaba temel teşkil eden çalışmalarının üzerinden kırk yıl geçmiş olması, bugün çağdaş Türkoloji açısından bu kitaba yeni bir gözle bakmayı gerekli kılıyor. Elbette bunu gecikmiş bir kitap değerlendirmesi olarak ele almamak gerekir. Asıl yapılması gereken, alanımızın bu son dört yılda farklı yorumlar üretip üretmediğini, ürettiyse de bunların neler olduğunu anlamaktır.

---

1 Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, Londra: Oxford University Press, 1961 (Gözden geçirilmiş baskı 1968). "Emergence" in sözlük karşılığı "ortaya çıkış", "beliriş"tir. [*Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Metin Kıratlı, Ankara: TTK, 1970].

Bu kitaba daha yakından bakmanın benim için ayrı bir önemi var. Vaktinde modern, Türk tarihinin kutsal kitabı sayılan bu kitap, ben Leiden Üniversitesi'nde okurken, bu konuyu özel uzmanlık alanı olarak seçme kararımı etkilemiştir.

BERNARD LEWIS VE TÜRK TARİHYAZIMI

Bu kitapla yeniden karşılaşan birini ilk çarpan şeylerden biri de, kırk yıl önce rahatlıkla kabul edilen pek çok şeyin bugün sorunsal haline getirilmiş olmasıdır. Bunu kitabın başlığında bile görmek mümkündür: *Modern Türkiye'nin Doğuşu* çıkışı. "Doğuş/ortaya çıkış" ("emergence") gerçekte ne anlama gelir? Lewis bu konuda önsözde herhangi bir şey söylemez; ancak bu sözcük, kendiliğinden ve tedrici bir süreçle karşı karşıya olduğumuz hissini verir. Bu süreçte Türkiye, civciv misali "yumurtadan çıkmakta/belirmektedir". Yakın bir zaman önce Feroz Ahmad, durumun hiç de böyle olmadığını gösterdi. Bildiğimiz Türkiye, doğal gelişimin kaçınılmaz sonucu olarak "doğmamış/ortaya çıkmamıştır". Türkiye, ideolojilerin motive ettiği bir grup önderin iradi eylemlerinin ürünüdür.[2] O nedenle "doğuş/ortaya çıkış", tarafsız bir terim değildir. Çünkü bu terim sadece tedrici bir gelişmeyi değil, ayrıca bir yazgının gerçekleşmesini de anlatır: Civciv, yumurtanın içinde ortaya çıkmayı/belirmeyi beklemektedir. Terim aynı zamanda, tarih içinde daha yüksek bir evreye ulaşmayı da anlatır. Zaten Lewis de bunu saklamaya çalışmaz. Giriş'in ilk cümlesi şöyle der:

> Bu kitabın teması, eskinin çürümesini müteakip yeni Türkiye'nin belirmesidir.

Eski Türkiye eski olmakla kalmaz; aynı zamanda çürümüştür de. Peki bu durumda "modern" Türkiye ve onun yerini alacağı eski, çürümekte olan Türkiye ne anlama gelir?

Birincisinden başlayalım: "Modern Türkiye", "daha eski bir

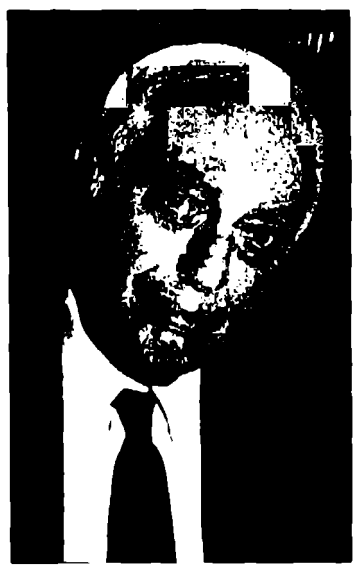
2 Feroz Ahmad, *The Making of Modern Turkey*, Londra: Routledge, 1993, s.ix [*Modern Türkiye'nin Oluşumu*, çev. Yavuz Alogan, İstanbul: Doruk, 2. baskı, 2002].

Türkiye"nin tam zıddı değildir. Sözkonusu olan, 1923'te kurulmuş ve şu anda 75. yılını kutlamakta olan Türkiye Cumhuriyeti ile, kendisinden önceki altı yüz yıllık Osmanlı İmparatorluğu arasındaki tezattır. Bu açıdan Lewis'in terminolojisi, 1920'lerin ortalarından beri yerleşmiş bulunan bir geleneği yansıtır. Yeni cumhuriyet hakkında yazılmış bir dizi kitabın yazarı, bu ve benzer tanımları şiddetle benimserler:

Eliot Grinnel Mears, *Modern Turkey* [Modern Türkiye] (1924); Berthe Georges-Gaulis, *La nouvelle Turquie* [Yeni Türkiye] (1924); Kurt Ziemke, *Die neue Türkei* [Yeni Türkiye] (1930); Jean Deny, *Petit Manuel de la Turquie nouvelle* [Yeni Türkiye El Kitabı] (1933); Heny Elisha Allen, *The Turkish Transformation* [Türk Dönüşümü] (1935); Sir Harry Luke, *The Old Turkey and the New* [Eski ve Yeni Türkiye] (1936); August, Ritter von Kral, *Das Land Kemal Atatürks. Der Werdegang der modernen Türkei* [Kemal Atatürk'ün Memleketi. Modern Türkiye'nin Oluşumu] (1937); anonim, *The New Turkey* [Yeni Türkiye] (1938); Geofrey Lewis, *Modern Turkey* [Modern Türkiye] (1955); Eleanor Bisbee, *The New Turks* [Yeni Türkler] (1956); İrfan Orga, *Phoenix Ascendant. The Rise of Modern Turkey* [Yükselen Anka Kuşu. Modern Türkiye'nin Doğuşu] (1958); Pia Angela Göktürk, *Werdegang der neuen Türkei* [Yeni Türkiye'nin Gelişimi] (1983).

Bazı yazarlar ise, yeniyi eskinin karşısına getirirken daha renkli sözcükleri tercih ederler, ama mesaj aynıdır: Karl Klinghardt, *Die Schleier fallen!* [Çarşaflar Düşüyor!] (1933); Lilo Linke, *Allah Dethroned* [Tahtından İndirilen Allah] (1937); Barbro Karabuda, *Goodbye to the Fez* [Fes'e Elveda] (1959). Tüm bu kitaplarda "eski" ile "yeni" arasındaki karşıtlık, imparatorluktan cumhuriyete geçişi ifade eder ve Türklerin hikâyesi bu çerçevede anlatılır. Ama "modern" ne anlama gelir. Bu soruna daha sonra tekrar geleceğiz.

Modern Türkiye'nin Doğuşu'na şu anda baktığımızda, Lewis'in süreklilik ve değişiklik sorununa karşı tutumunun belirsiz olduğunu hemen görürüz. Lewis bir yanda 1918 sonrası gelişmeleri, "geçmişten radikal ve şiddetli bir kopuş" (s.1) olarak görür. Öte yandan bu kopu-

Bernard Lewis

şu, daha uzun bir reformlar sürecinin doruk noktası olarak yorumlar. Bu açıdan Lewis'in çalışması, gerçek Kemalist tarihçilerin eserlerinden ayrılır. Çünkü Kemalist tarihçiler, cumhuriyeti, Osmanlı geçmişine hiçbir şey borçlu olmayan ve Mustafa Kemal Atatürk'ün bir nevi *deus ex machina** olarak yarattığı radikal bir yeni yöneliş olarak görürler. Bu nokta, Lewis'in şu sözlerinde görülebilir:

> Türk devrimi biçimsel anlamda, 1908'de eski politik düzenin yıkılması ve yenisinin kurulması ile başlamıştır. Ancak bir başka anlamda, bu devrim hemen hemen iki yüzyıldır sürmektedir (s.473).

Lewis, sosyolog Niyazi Berkes[3] ya da hukukçu ve siyasal bilimci Tarık Zafer Tunaya[4] gibi, Türkiye'de İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra isimlerini duyurmuş bilim adamları kuşağına daha yakındır. Bu kuşak mensupları, Türkiye Cumhuriyeti'ni Türk tarihinde yeni ve nihai bir dönem olarak görür, ancak onu hazırlayanları da dikkate alırlar: 19. yüzyıldaki Osmanlı idari ve kültürel modernleşmesinin mimarları ve özel olarak da –Tunaya'nın sözleriyle– yüzyıl başlarında "cumhuriyetin laboratuvarı"nı oluşturan Jön Türk hareketini.

Ortodoks Kemalist tarihçilerin daha önceki kuşağının yaklaşımına göre daha az zorlama bir bakış açısı da olsa, bunun önemli bir dezavantajı vardır. Şöyle ki, bununla son dönem Osmanlı tarihi, ken-

---

(*) Latince bir deyim: Makineyle indirilen tanrı; konudaki düğümü çözmek için oyuna bir tanrının sokulması; bir bunalımı çözmek için dışarıdan müdahale.

3 Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey*, Montreal: McGill University Press, 1964 [*Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Ankara: Bilgi, 1973; *age*, yay. haz. Ahmet Kuyaş, İstanbul, Yapı Kredi, 2003].

4 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952*, İstanbul, 1952.

diliğinden teleolojik bir karakter kazanır ve cumhuriyetin "tarih öncesi" haline dönüşür. Sanki Osmanlı tarihi, Türk tarihinin henüz ortaya çıkmadığı dönemdeki halidir. Bu ise, Ermenilerin, Rumların, Yahudilerin, Kürtlerin, Arapların, Arnavutların ve Boşnakların, hanedanlıkla idare edilen, dine dayalı politik bir sistem içinde oldukça önemli bir rol oynadıkları bu tarihin çok-kültürlü ve çokuluslu karakterini yeterince ortaya koymaz. Lewis'in de bu Türk milliyetçisi eğilime denk düştüğü, örneğin kitabın girişindeki bir bölümden gösterilebilir. Kitabın ikinci sayfasında Lewis şunları söylemektedir:

> Türkler kendilerini İslâm'la o denli çok özdeşleştirmişlerdir ki, Türk milliyeti kavramının üzeri *örtülmüştür*.

Türk kimliği, "İslâm denizi" içinde "örtük" kalmıştır. Bu ise Lewis'in Türk ulusunu öncelikli bir olgu olarak gördüğünü gösterir. Yani, su yüzüne çıkmak için tüm Osmanlı ve İslâmcı "yüklerini" atmayı bekleyen bir olgu. Elbette bu, milliyetçilerin milliyet sorununa klasik bakış metodudur. Ancak Anderson, Hobsbawm ve Gellner tarafından duyarlı hale getirilmiş günümüz modern tarihçileri için bu yaklaşım biraz naif gözükmektedir.

Kitabın 7. sayfada yazılanların, Lewis'in konumunu daha çarpıcı bir şekilde gösterdiği söylenebilir. Ona göre:

> Yabancı etkilerin uzun süreli egemenliğine rağmen Türk dili, muzaffer bir şekilde ayakta kalmayı başarmıştır.

Burada da Lewis, yabancı etkilerin egemenliğinden kurtarılması ve temizlenmesi gereken saf ya da "öz" bir Türkçenin olduğunu söyleyen Kemalist dil devriminin temel iddiasını benimsemektedir. Dilde ifade edilen Türk kimliği, Türk olmayan (Osmanlı?) bir şey tarafından örtülmüş, ama kendi yaşamını potansiyel olarak devam ettiren bir şey olarak görülür.

MODERN TÜRKİYE'NİN DOĞUŞU'NUN İÇERİK VE BİÇİMİ

Kitap iki kısımdan oluşur. Birinci kısım, kronolojik bir düzende ve dokuz bölümde verilen genel bir bakıştan ibarettir. Burada, 17. yüzyıldan başlayıp Menderes'in Demokrat Parti'sinin 1950'de iktidara gelişine kadarki dönem ele alınır. İkinci kısım ise, değişim olgularını ele alan ve tematik olarak sıralanmış beş bölümden ibarettir. Lewis, kronolojik genel bakışına imparatorluğun "çöküş"ü ile başlar ki, bu mefhum son yıllarda şiddetle eleştirilmiştir.[5] Daha sonra ise, devletin geleneksel araçlarla yeniden kurulma girişimlerini, Avrupa'nın gittikçe artan etkisini, 19. yüzyıl başlarındaki bürokratik reformları, yeni Osmanlı hareketini, Sultan Abdülhamid'in uzun yönetimini, Jön Türkleri, Kemalist cumhuriyeti ve Kemal Atatürk'ten sonraki cumhuriyeti ele alır. Tematik kısımda ise, değişen kolektif kimlikleri, devlet ve hükümeti, dini, kültürü ve sınıf yapılanmasını konu edinir.

Kitap, İngilizce, Almanca, Fransızca ve Türkçe materyali ve yazarın gerek metinde gerekse notlarda sık sık ve etkin biçimde alıntıladığı yayımlanmış Osmanlı yazarlarını kaynak alır. Arşiv malzemesinin ise kullanılmadığı anlaşılmaktadır.

KIRK YIL SONRA

Şimdi kırk yıl sonra bulunduğumuz yerden bu kitaba bakıp, onu modern Türk tarihi alanındaki bugünkü durumla karşılaştırdığımızda ortaya ne çıkmaktadır? Lewis'in çalışmasının gerçekten eskimiş olarak kabul edilebilmesi için, bu konuda ne derece ilerleme kaydedildiğini tespit etmemiz gerekir. Sanırım burada sorunun üç veçhesi, daha doğrusu üç ayrı grupta toplayabileceğimiz hususlar önemli rol oynuyor.

---

5 Bkz. Suraiya Faroqhi, "Crisis and Change", Halil Inalcik ve Donald Quataert, der., *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, Cambridge: Cambridge University Press, 1994 içinde s.413; Rifaat Abou-el-Haj, *The Formation of the Modern State: the Ottoman Empire, Sixteenth to Eighteenth Centuries*, Albany: SUNY Press, 1991. Bu eleştiriyi ilk getirenler şu yazarlar olmuştur: R. Owen, "The Middle East in the Eighteenth Century. An 'Islamic' Society in Decline: A Critique of Gibb and Bowen's "Islamic Society and the West", *Review of Middle Eastern Societies* 1 (1975): 101-112 ve Hurî İslâmoğlu ve Çağlar Keyder, "Osmanlı Tarihi Nasıl Yazılmalı ?" *Toplum ve Bilim* 1/1 (1977): s.49-80.

1. Bütünsel Tarihe Karşı Entelektüel Tarih

Bunlardan birincisi, Lewis'in yazdığı ve yazmak istediği tarih türüyle ilgili. Kitap öncelikle elitin, onun iktidar aracının, merkezi devletin tarihidir; ikinci olarak, entelektüel tarih, yani düşünceler tarihidir. Hangi bölüme bakarsak bakalım, Lewis, idari ve entelektüel elitin üyeleriyle, onların düşüncesinin gelişmesiyle, kullandıkları (ve kısmen yarattıkları) terminolojiyle ve aldıkları tedbirlerle ilgilidir. Düşünceler tarihi üzerinde bu kadar çok yoğunlaşmış olması, onun insanların ideolojik motiflerle harekete geçtiği varsayımından kalkarak çalışmaya başladığını gösterir. Bu yaklaşımın görünmez kıldığı şey ise, insanların düşünceleri ne ölçüde politik ve sosyal çıkarlarını savunmak için kullandıklarıdır. Mantıki sonuç olarak amaçların formülasyonu, yasa ve düzenlemelerin çıkarılması anlamında politika, Osmanlı (ve Türk) politik aktörlerin içinde yer aldıkları iktidar mücadelelerinden daha fazla dikkat çeker. Bu noktada Carter Findley'in iki ciltlik Osmanlı sivil bürokrasisinin –hem kurumsal hem de sosyal– tarihi, bizlere çok daha bütünsel bir manzara sunar.[6]

Entelektüel tarihyazımı, sosyal gerçekliklerin tasvirini engeller. Lewis'in kitabının 1876 anayasal devrimi ile ilgili bölümünü okuduğunda[7] okuyucu, eski rejimin, Anadolu'daki açlık, Balkanlar'daki ayaklanma ya da devletin mali krizi nedeniyle değil, Namık Kemal'in *Vatan yahut Silistre* adlı oyunu ile yıkıldığını pekâlâ düşünebilir. Lewis, devlet maliyesindeki kriz hakkında yazdığında ise krizin nedenlerini, zorunlu askerlik temelinde bir orduya geçişin yarattığı devasa yükte, modern silah ve teçhizatın satın alınmasında ve bir sanayi-öncesi devleti olan Osmanlı devlet bürokrasisinin şişirilmesinde bulmaz. Esas nedenler, sarayın israfındadır[8] (ve bunu söylerken, sözünü ettiği Osman-

---

6 Carter Vaughn Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire. The Sublime Porte, 1789-1922*, Princeton: Princeton University Press, 1980 [*Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform: Babâlî*, çev. Latif Boyacı, İzzet Akyol, İstanbul: İz, 1994] ve *Ottoman Civil Officaldom. A Social History*, Princeton: Princeton University Press, 1989 [*Kalemiyeden Mülkiyeye: Osmanlı Memurlarının Sosyal Tarihi*, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt, 1996].

7 *Emergence*, s.155-156.

8 *Age*, s.156.

lı reformcularından net bir şekilde etkilenmektedir). Reformların taşrada nasıl uygulandığı cevaplanmaz. Bütün bunların halk için ne anlam ifade ettiği sorusu sorulmaz bile. Zorunlu askerlik hizmetine geçişin ya da vebanın kökünün kurutulmasının, bu gibi gelişmelerin İstanbul'daki entelektüel elitin ideolojik yapılanmalarından çok daha önemli olduğunu bilsek bile, insanlar için ne ifade ettiğini anlayamayız. Atatürk döneminin ünlü reformları için de aynı şey geçerlidir. Burada da reformları esas olarak seçkinlerin gözünden görürüz. Örneğin Lewis, fesin yasaklanması ya da 1926 İsviçre Medeni Kanunu'nun kabulü sırasında direnişler olduğunu kabul eder, ama bunların nedenini sorgulamaz. Olumsuz tepki, hep "muhafazakâr Müslümanlar"dan gelir.[9]

Tüm bu konuların ele alınışında son elli yılda devasa değişiklikler yaşanmış, konulara farklı açılardan bakılmaya başlanmıştır. Artık sadece merkezi devlet, seçkinler, seçkinlerin düşünce ve tedbirleri üzerine yoğunlaşamayız.

Son on beş yılda son dönem Osmanlı İmparatorluğu ekonomik tarihi de belli bir olgunluğa erişmiştir. Fransız araştırmacılar ve onların Binghamton'daki Braudel Araştırma Merkezi'ne bağlı Amerikalı ve Türk meslektaşları, bu gelişmede öncü bir rol oynamışlardır. Jacques Thobie'nin 1977 tarihli Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Fransız çıkarları üzerine çalışması,[10] gerçekten etkileyici bir öncü çalışmadır. Daha sonra seksenli yıllarda ise, birbiri ardından kongre tebliğleri ve monografiler hızla yayımlanmaya başladı. Bu yayınların hepsinde ortak olan nokta şuydu: Bu çalışmalar sadece son dönem Osmanlı ekonomisi içindeki gelişmeleri ortaya koymakla kalmıyor, bunun da ötesinde, gelişmeleri, Avrupa'da merkezleşmiş kapitalist dünya ekonomisinin bağlamına da yerleştiriyorlardı. Burada tesadüfi bir durum sözkonusu değildi. Bu çalışmaları yapan Donald Quataert, Şevket Pamuk, Çağlar Keyder, Huri İslâmoğlu ve Reşat Kasaba gibi araştırmacılar, Andre Gunder Frank'ın düşüncelerinden ve özellikle de Emanuel Wal-

9 *Age*, s.264.

10 Jacques Thobie, *Intérets et impérialisme français dans l'Empire Ottoman*, Paris: Sorbonne, 1977.

lerstein'ın "dünya sistemi" modelinden esinlenmişlerdi. Ancak bu okuldan çıkan en iyi çalışmanın, bu modelin yetersizliklerini göstermesi son derece ilginçtir. Örneğin Quataert, Osmanlı imâlat sanayiinin, Osmanlı ekonomisinin kapitalist dünya sistemine entegrasyonunun etkisi altında, beklenebileceği üzere çöküş ve ortadan kalkışını değil, maliyet kontrolleri, ithal edilmiş malların ve ürünlerin kullanımı ve uygun pazarların değerlendirilmesi yoluyla kendisini yeni duruma adapte ettiğini ve Avrupalıların saldırısına direndiğini gösterir.[11] Kasaba ise, Ermeni ve Rum burjuvazisinin "komprador" karaktere sahip olmadığını ve Avrupalı kapitalistlerle başarılı bir şekilde rekabet ettiğini göstermektedir.[12]

Hiç kuşku yok ki sosyal tarih, ekonomik tarihten tamamen ayrılamaz. Bu alandaki iki önemli çalışma, bu iki alan arasındaki ilişkiyi başlıklarında bile gösterir: *Economies et Sociétés dans l'Empire Ottoman* [Osmanlı İmparatorluğu'nda Ekonomi ve Toplum], Jean-Louis Bacqué Grammont – Paul Dumont (der.) 1983; *Social and Economic History of Turkey* [Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi], Halil İnalcık – Osman Okyar (der.) 1980. Mete Tunçay'la birlikte Paul Dumont, Osmanlı sosyalizmi tarihinin öncülerindendir. Donald Quataert, demiryolları, liman ve madenlerde çalışan Osmanlı amelelerinin yaşamlarını bizlere ilk gösteren kişidir.[13] Osmanlı sosyal merdivenindeki en düşük basamak olan kölelere ise, ilk olarak Ehud Toledano'nun Osmanlı köle ticareti üzerine çalışmasında dikkat çekilmişti.[14]

---

11 Donald Quataert, *Ottoman Manufacturing in the Age of the Industrial Revolution*, Cambridge: Cambridge University Press, 1993, s.161 vd [*Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, çev. Tansel Güney, İstanbul: İletişim, 1999].

12 Reşat Kasaba, *The Ottoman Empire and the World Economy. The Nineteenth Century*, Albany: SUNY, 1988, s.87-106 [*Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi: 19. yy.*, çev. K. Emiroğlu, İstanbul: Belge, 1993].

13 Donald Quataert, *Social Disintegration and Popular Resistance in the Ottoman Empire 1881-1908. Reaction to European Economic Penetration*, New York: New York University Press, 1983.

14 Ehud Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti 1840-1860*, çev. Hakan Erdem, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt, 1994 (Yayımlanmamış doktora tezi tercümesi, Princeton Üniversitesi, 1980).

Son on beş yıldır tarihçiler, Kemal Karpat[15] ve özellikle de Justin McCarthy[16] gibi araştırmacıların yayımladığı sağlam tarihsel çalışmalarını kullanma olanağına kavuşmuşlardır. Bunlar bizlere, McCarthy'nin deyimiyle onları toplama konusunda imtiyazı olan kişilerce –Osmanlı yönetimince– toplanmış verileri kullanma olanağını vermektedir. Bu çalışmalar sayesinde artık son dönem Osmanlı nüfusunun çapı ve kompozisyonu hakkındaki soruya, bundan yirmi yıl önce hayal bile edilemeyecek bir doğrulukta cevap verebilmekteyiz. Alan Duben ve Cem Behar ise kitaplarında, İstanbul hanelerinin gelişmesi hakkında demografik bir mikro-çalışma alanında nelerin mümkün olduğunu göstermektedirler.[17]

Sosyal ve ekonomik tarih alanındaki gelişmelerin yanısıra, François Georgeon, Paul Dumont ve Stefanos Yerasimos gibi Fransız Türkologlar, kültürel tarih alanının çapını, "mentalité" tarihi doğrultusunda genişletmiş bulunmaktalar. Bununla toplumun davranışlarını, dünya görüşünü ortaya koymakta ve hiç fark edilmez bir şekilde adeta sosyal tarihle bütünleşmektedirler.[18]

1973'te Halil İnalcık, "The Application of the Tanzimat and its Social Effects" [Tanzimat'ın Uygulanması ve Toplumsal Etkileri] adlı makalesinde,[19] 19. yüzyıl reformlarının Balkan eyaletlerinde nasıl karşılandığını gösterme teşebbüsünde bulundu. O tarihten beri de Balkanlar'daki ve Arap dünyasındaki Osmanlı arşivlerini temel alan birçok yerel çalışma bizlere (İstanbul bürokratlarının olması gereken olarak düşündüklerinden bazen bambaşka bir şey olan) yerel gerçeklerin çok

---

15 Kemal Karpat, *Ottoman Population 1830-1914. Demographic and Social Characteristics*, Madison: University of Wisconsin Press, 1985 [*Osmanlı Nüfusu (1830-1914): Demografik ve Sosyal Özellikleri*, çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt, 2003].

16 Justin McCarthy, *The Arab World, Turkey and the Balkans (1878-1914). A Handbook of Historical Statistics*, Boston: G.K. Hall, 1982.

17 Alan Duben ve Cem Behar, *Istanbul Households. Marriage, Family and Fertility*, Cambridge: Cambridge University Press, 1991 [*İstanbul Haneleri: Evlilik, Aile ve Doğurganlık 1880-1940*, İstanbul: İletişim, 1996].

18 İyi bir örnek için bkz. François Georgeon ve Paul Dumont, der., *Vivre dans l'Empire Ottoman. Sociabilités et rélations intercommunautaires (xviiie-xe siècles)*, Paris: l'Harmattan, 1997.

19 *Archivum Ottomanicum* 5 (1973): 97-128.

daha bütünsel bir resmini vermektedir.

Cumhuriyete ilişkin ekonomik tarih ise Korkut Boratav, Zvi Yehuda Hershlag,[20] Osman Okyar ve William Hale[21] gibi kişilerin çalışmaları sayesinde büyük adımlar atmıştır. Şimdi ekonomik büyüme, üretim ve gelir dağılımı ile ilgili oldukça bütünsel bilgilere sahibiz. Ama aynı şey cumhuriyete ilişkin sosyal tarih için söylenemez. Bu alanda Şehmus Güzel[22] ve diğerleri önemli çalışmalar yapmışlardır. Ancak hâlâ "aşağıdan yazılmış" bir tarihin, sıradan insanların deneyim ve modernleşme sürecini yaşama tarzlarına odaklanan bir tarihyazımının yokluğunu hissetmekteyiz.

İlk noktayı özetleyecek olursak, Türkolojinin bu alanındaki en büyük ilerleme şöyle ifade edilebilir: Düşünce tarihi ve kurum tarihi, merkezi devletin ve seçkinlerin tarihi yerini, mentalite tarihinin, sosyal tarihin, demografi ve ekonominin rol oynadığı daha geniş bir yaklaşıma bırakmıştır. Ancak, bu gelişmenin cumhuriyet dönemine göre son imparatorluk dönemi konusunda çok daha ilerilere gittiğini de söylemeliyiz.

KRONOLOJİ

Modern Türkiye'nin Doğuşu'nun, onu artık zamanı geçmiş olarak gösterebilecek bir ikinci veçhesi de, Osmanlı İmparatorluğu ile cumhuriyet arasındaki sürekliliğin derecesi ve buna mukabil şekillenen dönemselleştirme ile ilgilidir. Lewis'in bu soruna ilişkin belirsiz tutumunu daha önce belirtmiştik. Lewis, modern Türkiye'nin gelişimini uzun vadeli bir süreç olarak kabul eder; ama öte yanda 1918 sonrasında bu süreçte bir kopma da görür. Çünkü bu tarihte Anadolu'da, millî direniş hareketi olarak bütünüyle yeni bir şey ortaya çıkmaktadır. Ama bu bağlamda Lewis önemli bir noktayı gözden kaçırmaktadır. Direniş ha-

---

20 *The Contemporary Turkish Economy*, Londra: Routledge, 1988.

21 William Hale, *The Political and Economic Development of Modern Turkey*, Londra: Croom Helm, 1981.

22 Örnek olarak bkz. Donald Quataert ve Erik Jan Zürcher, *Workers and Working Class in the Ottoman Empire and the Turkish Republic*, Londra: I.B. Tauris, 1995, s.127-146.

reketi ve ondan doğan cumhuriyet, 1908 devrimini yapan İttihadçı politikacı ve subay çevresinin eseri ve onların bilinçli planlamasının bir sonucudur. Sanırım bu, çalışmalarımın bu konuda esaslı bir revizyona gidilmesine katkıda bulunduğu bir alan.[23] Vardığım sonuç şu ki, 1919 ve 1922 arasındaki Millî Mücadele'yi, cumhuriyet tarihinin ilk evresi olarak gören –Lewis'in de izlediği– geleneksel dönemselleştirme iki nedenden ötürü çok problemlidir. Birinci olarak bu mücadelede ilk inisiyatif, 1913-1918 arasında Türkiye'de iktidarı ellerinde bulundurmuş bulunan İttihad ve Terakki liderleri tarafından alınmıştır. İkinci olarak, cumhuriyetin ilânı, Müdafaa-i Hukuk-ı Millîye Hareketi içinde Mustafa Kemal Paşa tarafından yönlendirilen radikal kanadın gerçekleştirdiği bir hükümet darbesinin sonucudur. Sadece tabandaki kesim için değil, lider kadro için de 1918-1922 arasındaki mücadelenin hedefi, bir Türk devletinin kurulması değil, saltanat ve hilafetin muhafazasıdır. Kısacası, savaş sonrası dönemin en önemli bölünme çizgisi 1918 değil, 1923'tür. Tam da bu nedenle, 1919'daki durumdan aşağıdaki şekilde söz ederken, Lewis benim kanaatimce yanılmaktadır:

> Anadolu'da yeni bir Türk devleti ortaya çıkmaktadır (s.242).

Son zamanlarda Selim İlkin, İlhan Tekeli, Bülent Tanör ve Engin Berber gibi Türk tarihçilerinin bölgesel direniş hareketleri üzerine, Ahmet Demirel'in Ankara'daki Birinci Büyük Millet Meclisi üzerine yaptıkları kimi çalışmalar, millî harekette İttihadçı örgütlerin önemini ve dolayısıyla da imparatorlukla süreklilığı doğrulamaktadır.

Lewis'in millî bağımsızlık hareketini yeni bir olgu olarak tanımlamasının nedeni, modern Türk tarihinin en travmatik, ama aynı zamanda ve en önemli oluşum dönemi olan Birinci Dünya Savaşı'nı dikkate almamasından kaynaklanmaktadır. Dünya Savaşı'nın arifesinde

---

23 Erik Jan Zürcher, *The Unionist Factor. The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement (1905-1926)* [*Millî Mücadelede İttihadçılık*, çev. Nüzhet Selimoğlu, İstanbul: İletişim, 2003], Leiden: Brill, 1984; "The Ottoman Empire and the Turkish Republic: an Attempt at a New Periodisation", *Welt des Islams* 32/2 (1992), s.237-253.

Jön Türk entelektüelleri ve yayıncıları arasındaki tartışmalara büyük bir yer ayırmış bulunan Lewis, savaşın kendisini sadece iki cümlede irdeler:

> Ve onlar bu sorunu tartışırlarken, Ekim 1914'te Türkler, bir grup Avrupa devletinin yanında, diğerlerine karşı büyük bir savaşa sürüklenmek durumunda kaldılar. 1918'de artık sonları gelmişti.[24]

Bu ölümcül sürüklenme üzerine herhangi bir şeyi açıklamaması bir yana Lewis, Türkiye'nin savaştan sonraki şekillenmesine önemli katkıda bulunmuş aşağıdaki gelişmelere hiç değinmez:

Birinci olarak: Avrupalılar ve imparatorluk içinde onların himayelerinde kalanların yüzyıllardır ellerinde tuttukları ekonomik ve hukuki imtiyazlar anlamına gelen kapitülasyonların ilgası ve yerli Müslüman tüccarlar sınıfının oluşumunu hedefleyen milliyetçi bir ekonomi politikasının uygulamaya konuluşu. Zafer Toprak'ın aynı adlı ve son derece önemli kitabında[25] ayrıntılı olarak tasvir edilen Millî İktisat politikası, cumhuriyetin ekonomik politikalarının bir habercisi anlamındadır. Bu politikalar, askeri-bürokratik elitin korucuyu şemsiyesi altında millî bir burjuvazinin yaratılmasını da hedefler.

İkinci olarak: İttihadçı rejimin, yüz binlerce Yunanlı'nın kaçmasına ve muhtemelen yedi-sekiz yüz bin Ermeni'nin topraklarından sürülmesine yol açan korkutma, yıldırma ve ayırımcılık uygulamaları. Kitabın tematik kısmında Lewis, "bir buçuk milyon Ermeni'nin yaşamını yitirdiği 1916 holokost"undan sözeder. (s. 350) Bu yaklaşım, bu olayda niceliğe ilişkin Ermenilerin öne sürdükleri iddialar arasından en yüksek olanları kabul ettiği anlamına gelir. Ancak Lewis bu olayları, "aynı vatan toprağına sahiplenmek üzere iki ulus arasındaki bir mücadele" olarak niteler ve olayların geçtiği bu dönem ile sonrası arasında hiçbir ilişki kurmaz. Türkoloji alanında bizler, modern Türk devletinin kitlesel düzeyde bir "etnik temizliğin" üzerine inşa edildiğini sık sık unuturuz. Bu konuda tarihyazımı, seksen yıldır Türklerle Er-

---

24 *Emergence*, s.233.

25 Zafer Toprak, *Türkiye'de Millî İktisat (1908-1918)*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt, 1995.

meniler arasında son derece duygusal bir polemiğin baskısı altında bulunmakta. Öte yandan belirtmek gerek ki, 1915-1917 yılları arasında ne olup bittiğine ilişkin bir ölçüde yeni yaklaşımları içeren araştırmalar, özellikle Vahakn Dadriyan ve Ara Sarafyan gibi Ermeni araştırmacılar tarafından yapılmıştır. Aynı şekilde 1922 öncesinde Anadolu'da yaşayan bir buçuk milyon Ortodoks Yunan üzerine araştırmaların da, Kitromilidis ve Alexandris gibi Yunan araştırmacılar tarafından yapıldığını belirtmek gerekir. Türkiye'de ise, Yunanistan'la nüfus mübadelesine ilişkin sadece birkaç kitap yayımlanmıştır. ABD'de çalışan Türk sosyolog Taner Akçam, İttihadçıların etnik politikaları hakkındaki sessizliğin, genel olarak Türk toplumu üzerindeki etkisi üzerine yıllardır dikkat çekmeye çalışmaktadır.[26] Akçam tarafından ortaya atılan bir nokta gerçekten acı vericidir: Ermenilere yönelik baskı ve zulüm eylemlerine en yoğun bir şekilde katılanlar, İngilizler tarafından yürütülecek bir cezalandırma girişiminden korkmuş ve millî mücadelenin öncüsü ve cumhuriyetin kurucuları arasında yer almışlardır.[27]

Üçüncü olarak: Dört yüz yıldır Osmanlı yönetimi altında bulunan Arap eyaletlerinin, yine beş yüz yıldır Osmanlılarm elinde bulunan Rumeli eyaletlerinin kaybedilmesinden hemen sonra gelmesi. (Lewis, bu kaybın yaşandığı Balkan Savaşı'nı pek ayrıntılı bir şekilde ele almaz.) Bu eski imparatorluk topraklarının kaybı, ayrı bir Türk kimliğinin gelişmesi açısından son derece önemlidir. Unutmamak gerekir ki, cumhuriyetin kurucuları tüm bu olayları kişisel olarak ve genellikle bizzat cephede iken yaşamışlardır.[28] Yakın zamanlarda dönemin Türk-Arap ilişkilerine ait pek çok kitap yayımlanmıştır. Bunlar arasında Sabine Prätor ve Hasan Kayalı'nın çalışmaları en dikkat çekenlerdendir.

Son olarak: Bizzat savaşın kendisi. Justin McCarthy, on yıl boyunca savaşın Anadolu'yu nasıl bir "dullar ülkesine" çevirdiğini gös-

---

26 Taner Akçam, *Armenien und der Völkermord. Die Istanbuler Prozesse und die türkische Nationalbewegung*, Hamburg: HIS, 1996.

27 *Age*, s.129-137.

28 Sabine Prätor, *Der Arabische Faktor in der jungtürkischen Politik*, Berlin: Klaus Schwarz, 1993; Hasan Kayalı, *Arabs and Young Turks*, Berkeley: University of California Press, 1997 [*Araplar ve Jön Türkler*, çev. Türkân Yöney, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt, 1998].

terir. (Net olarak 2,5 milyon Müslüman ve yüz binlerce Hıristiyan, savaş, katliamlar, açlık ve hastalıklarla yaşamlarını yitirmiştir.)[29] Öte yandan ben de, Osmanlı ordusunda askerlik yapmanın nasıl bir ölüm cezası anlamına geldiğini göstermeye çalıştım.[30] Şu sıralar, genç Türkologlar arasında, Birinci Dünya Savaşı'na ilginin büyük oranda arttığı gözlenmektedir. Bu çok sevindirici bir gelişim.

Bu bölümü bitirirken, Birinci Dünya Savaşı'nı dikkate almayışıyla Lewis'in, modern Türkiye'nin gelişmesindeki en temel aşamaları gözden kaçırdığını söyleyebilirim.

MODERNLEŞME PARADİGMASI

Üçüncü ve en önemli eskime göstergesi ise kitabın paradigmasıyla, yani *Modern Türkiye'nin Doğuşu*'na damgasını vuran temel tarih vizyonu ile ilgilidir. Burada sözkonusu olan, modernleşme paradigmasıdır. Lewis Türkiye'nin tarihini, Batı düşüncesine açık aydın elitle (Tanzimat bürokratları, Yeni Osmanlılar, Jön Türkler ve Kemalistler), geleneksel ve daha çok da dinî değerlerin temsilcileri arasında bir mücadele olarak ele alır. Türkiye'nin reformcu eliti, yavaş bir süreçte ve maliyeti hayli yüksek bir şekilde, Türkiye'yi Avrupa modelinde modern bir ülke yapmayı sonunda başarır.

Lewis, herhangi bir yerde "modern"i açık bir şekilde tanımlamaz. Ama açıktır ki, ona göre bu, ulus-devlet, anayasal-parlamenter rejim ve endüstrileşme demektir. Onun bu modernlik kavramında laiklik --dinsel elemanların hükümetten, yasalardan, eğitim ve kültürden çıkarılması– esastır. Tıpkı Türk Kemalistleri gibi, modernleşme ve laiklik onun için de neredeyse aynı şeydir.[31]

---

29 Justin McCarty, *Muslims and Minorities. The Population of Ottoman Anatolia and the End of Empire*, New York: New York University Press, 1983 [*Müslümanlar ve Azınlıklar*, çev. Bilge Umaç, İstanbul: İnkılap, 1998].

30 "Between Death and Desertion. The Experience of the Ottoman Soldier in World War I", *Turcica* 28 (1966): 236-257. Bkz. bu kitapta 11. makale.

31 "Modern" ile "laik"in (sekülerizm) eş anlamlı kullanımı Kemalist geleneğin önemli bir özelliğidir. Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey*, Türkçeye "Türkiye'de Çağdaşlaşma" olarak çevrilmiştir. [*Türkiye'de Çağdaşlaşma*. yay. haz. Ahmet Kuyaş, İstanbul: Yapı Kredi, 2003].

Lewis'e göre –ki bu çok etkili *The Passing of Traditional Society - Modernizing the Middle East* [Geleneksel Toplumun Sonu - Ortadoğu'da Modernleşme] adlı kitabı 1958'de çıkmış olan David Lerner gibi modernleşme ekolünden yazarlarda tipik bir özelliktir– modern Batı uygarlığına yöneliş kaçınılmazdır. Elit içinde de, halk arasında da direnişler sözkonusudur. Ama bu direniş, geleneksel kesimlerin artçı eylemidir ve sonunda bunlar sadece, modernleşen bir toplumda gerilik adacıkları olduklarını ortaya koyarlar. Lewis, cumhuriyetin ilânı bağlamında şunları söyleyebilmektedir:

> Padişahın eski tebaasının tümü, olayların yürüyüşünü aynı tarihsel realizmle görme yeteneğinde değildi (s.257).

Bu açıdan *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, ellili ve altmışlı yılların tipik bir ürünü olarak ortaya çıkmakta. Oysa o zamanlardan beri gerek Türkiye'de, gerekse genel olarak İslâm dünyasında olup bitenler, bizlere bir miktar eleştirel gözle bakmayı öğretmiştir. Türkiye'de laik ulus-devletin kırk yıl boyunca sadece askeri müdahaleler ve sürekli özgürlük sınırlamalarıyla idame ettirilmiş olması, Lewis'in Türkiye hakkında şu iyimser değerlendirmelerini zayıflatmaktadır: "Batılılaşma devrimi geri dönülmezcesine başarılmıştır" (s.479) ve "Türkiye'de demokrasinin yükselişini önceleyen ve ona eşlik eden değişiklikler devam etmiş ve çıkar ve özlemleri özgürlükte olan yeni grup ve elemanlara güç vermiştir" (s.480).

Lewis'in, Atatürk milliyetçiliğinin "sağlıklı ve mantıklı" olduğu ve "başka ulusların hak ve özlemlerini çiğneme küstahlığından yoksun bulunduğu" yolundaki değerlendirmesi de, yirmili ve otuzlu yıllardaki birçok Kürt ayaklanmasının bastırılmış olduğu dikkate alındığında gerçekten tuhaf gözükmekte. Son on dört yıldır Türk ordusu ile PKK arasındaki savaşa şahit olan bizler içinse, bu yargı adeta gerçeküstüdür. Öte yanda Kürt sorununun kitapta, –"topluluk ve ulus" bölümü içinde bile– işlenmeyişinin hayli dikkat çekici olduğu söylenebilir. Günümüzde böylesi bir yaklaşım düşünülemez. Bunun nedeni sadece sü-

regiden propaganda savaşı değildir. Ortada artık, Andrews[32] ve van Bruinessen[33] gibi araştırmacıların, Kemalist ulus yaratma süreci tarafından gözlerden ırak tutulan Türkiye'nin etnik karmaşıklığını öne çıkaran çalışmaları da vardır.

Ama Lewis'in gericilik karşısında modernlik ikilemini sorgulamak için bakılması gereken sadece laik ve milliyetçi modernleşme politikalarındaki eksiklikler değildir. Belki de Türkiye'nin modernleşmeci elitinin en büyük başarısı, bizzat politik ve kültürel tartışma tekelini kaybetmiş olmasıdır. Yüksek öğrenim ve refahın yaygınlaşması yoluyla geniş ve sesli bir orta sınıf ortaya çıkmıştır. Bu orta sınıfın önemli bir kesimi, güçlü dinsel kimlikle modern yaşam tarzını birlikte varolabilir olgular olarak görmektedir. Türkiye'de İslâm üzerine çalışmış olan sosyal bilimciler, Şerif Mardin, Nilüfer Göle ya da Sencer Ayata gibi araştırmacılar, Nurcuların ya da Refah Partisi'nin sadece "gerici" ya da "kökten dinci" olarak nitelenemeyeceğinin farkına varmışlardır. Tersine, onlara göre sözkonusu olan, sanayileşmiş modern toplumda işlevi olan ve toplumun ortaya koyduğu sorunlara cevap getirmeye çalışan ideolojik hareketlerdir.[34]

Ne yazık ki, modern Türkiye tarihçileri arasındaki tartışmalar yeterince gelişkin değildir. Lewis'in öğrencisi olan Feroz Ahmad'ın (daha önce sözünü ettiğim) *The Making of Modern Turkey* [Modern Türkiye'nin Oluşumu] adlı kitabı, siyah-beyaz karşıtlıkları ve basitleştirmeleri ile, modernleşme paradigmasının hâlâ yaşadığının en önemli örneklerinden biridir. Örneğin şu değerlendirmeye bakılabilir:

---

32 P. A. Andrews, *Ethnic Groups in the Republic of Turkey*, TAVO B 60, Wiesbaden: Harrassowitz, 1989. [*Türkiye'de Etnik Gruplar*, çev. Mustafa Küpüşoğlu, İstanbul: Ant, 1992].

33 Bkz. Martin van Bruinessen, *Agha, Shaikh and State. The Political Structure of Kurdistan*, Londra: ZED, 1992 [*Ağa, Şeyh ve Devlet*, çev. Banu Yalkut, İstanbul: İletişim, 2003]. Yazarın diğer makalelerine de bakılabilir.

34 Şerif Mardin, *Religion and Social Change in Modern Turkey. The Case of Bediüzzaman Said Nursi*, Albany: SUNY Press, 1989 [*Türkiye'de Din ve Toplumsal Değişme. Bediüzzaman Said Nursi Olayı*, çev. Metin Çulhaoğlu, İstanbul: İletişim, 2002]; Nilüfer Göle, *The Forbidden Modern* (*Modern Mahrem*'den yanlış olarak İngilizceye çevrilmiştir), Ann Arbor: University of Michigan Press, 1996 [*Modern Mahrem*, İstanbul: Metis, 5. baskı, 1998].

> "Milliyetçilik, gericiler dışında herkes tarafından kabul edilmiştir" ya da "Laiklik hemen herkes tarafından kabul edilmiştir" (s.63).

Aynı zamanda Türkiye'de güçlü bir İslâmcı hareketin gelişmesi, pek çok entelektüelin kendisini tehdit altında hissederek orijinal Kemalist modernleşme modeline geri döndüğü bir kutuplaşmaya da yol açmış bulunmakta.

SONUÇ

O zaman hem *Modern Türkiye'nin Doğuşu*'na hem de Türkolojinin bu kesimindeki son kırk yıllık gelişmelere baktığımızda, varacağımız sonuç ne olmalı?

Sanırım, pek çok açıdan, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*'nun vadesinin dolduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Bu çok şükür ki böyledir; çünkü bizzat bu olgu, Türkolojinin ilerlediğini gösterir. Bugün üç temel alanda Türkiye'nin çok daha bütünsel ve zengin bir tablosuna sahip bulunmaktayız. Birinci olarak, halk nihayet bu tarihsel tabloya dahil edilmiştir. Artık sadece Jön Türklerin Osmanlıcı, İslâmcı ya da Batıcı olup olmadığı sorusuyla ilgilenme durumunda değiliz. Bu soruların yanısıra, Jön Türklerin politikalarının açlık çeken insanlar için ne anlama geldiğini de bilmek istiyoruz. Artık yalnız Atatürk ve çevresinin "çağdaş Türkiye" vizyonunu anlamak değil, bunun yanısıra, amelelerin örgütlenme ve grev yapma haklarının olup olmadığını da öğrenmek istiyoruz. İkinci olarak, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerindeki gelişmelerin sadece cumhuriyetin kaynağı ya da "laboratuvarı" olmadığını da anlamış bulunuyoruz. Sözkonusu olan, o dönemin seçkin Jön Türklerinin, 1923 sonrasının Türkiye'sini yaratacak olan bir dizi gelişmeyi bilerek harekete geçirmiş olmasıdır. Türkiye'nin, yüzlerce yıllık eyaletlerini beş yıl içinde kaybetmiş ve ancak yoğun ve korkunç bir etnik temizlikle ayakta kalabilmiş bir devletin sancılarını çektiğini anladık ya da anlamak durumundayız. Üçüncü olarak; tarihyazımı artık, dünyayı ve olayları gerici dincilerle modernleşmenin sihirli

asasının dokunduğu aydın elitler arasındaki çekişmeye saplanıp kalmak zorunda değil. Türkiye'nin son iki yüz yıldır içinden geçtiği modernleşme süreci, çok yönlü bir olgudur. Bu olgu birçok tepkiye yol açmıştır ve tepkilerin çoğu –"İslâmcı" ya da geleneksel olarak takdim edilseler bile– modernleşme sürecinin reddelişinin göstergeleri olarak kabul edilemezler. Aksine, modernleşmenin bir İslâm toplumuna girmesinin en başarılı örneği bile olabilirler.

Ama tabiî bütün bunlara rağmen *Modern Türkiye'nin Doğuşu* hâlâ büyük bir eserdir. Sözkonusu olan, net bir merkezî teması, zengin ayrıntıları ile insanı şaşırtan bir bilgi birikimi üzerine temellenmiş, son derece güzel kaleme alınmış bir araştırmadır. Osmanlı ve daha sonra da Türk elitinin modern dünyaya yetişebilmek için mücadelesi, hiçbir yerde bundan daha iyi anlatılmamıştır. Ayrıca bir kitabın yayımlandıktan kırk yıl sonra, böylesi bir yazıya konu olabilmesi bile, sahip olduğu nitelikleri yeterince ortaya koyuyor. Sanırım kırk yıl sonra bizleri bekleyen benzer bir kader, hepimizi memnun ederdi.

İKİNCİ BÖLÜM

İmparatorluğun Son Yılları

LA JOURNÉE FATALE DE NAZIM PACHA
LA SIGNATURE DE L'ARMISTICE

Balkan Harbi'nde, 3 Aralık 1912'de
Çatalca'da bir vagonda imzalanan ateşkes antlaşması.
Ortada Harbiye Nazırı Nâzım Paşa (Dr. Sadi Kutlu Koleksiyonu).

7

1909 İstanbul'unda Köktendinci Bir Ayaklanma mı? Hollanda Büyükelçilik Raporlarında 31 Mart

Laikliğin gelişmesi, 19. yüzyılın ilk dönemlerinden itibaren Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti tarihinin önemli ve belki de egemen temalarından biri olmuştur.[1]

Ancak, daha sonra Atatürk soyadını alacak olan Mustafa Kemal önderliğindeki cumhuriyetçi hükümetin, İslâmcı kurumların politik, sosyal ve kültürel etkilerini sona erdirmeyi ve laik devletin bu kurumlar üzerindeki tam egemenliğini hedeflediği 1920'ler öncesinde laikleşme, öncelikli hedef değildi. O tarihlerde sözkonusu olan, Avrupai yöntemlerin benimsenmesi yoluyla Osmanlı Devleti'nin güçlenmesini hedefleyen politikaların bir yan ürünü idi.

19. yüzyılın büyük bir kısmında ve 20. yüzyılın başlarında –özellikle de Tanzimat[2] döneminde (1839-1878)– öne çıkan bu politikaları harekete geçiren iki faktör vardı. Evvela önder devlet adamı ve

---

1 N. Berkes, *The Development of Secularism in Turkey*, Montreal: McGill, 1964 [*Türkiye'de Çağdaşlaşma*, yay. haz. Ahmet Kuyaş, İstanbul, Yapı Kredi, 2003].

2 R. Davison, *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876*, New York: Gordian, 1973; B. Lewis, *Emergence of Modern Turkey*, Londra: Oxford University Press, 1961.

bürokratlar şunu anlamışlardı: Osmanlı İmparatorluğu Avrupalı ulus-devletlerin saldırısıyla ancak onların başarılı yöntemlerini taklit etmekle başa çıkabilirdi. İkinci olarak bu devlet adamları, en başta Rus İmparatorluğu olmak üzere dış, yine en başta Mısır valisi Mehmed Ali Paşa olmak üzere iç düşmanlara karşı Avrupalı güçlerin, özellikle de İngilizlerin desteğini almak amacıyla, Avrupa'da güven yaratacak tedbirlerin alınmasını arzu ediyorlardı.

1839 tarihli Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nu izleyen 19. yüzyıl Osmanlı reformlarının bir önemli elemanı da, Avrupa malı silahlarla donanmış, zorunlu askerlik hizmetine dayanan modern bir ordu ve donanma ile Batılı -özellikle de Fransız- niteliklere uygun bir bürokrasinin yaratılmasıydı.[3] Bütün bunlar merkezi hükümetin, Ortadoğu tarihinde örneği olmayan bir düzeyde eyaletler üzerindeki kontrolünü artırmıştı.[4] Elbet bu yapılanlar tek başlarına kaçınılmaz bir laikleştirici işlev görmüyordu. Ancak, yeni tip memur ve askerlerin yetiştirileceği okul ve akademilerin böylesi bir etkisi olacaktı. Bu okulların kuruluşu, ulemanın eğitimdeki etkisini tedrici olarak azaltan bir gelişimin başlangıcı olacaktı. Bu gelişim, 1924 yılında eğitim sisteminin tamamen ulemanın kontrolünden çıkışına yol açacaktır.

Bu dönemin ikinci büyük gelişimi, Osmanlı ekonomisinin Batı'ya açılmasıdır. Diğer bir deyişle sözkonusu olan, 1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Anlaşması'nın ardından imparatorluğun kapitalist dünya sistemiyle bütünleşmesidir.[5] Bunun da laikleştirici bir etkisi olmuştur.

---

3 C. Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire. The Sublime Porte 1789-1922*, Princeton: Princeton University Press, 1980 [*Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform*, çev. Latif Boyacı ve İzzet Akyol, İstanbul: İz, 1994].

4 M. E. Yapp, *The Making of the Modern East 1792-1923*, Londra ve New York: Longman (A History of the Middle East c.5), 1987, s.36-45.

5 Ş. Pamuk, *The Ottoman Empire and European Capitalism 1820-1913. Trade, Investment and Production*, Cambridge: Cambridge University Press, 1987; Ç. Keyder, *State and Class in Turkey. A Study in the Capitalist Movement*. Londra ve New York: Verso, 1987, s.27-48 [*Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, çev. Sabri Tekay, İstanbul: İletişim, 1999]; R. Kasaba, *The Ottoman Empire and the World Economy. The Nineteenth Century*, Binghamton: SUNY Series in Middle East Studies, 1988 [*Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi: 19. yy.*, çev. K. Emiroğlu, İstanbul: Belge, 1993].

Çünkü yabancılarla, onların talep ettiği koşullarda ticaret yapmayı sağlayan yasa ve mahkemeler Batı tipindeydiler ve bunlar, geçmişte Osmanlı hukuk siteminin en azından teorik temelini oluşturan şeriatın dışında işlev görmekteydiler.

Üçüncü olarak Osmanlı reformcuları, herkes için eşit bir Osmanlı yurttaşlığı anlayışını getirerek, imparatorluğun Müslüman olan ve olmayan kesimleri arasındaki ilişkilerde, bu son derece hassas konuda, kendilerini Batı'dan gelen taleplere uymak zorunda hissettiler. Şeriatta yeri olmayan bu anlayışın getirilişi, ne çoğunluğu oluşturan Müslüman, ne de Hıristiyan azınlıkların zihinsel tutumlarında yer etmemiş olmasına rağmen, radikal bir laikleşmeyi ifade etmekteydi.

Yüzyılın ikinci yarısında, özellikle –yabancıların baskısı altında çıkarılmış olarak görülen– 1856 tarihli Islahat Fermanı'ndan sonraki bu gelişmeler ve imparatorluğun Hıristiyan azınlıklarının Avrupalı iktidarların himayesi altında kazandıkları imtiyazlı konum, Müslüman kesimin gittikçe artan bir şekilde Tanzimat politikalarından şikâyetine yol açtı.[6] Bu şikâyetler gizli komplolarda, kitlesel isyanlarda ve 1860 Suriye'sinde bir örneği görülen Hıristiyan karşıtı ayaklanmalarda ifadesini buldu. Öte yandan bu şikâyetler, Yeni Osmanlılar olarak tanınan 1860 ve 70'lerdeki ikinci kuşak, yeni Müslüman aydın kesimin eleştirilerinin oluşmasında da bir rol oynadı. Bunların amacı, İslâm'la temelde uyuştuğunu düşündükleri anayasal parlamenter bir monarşi aracılığıyla, yeni bürokratların iktidarını sınırlamaktı.[7]

Yeni Osmanlılar'ın programı, 1876 yılında Osmanlı anayasasının kabulü ile hayata geçirilmiş oldu.[8] Ne var ki daha önce Yeni Os-

---

6 R. Davison, *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876*, New York: Gordian, 1973, s.100-102; M. E. Yapp, *The Making of the Modern East 1792-1923*, Londra ve New York: Longman (A History of the Middle East c.5), 1987, s 112-114.

7 Ş. Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought. A Study in the Modernisation of Turkish Political Ideas*, Princeton: Princeton University Press (Princeton Oriental Studies, 21), 1962 [*Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, çev. Mümtazer Türköne, Fahri Unan, İrfan Erdoğan, yay. haz. Ömer Laçiner, İstanbul: İletişim, 2002].

8 R. Devereux, *The First Ottoman Constitutional Period. A Study of the Midhat Constitution and Parliament*, Baltimore: (John Hopkins University Studies in Historical and Political Science, Series LXXXI, 1), 1963, s.21-94; Davison, s.358-408.

manlılar'la tartışmalara bizzat katılmış bulunan yeni Sultan II. Abdülhamid, kısa bir süre içinde anayasayı lağvedip parlamentoyu kapatarak, otokratik bir yönetime geri döner. Abdülhamid, Tanzimat'ın ifade ettiği modernleşmeleri birçok açıdan sürdürmekle birlikte, Batı liberal düşüncesinin etkilerini dengelemek üzere, iktidarının ve imparatorluğun İslâmi karakterini vurgulamıştır.[9]

Anayasal ve parlamenter bir sisteme dönülmesi için verilen mücadele, Abdülhamid yönetimi sırasında da sürmüş ve imparatorlukta modern Batı tarzı eğitimin yayılması yoluyla daha geniş bir alana yayılmıştır.[10] Meşrutiyet yanlısı hareket 1890'lı yıllarda hızla gelişti, ancak 1896 yılında Abdülhamid'in polisi, bu "yeraltı hareketini" yenilgiye uğrattı. O nedenle bunu izleyen on yılda reformcular genellikle ülke dışında, Kahire, Cenevre, özellikle de Paris'te faaliyet göstermişlerdir. Hareket, Paris'te iki ayrı grup halinde şekillendi: Bir yanda Ahmed Rıza'nın etrafında toplanmış olan milliyetçiler ve merkeziyetçiler (İttihad ve Terakki Cemiyeti); diğer yanda ise Prens Sabahattin çevresindeki liberaller ve adem-i merkeziyetçiler (Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti).[11]

1906'dan itibaren meşrutiyet taraftarlarının özellikle Türkiye Avrupa'daki Osmanlı orduları içindeki sayısı artmaya başlamıştır. Bu bağımsız bir hareketin gelişimidir. Ancak bu hareket, 1907 yılında Ahmed Rıza çevresindekilerin teşkil ettiği cemiyetle birleşerek cemiyetin adını alır: Önce Terakki ve İttihad, sonra İttihad ve Terakki Cemiyeti.[12]

Bu cemiyet, 1908 Temmuz'unda, silahlı müdahalede bulunmakla tehdit ederek sultanı anayasayı ilân etmeye ve parlamentoyu toplamaya zorlar. 1908'lerin Osmanlı idaresi için, subay ve memurların hükümet üyesi olarak kabul edilmesi mümkün olmadığından, dev-

9 Lewis, s.174-182; Shaw, s.172-272.

10 Shaw, s.112-113.

11 Ş. Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, c.1 (1889-1902), İstanbul: İletişim, 1985; E. F. Ramsaur, *The Young Turks. Prelude to the Revolution of 1908*, New York: Russel and Russel, 1957 [*Jön Türkler ve 1908 İhtilâli*, çev. Nuran Ülken, İstanbul: Sander, 1972 (yeni basım 1982)].

12 Erik Zürcher, *The Unionist Factor. The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement*, Leiden: Brill, 1984, s.19-44 [*Millî Mücadelede İttihadçılık*, çev. Nüzhet Selimoğlu, İstanbul: İletişim, 2003].

rimin ardından İttihad ve Terakki Cemiyeti iktidarı bilfiil ele geçirmez. Zaten cemiyet üyeleri de kendilerini hükümeti idare edecek yetenekte görmemektedirler. O nedenle hükümeti, eski rejimin nispeten liberal oluşuyla tanınan bir devlet adamına, Kıbrıslı Kâmil Paşa'ya (1832-1912) bırakarak bir çeşit kontrol komitesi işlevi görürler.[13]

1908 Ağustos'unda yapılan Meclis-i Mebusan seçimleri, örgütsel üstünlükleri yüzünden İttihad ve Terakki'nin zaferi ile sonuçlanır. Ancak burada da cemiyetin etkisi daha çok dolaylı olmuştur. Çünkü imparatorluğun pek çok yerinde, İttihad ve Terakki Cemiyeti üyelerinden çok, yerel düzeyde lider konumda olan kişiler cemiyet adayı olarak gösterilmiştir.[14]

İttihad ve Terakki Cemiyeti, devrimin şaşırtıcı zaferinden sonra ülkenin en güçlü örgütlenmesi haline gelmiş, ancak 1908'de ve 1908'in ilk aylarında gittikçe artan bir şekilde iki tür muhalefetle baş etmek zorunda kalmıştır. Bunlardan biri, Prens Sabahattin'in takipçileridir.[15] Seçimlerde hiçbir varlık gösteremediklerinden Eylül 1908'de Ahrar Fırkası içinde birleşmişlerdir. Tıpkı liberaller gibi cemiyetin baskısından memnun olmayan Kâmil Paşa, bu grupla ittifak kurmuş ve İttihadçılarla ilişkileri gittikçe bozulmuştur. Cemiyet, 1908 Şubat'ında sadrazamı parlamenter yollardan düşürmüş ve yerine kendisine yakın olan Hüseyin Hilmi Paşa'yı (1855-1921) getirtmiştir.[16] Bunu, muhalefetin basın yoluyla yürüttüğü şiddetli bir kampanya izler. İttihadçılar da kendi yayın organlarında buna aynı şekilde karşılık verirler. Önde gelen İttihadçı karşıtı gazete *Serbesti*'nin başyazarı olan Hasan Fehmi, 6 Nisan günü Galata Köprüsü üzerinde muhtemelen bir İttihadçı fedai tarafından öldürülür. Ertesi gün yapılan cenaze töreni, İttihad ve Terakki'ye karşı yapılan kitlesel bir gösteriye dönüşür.[17]

---

13 F. Ahmad, *The Young Turks. The Committee of Union and Progress in Turkish Politics 1908-1914*, Oxford: Clarendon, 1969, s.15-21 [*İttihad ve Terakki 1908-1914*, çev. Nuran Yavuz Ülken, İstanbul: Kaynak, 1995].

14 S. Akşin, *Jön Türkler ve İttihad ve Terakki*, İstanbul: Remzi, 1987, s.107-108.

15 T. Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952*, İstanbul, 1952, s.239-247.

16 Akşin, s.110-116.

17 Age, s.122-123.

İttihad ve Terakki'nin karşılaştığı bir diğer muhalefet ise, özellikle tarikat şeyhlerinin ve bunların daha alt düzeydeki ulema tabakasının oluşturduğu muhafazakâr dinci çevrelerden geldi. Ekim 1908'e rastlayan ramazan ayında bir dizi olay patlak vermişti. Bu arada, bar ve tiyatroların kapatılmasını, fotoğrafın yasaklanmasını ve kadınların sokakta dolaşmasına sınırlama getirilmesini isteyen en azından iki adet büyük ve şiddet içeren gösteri de yapılmıştı.[18] Önderlerini peygamber olarak gören ve Nakşibendi şeyhi Derviş Vahdeti'nin *Volkan* gazetesi etrafında faaliyet gösteren bir grup,[19] 3 Nisan'da İttihad-ı Muhammedi adı altında örgütlenmişti. Bu çevre, İttihad ve Terakki politikalarına ve bakış açısına karşı geniş çaplı bir propaganda yürütmekteydi.

Son aylarda büyük politik çatışmalar yaşanmıştı ve politik gerilim yükselmekteydi. Ancak 12/13 Nisan 1909 gecesi başkentte, İslâm ve şeriatın restorasyonu için girişilen silahlı ayaklanma, gerek İttihadçıları gerekse yabancı gözlemcileri gerçekten şaşırtmıştı. Ayaklanmacılar, hükümetten, İttihad ve Terakki'den ve ordudan hiçbir ciddi karşı koyma olmadan yirmi dört saat içinde başkenti ele geçirdiler. İttihad ve Terakki İstanbul'da alt edilmiş gözükmekteydi, ancak taşrada ve özellikle de Makedonya'da tüm güçleri ayaktaydı. O nedenle, on beş gün içinde İttihad ve Terakki'ye bağlı birlikler, karşı-devrimi altetmiş ve İttihadçı iktidarı yeniden kurmuştu. Ayaklanma oldukça rahat bir şekilde bastırılmıştı. Ancak buna rağmen, Rumî takvime göre Mart ayının son günü gerçekleşen bu olay, 31 Mart Vak'ası, reformcular üzerinde büyük etki yaratmıştır. İslâm adına yapılan bir ayaklanmanın yönetimi böylesine temelden sarsabilmesi, onlar için gerçek bir şok olmuştur. Birinci Dünya Savaşı'nın ardından İttihadçıların yerini alan ve laik Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran Kemalistler, hemen tümüyle İttihad ve Terakki'nin eski üyeleridir. O nedenle, 1909 ayaklanmasının anısı ya da travması, onlar için de geçerlidir. 31 Mart 1909, Türkiye'de laikliğin savunucuları için sürekli olarak İslâmcı köktenciliğin tehlikesi-

18 G.Ç.Güven, "80. Yılında 31 Mart", *Cumhuriyet* 13.4.1989:13; 14.4.1989:11; 15.4.1989:13; (1)
19 Tunaya, s.261-275.

ni hatırlatan bir olgu olmuştur. Bugün bile, laik Türk devleti tehdit altında görüldüğünde, bu olaya sık sık gönderme yapılır.

Nisan 1909 olaylarının kısa bir tasvirinden ve bu olayın muhtemel neden ve yönlendiricilerinin sergilenmesinden sonra, bu bağlamda "köktenci" nitelemesinin uygun ya da işlevli olup olmadığı konusuna değineceğim. Bunu yaparken de, 1909 olaylarının, modern Türkiye'de İslâm ile devlet arasındaki ilişkilerin gelişmesindeki yerini belirlemeye çalışacağım.

Konu üzerinde anılar, gazete raporları ve yabancı arşivlere dayanan, hem akademik hem popüler nitelikte, çok sayıda kaynak bulunmaktadır.[20] Türkiye Cumhuriyeti devlet arşivleri şimdiye kadar özellikle Sina Akşin tarafından kullanılmıştır. Bu dönem için arşivlerden faydalanmak şimdiye kadar yabancılar için çok kolay değildi.[21] Bu makale için Lahey'deki devlet arşivlerinde (*ARA*) bulunan Hollanda büyükelçiliğinin raporlarını da gözden geçirdim.

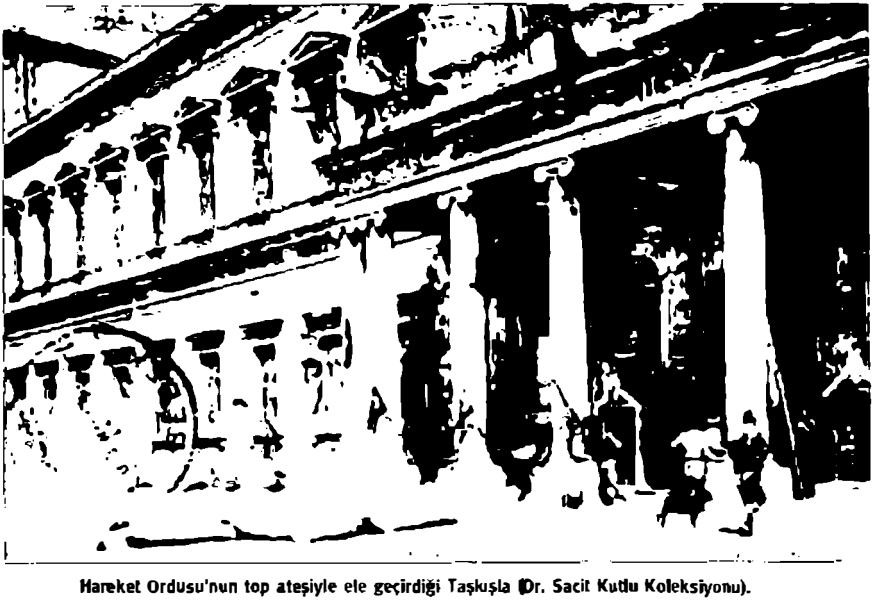
Bu kayıtlarda ayaklanmaya, ayaklanma öncesi ve sonrası gelişmelere büyük yer verilmiştir. (Raporlar kriz dönemi boyunca günlük olarak gönderilmiştir.) Öte yandan, küçük bir elçiliğin istihbarat toplayabilme kapasitesi dikkate alındığında, sözkonusu raporların kalitesi gerçekten dikkat çekicidir. Şaşırtıcı veriler yoktur, ama raporlarda, olan bitenin ve dönemin "hava"sı hakkında ayrıntılı bilgi verilmektedir.

Nisan 1909 krizi sadece on bir gün sürer. 12 Nisan'ı 13'üne bağlayan gece, sadece bir hafta kadar önce İttihad ve Terakki tarafın-

---

20 Akademik çalışmaların en önemlileri şunlardır: Y. H. Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*: c.1, Kısım: 2, Ankara: TTK, 3. Baskı (TTK Yayınları VIII. Dizi, sayı: 9b1), s.182-217 ve Akşin, s.121-140. Anılar üzerine temellenen popüler değerlendirmeler içinse bkz. İ.H. Danişmend, *Sadr-ı-a'zam Tevfik Paşa'nın Dosyasındaki Resmi ve Hususi Vesikalar Göre 31 Mart Vak'ası*, İstanbul, 1986; Yalçın, Siyasal Anılar 1934-36; H.E. Adıvar, *Memoirs of Halide Edip*, Londra/New York, 1926.

21 1989 yılında Türkiye'de, yeni ve daha liberal bir arşiv yönetimi uygulanmasına geçilmiş bulunmaktadır. 1909 olaylarıyla ilgili tüm materyeller, teorik olarak araştırmacıların hizmetine sunulmak durumundadır. Ancak yeni düzenlemelere konulan ve resmi otoriteler tarafından uygulamaya sokulabilecek sınırlamaların ne denli engelleyici bir işlev görecekleri önümüzdeki dönemde ortaya çıkacaktır.

Hareket Ordusu'nun top ateşiyle ele geçirdiği Taşkışla (Dr. Sacit Kutlu Koleksiyonu).

dan pek de itimatkâr olmayan Arap ve Arnavut birliklerini[22] değiştirmek üzere getirtilen Taşkışla'daki Makedonya birlikleri, görevli subayları tutuklayarak isyan ederler. İsyancılar, çok sayıda medrese öğrencisinin, softaların eşliğinde, Sultanahmet'te bulunan Meclis-i Mebusan binasına yürürler. Şaşkınlık içindeki hükümet, kendisine sadık olan birlikleri harekete geçirmeye cesaret edemez, bunun yerine ayaklanan kitlenin taleplerini öğrenmek üzere zabıta şefini gönderir. Ayaklanan birliklerin sözcüsü, taleplerini şöyle sıralar:

- Sadrazamın, harbiye ve bahriye nazırlarının görevden alınması
- Bazı İttihadçı subayların görevden alınması
- Meclis-i Mebusan'ın İttihadçı başkanının değiştirilmesi

22 *ARA* (Algemen Rijksarchief's Gravenhage, Tweede Afdeling, Kanetsarchief van het Ministerie van Buitenlandse Zaken betreffende politieke rapportage door Nederlandse diplomatieke vertegenwoordigers in het buitenland 1871-1940), 471/162 (1.4.1909); *ARA*, 506/175 (6.4.1909).

Bazı İttihadçı mebusların İstanbul'dan sürülmesi
- İsyancı birliklerle ilgili bir af çıkarılması[23]

Bu taleplerin açıklanmasının ardından sadrazam hemen aynı gün öğleden sonra saraya gitmiş, padişaha istifasını sunmuş ve istifası kabul edilmiştir. Ertesi sabah, herhangi bir gruba bağlı olmadığı bilinen bir diplomat olan Tevfik Paşa (Okday) (1845-1936), sadrazam olarak atanır. Yeni hükümetin harbiye nazırı Mareşal Edhem Paşa, Sultanahmet'teki isyancıları ziyaret eder. Paşa, isyancıları över ve tüm isteklerinin yerine getirileceğine söz verir.[24]

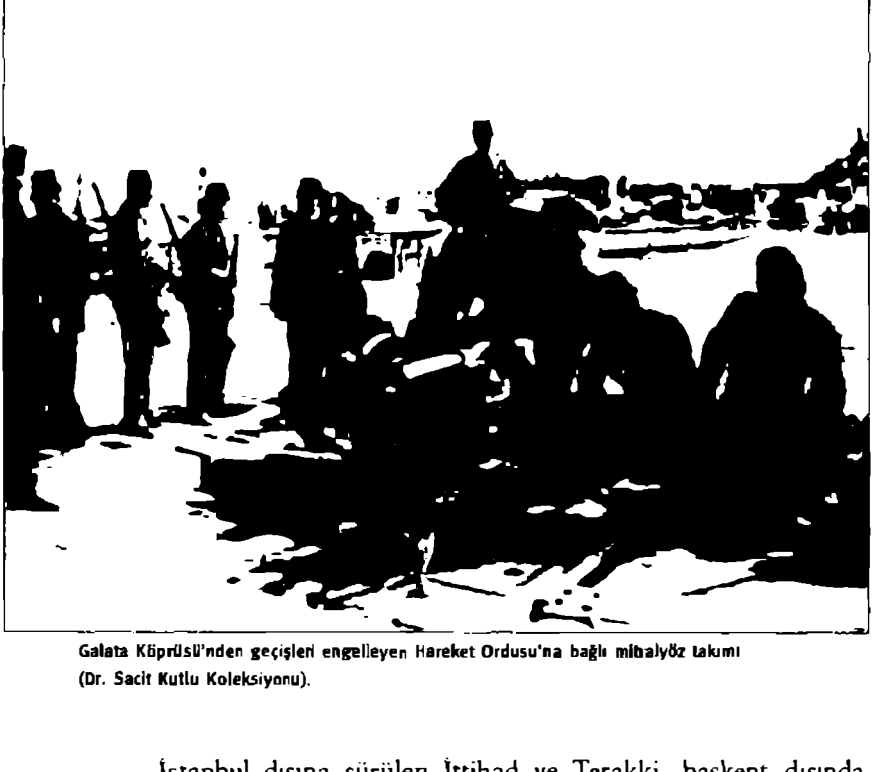
Birlikler ve softalar, zaferlerini kutlamaya girişirler ve bu arada tanınmış İttihadçılara karşı toplu saldırılar düzenlenir. Bu saldırılarda büyük çoğunluğu subay olan yirmi kişi ve İttihadçı yayın organı *Tanin*'in başyazarı Hüseyin Cahid (Yalçın) ve Ahmed Rıza olduğu zannedilen iki mebus öldürülür. *Tanin*'in büroları yağmalanır.[25]

Bu koşullarda İttihadçılar gizlenir ya da başkentten kaçarlar. Sonuçta, çoğunluğunu İttihadçı mebusların oluşturduğu Meclis-i Mebusan, toplanma ve karar alma için yeterli sayıyı sağlayamaz. Buna rağmen, liberal eğilimli Arnavut mebus İsmail Kemal Bey'in (Vlora) girişimiyle orada bulunan mebuslar, askerlerin taleplerini kabul ederek şeriatın ve anayasanın yürürlükte olduğunu bildiren bir karar alırlar.[26]

Ahrar liderleri, ilk günden itibaren olayları kontrol altına almak ve ayaklanmanın gerici, anayasa karşıtı ve Abdülhamid yanlısı bir nitelik kazanmasını önlemek için çabalarlar, ancak başarılı olamazlar. Bu arada belirtmek gerekebilir ki, Cemiyet-i İlmiye-i İslâmiye'de yer alan yüksek düzeydeki ulema, ayaklanmayı hiçbir zaman desteklememiş ve ayın 16'sından itibaren de açık bir şekilde karşı çıkmıştır. (Burada kastedilen, yabancı elçilerin raporlarında geçen ve ayaklanmayı destekleyen "hocalar"a karşı duran ulema kesimidir.)[27]

---

23 *ARA*, 543/191 (14.4.1909).
24 *ARA*, 546/192 (15.4.1909).
25 Adıvar, s.279; Akşin, s.127.
26 *ARA*, 550/194 (16.4.1909). Zaten meşrutiyetle şeriatın yürürlüğü kaldırılmamıştı.
27 *ARA*, 553/196 (17.4.1909).

Galata Köprüsü'nden geçişleri engelleyen Hareket Ordusu'na bağlı mıhalyöz takımı (Dr. Sacit Kutlu Koleksiyonu).

İstanbul dışına sürülen İttihad ve Terakki, başkent dışında, özellikle de Makedonya'da etkisini muhafaza etmiş ve hemen karşı çalışmalarını örgütlemeye girişmiştir. Taşra şehirlerinde toplu gösterileri ve gerek parlamentoya gerekse saraya telgraflar gönderilmesini örgütlemiştir.[28] İttihadçılar, özellikle Makedonya'da yürütülen propaganda savaşını rahatça kazanıp halkı anayasanın tehlikede olduğuna ikna ederler. Ayın 15'inden itibaren, asilere karşı askeri hareketin örgütlenmesi başlar. Üçüncü ve İkinci Orduların düzenli birliklerinden oluşan Hareket Ordusu, 1908 devrimi kahramanlarından Niyazi Bey önderliğindeki, çoğunluğu Arnavut gönüllü birliklerle takviye edilir.[29] Bu

28 Danişmend, s.40-97.

29 *ARA*, 553/196 (17.4.1909).

birlikler trenle önce Çatalca ve Hadımköy'e, sonra da İstanbul yakınlarında bugün Yeşilköy olarak bilinen Ayastefanos'a taşınır.[30]

Meclis-i Mebusan, ordu komutanlığına bir heyet göndererek, onları şehri silah zoruyla ele geçirmekten caydırmaya çalışmıştır. Bu çabaların bir sonuç vermemesi üzerine heyet üyeleri Ayastefanos'ta kalmaya ve İstanbul'daki diğer mebusları kendilerine katılmaya çağırırlar. Ayın 22'sinden itibaren parlamentonun her iki meclisi de, Meclis-i Umumi-i Millî adı altında Ayastefanos'ta birlikte toplanır.[31]

24 Nisan'ın erken saatlerinde Hareket Ordusu şehre girer. Fazla bir direnişle karşılaşmaz. Sadece Taksim ve Taşkışla'da kendisini gösteren direnişler fazla bir şey ifade etmez. Öğleden sonra saat dört dolaylarında son asiler de teslim olur.[32]

Ayaklanmanın ardından ilân edilen sıkıyönetim sırasında iki askeri mahkeme, aralarında Derviş Vahdeti'nin de bulunduğu çok sayıda asiyi yargılar ve idama mahkûm eder. İdam cezaları infaz edilir. Ahrar liderinden bazıları tutuklanır, ancak İngilizlerin baskısı ile serbest bırakılırlar. Ayın 27'sinde parlamentonun iki meclisi de tekrar birlikte toplanıp sultan Abdülhamid'i tahttan indirir ve yerine küçük kardeşi Mehmet Reşad'ı geçirir.[33]

Bu genel anlatımın ardından şimdi de, bu başkaldırının karakterini ve modern Türkiye tarihi içindeki yerini saptamak üzere ayaklanmanın nedenleri, asilerin talepleri ve İttihadçıların tepkilerini ele alalım.

Nisan 1909 olaylarıyla ilgili birden fazla neden gösterilebilir. Çeşitli gruplar, farklı nedenlerle anayasal rejime karşı tepkiliydi. Öte yandan eski rejimin yıkılması, o rejim sayesinde geçimini kazanan ya da Abdülhamid aygıtının bir üyesi olarak statü sahibi pek çok kişiyi zarara uğratmıştır. Bunlar arasında, İstanbul'da çalışan ve padişaha jurnal yollayan binlerce hükümet ajanı da bulunur.

---

30 *ARA*, 578/200 (20.4.1909).

31 Akşin, s.133. Tam on bir sene sonra, İstanbul yine işgal altında kaldığı zaman, milletvekillerinin başkentten Ankara'ya kaçmaları ve orada TBMM'yi toplama kararının alınması ile bu olay arasında bir ilişki var mıydı?

32 *ARA*, 601/206 (25.4.1909).

33 *ARA*, 624/214 (27.4.1909); *ARA*, 636/219 (29.4.1909).

Hareket Ordusu'na bağlı birliklerin topa tutarak ele geçirdiği bugün İstanbul vilâyet binası olarak kullanılan Bâbıâlî (Dr. Sacit Kutlu Koleksiyonu).

Yeni hükümet, eski rejimin kayırmacı tutumunun neticesinde memur sayısında görülen fazlalığa bir son vermeyi hedeflemiştir. Bunun için uygulamaya konan kimi akılcı politikalar, her düzeyden binlerce devlet memurunu işsiz bırakmış ya da açıkta kalma tehdidiyle karşı karşıya bırakmıştır. Devlet faaliyetlerinin yürütülduğü İstanbul gibi bir şehirde, doğal olarak bunun uzun vadeli sonuçları olmuştur.

Ordudaki temel uyuşmazlık kaynağı ise, mektepli ve alaylı subaylar arasındaki çatışmadır. Mektepli subaylar, askeri okul ve akademilerde eğitilmişlerdir; alaylı subay ise, ordu kademesi içinde yükselerek subay olmuşlara verilen isimdir. Alaylılar, eski rejim tarafından gözetilmiş, ücretleri düzenli olarak ödenmiş ve İstanbul içinde ve çevresindeki Birinci Ordu'da görevlendirilmişlerdir. Eski rejim diğer subaylara pek güvenmemiştir (bunda haklıdır; çünkü bunlar 1908 devrimini gerçekleştiren modern eğitimli subaylardır). Mektepli subayların yönetimi ele geçirmelerinin ardından, pek çok alaylı subay görevden alınmış, rütbeleri indirilmiş, daha da kötüsü, bu türden ordu kademesi içinde yükselerek subay olma uygulamasına son verilmiştir. Öte yandan askerlerin de rahatsızlık duymak için çok nedeni vardır. Bunlar, eski ordunun gevşek disiplinine ve rahat atmosferine alışmış askerlerdir. Şimdiyse, Prusya eğitim metotlarını dayatmak isteyen genç subaylarla karşı karşıyadırlar. Yeni değişiklikler arasında, askeri eğitimler sırasında abdest almak ve namaz kılmak için verilen araların kaldırılması da bulunmaktadır.[34]

34 Güven, s.1; Akşin, s.121.

Anayasal devrimin ardından geçen sekiz ay boyunca, net olarak laik karakter taşıyan yasal değişiklikler yapılmamıştır. Buna rağmen ulemanın alt kesimleri, anayasal devrimin yarattığı atmosfer değişikliğinden ötürü kendilerini tehdit altında hissetmektedirler. O sırada bu grup içinde büyük tepki uyandıran tek karar, sınavlarını başarıyla veremeyen din okulu öğrencilerinin artık askerlik hizmetinden muaf olmayacaklarına ilişkin karardır.[35]

Ahrar, bir dizi uygulamayı, İttihadçıların sorumsuz politikası ve iktidarın tekele alınması olarak nitelemektedir. Bu konularda Jön Türkler arasında doğan anlaşmazlıklar da, isyanın içinde şekillendiği atmosferin oluşumuna katkıda bulunmuştur. İki hizip arasındaki tartışma, 1909'un ilk aylarında gittikçe daha şiddetli bir hal alır. Hasan Fehmi olayında görüldüğü üzere, kolaylıkla gerçek bir şiddete dönüşebilen laf dalaşmaları, politik muhalefetin ihanet olarak görüldüğü bir ortamın yaratılmasına yardımcı olur. Hollanda elçisi birçok defa, bu yolla Jön Türklerin alanı muhafazakârlara açık bıraktığını not etmiştir.[36] Kişisel saldırıları da içeren abartılmış ve şiddetli politik tartışma, II. Meşrutiyet Dönemi'nin olduğu gibi Kemalist dönemin de bir özelliğidir (hattâ bunun son yıllar Türk politikasının da bir özelliği olduğu söylenebilir).

Son olarak, krizin oluşmasında önem taşıyan bir diğer etken de, İttihadçıların toplumun önemli bir kesimiyle bağlantılarının kopmuş olmasıydı. O nedenle kendi Makedonya birliklerinde bile rahatsızlığın ortaya çıkmasıyla tamamen şaşkına dönmüşlerdi. Hangi gruptan olursa olsun Jön Türkler (İttihadçılar, Liberaller, Kemalistler), kitleleri eğitmeyi görev kabul eden seçkin aydınlar grubu mensubuydular. Pozitivist, liberal ve milliyetçi bakış açıları, Avrupa bağlamında "doğal üs" sayılabilecek olan gelişmiş bir burjuvazi tarafından desteklenmemişti. Sözkonusu olan, bu bakış açısının yukarıdan, muhafazakâr ve son derece dindar bir topluma dayatılmasıydı.

Böylelikle, ayaklanmanın içinde yer alabileceği ortama katkıda bulunmuş etkenleri sıralamış olduk. Peki bu olayın asıl kışkırtıcısı ya

35 Güven, s.2.

36 *ARA*, 490/172 (5.4.1909).

da kışkırtıcıları kimlerdi? Bu soru, gerek ayaklanma sırasında gerekse sonrasında büyük spekülasyonlara yol açmıştır.[37]

Tüm açıklamalarında İttihad ve Terakki, ayaklanmayı bir "irtica" olarak addederek ve sorumluluğu Sultan Abdülhamid'in ve Şeyh Vahdeti'nin İttihad-ı Muhammedi adlı dini muhalefetinin üzerine yıkmıştır. O dönemde padişahın olaylarda parmağı olduğu söylenmiştir. Hollanda elçiliği, ayaklananların büyük fonlara sahip olduğunu ve askerlere altınla ödeme yapıldığının anlaşıldığını rapor etmektedir.[38] Ancak, bu on bir gün boyunca padişahın oldukça ihtiyatlı hareket ettiği de açıktır. İsyancı askerleri açık bir şekilde reddetmemiştir. Ama taleplerini de asla açık bir şekilde desteklememiş ve harekete önderlik etmeye kalkışmamıştır. Hareket Ordusu şehre girdiğinde ise rahatlamış olduğunu hissettirir bir tarzda orduyu karşılamış ve saray birliklerine direnmemeleri emrini vermiştir. Tüm ayaklanma sürecinde, ürktüğü ve demoralize olduğu izlenimini vermiştir.[39] Daha sonra anılarında, ayaklanma ile herhangi bir ilgisi olduğunu reddetmiştir.

Türkiye'deki muhafazakâr çevreler bazen İttihad ve Terakki'yi, ayaklanmayı bir diktatörlük kurmak amacıyla düzenlemiş olmakla suçlamışlardır. Buna kanıt olarak da, ayaklanmanın Makedonya birlikleri arasında başlamasını gösterirler.[40] Ancak, kaçmak zorunda kalan ya da gizlenen önder İttihadçıların hazırlıksızlıkları, bazılarının linç edilmekten zorla kurtulmuş oldukları dikkate alındığında, bu iddianın hayal ürünü olduğu fark edilebilir. Bugüne kadar bu tezi destekleyecek herhangi bir kanıt bulunmamıştır.

Ayaklanmacılar tarafından formüle edilen talepler, sıkıyönetim mahkemelerinde sunulan kanıtlar ve muhalefet liderlerinin hatıratları, asıl harekete geçirenin politik muhalefet, Ahrar, olduğunu ifade eder.[41] Asilerin İttihadçı subay ve sivillere saldırıları gibi olaylar tek başlarına

37 Güven, s.1.
38 *ARA*, 553/196 (17.4.1909).
39 Akşin, s.127; Bayur, s.186-187; Danişmend, s.21-23.
40 Güven, s.1.
41 Akşin, s.128-130; Bayur, s.184-185.

ele alınırsa bu tez desteklenmiş olur. Öte yandan Şeyh Vahdeti ve İttihad-ı Muhammedi çevresinde toplanan dinci muhalefetin, ayaklanmanın örgütlenmesinde ve birliklerin harekete geçirilmesinde büyük rol oynadığı da açıktır.[42] Büyük bir ihtimalle liberal muhalefet, ayaklanmanın asıl kışkırtıcısıdır. Bu muhalefet kendi gücünü yanlış hesaplayarak dinci grupları kendi amacı için kullanabileceğini düşünmüş, ancak çok geçmeden ayaklanmanın kontrol edilecek konumda olmadığını görmüştür. Esas olarak laik reformcu bir grubun, diğer reformcu grupla iktidar mücadelesi içinde İslamcı gruplarla çıkarcı ittifaklar oluşturma isteği de, yine modern Türkiye siyasetinde arada ortaya çıkan olgulardandır. Bu isteğin temelinde, fazla gelişkin olmayan dinci grupların rahatlıkla kullanılabileceği gibi yanlış bir kanaat yatar.

1909'da, ayaklanmanın arkasında İngiltere'nin olduğu söylentisi, olaylar hakkındaki pek çok değerlendirmeye yansır. Birliklere dağıtılan altınlar pek çok kimsede kuşku uyandırır ve dikkatler, Ahrar liderleri ile İngiltere elçiliği arasındaki yakın ilişkiler üzerinde yoğunlaşır. Ancak bugüne kadar, İngilizlerin bu olaylardaki rolü konusunda kesin bir kanıt ortaya çıkmamıştır.

Şimdi de, ayaklanmanın temel İslâmcı karakteri konusuna geliyorum. Hiç kuşku yok ki (İttihadçılar tarafından hiç kaldırılmamış olan) şeriatın yeniden uygulamaya sokulması çağrısı, ayaklanmada büyük bir rol oynamıştır. Bu yüzden hareket, İttihadçılar ve Hollanda elçisi gibi yabancı gözlemcilerce gerici bir İslâmcı hareket olarak nitelenmiştir. Ama bu nitelemenin yetersizliğini düşündüren önemli nedenler de bulunmaktadır. Birinci olarak, daha önce de belirttiğim üzere, İslâmcı ya da köktendinci olmayan liberallerin ayaklanmayı kışkırttıklarına dair ciddi deliller mevcuttur. İkinci olarak, şeriat çağrısı ile ileri sürülen öteki talepler arasında hiçbir ilişki mevcut değildir. Üçüncü olarak isyancılar, şeriatın nasıl uygulanması gerektiğine ilişkin özel taleplerini hiçbir zaman formüle etmemişlerdir. Öte yandan, parlamentonun feshedilmesini ve/veya anayasanın yürürlükten

42 *ARA*, 540/190 (13.4.1909).

kaldırılmasını da talep etmemişlerdir. Şeriat çağrısının işlevi, ayaklanmaya ortak bir slogan bulmak ve böylelikle onu meşrulaştırmakla sınırlı kalmışa benzer.

İttihadçılar karşı-propagandalarında ayaklanmayı, anayasa ve parlamentoyu tehdit eden irticai bir hareket olarak nitelemişlerdir. Bir açıdan bunun psikolojik bir tepki olduğu söylenebilir. Gerek kendi pozitivist ideolojileri, gerekse Sultan Abdülhamid rejimine karşı mücadele tarihleri nedeniyle, dinsel muhafazakârlığı, kendi ideallerinin gerçekleştirilmesine esas tehdit olarak görmektedirler. 31 Mart'ta meydana gelen olaylar, İttihadçılar için gerçekten travmatik bir deney niteliğinde olmuştur. Öte yandan, ayaklanmanın gerici ve İslâmcı olarak nitelenmesinin, siyasetteki işlevselliği yönünden avantaj taşıdığı da inkâr edilemez: Bu yaklaşım, İttihadçıların kendilerini anayasanın savunucusu olarak ortaya koymalarına ve bu sayede muhaliflerini tecrit etmelerine olanak vermiştir. Yine bu olay İttihadçılara, 1908'den beri yapamadıkları bir şeyi, Abdülhamid'i tahttan indirme şansını vermiştir. Bu da İttihadçıların konumlarını sağlamlaştırmak için birincil gördükleri bir değişimdir (ki yabancı gözlemciler de o sırada bu kanıdaydılar).[43]

Gerek muhalefet tarafından şeriatın mücadelenin başlıca sloganı olarak yüceltilmesi, gerekse ayaklanmanın İttihadçılar tarafından irtica olarak nitelenmesi, 1925 Şubat ayında Doğu Anadolu'da patlak veren Şeyh Said İsyanı ile ilginç bir karşılaştırma yapmaya zemin hazırlar.[44] Şeyh Said de tıpkı Derviş Vahdeti gibi bir Nakşibendi şeyhidir. Bu ayaklanma, en azından kısmi olarak milliyetçi-Kürt bir karakter taşımaktadır; ancak diğer taraftarı da Kürt vilâyetlerindeki sosyal ve ekonomik durumdan duyulan rahatsızlıktan beslenmiştir. Ama önderler, şeriatı temel ve ortak bir slogan olarak kullanmışlardır. İsyan, zamanın Türkiye hükümeti tarafından (ki bunlar eski İttihadçılardan oluşur) irtica olarak nitelendirilmiş ve şiddetle bastırılmıştır. Dönemin başbakanı Fethi (Okyar), parlamentoda yaptığı bir konuşmada yaşananları,

43 *ARA*, 562/199 (19.4.1909).

44 R. Olson, *The Emergence of Kurdish Nationalism and the Sheikh Said Rebellion, 1880-1925*, Austin: University of Texas, 1989, s.91-127.

Hareket Ordusu tarafından tutuklanan bir isyancı
(Dr. Sacit Kutlu Koleksiyonu).

Nisan 1909'daki durumla açık şekilde karşılaştırır.[45] Bu vesileyle, Hiyanet-i Vataniye Kanunu'na eklenen bir madde ile, dinin politik araç olarak kullanılması ilk defa yasaklanmıştır (bu yasak o tarihten beri yürürlüktedir). Hiyanet-i Vataniye Kanunu bunun ardından Terakkiperver Fırka'yı, diğer bir deyişle meclisteki liberal muhalefeti ve meclis dışındaki sol muhalefeti, her ne kadar bu güçlerin Kürt isyanı ile bir bağlantıları yoksa da, ortadan kaldırmak üzere kullanılmıştır.

1925 yılında İslâmcı, sosyalist ve liberal muhalefetin ortadan kaldırılmasından sonra Kemalist rejim, kurumsallaşmış İslâm'ın ezilmesi yönündeki çabalarını yoğunlaştırır. Ama ne yazık ki bu siyasi tutum, İslâm'ın, otoriter bir devletin politikalarına karşı muhalefet etmek için bir araç olarak kullanılması eğilimine, 1909'da bile varolan

45 *Zabıt Ceridesi*, s.306-311.

bu eğilime, güç katacaktır. Ve tabiî bu durum da laik devletin savunucularını, İslamcı duyguların açıklanmasına "alerjik" hale getirir. Türkiye'yi bu yüzyılın büyük bölümünde etkilemiş olan İslâm ve devlet arasındaki ilişki üzerine tartışma, bu kısır döngü içine hapsolunmuştur.

8

Sultan Reşad'ın Haziran 1911'deki Makedonya Seyahati

TARİHSEL BAĞLAM

Makedonya'da[1] 1906'da kurulan İttihad ve Terakki Cemiyeti[2] liderleri için, 1910-1911 yıllarında imparatorluğun bu zengin fakat isyankâr bölgesinde durum hiç de güven verici değildi. Temmuz 1908'de meşrutiyetin ilânının Makedonya'daki etnik topluluklar arasında yarattığı sevinç ve barış ortamı kısa sürmüş, Sırp, Bulgar ve Yunan çetelerinin faaliyetleri ve küçük çaplı gerilla savaşı yeniden başlamıştı. İttihad ve Terakki'yi iyice endişelendiren sorun ise Arnavutların tutumuydu. Bilindiği üzere, İttihad ve Terakki, köken itibariyle Osmanlı Müslümanlarının[3] kurduğu bir örgüttür; Osmanlı Devleti'ni ve orada yaşayan Müslümanları güçlendirmeyi hedeflemiştir.

---

1 Bu noktada hatırlatmak gerekli olabilir ki, Makedonya bir Osmanlı idari birimi değildir. Bu alan üç vilâyeti içermektedir: Selanik, Kosova (başkenti Üsküp) ve Manastır.

2 Cemiyet, 1906 yılında Selanik'te "Osmanlı Hürriyet Cemiyeti" adıyla kurulmuştur. 1907 yılında, merkezi Paris'te bulunan 1889'da kurulmuş İttihad ve Terakki Cemiyeti'yle birleşmiş ve onun ismini almıştır. Bkz. Erik Jan Zürcher, The *Unionist Factor. The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement 1905-1906*, Leiden: Brill, 1984.

3 Kâzım Karabekir'in 1945 tarihinde yazdığı *İttihad ve Terakki Cemiyeti 1896-1909* adlı eserinde bu noktayı açık bir şekilde görmek mümkündür. (İstanbul: özel baskı, 1982)

Arnavutların büyük çoğunluğu Müslüman'dır ve ünlü Resneli Niyazi Bey[4] gibi kimi Arnavutlar, gerek 1908 devriminde gerekse Makedonya'da İttihad ve Terakki'ye sadık kalan birlikler aracılığıyla, İstanbul'da 1909 yılındaki karşı-devrimin bastırılmasında önemli rol oynamışlardır.

Ancak anayasal rejim, merkezi devleti güçlendirmek, daha etkin bir vergilendirme oluşturmak ve Osmanlıca eğitimi standardize etmek yolunda adımlar atmaya başladı. Bu adımlar, Arnavutlarda hayal kırıklığı yarattı.[5] İttihadçıların mecburi askerliği güçlendirme (ve aynı zamanda toplumu silahsızlandırma) çabaları da, Arnavutlar arasında büyük rahatsızlıklara yol açıyordu. Daha 1909 yılında bile Kuzey Arnavutluk ve Kosova'da üç ayaklanma gerçekleşti. 1910 Nisan'ında ise, Kosova vilâyetinden on iki Arnavut aşiret silaha sarıldı. Bunlar, Mitrovica yöresini kontrol eden İsa Boletin ve Skopska Crna Gora yöresinden İdris Sefer adlı iki aşiret lideri tarafından yönlendirilmekteydi. İsa tarafından kumanda edilen 5000 Arnavut, Priştina-Üsküp demiryolunu Kacanik'te kesmiş, İsa Boletin ise 2000 asi ile Firzovik ve Prizren üzerine yürümüştür. Ayaklanma, Şevket Turgut Paşa[6] komutasındaki 16.000 kişilik Osmanlı birliği tarafından güçlükle bastırıldı ve Ağustos ayında düzen yeniden tesis edildi.[7] Hükümet, bu bölgenin kontrol altında kalmasını sağlamak için çok sert tedbirler almıştı. Örneğin 15 ile 60 yaş arasındaki tüm erkeklerin (ileride askere çağrılmak üzere) kayıtları yapılmış, Arnavut erkekleri silahsızlandırılmış ve as-

---

4 Erik Jan Zürcher, "Niyazi Bey", Ahmed, *Encyclopaedia of Islam*, New Edition, Leiden: Brill, 1995, c.8, s.67-68.

5 Kasım 1908'de Manastır'da (Bitola) toplanan Pan-Arnavut toplantısı, Arnavutça için belli bir değişikliğe uğratılmış Latin alfabesinin kullanımını ve bunun Arnavutluk'taki okullarda uygulanmaya başlanmasını hedefleyen bir planı kabul etmiştir.

6 Şevket Turgut Paşa, Çerkez kökenli bir subaydır. 1908 devrimi ve sonrasında Kosova ordu birliklerine kumanda etmiştir. Balkan Savaşı'nda ise Trakya birliklerinin komutanıdır. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Damat Ferid Paşa hükümetinde işçe ve harbiye nazırlığı yapmış, ancak milliyetçilere sempatisi yüzünden istifa etmek zorunda kalmıştır. 1919'da emekliye ayrıldıktan sonra, 1924'teki ölümüne kadar ticaretle uğraşmıştır.

7 Noel Malcolm, *Kosovo. A Short History*, Londra: Macmillan, 1998, 239-243. Malcolm, Kacanik'de demiryolunu kesen Arnavut sayısını 9000 olarak verir.

kerlik çağına gelenler askere alınmıştı. Hayvanlar üzerine yeni bir vergi konmuş, çiftçilere (mazgal deliği olarak kullanılmalarını önlemek için) evlerinin pencerelerini büyütmeleri emredilmiş ve yaklaşık 15.000 silaha el konulmuştur.

Ancak, Şubat 1911'de, bu kez Dibra yöresinde yeni bir isyan patlak verir. 24 Mart'ta Karadağ'daki Arnavut göçmenler Skutari (Üsküdar/İşkodra) kazası sınırına hücuma geçerler. Şevket Turgut Paşa, Anadolu birliklerinden 8000 askeriyle 17 Nisan'da Skutari'ye gelir.[8] Zorlu çatışmaların ardından asiler geri püskürtülür, ancak Karadağ ile savaş tehdidi ortaya çıkınca, hükümet Şevket Turgut Paşa'dan 17 Haziran'da on günlük bir ateşkes ilân etmesini ister. Bu sırada ise güneydeki Katolik Arnavutlar isyanı başlar.[9]

İttihad ve Terakki Cemiyeti, Makedonya konusunda çok endişelidir. Bu kadroların Temmuz 1908'de meşrutiyeti ilân etme nedenlerinden biri de, Avrupa'nın güçlü devletlerinin Makedonya'da doğrudan bir müdahaleye girişmek konusundaki tehditleriydi. Bu koşullarda cemiyet, millî birliğin en güçlü sembolü olan padişah etrafında oluşturulmuş bir karşı-propaganda kampanyası başlatmaya karar verir. Monarşik Osmanlı geleneğinde, padişah vilâyetleri gezmez. 17. yüzyıla kadar padişahlar, askeri harekâtları kişisel olarak yönetmişler, o nedenle de hükümranlık alanlarıyla yoğun bir bağlantı içinde olabilmişlerdir. Daha sonraları ise, gezilerini avlanmak için çıkılan seyahatlerle sınırlamışlardır. Diğer bir deyişle, padişah, sadece imparatorluğun başkentinde görülebilir bir şahsiyettir. Ancak 19. yüzyılda Tanzimat olarak bilinen kurumsal ve yasal reform süreçlerini yönetmiş ya da bunlara katılmış olan sultanlar [II. Mahmud (1807-1839), Abdülmecit (1839-1861) ve Abdülaziz (1861-1876)] sık sık başkent dışına seyahat etmişlerdir. Örneğin Sultan Abdülmecid 1845'te İzmit ve Bursa'yı, 1859'da da Selânik'i ziyaret etmiştir. Selânik'e ziyareti sırasında sultana, aralarında genç Şehzade Reşad'ın da bulunduğu oğulları eşlik

8 Malcolm, bu harekâta katılan toplam Osmanlı askeri sayısını 40.000 olarak verir. (Malcolm, *Kosovo: A Short History*, s.242.)

9 Bartl, s.167 vd.

eder.[10] Sultan Abdülaziz ise 1861 yılında Bursa, 1863 yılında da Mısır'a ziyarette bulunur. Hiç kuşkusuz, padişah gezilerinin en ünlüsü, Abdülaziz'in 1867 yılında Paris'teki uluslararası sergiyi ziyaretidir.

Sultan II. Abdülhamid ise, uzun saltanatı boyunca (1876-1909), Boğaz'a bakan ve İstanbul'dan tecrit edilmiş bir köşesinde yeralan Yıldız Sarayı'ndan nadiren çıkmıştır. Başkent dışında olan biteni doğrudan izlemek ya da eyalet halkıyla birebir ilişki kurmak için hiçbir çaba sarf etmemiştir. Bunun yerine, istihbarat sağlamak üzere bürokrasisine ve geniş bir muhbir ağına, bunların yamsıra da, tebasına verdiği adil yönetici ve İslâm'ın koruyucusu imajı için, basın ve camilerdeki vaizler aracılığıyla yürütülen propaganda çalışmasına dayanmıştır.[11] Öte yandan padişah, ülke dışındaki imajını geliştirmek için modern propaganda tekniklerini de kullanmış, ancak bunu gemiye binip bir yerlere gitmek suretiyle yapmamıştır.[12] O nedenle Abdülhamid, nihayet 1909 yılında tahttan indirildiğinde, cemaatiyle karşılaşmak üzere saray dışına çıkan padişahlara ait anılar, çok uzaklara aittir.

Öte yanda Şehzade Reşad,[13] Nisan 1909'da V. Mehmed[14] olarak tahta çıkışının ardından başkent dışına oldukça sembolik iki ziya-

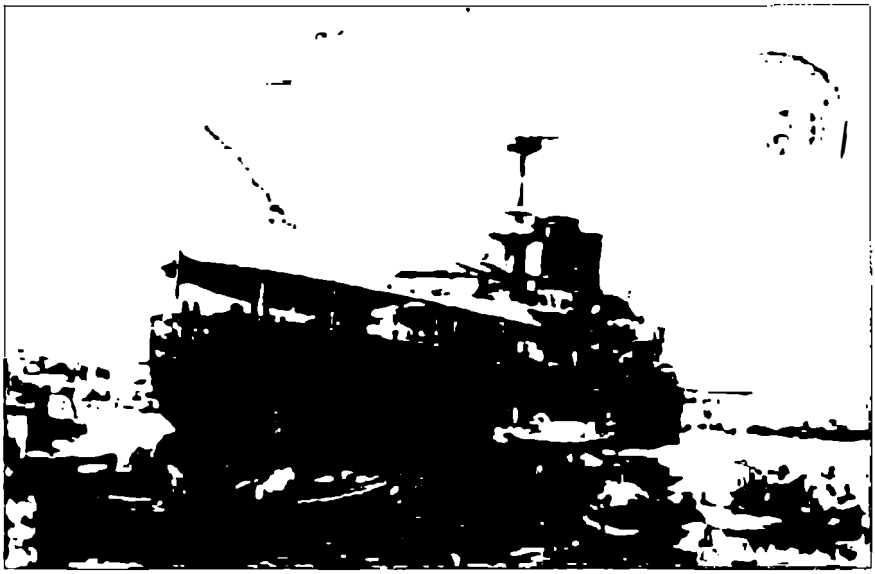
10 1911 yılında gazeteler, Mehmed Reşad'ın daha önce babası ile yaptığı ziyaretin 1863 yılında gerçekleştiğini yazmışlardır. Ancak burada bir yanlışlık olmalı, çünkü Reşad'ın babası 1861 yılında ölmüştür.

11 François Georgeon, "Le sultan caché. Réclusion du souveraine et mise en scène du pouvoir à l'époque de Abdülhamid II (1876-1909)", *Turcica* 29 (1997): 93-124.

12 Selim Deringil, *The Well-Protected Domains. Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire, 1876-1909*, Londra: I.B. Tauris, 1998 [*İktidarın Sembolleri*, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul: Yapı Kredi, 2002].

13 Şehzade Reşad, Sultan Abdülmecid'in oğlu olarak 2 Teşrin-i Sani / 16 Kasım 1844'te İstanbul Çırağan Sarayı'nda dünyaya geldi. 27 Nisan 1909'da kardeşi Abdülhamid'in yerine padişah ilân edildi ve ölüm tarihi olan 3 Temmuz 1918'e kadar hüküm sürdü. Sultan'ın biyografisi için bkz. Enver Ziya Karal, "Mehmed V", *İslâm Ansiklopedisi*, c.7, İstanbul: Millî Eğitim Matbaası, tarihsiz, s.557-562.

14 Şehzade Reşad'ın, tahta çıktığı sırada resmi "V. Mehmet" resmi adını alışı, aynı zamanda bir tarihsel sembolizm eylemidir. Mehmed adı, yöneticiler tarafından 17. yüzyıl sonlarından beri kullanılmamaktaydı. İsmin bu sırada canlandırılması, 1453'te İstanbul'u fethetmiş bulunan II. Mehmed'in hatırasına gönderme yapar. Ayrıca Reşad, "İkinci Fatih" olarak da tanıtılmıştır. Çünkü bu padişah tahta, "31 Mart Vakası" diye bilinen karşı devrimi bastırılmasının ardından geçmiştir. İsyanı bastırmak üzere gelen "Hareket Ordusu ise bunu, İstanbul'u ele geçirmesinden sonra gerçekleştirir.

Sultan Reşad'ı Arnavutluk-Makedonya gezisinde Selânik'e götüren Mesudiye Zırhlısı (Dr. Sacit Kutlu Koleksiyonu).

rette bulunmuştu. Bunlar, eski Osmanlı başkentleri olan Bursa ve Edirne'ye yaptığı, nispeten küçük çaplı ziyaretlerdi.

Makedonya ziyareti ise, sadece hükümet tarafından değil, saray tarafından da –özellikle saray mutfağı, saray ahırları ve hazinesi açısından– inceden inceye hesaplanmış bir ziyarettir. Sultan ve çevresi mevcut Osmanlı âdetlerine göre hareket edeceği, yiyip içeceği ve giyineceği için, her şeyin saray tarafından hazırlanması, mutfak aletlerinden arabalara kadar gereken her şeyin seyahat sırasında hazır bulunacak şekilde götürülmesi düşünülmüştü.[15] Ziyaret, önce Nisan 1911 için planlanmış ancak gerek Arnavutluk'taki rahatsızlıklar gerekse hazırlıkların karmaşıklığı bir erteleme gerektirmiştir.

15 O dönemde sultanın özel kâtibi olan Halit Ziya Uşaklıgil, bu hazırlıkları ayrıntılı bir şekilde tasvir eder: *Saray ve Ötesi. Son Hatıralar*, İstanbul: İnkılap ve Aka, 1965 (2. baskı, c.2), s.238-9, 260-1.

SULTANIN ZİYARETİ

Sultan, 5 Haziran 1911 günü büyük bir ihtişamla İstanbul'dan ayrılır. Yola çıkışı, İstanbul Boğazı'nın her iki yakasında toplanan geniş halk toplulukları tarafından izlenmiştir. Maiyetinden bir grupla birlikte Reşad, önce Barbaros Hayreddin zırhlısı ile seyahat eder. Bu gemiye, Turgut Reis zırhlısı ve Gülcemal buharlı gemisi eşlik etmektedir.[16] Çanakkale'de kısa bir mola verilir ve burada sultan, ünlü 15. yüzyıl tasavvuf bilgini Yazıcıoğlu Mehmed Efendi'nin mezarını ziyaret eder. Filo, yağmurlu bir 7 Haziran sabahında Selânik'e varır. Önceden Reşad'ın bu uzun yolculuğun yorgunluğuna, özellikle de alışık olmadığı deniz yolculuğuna dayanıp dayanmayacağı konusunda endişeler vardır. Ancak, özel kâtibine göre sultan, yolculuk başlar başlamaz adetâ genç ve dinlenmiş birisi izlenimini verir. İstanbul'dakinden farklı bir insan gibi gözükmeye, başkalarının önünde rahatlıkla konuşmaya başlar. Oysa İstanbul'da çekingenliği ile ünlü bir kişidir.[17]

Sultanı getiren filo, bir dizi gemi tarafından önce denizde karşılanır. Bu gemilerde, 4., 5., 6. ve 7. Ordu birliklerinin müfettişleri, İttihad ve Terakki Cemiyeti genel sekreteri Hacı Adil ve bir grup önde gelen yerel şahsiyet bulunmaktadır. İmparatorluğun çeşitli eyalet temsilcilerinden oluşan özel bir heyet, sultanı selamlamak üzere Midhat Paşa buharlı gemisiyle liman önlerine açılmıştır. Sultan ve beraberindekiler yirmi bir parelik top atışı ile karşılanır. Bunun ardından donanma manevraları izlenir. Gemiler daha sonra askeri gemilerin eşliğinde Selânik limanına doğru harekete geçerler. İkinci bir yirmi bir parelik top atışının ardından, Barbaros Hayreddin gemisi limana demir atar. Şehir temsilcilerinden ve Makedonya ve başka yö-

---

16 Turgut Reis ve Barbaros Hayreddin, Osmanlı donanmasının 1911'deki en büyük zırhlılarıdır. 1980-91 yıllarında Almanya'da "Weissenburg" ve "Kurfürst Friedrich Wilhelm" adıyla Alman imparatorluk donanması için inşa edilmişlerdir. Her iki gemi de 1910 yılında Osmanlı donanmasına satılır. Barbaros Hayreddin 1915'te bir İngiliz denizaltısı tarafından batırılacaktır. Turgut Reis ise daha sonra Gölcük'te okul gemisi olarak hizmet vermeye devam edecek, 1950 yılında ise hizmetten alınarak sökülecektir. (Bernd Langensiepen ve Ahmet Güleryüz, *The Ottoman Steam Navy 1828-1923*, Londra: Conway Maritime, 1995).

17 Uşaklıgil, s.245.

relerin mebuslarından oluşan bir karşılama komitesi sultanın gemisine çıkar.[18]

Sultan geceyi gemide geçirir. Ancak Selânik'e varışından bir saat sonra mabeyn başkâtibi Halit Ziya'yı (Uşaklıgil)[19] ve Rumeli orduları müfettişi Hadi Paşa'yı çok hassas bir göreve yollar. Bu kişilerden, Selânikli sanayici Alatini ailesine ait şehir dışındaki bir villaya gitmeleri istenir. Villada, devrik sultan Abdülhamid sıkı bir ev hapsinde tutulmaktadır. Görüldüğü kadarıyla Reşad, eski padişahın sağlık durumunu öğrenmek istemiştir. Abdülhamid'in bu ziyaretini hakaret olarak görebileceğini düşünmektedir. Otuz üç yıl Osmanlı İmparatorluğu'nu yönetmiş ve bunun yirmi yılında Jön Türkler'in en nefret edilen düşmanı olan kişiyi ziyaret etmek, Halit Ziya için neredeyse "korkulası" bir deneydir. Ancak, görüşme tahmin edilenden de rahat geçer. Devrik padişah, kibar bir şekilde kardeşine muvaffakiyetler dilemiş ve bu fırsatı birkaç kişisel talepte bulunmak amacıyla değerlendirmiştir. Önce oğlu Abid'in İstanbul'da öğrenim görmesine ve yaşamasına izin verilmesini rica etmiş, ayrıca da Yıldız Sarayı'ndan Selânik'e gelirken kaybolan bir çanta dolusu mücevheri soruşturmuştur.

Ertesi sabah sultan, Sadrazam Hakkı Paşa eşliğinde sahile çıkar. Burada Selânik müftüsünün duası eşliğinde iki koyun kurban edilir. Daha sonra askeri üniformasıyla sultan, açık bir araba içinde hükümet konağına doğru yola çıkar. Taşları yeni döşenmiş yol çevresindeki evler yeni boyanmıştır.[20] Yol boyunca birçok yerde taklar kurulmuştur. Yol çevresinde Yunan ve Türk millî şarkılarını söyleyen okul çocukla-

---

18 Yukarıda sözü geçen tüm olgular, tersi belirtilmeyen durumlarda, *Senin*'de yazıldığı gibidir. (*Senin*, daha önce hükümet tarafından geçici olarak kapatılmış bulunan *Tanin* gazetesinin geçici ismidir.) Bu haberlerin çoğu, Hakkı Tarık'a (Us) aittir. Gazetede konuyla ilgili haberler oldukça ayrıntılıdır. Ancak gazetenin İttihad ve Terakki'nin gayri resmi organı olduğu hatırlanmalıdır.

19 Halit Ziya (1869-1945), İzmir'in önde gelen bir ailesi olan Uşakizadeler'den gelir. Atatürk'ün eşi Latife Hanım da bu ailedendir. Halit Ziya önce tütün tekel idaresinde çalışmış, sonra dört yıl boyunca sultan Reşad'a özel kâtiplik yapmıştır. Daha sonra akademik kariyere yönelmiştir. Halit Ziya, *Türk dilini son derece güzel kullanımı ile, Türkiye'nin en başarılı romancılarından* biri olarak tanınır.

20 PRO/FO 195/2381/54 Selânik Konsolosluğu'ndan (Lamb) İstanbul'daki elçiliğe 11 Haziran 1911 tarihli rapor.

rı dizilmiştir. Nereden bakılırsa bakılsın, padişah oldukça sıcak bir şekilde karşılanmaktadır. (Ancak İngiliz konsolosuna göre, "Batı'da benzer durumlarda olduğundan daha az" bir sıcaklık sözkonusudur.)[21] O günün öğleden sonrası kabullerle geçer. Kabul edilenler arasında bulunan ve ünlü Hıristiyan gazi ailesinden gelen Evrenos Bey,[22] sultanın özel övgüsüyle şereflendirilir. Sultan, Evrenos ailesinin atalarının, 15. yüzyılda kendi atalarına yaptığı hizmetleri dile getirir. Bu, çağdaş Osmanlı Rum topluluğuna açık bir sadakat çağrısıdır. Reşad bunun ardından askeri garnizondan bir heyeti, "ordu, milletin ruhudur" diyerek kabul eder. Sonra da Selânik okullarından heyetler gelir.[23] İmparatorluğun çeşitli yerlerinden gelen (İşkodra, Yanya, Erzurum, Trabzon, Girit ve Lübnan) heyetler de huzura alınır.[24]

İttihad ve Terakki Cemiyeti, daha başından itibaren padişahın gezisine yakından katılmayı hedeflemiştir. Cemiyetin Selânik'teki kurucu üyelerinden Rahmi Bey (Aslan), sultana gösterdiği çabalar için teşekkür eder, sultan da buna cevap olarak, halk ile temas kurma fırsatına sahip olduğu için minnettar olduğunu bildirir. İttihad ve Terakki'nin ünlü hatiplerinden Ömer Naci, cemiyet adına vilâyet temsilcilerine seslenir. Ardından, sultan, Talât Bey, Cavid Bey ve Mithat Şükrü (Bleda) ve tarihçi Abdurrahman Şeref gibi önde gelen İttihadçıların kendisini karşılamak üzere hazır bulunduğu İttihad ve Terakki kulübünü ziyaret eder.

9 Haziran sabahı sultan, "mücahid-i muhterem" Niyazi Bey'i kabul eder. Niyazi Bey, hem hürriyet kahramanı, hem –siyasal açıdan ne kadar marjinal bir konumda da olsa– İttihad Terakki üyesi ve niha-

21 PRO/FO 195/2381/54 Selanik Konolosluğu'ndan (Lamb) İstanbul'daki elçiliğe 11 Haziran 1911 tarihli rapor.

22 Evrenos Bey (doğum: 1417), Müslümanlığa dönmüş bir Rum'dur. Hem Sultan I. Murad hem de Sultan Bayezid dönemlerinde Osmanlı askeri komutanlığı yapmıştır. Oğulları ve torunları da Osmanlı ordusunda seçkin görevlerde bulunmuşlardır.

23 Bunların arasında, İmparatorluktaki ilk özel ilkokulun 1870'deki kurucusu olan Şemsi Efendi de vardır. Mustafa Kemal (Atatürk) bu okulda okumuştur. 1879'da okul rüşdiye (ortaokul) statüsü almış ve adı Terakki Mektebi olmuştur. 1919 yılında ise, bugün hâlâ faaliyette bulunduğu İstanbul'a taşınmıştır. 1994'ten beri Levent'te bulunmaktadır.

24 *Lloyd Ottoman* 134, 10.6.1911, s.4.

yet bir Arnavut olarak büyük saygı görmektedir. O nedenle de, tüm Makedonya seyahatinin önde gelen şahsiyetlerindendir. Gazeteler, Niyazi Bey'in şehre, Resne'den 600 "yiğitle" geldiğini yazar.[25] Selânik Ayasofya Camii'nde kılınan Cuma namazından sonra sultan, hayır derneklerine, yoksullara ve öğrencilere verilmek üzere 4500 lira verir.[26] Akşama doğru Cavid Bey, Beşçınar Parkı'nda toplanan büyük bir kalabalığa hitap eder. İttihadçı gazetelerin 10.000 kişinin katıldığını yazdığı bu toplantıda Cavid Bey, topluluklar arasında birlik çağrısında bulunur ve cemiyeti över.

10 Haziran Cumartesi günü sultan İzmir'den gelen bir heyeti kabul eder. Bu, imparatorluğun çeşitli yerlerinden heyetlerin yaptığı ziyaretlerden bir diğeridir. Daha sonra, önde gelen görevlilere ve İttihadçı politikacılara resmi nişan verilir. Bunların arasında birinci sınıf Mecidiye, altın saatler ve Yunus Nadi'ye verilen bir yakut yüzük vardır. (Yunus Nadi –Abalıoğlu–, yerel *Rumeli* gazetesinin başyazarıdır. Daha sonra 1924 yılında İstanbul'da kuracağı *Cumhuriyet* gazetesi ile ün kazanacaktır).

Gezi programı, ordu kışlalarına bir ziyaretle devam eder. Ziyaretin anısına dikilecek anıtın temelleri atılır. Ardından, sultan, Hacı Adil'i (Arda) kabul eder ve onun şahsında İttihad ve Terakki'ye çalışmalarından ötürü övgülerde bulunur. Öğleden sonra, kendisinin de sadık bir üyesi olduğu Mevlevi tarikatının yerel merkezi olan Mevlevihane'de sema törenine katılır.

Bu sırada Beşçınar Parkı'nda, Osmanlı Donanma Cemiyeti yararına bir müzayede düzenlenir. Organizatörler, sultandan, müzayedede satılacak halıların üzerinden yürümesini istemiştir. Sözkonusu halıların değerlerini yükseltmek amacıyla yapılan bu istek kabul görür.

Sultan, 11 Haziran günü iç bölgelere doğru yola çıkar. Üsküp'e yolculuk, trenin yavaş gitmesi yüzünden yedi saat sürer. Niyazi Bey ve adamlarını taşıyan bir tren, padişahın bulunduğu trenin önünde git-

---

25 *Lloyd Ottoman* 131, 7.6.1911, s.4. Sultanın varışından önceki bir dizi söylentiye dayanan bu raporun gerçekten doğru olup olmadığı belli değildir.

26 28.5.1327 tarihli *Senin*; PRO/FO 195/2381/54.

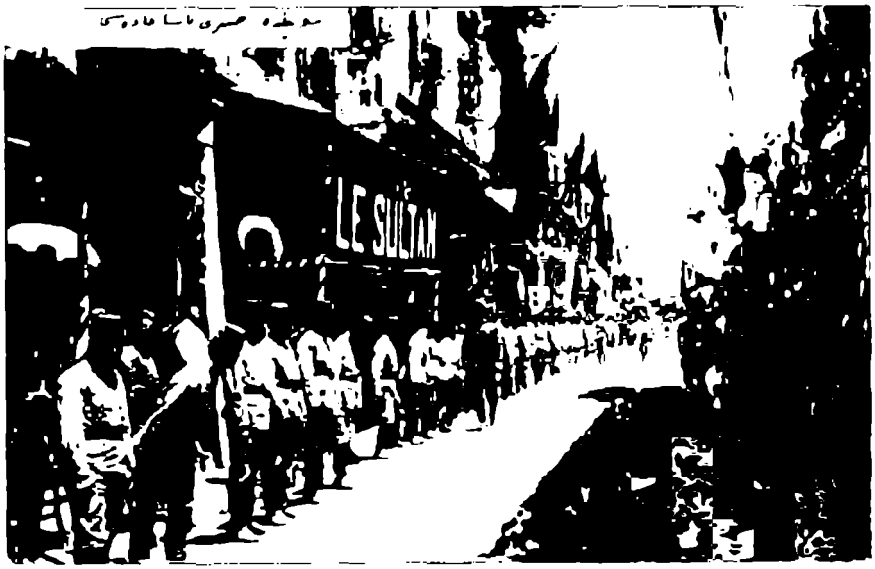
mektedir. İki tren arasındaki yola yaklaşmaya teşebbüs edenlerin derhal vurulacağı açıklanmıştır. Sultan, Hacı Adil ve Ömer Naci gibi İttihad ve Terakki liderleri ve Selânik ve Kosova vilâyet valileriyle birlikte aynı trendedir. Askeri komutan ve Üsküp belediye başkanı da onlara katılmıştır. Tren, CFO (Şark Demiryolları) genel direktörü Bay Müller tarafından sürülmektedir.[27] Yol boyunca beş kez durulur. İlki Karasulu Kimence'de sadece 3 dakika su almak üzere, sonra 10 dakika Gevgili'de, 11 dakika Strumitza'da, 12 dakika Krivolak'ta ve nihayet 15 dakika Köprülü'de (Velez). Her duruşta treni bando eşliğinde şeref kıtası karşılar. Son durakta sultana "eski ve tarihi bir sancak" takdim edilir. Sultan bayrağı alır ve "Allah Osmanlı bayrağını daima şereflendirsin" diye dua eder. İttihad-ı Anasır teması, istasyondaki törenlerde sürekli olarak dile getirilmektedir: Bir Bulgar kızı heyecanlı bir konuşma yapar, bir Müslüman kız şiir okur. Her ikisine de hediyeler verilir. Bulgar kızın tüm eğitim masrafları sultan tarafından karşılanacaktır. Dört koyun kurban edilir. Bunların ardından Selânik valisi, sultanın koruma ve esenliği üzerine sorumluluğunu, Kosova valisine devreder.

Sultan, Kosova vilâyeti merkezi Üsküp'te, istasyondan hükümet konağına dört atın çektiği bir araba ile gider. Araba İstanbul'dan getirilmiştir. Sultan, Sanayi-i Nefise mektebinde misafir edilir, çünkü el altında hazır bulunan en rahat bina budur. Sultan daha sonra civarın önde gelenlerine hitap eder ve ziyaretinin ana temalarını bir kez daha dile getirir. Amacının "etnik unsurların karşılıklı anlayışı" olduğunu ve hizmetleri nedeniyle İttihad ve Terakki'nin, vatanın şükranlarına lâyık bulunduğunu belirtir. Kendisi, Arnavut toplumu tarafından buyuk bir heyecanla karşılanır. Halk oyunları oynayan Arnavutlar, kişi başına birer lira ile ödüllendirilirler. 5000 Arnavut, 20 kilometreye kadar uzak köylerden gelmişlerdir. Ancak, Arnavutların bu heyecanı için hayli çaba sarf edildiği hissedilmektedir. Bir rapora göre Prizren kaymakamı, bu seyahati yapabilmeleri için Arnavut köylülere beş günlük yiyecek vermiştir.[28]

---

27 *Lloyd Ottoman* 136, 13.6.1911, s.4

28 PRO/FO 195/2381/25 Üsküp Konsolosluğu'ndan (Hugh) Selânik Konsolosluğu'na (Lamb) 19 Haziran tarihli rapor.

Sultan Reşad'ın gezisi esnasında Selânik'te Sabri Paşa Caddesi'ndeki tören (Dr. Sacit Kutlu Koleksiyonu).

Arnavutlarla barışma konusu, sultan özellikle Arnavut çoğunluğun yaşadığı bölgelere yaklaşırken her şeyin önünde gelmektedir. İki Arnavut şef, Süleyman Batuşa ve Plevljeli Hasan Ağa, padişaha sadakat yemini etmeye gelirler ve affedilirler. Ancak, aynı amaçla gelmesi beklenen ünlü İsa Boletin ortaya çıkmaz. İhsan bahşi, yine saltanata sadakat sağlamak için bir araç olarak kullanılır. Ancak bu kez ihsanlar, sultanın bağlı olduğu Mevlevi tarikatına (200 Lira) ve yardım kurumlarına (örneğin Priştine'de bir medrese inşası vaadi ve Firzovik'te bir okul inşası için 300 Lira) verilmek üzere ve bir kan davası için diyet ödemesi şeklinde yapılır. Bu amaçla 30.000 Lira harcandığı söylenmektedir.[29] Bir diğer barışma aracı ise, af ilânıdır. Hıristiyan toplulukları, geniş kapsamlı, hattâ genel bir af için büyük umut beslemiş, ancak Selânik gezisi sırasında bu istekleri gerçekleşmemişti. Şimdiyse

29 PRO/FO 195/2381/54 Üsküp Konsolosluğu'ndan (Hugh) Selânik Konsolosluğu'na (Lamb) 19 Haziran tarihli rapor.

mahkûm olmuş katiller dışında herkes için bir af ilân edilir. 107 Arnavut ile 134 Bulgar, Üsküp hapishanesinden serbest bırakılır.[30]

Selânik'te (ve daha sonra Priştine'de) olduğu gibi sultan, yerli halkla temasa geçmek için dikkat çekici bir çaba sarf eder. İnsanları kaldığı yerin bahçesine davet eder ya da birçok kez balkona çıkar.

Üsküp'ten sonra, sultanın bu gezisinin en heyecanlı noktası gündeme gelmektedir. I. Murad'ın, Priştine yakınındaki Kosovopolje savaş alanında bulunan mezarı ziyaret edilecektir. Bu ziyaretin propagandası çok önceden yapılmıştır. İttihad ve Terakki genel sekreteri Hacı Adil, sultan daha Selânik için yola çıktığı gün yayınladığı bir bildiride halka, 1389 Kosova meydan savaşında "çekirge sürüsü gibi" Haçlıların, Osmanlıları Avrupa'dan atmak istediklerini, fakat I. Murad ve savaşçılarının fedakârlıkları sayesinde bunu başaramadıklarını hatırlatır. Murad'ın örneğini izleme konusundaki kararlılıklarını göstermek üzere, mümkün olduğu kadar çok Müslüman'ın Kosova'ya gelmesini ister. Bu törene katılacak insan sayısı konusunda beklentiler çok yüksektir. Gazeteler, 150 hattâ 200 bin Arnavut'un meydanda toplanacağını haber vermektedir. Üsküp'teki İngiliz konsolosu, 100 bin kişinin geleceğini tahmin etmektedir.[31]

15 Haziran günü sultan, Priştine'ye gitmek üzere Üsküp'ten trenle ayrılır. Kacanik ve Firzovik'teki kısa duruşlarda koyunlar kesilir ve dualar edilir. Üç buçuk saat sonra Priştine'ye varılır. İttihadçı basına göre 300 bin kişilik bir kalabalık kendisini beklemektedir. Dört koyun kurban edilir ve 1910 ve 1911 ayaklanmalarına katılmış olanlar için af ilân edilir.

Yerel Sırp topluluğu Priştine'de ilginç bir rol oynar. Kosova, Sırbistan'ın millî kimliğinde büyük bir rol oynamış bulunan (ve hâlâ da oynayan) bir yerdir. O yüzden I. Murad'ın soyundan bir Osmanlı padişahının Kosovopolje meydanına gelişinin, şiddetli bir Sırp direnişi ile

30 PRO/FO 195/2381/54 Üsküp Konsolosluğu'ndan (Hugh) Selanik Konsolosluğu'na (Lamb) 22 Haziran tarihli rapor.

31 PRO/FO 195/2381/54 Üsküp Konsolosluğu'ndan (Hugh) Selânik Konsolosluğu'na (Lamb) 19 Haziran tarihli rapor.

karşılaşacağı beklenebilirdi. Ne var ki bu sırada Sırplar, Arnavut ve Makedonyalı/Bulgar milliyetçileri daha büyük bir tehlike olarak görüyorlardı ve İttihad ve Terakki politikalarını bir ölçüde desteklemektedirler. Hattâ bu sırada Sırp veliahtının Üsküp'ü ziyaret etmesi de tasarlanmıştır. Ancak veliahtın Londra'da Kral V. George'un taç giyme törenlerine katılmak zorunda kalması nedeniyle bu proje gerçekleştirilememiştir.[32] Bu arada sultan Priştine'de Sırp Ortodoks ilahiyat okulu korosunu dinler. Padişahı karşılamak üzere, Sırp konsolosu, yardımcısı Rakic ve büyük bir Sırp kalabalığı toplamıştır.[33]

Sultan ve maiyeti, ertesi günü Kosovopolje'ye gitmek üzere yola çıkar ve saat 10'da oraya varılır. Burada ne olup bittiğine ilişkin raporlar çok değişiktir. İttihadçı basın, toplantıyı büyük bir başarı olarak gösterir ve 300 bin Arnavut'un hazır bulunduğunu yazar. Sir Edwin Pears, anılarında 80 bin rakamını verir.[34] Ne var ki Halit Ziya'ya göre Kosovopolje'de yaklaşık 50 bin kişi vardır. Halit Ziya daha pek çok kişinin gelmek istediğini, ancak kalabalığın çok fazla olmasından çekindiklerini yazmaktadır.[35] İngiliz Konsolosluğu raporlarına göre ise, Osmanlılar yeteri sayıda insan toplamak konusunda büyük güçlüklerle karşılaşmışlardır. Sadrazam, Priştine'den bir temsilci olan Hasan Bey ve Gilan'dan Beytullah Bey gibi önemli şahsiyetlerden ve bunların yöresindeki pek çok köylüden kişisel olarak bu toplantıya katılmaları talebinde bulunmuştur. İpek (Pec), Çakova ve Prizren gibi, Osmanlı ordusunun baskılarına yönelik şikâyetlerin yoğun olduğu yerlerden sadece birkaç resmi temsilci gelmiştir.[36] Gerçekten de tören sırasında çekilen fotoğraflar, en fazla 20 bin kişilik bir grubun bulunduğunu göstermektedir.

---

32 *Semin*, 2/15 Haziran 1911 (1/14 Haziran raporu). *Lloyd Ottoman* 137, 14.6.1911 ("Agence Ottoman" raporu).

33 Noel Malcolm, *Kosovo. A Short History*, Londra: Macmillan, 1998, s.244. Malcolm, bu konuda Rakic'in anılarına dayanarak yazmaktadır.

34 Sir Edwin Pears, *Forty Years in Constantinople. The Recollections of Sir Edwin Pears 1873-1915*, Londra: Herbert Jenkins, 1916, s.308.

35 Halit Ziya Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi. Son Hatıralar*, İstanbul: İnkılap ve Aka, 1965, s.266.

36 PRO/FO 195/2381/27 Üsküp Konsolosluğu'ndan (Hugh) Selânik Konsolosluğu'na (Lamb) 26 Haziran tarihli rapor.

Padişahın kullanımı için, I. Selim'e (1512-1520) ait tarihi bir çadır, I. Murad'ın türbesinin hemen karşısına kurulur. Çadırın sağında mihrab ve minber bulunmaktadır. Sultanın da katıldığı bir toplu namazın ardından cuma vaazı, bölgenin önde gelen şahsiyetlerinden olan Meclis-i Mebusan üyesi âlim Manastırlı İsmail Hakkı Efendi tarafından verilir. Bir rapora göre İmam Reşit İbrahim Efendi "birbirlerine kardeş olmalarını söyleyerek müminlerin arasından yürür ve merhum sultan I. Murat'ın Müslümanlara, Hıristiyanları ve Yahudileri kardeşleri gibi sevmeyi emrettiğini hatırlatır."[37] Daha sonra sadrazamın gönderdiği bildiri okunur. Halit Ziya'ya göre bu metnin Manastırlı İsmail Hakkı Efendi tarafından Arnavutçaya çevrilmesi düşünülmektedir; ancak kendisinin Arnavutça bilmediği anlaşılır. Törenler askeri geçit resmi ve yeni bir okulun temelinin atılmasıyla sona erer.

Gezisinin bu en önemli anından sonra sultan, Priştine ve Üsküp yoluyla Selânik'e döner. Yolda yine kıta ve bandolarla selamlanır. Selânik'te üç gün kalır. Burada üzeri açık bir arabada yaptığı gezintide halkı selamlar. Kendisine saygılarını sunmak üzere gelen bir Sırp delegasyonuna resmi bir yemek daveti verir. 20 Haziran sabahı, Üçüncü Ordu'nun bulunduğu Manastır'a (Bitola) gitmek üzere trene biner. Sultanın bu garnizon şehrine yaptığı üç buçuk günlük ziyaret yine İttihadçı basın tarafından büyük bir başarı olarak tasvir edilir. Ancak İngiliz konsolosuna göre padişah, "oldukça soğuk bir şekilde karşılanmıştır".[38] Şehir yine ışıklarla donatılmıştır (Ne var ki Sırp topluluğu tarafından kurulan tak yakılacaktır). Yine farklı topluluklardan ve okullardan her zamanki ziyaret ve sunuşlar yapılır. Vilâyet merkezlerine yapılan ziyaretlerde olduğu gibi sultan burada da bölgenin ileri gelenlerini ve diplomatik erkanı kabul eder. Bu garnizon şehrinde askeri sorunlar öne çıkmıştır. 15 Haziran'da Mahmud Şevket Paşa, sultanın çevresine katılır. Mahmut Şevket Paşa, Birinci, İkinci ve Üçüncü ordular komutanı ve imparatorluğun kuvvetli askeri olarak, bu askeri

37 *Lloyd Ottoman* 139, 16.6.1911 ('Agence Ottomane'dan).

38 PRO/FO 294/47 (Politik iletişim/ Manastır) 38 Arthur Geary (konsolos) tarafından Chargé d'Affaires Sir C.M. Marling'e 27 Haziran 1911 tarihli rapor, İstanbul.

merkeze yapılan ziyareti, subaylara seslenmek için bir fırsat olarak değerlendirir. Yaptığı konuşmada, subaylardan politikaya karışmamalarını ister. Gerçekten de subay kadrosu içindeki bölünme, Osmanlı ordusunun disiplinini bozmaktadır. Daha sonra Manastır'da da bir af ilân edilir. Bu af da Hıristiyan topluluğun beklentilerinin gerisinde kalacaktır. Ayrıca affedilen 104 mahkûmdan 12'sinin Anadolu'ya girmesi yasaklanmıştır (bunların arasında önde gelen Bulgar milliyetçileri vardır). 12 mahkûmun da statüsü belirsiz bir şekilde kalır.

Bu arada sultanın onuruna, anayasal devrimden sahneler ve özellikle de Niyazi Bey komutasındaki birliklerin mali takvime göre 10 Temmuz 1908 günü şehre girişi canlandırılır.[39]

Sultan Manastır'ı ziyaretinden sonra Selânik'e gelir ve ardından İstanbul'a döner. O dönemden fotoğrafların da gösterdiği üzere İstanbul'da padişahı büyük ve heyecanlı bir kalabalık karşılar. Sultanın dönüşünü kutlamak üzere bütün şehir aydınlatılır ve Sirkeci'den Dolmabahçe'ye, oradan yine Sirkeci'ye bir fener alayı düzenlenir. Birçok gazete, geçmişte padişahların İstanbul'a fethedilmiş şehirlerin anahtarlarıyla döndüklerini, bu sefer sultanın Rumeli halklarının kalbini açan bir anahtarla döndüğünü yazar.[40]

SONUÇ

Sultanın Makedonya gezisinin anlamı neydi ve neleri başardı? Kanımca Sultan Reşad'ın Makedonya seyahatinin birbiriyle ilişkili dört belirgin siyasal amacı vardı: Öncelikle bu seyahat, Müslüman Arnavut topluluğu ile bağları sağlamlaştırmayı hedeflemekteydi. İttihad ve Terakki tarafından bu topluluk, bölgedeki kontrolün sürekliliği için hayati önem arzediyordu. Önceki yılki isyanların ardından Arnavutlarla barışma, gündemdeki en acil sorundu. Gezi boyunca Niyazi Bey'in oynadığı önemli rol, sultanın Kosova'ya yaptığı ziyaret, af ilânları ve ödenen diyetler, hep bu amaca hizmet etmekteydi. İkinci önemli siyasi amaç, etnik gruplar arası dayanışmanın sergilenmesi aracılığıyla Os-

39 *Lloyd Ottoman* 145, 23.6.1911 ("Agence Ottoman"dan).

40 *Senin*'den aktaran *Osmanische Lloyd* 148 (27 Haziran 1911), s.1, "Pressestimmen."

manlıcılığı ya da diğer bir ifadeyle ittihad-ı anasırı güçlendirmekti. Çünkü bu bölge, etnik yönden imparatorluğun en çok çeşitlilik gösteren kısmıydı. Bulgar ve Rumların sadakat gösterileri ve Gazi Evrenos'a yapılan referanslar bunun bir parçasıydı. Üçüncü olarak bu gezi, son bir yılda sahip olduğu halk desteğini ve politik iktidarı bir ölçüde yitirmiş olan İttihad ve Terakki'yi politik yönden güçlendirmeyi hedeflemekteydi. Tüm gezi boyunca sultan, önemli İttihad ve Terakki üyeleriyle birlikteydi. İttihad ve Terakki'nin ünlü hatibi Ömer Naci ve Hacı Adil gibi önde gelen İttihadçılar her yerde sultana eşlik etmişlerdir. Gitmiş olduğu dört şehirde de sultan, İttihad ve Terakki'ye duyduğu şükran duygularını ifade etmiştir. Dördüncü olarak da, gezi ve özellikle de Kosova savaş alanında yapılan törenler, tarihsel önemi olan sembollere yaptığı referanslar aracılığıyla, Osmanlı (ve daha özel olarak da Müslüman Osmanlı) millî bilincini güçlendirmeyi hedefliyordu. Bu anlamda Kosovopolje'ye yapılan ziyaret, daha önce padişahın –ilk ve ikinci Osmanlı başkentleri olan– Bursa ve Edirne'ye yaptığı ziyaretlerin mantıki bir sonucunu ifade etmekteydi. Sultan Selim'in çadırı, "eski ve tarihi" sancaklar gibi geçmişten kalan kimi değerli eşyaların kullanımı da bu bağlamda değerlendirilmelidir.

Politik ve ideolojik içeriğinin yanısıra, padişahın gezisi, yeni ve ilginç bir durum arzetmekteydi. Burada yepyeni bir uygulama sözkonusuydu. Rejim, padişahı, halka yakın bir popüler şahsiyet olarak öne çıkarma çabasındaydı. Bu amaçla sultan yol boyunca tebaasıyla sürekli temas halinde olmaya çalışmış, onları huzuruna çağırmıştır. Reşad, "milletin babası" olarak takdim edilmeye çalışılmıştır. Kabul etmek gerekir ki padişah, hem görünüşü itibariyle hem de karakteriyle bu role son derece uygun bir şahsiyettir. Reşad'ın 1918'deki ölümüne kadar, rejimin monarşiyi bu tarz bir kullanımının daha pek çok örneği görülecektir.

Ancak gezinin, dört temel amacından üçünde başarısızlığa uğrandığını söylemek bir abartma olmaz. 1912'de Bâbıâli, Makedonya'da köklü reformlar isteyen Yunan, Sırp, Karadağlı ve Bulgar taleplerini reddetti ve bunun başlattığı Balkan Savaşları, ittihad-ı anasırın gerçekleştirilmesi umutlarını tamamen söndürdü. Osmanlı askeri gü-

cünün yıkılışının ardından Arnavutlar, sonunda tam bağımsızlığı seçtiler ve Osmanlı Devleti ile bağlarını tamamen kopardılar. Öte yandan, İttihad ve Terakki Cemiyeti, popülaritesini artırmayı da başaramadı. 1912 yılında iktidarı kaybetti. Onu yeniden ele geçirişi ise ancak askeri bir darbe ile mümkün olacaktı. Belki yalnız son amacına ulaştığı söylenebilir. Hiç kuşku yok ki, Osmanlı-Müslüman milliyetçiliği, 1912-1922 arasındaki on yılda, Osmanlı Müslümanları arasında millî bilincin güçlendirilmesinde oldukça önemli bir rol oynamıştır: Önce Balkan Savaşı'nda, sonra Birinci Dünya Savaşı'nda (ve bu savaş sırasında imparatorluğun Rum ve Ermenileriyle etnik çatışmalarda) ve nihayet Millî Mücadele'de Türk milliyetçiliğinin devlet ideolojisi olarak benimsenmesi işe, 1923'te cumhuriyetin ilânından sonra gerçekleşecektir.[41]

41 Erik-Jan Zürcher, "Muslim Nationalism: the Missing Link in the Genesis of Modern Turkey" *Hamizrah Hehadash. The New East* 39 (1997-98): 67-83.

9

Jön Türkler: Sınır Bölgelerinin Çocukları

İMPARATORLUK VE SINIRLARI

Kıta Avrupa'sı imparatorlukları tarihinin, Habsburg, Prusya, Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihinin, uç bölgelerini kontrol etmeye çalışan kuvvetli bir imparatorluk merkezi temelinde yazılabileceği son derece açıktır. Öte yandan, merkezden uzakta olan bu bölgelerin imparatorlukların merkezî karakteristiklerinin belirlenmesinde çok büyük önemi vardır. Örneğin Prusya, Baltık ve Slav topluluklarıyla sürekli çatışma içinde olan ve Almanca konuşan dünyanın en uzak doğu bölgelerinde ortaya çıkmıştır. Askeri ve politik gelenekleri ise, Saksonya, Ren Bölgesi ya da Württemberg sakinlerinin yaşadığı ortamlardan tamamen farklı (ve onlara yabancı) bir ortamda şekillenmiştir. Rusya'nın dünyaya bakışı, hattâ bizzat kendisi, büyük ölçüde Moğol Altınordusunun ortaya çıkardığı devletlerden önce özgürleşmesi, sonra da onları fethetmesi ile şekillenir. Öz itibariyle, başlangıcından beri Rusya, Hıristiyanlıkla Müslümanlık arasındaki sınırda yer alan bir devlet olmuştur. Habsburglara gelince, her ne kadar iktidarlarının kökleri başka yerde olsa da, bu imparatorluğa karakterini veren şeyin aslında Müslüman Osmanlılara karşı mücadele oldu-

ğunu söylemek bir abartma olmaz. Habsburgların bu özelliği, önce 1529 ve 1683'te Viyana kapılarında, daha sonra Macaristan ve Kuzey Balkanlar'ın fethi sırasında, "dinin savunucusu" olan çokuluslu bir devlet olarak kendisini gösterir. 14. yüzyıldan itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nun doğuş ve yükselişinde ise, İslâm ve (Bizans) Hıristiyan dünyası arasındaki sınır benzer şekilde büyük önemi haizdir. 1930'larda Paul Wittek'den[1] 1990'larda Cemal Kafadar'a[2] kadar erken dönem Osmanlı İmparatorluğu çalışan tüm tarihçiler, sınır bölgelerindeki kültürel ikliminin önemini vurgulamışlardır. William McNeill, son derece ilginç çalışması *Europe's Steppe Frontier*'da [Avrupa'nın Bozkır Sınırı],[3] bu konuya ilişkin önemli bir mefhumu ortaya atar. McNeill'e göre Osmanlı İmparatorluğu, devlet aygıtını idame ettirebilmek için yeterli gelir kaynağı bulmak amacıyla sınırlarını sürekli olarak geliştirmek zorundaydı; ne zaman ki fetihler sona erdi, halkın üzerindeki vergi baskısını artırma gündeme geldi, bu da sosyal bozulmalara yol açtı.

Bu anlamda sınır olgusunun, imparatorlukların doğuşlarında bir çeşit oluşum etkisi işlevi gördüğü söylenebilir. Ama öte yandan bu olgu, imparatorlukların nihai çöküş aşamasında da önemli bir rol oynar. Bu konuda en açık örnek, hiç kuşku yok ki Arşidük Ferdinand'ın 28 Haziran 1914'te Saraybosna'da öldürülmesidir. Habsburg İmparatorluğu'nun kenar bölgelerindeki milliyetçi ajitasyonun bir neticesi olan bu suikast, sonunda dört büyük imparatorluğun sonunu getirecek olaylar zincirini başlatmıştır (1917'de Çarlık Rusyası, 1918'de Avusturya-Macaristan ve Prusya İmparatorluğu ve 1922'de Osmanlı İmparatorluğu Birinci Dünya Savaşı sonunda tarih sahnesinden çekilir).

Bu makalede, kenar bölgelerden gelen bir grup insanın, Osmanlı İmparatorluğu'nun son on yılındaki olayların gelişimini ciddi bir şe-

---

1 Paul Wittek, *The Rise of the Ottoman Empire*, Londra, 1938 [*Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, çev. Fatmagül Berktay, İstanbul: Pencere, 1995].

2 Cemal Kafadar, *Between Two Worlds. The Construction of the Ottoman State*, Berkeley/Los Angeles, 1995

3 William Hardy McNeill, *Europe's Steppe Frontier, 1500-1800*, Chicago, 1964.

kilde etkilediklerini göstermeye çalışacağım. Bu etki, sadece imparatorluğun son yıllarına değil, aynı zamanda savaş sonrasında Osmanlı ve Türk politikasına ilişkin olarak da sözkonusudur.

JÖN TÜRKLER

Bu makalede Jön Türkler ele alınmaktadır. Türkiye tarihi çalışmalarında bu deyim, 19. yüzyılın sonunda ve 20. yüzyılın başında Osmanlı İmparatorluğu'nun yeniden doğuşu için mücadele veren gruplar için kullanılmıştır. Bu gruplar, anayasal ve parlamenter düzenin tekrar inşasını, yeniden doğuşun kilit çözümü olarak görürler. Bilindiği üzere, anayasal ve parlamenter düzen, Osmanlı İmparatorluğu'nda 1876 yılında uygulamaya konmuş, ancak Rus ordusunu İstanbul yakınlarına kadar getiren askeri yenilginin ardından, gittikçe daha otokratik bir yönetim kuran Sultan Abdülhamid tarafından 1878 yılında ortadan kaldırılmıştır. Fransız Devrimi'nin yüzüncü yılı olan 1889'da, Askeri Tıbbiye'de okuyan bir grup öğrenci, daha sonra İttihad ve Terakki Cemiyeti olarak bilinecek olan ve açık hedefini anayasa ve parlamentonun geri getirilmesi olarak saptayan gizli bir örgüt kurar. Bu girişimin ardında yatan düşünce şudur: İmparatorluk, ayrılıkçı azınlık milliyetçiliğinin merkezkaç kuvvetleri tarafından tehdit edilmektedir ve bu milliyetçi hareketler, Osmanlı topraklarıyla ilgili hesapları olan yabancı güçler tarafından hem kışkırtılmakta hem de kullanılmaktadır. Jön Türk ideali, (etnik ve dinsel) "Unsurların Birliği"dir (ittihad-ı anasır); bu hedefe ancak tüm topluluklara parlamenter temsil olanağı tanınarak ulaşılabilir.

İttihad ve Terakki Cemiyeti, 1889 ve 1896 yılları arasında, özellikle Osmanlı bürokrasisi arasında taraftar buldu. Aynı dönemde ülkeden kaçan ya da ülkeyi gönüllü olarak terk eden bir dizi parlamenter rejim taraftarı da istibdat olarak nitelendirdikleri Abdülhamid rejimine karşı Avrupa'dan yürütülen muhalefet hareketi güçlenmiş, muhalefet artık iktidara oynamayı bile düşünmeye başlamıştı. Ayrıca, 1896'da II. Abdülhamid, Ermenilere karşı kışkırttığı kanlı baskılar nedeniyle nedeniyle uluslararası sahada bir tür kuşatma altında bıra-

kılmıştı.[4] Ancak, darbenin tam arifesinde, İttihad ve Terakki örgütü, sultanın gizli polisi tarafından keşfedilir ve bunu çok sayıda tutuklama izler. Akabindeki on yıl boyunca, imparatorluk sınırları içinde Jön Türk hareketi susturulacaktır. Ülke dışındaki muhalefet çalışmalarını sürdüren kadrolarsa enerjilerini, padişaha saldırmaktan çok, birbirleriyle mücadeleye verirler.[5]

Koşullar 1905'ten itibaren değişmeye başlar. Yurt dışına giden bir dizi militan, göçmen hareketini çok daha etkin bir güç olarak yeniden örgütler. Hücre teşkilâtlanması ve güvenilir bir iletişim sistemi oluşturulur. 1906 yılında Selânik'te, kimi üyeleri 1896 öncesinden İttihad ve Terakki içinde bulunan bağımsız bir darbeci grup, gizli bir komite örgütler. İki yıl içinde bu komite, Balkanlar'daki Osmanlı garnizonlarında görevli olan subayların saflarında pek çok taraftar bulur. Komitenin emriyle bu subaylardan bazıları, 1908 Temmuz'unda birlikleriyle dağa çekilip saraya bir ültimatom gönderirler. Sultan, ayaklanmayı bastırmak için bir dizi –pek de gönüllü olmayan– girişimde bulunur. Ancak, bunların başarısızlığa uğramasından sonra Abdülhamid teslim olur ve 24 Temmuz günü meşrutiyet ilân edilir.

Meşrutiyetin ilânından sonra İttihad ve Terakki kendisini, seçimlere katılan ve parlamento tartışmalarında yer alan bir siyasi parti olarak örgütler. Ama gerçek iktidar, örgütün merkez komitesinin elinde bulunmaktadır. Nisan 1909'da İstanbul'da patlak veren bir karşı devrim, İttihad ve Terakki'yi iktidardan düşürür. Ama on beş gün içinde bu ayaklanma, ordu birlikleri tarafından bastırılır. Bunu izleyen üç yıl içinde Jön Türkler, ülkede sahip oldukları desteğin önemli bir kısmını kaybederler ve 1911'de de hükümetten ayrılmak zorunda bırakılırlar. Ne var ki Balkan Savaşı'nın ortaya çıkardığı kriz sırasında İtti-

---

4 Matthew Anderson, *The Eastern Question 1774-1923. A Study in International Relations*, Londra, 1966, s.254 vd.; Hilmar Kaiser, *Imperialism, Racism and Development Theories. The Construction of a Dominant Paradigm on Ottoman Armenians*, Ann Arbor, 1997, 6-7; Geoffrey Lewis, *Modern Turkey*, Londra, 1974, 51.

5 M. Şükrü Hanioğlu'nun şu iki önemli çalışması, ülke dışındaki Jön Türk hareketini en iyi bir şekilde anlatmaktadır: *The Young Turks in Opposition*, Oxford, 1995 ve *Preparing for a Revolution. The Young Turks, 1902-1908*, Oxford, 2001.

had ve Terakki Cemiyeti, Ocak 1913'te bir hükümet darbesi düzenler. Bu tarihten Birinci Dünya Savaşı'nın bitimine kadar Osmanlı İmparatorluğu, şeklî bir parlamenter hükümetin varlığına rağmen, gerçekte bir tek parti diktatörlüğü olarak kalır. İttihad ve Terakki, bu dönemdeki iktidarını, önemli laiklik ve modernleşme reformlarını uygulamak için kullanır. Bunlar, cumhuriyet dönemi reformlarının habercisi niteliğindedir.

Modern Türkiye tarihindeki büyük önemine rağmen, Jön Türkler'e ilişkin sosyal, coğrafi ve etnik nitelikler üzerinde yeterince çalışılmamıştır. Döneme ilişkin başlıca çalışmalarda, bu konuda sadece genellemeler yer alır. Örneğin Feroz Ahmad Jön Türkler'i "aşağı orta sınıf"[6] ve "yeni oluşmakta olan meslekî sınıf"[7] üyesi olarak niteler. Allen'e[8] ve Geoffrey Lewis'e[9] göre bunlar "genç subaylar"dır. Bernard Lewis bu konuda, "çoğunluğu asker Müslüman Türkler" ve "yönetici sınıf üyeleri" olarak söz ederken,[10] Stanford Shaw ise bunun tam karşısında Jön Türkler'i "alt sınıf" ve hattâ reaya ("subject class") olarak nitelemektedir.[11] Antropolog Richard Robinson, Jön Türkler'i "yeni teknisyenler, yeni uyanmış aydınlar grubu, Batılılaşma taraftarı ordu subayları"[12] olarak tanımlar. Sina Akşin ise Jön Türkler'in ortak özelliklerini "Türk, genç, yönetici sınıf üyesi, Batı'da eğitim görmüş, burjuva zihniyetli" olarak özetler.[13]

---

6 Feroz Ahmad, *The Making of Modern Turkey*, Londra, 1993, s.34. [*Modern Türkiye'nin Oluşumu*, çev. Yavuz Alogan, İstanbul: Doruk, 2002].

7 Feroz Ahmad, *The Young Turks. The Committee of Union and Progress in Turkish Politics 1908-1914*, Oxford, 1969, s.16. [*İttihad ve Terakki 1908-1914*, çev. Nuran Ülken, İstanbul: Sander, 1971 (İstanbul: Kaynak, 1995)].

8 Henry Elisha Allen, *The Turkish Transformation. A Study in Social and Religious Development*, Chicago, 1935, s.6.

9 Geoffrey Lewin, *Modern Turkey*, Londra, 1994.

10 Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, Londra, 1961, s.201, 208 [*Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Metin Kıratlı, Ankara: TTK, 1970].

11 Stanford Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. Vol. 2 Reform, Revolution and Republic. The Rise of Modern Turkey 1808-1975*, Cambridge, 1977, s.263-264.

12 Richard D. Robinson, *The First Turkish Republic. A Case Study in National Development*, Cambridge MA, 1963, s.5.

13 Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihad ve Terakki*, İstanbul, 1987, s.78.

Bütün bunlar, en iyimser ifadeyle, geniş kapsamlı, aynı zamanda da çelişkili genellemelerdir. Bunlar meslekî bir sınıf mı yoksa asker midir? Yönetici sınıf mı yoksa reaya mı? Bu genellemelerin ardındaki gerçekliğin ne olduğunu görmek için biraz çaba sarf edelim. Ancak bunu yaparken çalışmamızı, İttihad ve Terakki Cemiyeti üye kadroları hakkındaki verilere dayandıramayız. Çünkü İttihad ve Terakki'nin anayasal devrimdeki başarısının ardından bu harekete binlerce hattâ on binlerce kişi katılmıştır. Ne var ki, bu üyelikler hakkında bilgimiz çok azdır ya da bu konuda tamamen bilgisiziz. Ancak, önderlik, nispeten küçük bir grubun elindedir ve sayıları yüzü pek aşmayan bu kadrolar hakkında bir şeyler bilebiliriz.

Hareketin önderliği içinde bir dizi farklı grup göze çarpar. Birinci grupta, 1889 ve 1908 arasında Sultan Abdülhamid yönetimine karşı muhalefet edenler vardır. Bu grup, 1889 yılında Askeri Tıbbiye'de hareketi kuranları, ilk dönem üyelerini ve Paris, Cenevre ve Kahire'de Abdülhamid otokrasisine karşı muhalefet hareketini sürdürenleri içerir. Bunlardan bir kısmı, daha sonraki İttihad ve Terakki Cemiyeti Heyet-i Merkeziyesi içinde yer alır. Bu komite, 1908 Devrimi'nden Birinci Dünya Savaşı'ndaki yenilgiye kadar Osmanlı İmparatorluğundaki en güçlü politik organ olmuştur. Üçüncü grupta ise, parti liderleri ve yönetici kadro yer alır. Bunlar, parti idaresi tarafından eyalet ve şehirlerde denetimi sağlamakla görevlendirilmiş bulunan vali, müfettiş ve parti sekreterlerinden (ya da İttihad ve Terakki'nin terminolojisine göre "kâtib-i mesuller"den) oluşur. Bunların ardından, eylemci, politik subaylar gelir. Gerçekte ordu içindeki etkileri aracılığıyla bu subaylar, İttihad ve Terakki'ye esas gücünü veren kadrolardır. İttihad ve Terakki'nin iktidar üzerindeki kontrolünün tehdit altında olduğu durumlarda onun imdadına koşanlar, daima bu subaylar olmuştur. Bunların bazıları merkez komite içinde resmi görevler de almış, ancak çoğu komite dışında kalmıştır. Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğinde yürütülen Müdafaa-i Hukuk hareketinde de, bütünüyle eski İttihad ve Terakki üyeleri ağırlıktadır. O nedenle sosyal, coğrafi ve etnik arkaplanlarını araştırmak istediğimiz İttihad ve Terakki kadroları arasına,

Heyet-i Temsiliye'nin ve Ankara Büyük Millet Meclisi hükümetinin üyelerini de katabiliriz. Ancak bu makalenin amaçları çerçevesinde, Birinci Dünya Savaşı sonrası önderler konusuna burada girmiyoruz.

II. Meşrutiyet'te basılmış bir kartpostalda Hürriyet Kahramanı kıyafetli çocuklar (Dr. Sacit Kutlu Koleksiyonu).

"TİPİK" JÖN TÜRK

"Tipik bir Jön Türk profili"ni veren bir dizi ortak özelliği, önder konumdaki Jön Türklerin biyografileri temelinde ortaya koyabiliriz. Bunlar (tek bir Sabetaycı Yahudi ya da *dönme*[14] hariç), farklı etnik kökenden gelen Müslüman erkeklerdir: Türk, Arap, Arnavut, Kürt ya da Çerkez. Geçmişleri çeşitlilik gösterir. Aralarında toprak sahiplerinin, yüksek rütbeli ordu mensuplarının, paşaların çocukları olduğu gibi, alt düzeyden devlet memurlarının da çocukları vardır. İstisnasız hepsi şehirlidir ve yine tamamı, 19. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa'daki benzerleri için kurulmuş olan bulunan modern okullarda öğrenim görmüşlerdir.

Bir bütün olarak ele alındıklarında Jön Türklerin bu adı hak ettikleri de görülür. Çünkü harekete katıldıklarında gerçekten gençtirler; meşrutiyetin ilânı sırasında (1908) bile aralarından pek azı 40 yaşın üzerindedir. Bunlar aynı zamanda "jön" (genç) olmak da istemektedir-

14 Burada sözkonusu olan, daha sonraları Jön Türkler hükümetinde maliye nazırı olacak olan Cavid Bey'dir. Dönmeler, dış görünüşleri itibariyle Müslüman gibi yaşarlar, ama bir dizi Yahudi geleneğini de sürdürürler ve bu arada güçlü bir topluluk ruhuna sahiptirler. Dönmeler, Osmanlı Selânik'inde önde gelen bir topluluktu ve özellikle ticaret ve eğitim alanlarında öne çıkmışlardı. Bkz. Leskovikli Mehmet Rauf, *İttihad ve Terakki Ne İdi?*, İstanbul, 1991 (ilk baskısı 1911 tarihlidir.) s.81vd.

ler. Gençlik, Jön Türkler tarafından dinamizm, etkinlik ve ilericilik gibi olumlu özelliklerle özdeşleştirilmekte ve eylemlerine bir çeşit meşruluk kazandırmaktadır. Gençlik onlara göre aynı zamanda modernliğin sesi olmaktır. Kâzım Karabekir, anılarında gençliğin ve yeni kuşaktan gelmenin bilincinde olma konusunda ilginç bir gözlemde bulunur. 1904 yılında Jön Türk subayı Kâzım Karabekir ve üç arkadaşı Harbiye'de bir gizli örgüt oluşturduklarında, Fransız dergisi *Le Petit Parisien*'de çıkmış bir karikatürden esinlenirler ve "Jeunes Gens" (genç adamlar) deyimini parola olarak kabul ederler. Bu karikatürde, birilerinin konuşmasına kulak misafiri olan bir casus vardır ve karikatürün altında şunlar yazılıdır: "Jeunes gens, prenez garde aux choses que vous dites" ("Gençler, söylediklerinize dikkat ediniz").[15] İttihad ve Terakki üzerine standart çalışmasında Tarık Zafer Tunaya, Jön Türkler'in, gençliğe her şeyden daha fazla değer verdiğini söylemektedir.[16] Bu yaklaşımınsa, otoritenin yaşa ve deneye bağlı kılındığı geleneksel Osmanlı değerleriyle çelişkisi açıkça bellidir.

"Jön" olmak dışında aralarında önemli farklılıklar da vardır. Jön Türklerin sadece subaylardan ibaret olduğunu düşünmek, sosyal kökenlerini fazlaca basitleştirmek olur. Sivil kökenli üyeleri arasında doktorlar, eğitimciler ve yöneticiler de vardır. 1906 öncesinde harekete siviller egemendir. Ama 1908 yılında, İkinci ve Üçüncü Osmanlı orduları içinde İttihad ve Terakki hücrelerinin oluşturulmasından sonra, subaylar en önemli unsur haline gelmiştir. O yüzden yönetimde bulunan siviller, askerlere göre daha yaşlı bir grubu temsil ederler. 1908'de sivillerin yaş ortalaması 38, askerlerinki ise 29'dur. Ancak her iki grup içinde de, özellikle de ikinci grupta yani subaylar arasında, yaş farkları oldukça küçüktür. Diğer bir deyişle, Jön Türk subaylarından söz ettiğimizde, 1880 kuşağından söz ediyoruz demektir.

Kuşkusuz, bunlar oldukça genel karakteristiklerdir ve daha pek çok ayrıntıya ilişkin araştırma yapılması gerekmektedir. Ancak bu ma-

---

15 Kâzım Karabekir, *İttihad ve Terakki Cemiyeti: 1896-1909*, İstanbul: Emre, 1993.

16 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler. Cilt 3: İttihad ve Terakki. Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, İstanbul, 1989, s.214.

kalede Jön Türk profilinin bir veçhesine, önde gelen Jön Türklerin coğrafi kökenine ve bunun kimi sonuçları üzerinde odaklanmak istiyorum.

COĞRAFİ KÖKENLER

Doğum yeri ya da daha net konuşulacak olursa ailenin "coğrafi" kökeni, tıpkı bugünün Türkleri için olduğu gibi, Jön Türkler için de önemli bir farklılık göstergesiydi. Kökene referans olgusu, 1934 yılındaki soyadı kanunu uygulamasına kadar geniş bir şekilde kullanılan lakablarda kendisini gösterir: *Filibeli* Hilmi, *Selânikli* Mustafa Kemal, *Resneli* Niyazi ya da *Rodoslu* Süleyman. Ancak, bir noktayı hatırlatmak gerekebilir: Doğum yerleri, sözkonusu şahısların babalarının eskiden görev yaptıkları yerle ilgili de olabilir. Henüz bu kadroların tümünün doğum yerleriyle ailelerinin nereli olduğunu sistemli bir şekilde tasnif edebilmiş değilim. Oysa bunlar arasında, dikkate alınması gereken bir fark vardır. Örneğin, Türkiye Cumhuriyeti'nin ikinci cumhurbaşkanı İsmet İnönü, İzmir'de doğmuştur. Ancak kendisi, Doğu Anadolu'dan Malatyalı bir Kürt ailesinden gelmektedir. Bu olgu, Türkiye ortamında İnönü'yü, İzmir'den çok Malatya kökenli biri yapmaktadır.

Şimdi yukarıda sözünü ettiğimiz birinci grup üyeleri ele alalım. Burada sözkonusu olanlar, Jön Türk hareketinin başlangıç tarihi olan 1889 ile, hareketin büyük bir baskı altına girdiği 1896 arasındaki dönemde yer alan kurucu ve ilk dönem üyeleridir. Bu 20 kişinin kökenleri şöyledir:

İstanbul	2
Balkanlar	7 (Bu sayıya 1878'de kaybedilmiş eyaletlerden gelen 2 kişi de dahildir)
Ege	3 (Rodos, İzmir ve Girit)
Arap eyaletleri	2
Kürdistan	2
Kafkasya	4 (Bunların hepsi Rus İmparatorluğu'ndandır)
Anadolu	0

İlk yedi kurucudan dördü Rus Kafkaslar'ından, biri Batı Balkanlar'ın Arnavutluk yöresinden ikisi de Kürdistan'dan gelmektedir. Etnik olarak hiçbiri Osmanlı Türk'ü değildir. Bunun son derece önemli bir

nokta olduğunu söylemek abartma olarak algılanmamalı. Bu durum, kimlik ve bağlılığa ilişkin temel soruların, Türk olmayan Müslüman topluluklarında, etnik Türklere göre daha erken (ama tabiî imparatorluğun Hıristiyan topluluklarına göre daha geç) sorulduğunu gösterir.

İkinci grupta yer alan 1908 ile 1918 arasındaki merkez komite (Heyet-i Merkeziye) üyelerinin geldikleri yerler ise şöyledir:

İstanbul	4	
Balkanlar	11	
Ege	4	(Midilli, Girit, İzmir, Milas)
Arap eyaletleri	0	
Kürdistan	1	
Kafkasya	1	
Anadolu	4	(Ege kıyıları ve Kürdistan hariç)
Bilinmeyen	6	

Politik olarak faal olan subayların önde gelenleri, merkez komite üyelerine göre sınırları daha belirsiz bir kategori oluştururlar. Faal subaylardan en önemlilerinin doğum yerleri de şöyledir:

İstanbul	8	
Balkanlar	11	
Ege	1	(İzmir)
Arap eyaletleri	0	
Kürdistan	0	
Kafkasya	0	
Anadolu	1	
Bilinmeyen	5	

Öte yandan Jön Türk hareketi önderleri olarak kabul edilebilecek İttihad ve Terakki yöneticilerinin bileşimi henüz yeterince net belirlenemediği için, onlar bu genel istatistiksel değerlendirmede yer almazlar.

Bu üç grubun ileri gelenlerini ele aldığımızda ortaya çıkan manzara oldukça açıktır. Kökenlerini bildiğimiz 66 kişiden 29'u (yüzde 44'ü) Güney Balkanlar'dan ya da Osmanlı deyimiyle Rumeli kökenlidir. 14'ü (yüzde 21'i) ise, İstanbulludur. (Tabiî bu ikinci sayının biraz

ihtiyatla karşılanması gerekir. Çünkü bir çocuğun İstanbul doğumlu olması, bir dizi avantajı da beraberinde getirmiştir. Başka yerlerle kıyaslandığında yere göre sağlık hizmetleri burada daha iyidir, ayrıca İstanbullular, o korkulan askerlik zorunluluğundan muaf tutulmuşlardır.) 8 kişi (yüzde 12) ise, Ege adalarından ve kıyı bölgesindendir. İmparatorluğun Asya'daki diğer toprakları, ki bunlar Osmanlı topraklarının büyük çoğunluğunu oluşturur, Jön Türk önderliğine yüzde 15'i geçmeyen bir katkıda bulunmuştur. Rus Kafkaslar'ının katkısı ise yüzde 7,5'tur; ancak bu katkı esas olarak ilk kuşak Jön Türk önder kadroları için geçerlidir.

1908 sonrası sivil ve askeri önderler sözkonusu olduğunda, Güney Balkanlar'ın ağırlığı tartışmasız bir şekilde öne çıkar. 1908 devrimi sonrasındaki sivil ve askeri önderlerin yüzde 48'i, imparatorluğun bu nispeten küçük parçasından gelmiştir. Yüzde 26'sı ise İstanbul'dan. Yüzde 11'i Ege kıyı ve adalarından gelirken, imparatorluğun o geniş Asya toprakları, ikinci kuşak önderliğin sadece yüzde 13'ünü çıkarır. "Balkanlar" genel kategorisinde üç bölge öne çıkar: Selânik, Manastır'dan (Bitola) Ohrid'e kadar olan bölge ve nihayet Piriştine çevresi (bugünkü Kosova). Batı Balkanlar'daki Osmanlı topraklarından gelen subay kadrosu gerçekten dikkat çekici boyutlardadır. 21 subaydan 11'i bu yöreden gelmiştir. Oysa Ege'den ve Anadolu'dan birer subay vardır.

TÜRK MİLLİYETÇİLİĞİNİN KURUCULARI

Öte yandan, Jön Türklerin özel bir kategorisine, Türk milliyetçiliğinin doğuşuna yazar ve öğretmen olarak katkıda bulunmuş olanlara gelince, ortaya daha farklı bir tipleme çıkmaktadır. Mehmet Ziya Gökalp (1876-1924), Tekin Alp (gerçek adı: Moise Cohen, 1883-1961), Yusuf Akçura (1876-1933), Hüseyinzade Ali Turan (1864-1941), Ahmet Ağaoğlu (1869-1939) ve Mehmet Emin Yurdakul'un (1869-1944) oluşturduğu bu gruba baktığımızda çarpıcı bir durumla karşılaşırız. Dördü Rus İmparatorluğu'nda doğarken, birisi Kürdistan'da yarı Türk yarı Kürt bir ailede, diğeri ise Makedonya'da Yahudi bir ailenin mensubu olarak dünyaya gelmiştir. Her durumda şu nokta dikkat çeker: Millî kimlik konu-

sundaki duyarlılıkları (Gök Alp ve Tekin Alp örneklerinde olduğu gibi), Türklerin azınlık olarak yaşadığı etnik yönden karışık yerlerde ya da (diğerlerinin örneklerinde olduğu üzere) Türklerin Rus egemenliği altında oldukları yerlerde yetişmeleriyle keskinleşmiş bulunmaktadır. Muhtemelen bunda şaşılacak bir şey yoktur. İttihad ve Terakki kurucularında olduğu gibi burada da, egemen Osmanlı-Türk topluluğunun dışındaki Müslüman topluluklarının genç entelektüelleri, kimlik ve politik bağlılık sorunlarına çok daha evvel duyarlı hale gelmektedirler.

İlk dönem Jön Türklerinin Osmanlı yurtseverliği ve 1906 sonrası İttihad ve Terakki'nin Osmanlı-Müslüman proto-milliyetçiliği,[17] Birinci Dünya Savaşı sırasında güçlenmiş ama gene de bir azınlık ideolojisi olarak kalmıştır. Bunun devlet tarafından desteklenen egemen bir ideoloji halini alması, 1923 yılında cumhuriyetin ilân edilmesinden sonra gerçekleşecektir. Bu anlamda merkezin dışında kalan bölgelerin, modern Türkiye'nin şekillenme tarzına belirleyici bir etkide bulunuşunun iki farklı yolu olduğunu söyleyebiliriz. İdeolojik olarak Türk ulusdevleti, Rusya ile sınırı olan Müslüman bölgelerden ya da Osmanlı İmparatorluğu'nun etnik olarak karışık vilâyetlerinden gelen entelektüellerin çalışmasının bir ürünüdür. Cumhuriyet, çoğunluğu artık Türk olmayan Balkan vilâyetlerinden gelen eski İttihadçı subay ve yöneticiler tarafından yaratılmış ve yönetilmiştir. Bu anlamda Türkiye Cumhuriyeti'nin doğuşu, çevrenin, merkezdeki olayların akışını belirlemesi olgusunun ilginç bir örneği olarak ele alınabilir.

SINIRLARIN MİRASI

Nispeten yüzeysel bir gözlemle bile olsa, çoğu ileri gelen Jön Türk'ün köklerinin, Güney Balkanlar'ın etnik yönden karışık bölgeleri olduğunu saptadık. Şimdi, bu durumun lider kesimin dünya görüşünü ve politikalarını nasıl etkilediği sorusunun cevabına geçebiliriz.

---

17 Erik Jan Zürcher, "Young Turks, Ottoman Muslims and Turkish Nationalists: Identity politics 1908-1938", Kemal H. Karpat (der.), *Ottoman Past and Today's Turkey*, Leiden, 2000, s.150-179. [Türkçesi: *Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye'si*, çev. Sönmez Taner, İstanbul Bilgi Üniversitesi, Haziran 2004].

Kuşkusuz, Jön Türklerin, rahatlıkla fark edilen tipik bir zihinsel tutumları ve dünya görüşleri vardır. Bir anlamda bunun geldikleri yerle bir ilgisi yoktur. Jön Türkler, Batı'ya yönelişi, laikliği, materyalizmi ve elitist otoriter bakış açısını, popülarize edilmiş bir pozitivizmden almışlardır. Bunun köklerinde ise, imparatorluğun modern okullarının verdiği eğitim, ders programları dışında yapılan okumalar ve nihayet –özellikle birinci kuşak Jön Türkler sözkonusu olduğunda– Avrupa'da yaşadıkları gurbet deneyimi vardır.[18] Yine bazı ortak özellikleri, çocukluk ve gençliklerini yaşadıkları bölgelerle ilgilidir.

Güney Balkanlar'ın şehir merkezlerinde yaşamış olmak, bu kuşağı Hıristiyan burjuvazi ile Müslüman orta sınıflar arasında gittikçe artan fark ve uzaklığa karşı duyarlı kılmıştı. Bu farklılık gayri-Müslim topluluklar ve Avrupalı misyoner örgütlerce kurulan okulların üstünlüğünde kendisini göstermekteydi. Bu okullar yüzyıl sonunda o kadar büyük bir çekicilik arz etmekteydi ki, Müslümanlar da çocuklarını buralara göndermeye başlamışlardı. Ama Müslüman çocukları bu okullarda daima bir azınlık olarak kalacaklardı. Sözkonusu farklılık, ekonomide de gittikçe artan bir şekilde kendisini gösteriyordu. Demiryolları, tütün işleme fabrikaları, bira imalâthaneleri, ihracat yapan çiftlikler, bankalar, sigorta şirketleri, oteller, büyük satış mağazaları ile ekonominin modern sektörü, ağırlıklı olarak gayri-Müslim toplulukların ve yabancı yatırımcıların elindeydi. Kısmen ustalıkları, kısmen de etnik ayrımcılık nedeniyle, ustalıklı amelelere varıncaya kadar tüm yönetim kademesi gayri-Müslimlerin elindeydi. Geleneksel esnaf kesiminin dışına yönelen Müslüman orta sınıf çocuklarının iş bulabileceği alan, 19. yüzyıl içinde tam otuz misli büyüyen devlet bürokrasisi ve silahlı kuvvetlerin subay kadrosuydu. Böylelikle oldukça çelişkili bir durum içine düşmüşlerdi. Devletin otorite ve prestijini temsil etmekte, ama aynı zamanda da göreceli bir yoksulluk içinde yaşamaktaydılar. Ücretleri bazen aylar, bazen yıllar süren gecikmelerle ödenmekteydi. Bu insanlar, saygı duymak gerektiğini öğrendikleri devletin, dış güçler

18 Erik Jan Zürcher, "Kemalist Düşüncenin Osmanlı Kaynakları", Tanıl Bora (der.), *Modern Türkiyede Siyasi Düşünce: 2. Kemalizm*, İstanbul, 2002, s.44-55.

ve onların diplomatik koruması altındaki Osmanlı Hıristiyanlarının karşısında ne kadar iktidarsız bir konumda olduğunu görmekteydiler. Osmanlı iktidar ve hükümranlığının yaşadığı erozyon, özellikle Makedonya'da güçlü bir şekilde hissedilmekteydi. Avusturya ve Rusya arasında yapılan 1903 Mürzsteg Antlaşması uyarınca, bir İtalyan subayının komutası altında bir jandarma teşkilâtı oluşturulmuştu. Bu İtalyan komutanın yanında yardımcı olarak, her büyük güçten birer temsilci bulunmaktaydı.

Jön Türklerin anıları bu kadroların, Müslümanlarla gayri-Müslimler arasındaki farkın gittikçe açıldığının farkında olduklarını net bir şekilde gösterir. Geleneksel Müslüman mahallelerinde doğmuş bu çocuklar, sokak lambalarıyla aydınlatılmış ve tramvayların geçtiği cadde kenarlarında inşa edilmiş Rum ve Ermeni sanayicilerin villalarına korkuyla karışık bir hayretle bakarlardı. İki dünya arasındaki bu çarpıcı farklılık, onların bağlılık anlayışlarını da belirlemiştir. 1908 ihtilâlini gerçekleştirecek olan gizli örgüt 1906'da Selânik'te kurulduğunda, Müslümanlar bu örgüte tartışmasız bir şekilde kabul edilmişlerdi. Oysa gayri-Müslimler, ancak istisnai durumlarda ve haklarında belli bir soruşturma yapıldıktan sonra üye edilmekteydiler. Jön Türkler, "öteki"nin güçlü dinsel terimlerle tanımlandığı şiddetli bir Osmanlı Müslüman milliyetçiliği geliştirmişlerdi. Müslüman/gayri-Müslim ayırımı, takibeden yıllarda ve özellikle de Balkan Savaşı'ndan (1912), millî mücadelenin sona ermesine (1922) kadarki dönemde politikalarını tamamen belirlemişti. Bu belirleme, sonunda Müslümanların Balkanlar'dan, Ortodoks Rumların da Anadolu'dan çıkarılmaları ve Osmanlı Ermenilerinin toplu olarak öldürülmeleri gibi büyük trajedilere yol açmıştı.

Jön Türk subaylarının çoğu, Batı'daki Üçüncü Ordu ile, daha Doğu'daki İkinci Ordu'da hizmet etmişlerdi. Bunlar sürekli olarak Sırp, Bulgar ve Rum gerilla çeteleri ve Arnavut aşiretleriyle silahlı bir mücadele içindeydiler. Bu subaylar olumlu ve olumsuz tüm deneyimlerini bu ortamda edindiler. Hıristiyan Balkan milliyetçilerinin eylemleri ve Hıristiyan toplulukların bağlılıkları konusundaki fikirleri olumsuz, Sırp çetelerinden ve Bulgar *komitaji*'larından öğrendikleri gerilla

savaşı teknikleri ise olumlu deneyimler arasında sayılabilir. Bu deneyimlerden, 1911-1912'de Kuzey Afrika'da İtalyanlara karşı mücadelelerinde ve daha sonra da yaklaşık bir on yıllık savaş döneminde yararlanacaklardır.

1912-1913'te, bu tarihten otuz yıl kadar önce Balkan vilâyetlerinde doğmuş olan tüm Jön Türk subay ve memurları, bir anlamda atalarından kalmış evlerini ve yurtlarını kaybettiler. Pek çok durumda aileleri kaçmak zorunda kalmış ve Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli yerlerinde göçmen (muhacir) konumuna düşmüşlerdi. Ancak şaşırtıcı bir şekilde bu durum, Jön Türkler'de eski toprakları kurtarma ya da intikamcılık gibi duyguları geliştirmedi. Tersine aralarından pek çoğunun, kendilerine tamamen yabancı bir ülke olarak gördükleri Anadolu'yu yeni bir anavatan olarak benimsemelerine yol açtı. Basında çıkan araştırma ve makalelerin gösterdiği üzere, Anadolu insanı ve kültürüne yönelik ilgide bir artış olacaktı. Öte yanda o güne kadar olanların yeniden yaşanmasına bir daha asla izin verilmeyeceği duygusu da güçlenecekti. Anadolu, Balkanlar'ın yaşadıklarını yaşamamalıydı. Burası, kelimenin gerçek anlamında "Türk'ün son dayanak noktası"ydı. Bütün bu duygular, Ermenilerin toplu katliamına kalkışılması ve Ortodoks Rumların Anadolu'dan çıkarılması gibi kararların alınmasında kesinlikle etkili olmuştur. Ermeni araştırmacılar, 1915-1916 yıllarında Ermenilere yönelik toplu öldürme ve baskı harekâtlarının açıklamasını, Jön Türk önderliğinin pan-Türkist hayallerine dayandırmışlardır. Oysa Balkanlar ve Kafkaslar'daki etnik savaş deneyimi, bu olguyla çok daha fazla bağlantılıdır. En nihayet, unutmamak gerekir ki, 1915'te Anadolu nüfusunun en azından dörtte biri, Müslüman muhacirlerden ya da muhacir çocuklarından oluşmaktaydı.

Bilindiği üzere, Jön Türkler, Anadolu'yu yeni bir anavatan haline dönüştürme konusunda başarılı olmuşlardır. Mustafa Kemal Paşa'nın önderliği altında cumhuriyet kurulmuş Ankara başkent olmuştur. İttihad ve Terakki Cemiyeti deneylerine sahip Balkan kökenli kadrolar, yeni cumhuriyetin önderliği içinde önemli bir yer almışlar ve sahip oldukları Balkan mirasını Anadolu steplerinin ortasında bulunan

yeni başkente taşımışlardır. Milliyetçiliğin yanısıra, modernizasyon ya da daha doğrusu "çağdaşlık" ("muasırlık"), Kemalist programın merkezindeki konulardan birisi olmuştur. Kemalistler o nedenle genellikle Batı taklitçisi olarak, kulakları Paris ve Londra'dan gelen seslere duyarlı kişiler olarak görülmüştür. Elbette, muasır medeniyetlere yetişmek Kemalistlerin en büyük amacıdır. Ancak, unutmamak gerekir ki, ideallerine yakın olan ve taklit etmeye çalıştıkları somut çağdaşlık, Balkan şehirlerindeki burjuvazinin yaşam tarzıdır. Otuzlu yıllarda Anadolu'nun her şehrinde inşa ettirdikleri büyük meydanlar, parklar, çay bahçeleri, sinemalar ve villalar, Fransız ve İngiliz şehirlerinden çok, Selânik, Bükreş ve Sofya'nın modern yöreleriyle benzerlikler taşır.

Öte yandan, elbette nostalji faktörü de sözkonusudur. Dükkân ya da lokantaların isimleri, bu olguya ilişkin kanıtlar sunar. Öte yanda otuzlu yıllarda Mustafa Kemal Atatürk'ün günlük yaşamının önemli bir özelliği olan içkili gece toplantılarında Gazi ve arkadaşlarını en çok Osmanlı Makedonyası'ndan yadigâr Rumeli türkülerini söylemek duygulandırıyordu.

10

Teoride ve Pratikte Osmanlı Zorunlu Askerlik Sistemi (1844-1918)

Osmanlı İmparatorluğu'nda zorunluğu askerliğe geçiş, tabii ki Avrupa tipindeki ordunun benimsenmesi ile yakından ilgiliydi, fakat bununla aynı zamanda gerçekleşmedi.

Çok iyi bilindiği gibi, çağdaş Avrupa modelinde eğitilmiş, techiz edilmiş ve giydirilmiş bir ordunun yaratılması için ilk adım, 1792 yılında Sultan III. Selim tarafından atılmıştı. Onun Nizam-ı Cedid ordusu, nereden bakılırsa bakılsın, kendi başına oldukça etkileyici bir başarıdır. İlk başta 2500 kişilik bir güce sahip olan bu birliğin kadrosu 1806 yılına gelindiğinde 22.685 asker ve 1590 subaya yükselmiş olup bunların yarısı başkentte, diğer yarısı da Anadolu'nun vilâyet merkezlerinde bulunmaktaydı. Ne var ki, kendisine ve yeni ordusuna karşı eski ordudan, esas olarak Yeniçerilerden gelen baskılar arttığı zaman, sultan yeni ordusunun yabana atılmayacak gücünü kullanmaya kalkmadan teslim oldu ve 1807 yılında bu birlikleri lağvetti.[1]

---

1 III. Selim dönemiyle ilgili olarak bkz. Stanford J. Shaw, *Between Old and New: The Ottoman Empire under Selim III, 1789-1807*, Cambridge, MA, 1971. Selim'in düşüşü hakkında bkz. *age*, s.345. Nizam-ı Cedid ordusu için bkz. Stanford J. Shaw, "The Origins of Ottoman Military Reform: the Nizam-ı Cedit Army of Sultan Selim III", *Journal of Modern History* 37 (1965): 291-306.

Nizam birlikleri profesyonel bir ordu teşkil ediyordu. Bunlar genel ve zorunlu askere alma sistemi içerisinde değil, Rusya'da Büyük Petro'nun getirdiği sistem veya İran'da uygulanan *Bunişah* sistemini hatırlatan bir şekilde silâh altına alınıyorlardı.[2] Anadolu'daki valiler ve önde gelen kişilerden (Balkanlar'da veya Arap vilâyetlerinde değil) İstanbul'da eğitim görmek üzere köylü çocuklarından oluşan grupları göndermeleri istenmekteydi. Birliklere katılanlar belirli olmayan bir süre boyunca silâh altında kalmaktaydılar.

Sultan Selim'in reformları 1808 yılında tepetaklak devrildi, fakat ordunun geniş çapta bir reforma tâbi tutulması onun ölümünden sonra da eskiden olduğu kadar zorlayıcı bir sorun olarak kaldı. Osmanlı ordusunun 1774 ve 1792 yıllarında Ruslar tarafından uğratıldığı büyük yenilgiler zaaflarını göstermiş olup; Napoléon Savaşları ve özellikle de Fransız ve İngilizlerin 1798-1800 yıllarında Mısır ve Suriye'deki harekâtı, bunlara şahit olanları büyük ölçüde etkilemişti; ayrıca, 1820'lerden sonra Mısır'daki Mehmed Ali Paşa'nın Fransızlarca eğitilen ordusunun başarıları hem bir ilham hem de haset kaynağı olmuşru.[3]

II. Mahmud 1826 yılında kendisini nihayet III. Selim'in askeri reformlarını ele alıp sürdürecek kadar güven içerisinde hissedince, ilk önceleri, modernleştirilmiş ordusunu Yeniçerilerin faal unsurlarından (sözkonusu dönemde bunların çoğu asker değil, fakat maaş cüzdanına sahip olmak suretiyle askeri yönetici sınıfın imtiyazlarından yararlanan birer esnaftı) almak suretiyle orduyla III. Selim'in ölümüne neden olan türde bir çatışmaya girmekten kaçınmaya çalıştı. Bu da sert bir muhalefet ve hattâ açık isyanla karşılaşınca Mahmud, Yeniçerileri kışlalarında topa tutturdu. Ertesi gün bu eski saygın birlik resmen lağvedildi (bununla birlikte bazı vilâyetlerde Yeniçeri birlikleri 1840 yılma

---

2 Stephanie Cronin, "İran'da Zorunlu Askerlik ve Halk Direnişi", *Devletin Silâhlanması*, der. E. J. Zürcher, çev. Tanju Akad, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2003, s.161-188.

3 Khaled Fahmy, "Ulus ve Asker Kaçakları: Mehmed Ali'nin Mısır'ında Zorunlu Askerlik", *Devletin Silâhlanması*, der. E. J. Zürcher, çev. Tanju Akad, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2003, s.65-85.

kadar varlığını sürdürdü) ve Muallem Asakir-i Mansure-i Muhammediye adı verilen yeni bir ordunun kurulduğu ilân edildi.

Eski Nizam-ı Cedid birliklerine yakın bir örgütlenme modeli içerisinde olan yeni ordu kısa sürede 1500'den 27.000 kişilik bir güce ulaştı. Avrupa usullerinde örgütlenmiş olup temel birlik üç taburdan oluşan alay (önceleri tertip adı verilirdi) idi. Bu yine gönüllülerden ve sultanın vilâyetlerdeki memurlarının hizmete aldığı köylülerden oluşan profesyonel bir orduydu. Gerçek bir askere alma sistemi mevcut olmayıp, ordunun kadroları ihtiyaca göre doldurulmaktaydı. Ordunun gereksinimleri her yıl devlet şûrasının bir kararnamesiyle belirleniyor ve sonra da kendi kotalarını istedikleri şekilde dolduran yerel yetkililere iletiliyordu.

Askere alma yaşı on beş ile otuz arasında olup asgari hizmet süresi on iki yıldı. On iki yılın sonunda askerler sivil hayata geçebilirlerdi, ama emekliliğe hak kazanmak için yaşlılık veya fiziki yetersizlik haddine gelene kadar hizmet etmek zorundaydılar.

Mansure ordusuna paralel olarak, eski imparatorluk bahçıvanları olan ve yüzyıllardır saltanata ait saraylarını ve Boğaziçi'nde kıyıları korumuş olan "bostancılar"dan (bostancıyan) modernize edilmiş ayrı bir birlik oluşturuldu. Bunlar şimdi Hassa ordusu adı verilen imparatorluk muhafızları şeklinde yeniden örgütlendiler ve 1830'ların sonlarında güçleri 11.000 civarına ulaştı.[4]

1834 yılının Temmuz'unda ordunun modernizasyonu için yeni ve çok ciddi bir adım, Prusya'nın Landwehr sistemini temel alan bir ihtiyat ordusu veya milis gücü oluşturulması idi ve Asakir-i Redife-i Mansure adı verilen bu birliklere kısaca redif denilmekteydi. Her vilâyette yirmi üç ile otuz iki yaşları arasında sağlıklı kişilerin görev yaptığı on ila on iki tabur oluşturuldu. Bunlar yılda iki kez eğitim yapı-

4 II. Mahmud'un ordu reformları Stanford J. Shaw'ın çalışmasında anlatılmaktadır, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, c.2, Reform, Revolution and Republic: The Rise of Modern Turkey 1808-1975*, Cambridge, 1977, s.41-5 [*Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, c.1 ve c.2, çev. Mehmet Harmancı, İstanbul: E] ve Fahri Çoker, "Tanzimat ve Ordudaki Yenilikler", Fahri Aral, der, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, c.6, İstanbul, 1985, c.5, s.1260-66.

yorlar ve savaş zamanında (genelde Nizamiye denilen ve 1841'den itibaren resmen bu ad verilen) düzenli orduya katılıyorlardı. 1834 yılında bunların mevcudu 57.000 olup 1836 yılındaki bir reorganizasyondan sonra 100.000 kişiye çıkmıştı. 19. yüzyıl boyunca redîflerin esas görevi kırsal kesimde düzen ve kanun hâkimiyetini sağlamaktı. 1814 tarihli Prusya yönetmelikleri mucibince redîflerin kendilerine ait subay kadroları olup bunlar (sözde Prusya'daki *Landjunker*'lerin rolünü üstlenecek) yerel nüfuzlu ailelerin genç oğullarından seçiliyordu ve bunlar düzenli ordunun subaylarının aldığı maaşın dörtte biri karşılığında haftada iki gün görev yapıyorlardı.[5]

Avrupa modelinde zorunlu askerlik II. Mahmud döneminin sonlarına doğru tartışılmaya başlandı ve bu sırada esas modelin 1831-33 yıllarında Suriye'de Mansure ordusu karşısında üstünlüklerini göstermiş olan Mehmed Ali'nin zorunlu hizmet yapan iyi eğitimli köylülerden oluşan ordusu olduğu konusunda herhangi bir şüpheye yer yoktur.

1837 yılında Askeri Konsey (Dâr-ı Şûra-yı Askerî) kuruldu ve bir yıl sonra da beş yıllık askeri hizmet teklifi yapıldı ki, bu öneri 1839 yılında ilân edilen meşhur reform bildirgesi, Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nda yer alan hususlar arasındaydı. Bu ferman, savunma yükünün değişik bölgeler arasında çok eşitsiz bir şekilde dağıldığını ve ömür boyu hizmetin ordunun kalitesinin yanısıra nüfusa da çok zarar verdiğini kaydetmekteydi.[6] Sözkonusu metin şöyledir:

> Askerlik de, yukarıda belirtildiği gibi, önemli konulardan biridir. Ülkenin korunması için asker vermek tebaanın başlıca borcudur; fakat bir vilâyetin mevcut nüfusuna bakılmadan, şimdiye kadar yapıldığı gibi, kiminden tahammülünden çok, kiminden az asker alınması hem düzensizliğe; hem de tarım, ticaret ve bayındırlık

5 Jean Deny, "Redîf", *Encyclopaedia of Islam. New Edition*, c.11, Leiden, 1995, c.8, s.370-71.

6 Gülhane Fermanı'nın yedi ayrı edisyonu bulunmaktadır. Ben Petermann tarafından (Ramiz Efendi ile) hazırlananı kullandım. *Beitrage zur einer Geschichte der neusten Reformen des Osmanischen Reiches, enthaltend den Hattischerif von Gülhane, den Ferman von 21 November 1839 und das neuste Strafgesetzbuch*, Berlin, 1842. Alıntı s.11-12'den yapılmıştır.

> işlerinin kötü gitmesine yolaçar. Ayrıca, ömür boyu askerlik bıkkınlığa ve nüfusun azalmasına da yolaçtığı için, her vilâyetten alınacak asker miktarı için uygun bir yöntem konulmalı ve dört veya beş yıl hizmet için sıra usûlü getirilmelidir.

Bu, 1843 yılının Eylül ayında Rıza Paşa tarafından ilân edilen yeni ordu yönetmeliklerinin yolunu açtı. Esas itibariyle Prusya yönetmeliklerinden esinlenmekle birlikte bazı Fransız etkileri de görülen bu düzenleme, beş yıl zorunlu hizmet (bu sonradan dörde, üçe ve –nihayet– ikiye inmiştir) yapan askerlerden (muvazzaf) oluşan bir düzenli (Nizamiye) ordunun yanısıra, düzenli orduda hizmetini tamamlayanlar arasında düşük bir numara çekenlerin hizmet gördüğü bir ihtiyat ordusundan oluşuyordu. Redif hizmeti yedi yıl olup bu süre içerisinde ihtiyat personeli yılda bir ay eğitime çağrılıyordu (bunun çok engelleyici olduğu anlaşılınca iki yılda bir ay olarak değiştirildi). Osmanlı ordusunun bölünmüş olduğu beş ordunun (Hassa, İstanbul, Rumeli vilâyetleri, Anadolu ve Arap vilâyetleri) her birisinin kendisine mahsus bir ihtiyatı bulunmaktaydı.[7] Redif sistemi bu şekilde, birliklerin düzenli ordu ile birleştirilmesine karar verildiği 1912 yılına kadar devam etti. Balkan Savaşı'nın karışıklıkları nedeniyle birleşme ancak 1914 yılında gerçekleşebildi.[8]

Zorunlu askerlik sisteminin ayrıntılı olarak belirlenmesi ilk kez 1848 tarihli Kur'a Nizamnamesi ile yapıldı. Buna göre ordunun gücü 150.000 olarak belirleniyordu ki, bunun anlamı beş yıllık bir hizmet süresi ile ordunun her yıl 30.000 gönüllü veya kura askeri bulması gerekliliğiydi.

Askere alma cinsiyet, sağlık ve yaş itibariyle seçilmeye uygun olan kişiler arasından kura çekilmesi suretiyle yapılmaktaydı. Adları çekilenler Nizamiye ordusuna alınırken, diğerleri de önceden düzenli orduda hizmet görmek zorunda olmadan redif birliklerine yollanıyorlardı.

---

7 "Redif", *İslâm Ansiklopedisi*, c.9, İstanbul 1971, s.666-68.

8 Deny, "Redif", *Düstur* adı verilen Osmanlı kanunları resmi yayınına dayanarak, Redif'in ilga tarihi olarak 31 Ağustos 1912 tarihini vermekredir, c.4, s.615.

Bu sistem 1868 Ağustos'unda Hüseyin Avni Paşa'nın getirdiği yeni ordu yönetmelikleri ilân edilinceye kadar fazla değiştirilmeden kaldı. Bu yeni sistemde askerler üç kategoriye ayrılmaktaydılar: Nizamiye (düzenli ordu), redif (ihtiyat-Landswehr) ve mustahfız (muhafız-Landsturm). Düzenli ordu iki sınıfa ayrılmıştı: Dört yıllık normal hizmet için silâh altında olan muvazzaflar ve dört yıllık hizmetlerini bitirdikten sonra "ihtiyat" adı altında bir veya iki yıl için yerel redif taburuna daimi bir iskelet teşkil edecek şekilde kendi bölgelerinde faal ihtiyat olarak görev yapanlar. 1869 yılındaki değişikliklerden sonra imparatorluğun toplam kara ordusu 150.000'i silâh altında ve 60.000'i faal ihtiyat olmak üzere 210.000 kişi olarak ortaya çıkmaktadır.

Düzenli ordu içerisinde hizmetlerini tamamlamış olanlar, evlerinin geçimini temin eden yegâne kişi olanlar veya otuz iki yaşın üzerinde olanlar, başta adları listede çıkmayanlar ile birlikte altı yıl daha redif birliklerinde hizmet ediyordu. 1869 yılında ihtiyatların mevcudu 190.000'in biraz üzerinde gösteriliyordu.[9]

Mustahfız ihtiyatı ise ordunun en az faal ve en kötü silâhlanmış bölümünü oluşturuyordu. Savaş zamanında cephede yer alması beklenmiyor, fakat düzenli ordu ile ihtiyatlar cephede iken daha çok garnizon görevleri ile genel olarak düzenin sağlanmasıyla ilgili işleri üstlenmeleri düşünülüyordu. Nizamiye/redif birliklerinde hizmet yapmış olan bedenen nispeten yeterli askerlerden oluşuyordu. Bunlar otuz iki ile kırk yaş arasında sekiz yıl hizmet yapıyorlardı. Toplam sayıları 300.000'di.

Mart 1870 tarihinde tüm askere alma sistemi gözden geçirilerek yeni bir *Kur'a Kanunnamesi* (askerlik kanunu) hazırlandı ve bu 1871 yılında yayınlandı. Bu, 1908 devrimine kadar temel kurallar bütünü olarak kaldı ama bazı maddeleri 1879'dan (Rusya karşısındaki felâkete yol açan mağlubiyetten) sonra, bazıları da Freiherr Colmar Von der Goltz başkanlığındaki Alman askeri danışmanları İstanbul'da çalışırken 1885-87 yıllarında gözden geçirildi.

9 Fahri Aral, der., *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, c.6, İstanbul, 1985, c.5, s.1263.

Kanun yedi bölümde toplanan yetmiş yedi maddeden oluşmaktaydı: askere alınanın genel kuralları; askeri hizmetten muafiyet nedenleri; kurayı atlatan veya askerlik hizmetinden kaçmak için hileye başvuranlara yapılacak işlemler; gönüllülerin orduya alınma koşulları; kendileri yerine başkasını gönderenler veya muafiyet vergisini ödeyenlerle ilgili koşullar.

Celp işlemlerinin nasıl yürütüleceği çok ayrıntılı bir şekilde tanımlanmaktadır. İlk olarak, her askere alma bölgesinde (bu redif bölgeleriyle çakışmaktaydı) askere alma kurulları oluşturulacaktı. Kura çekiminden üç ay önce nüfus kayıtları kontrol edilecek ve muhtemel adaylar belirlenecekti. Kayıtlarda adı geçen herkesin bizzat bölge merkezinde bulunmaları emredilmekteydi. Sağlık veya başka nedenlerle muafiyet hakkı olduğunu gösterebilenler ayrıldıktan sonra celbe katılacak olanlar bir meydana veya açık bir alana toplanıyorlardı. Ortaya iki torba konuluyordu. Bir torbada, her birisinde kuraya katılan bir kişinin adı yazılı küçük bir kâğıt olan zarflar; diğer torbada ise aynı sayıda zarf içinde kâğıtlar bulunuyordu. Gereken asker sayısına göre ikinci torbadaki kâğıtların bir kısmına "asker oldum" yazılıyor ve gerisi boş kalıyordu. Bundan sonra birinci torbadan zarflar çekiliyor ve ikinci torbadan çekilen zarflarla eşleştirilerek birer birer okunuyordu. Bu, üzerinde "asker oldum" yazan tüm kâğıtlar okununcaya kadar devam ediyordu.[10] 1916 tarihli askerlik kanunu gibi daha sonra gelen kanunlar daha da ayrıntılı ve kesindir. Bu kanunun 14. maddesine göre 1 Mart tarihinden önce on sekiz yaşına giren herkes her yıl ekim ayının sonundan önce köy muhtarının refakatinde ve şahsen bölge merkezinde yetkililerin huzuruna çıkmak zorundaydı. Celp 1 Mayıs'ta başlıyordu ve 1 Mart'tan önce yirmi yaşma giren herkesi kapsıyordu.[11]

Bununla birlikte bu usûllerin (Arnavutluk ve Kürdistan gibi) feodal ilişkilerin güçlü olduğu yerlerde uygulanmadığı anlaşılmaktadır. Bir rapora göre Arnavutluk'ta zorunlu askerlik tamamen bir görüntü-

10 *Kur'a kanunname-i hümayunu*, İstanbul, 1286/1870-71, 1. ve 4. kısım.

11 *Mükellefiyet-i askeriye kanun-ı muvakkatı*, İstanbul, 1332/1916, maddeler 14 ve 21.

den ibaret olup silâh altına alınanlar aşiret reisleri tarafından seçilmekte ve gönderilmekteydiler.[12]

1879 reformlarında (bunlar aynı zamanda ordunun temel birimi olarak tümeni getirmekteydi) düzenli orduda hizmet süresi altı yıla çıkarılmakta olup, bunun üç yılı silâh altında (en azından piyade birliklerinde) ve üç yılı da faal ihtiyatta geçmekteydi. Redif hizmeti sekiz yıldan altı yıla indirilmekte olup bunun üçü Mukaddem (öncü) ve üçü de Tali (ard) olarak sınıflandırılmıştı. Aynı şekilde Mustahfız hizmeti de sekizden altı yıla indirilmişti. 1887'de redif bölgeleri yeniden örgütlendi.

İmparatorluğun sonunda Jön Türkler düzenli orduda hizmet süresini tekrar değiştirdiler. 1909 yılında bu süre özellikle sağlığa aykırı iklimlerde hizmet yapanlar için üç yıldan ikiye indirildi: örneğin Irak'daki 6. ve Yemen'deki 7. Ordu'da durum böyleydi.[13] Mayıs 1914 tarihli son Osmanlı askerlik kanununun kabul edilmesiyle süre bütün piyade birlikleri için üç yıldan ikiye indirildi, fakat seferberlik bunun hemen arkasından başladığı için bu tedbir büyük ölçüde teorik kaldı.

MUAFİYET SORUNU

Zorunlu hizmeti askere alma sisteminin temeli olarak getirmekle, imparatorluk Avrupa ülkelerinin yaşadığı sorunların benzerleriyle karşı karşıya kaldı. Zorunlu askerlik potansiyel insangücünün nerede bulunabileceğini belirlemek için oldukça güvenilir nüfus sayımlarının bulunduğunu varsayar. Bu da devlette, özellikle de vilâyetlerdeki bürokraside ciddi bir büyüme gerektirir. Kelimenin tam anlamıyla bir sayım, yani imparatorluğun tümünde bir ve aynı anda yapılacak bir nüfus sayımı imparatorluğun sonuna kadar Osmanlıların olanaklarının ötesinde kalan bir şeydi. Sadece cumhuriyet bunu 1927'de getirmeyi başarabildi. Bununla birlikte Osmanlılarda bir nüfus kayıt sistemi mevcut olup, modern zamanlardaki ilk kayıt (sadece hanelerin erkek reislerini saymak suretiyle) 1831-38 yılları arasında yapılmıştı. Özel olarak askere alma-

12 PRO/FO 195/2323: 20 Haziran 1909 tarihinde İstanbul'daki askerî ateşenin raporu (H.Conyers Surtees).

13 PO/PRO 195/2323: askeri ateşe raporu, İstanbul, 28 Mayıs 1909.

yı işler hale getirmeyi amaçlayan ikinci bir kayıt 1844 yılında yapıldı. Birçok bölgede insangücü eksikliği veya halkın (özellikle aşiretler tarafından yapılan) direnişi nedeniyle gerçek bir sayım imkânsız olduğu için sonuçlar kaba bir tahminden fazlası değildi ve muhakkak ki nüfusun çok ciddi bir kısmı sayılmamıştı. 1844 sonuçları üzerinde çalışarak yola çıkan Avrupalılar, imparatorluğun toplam nüfusunu (Afrika hariç) 32 milyon civarında olarak belirtirlerken, 19. yüzyılın sonlarındaki daha güvenilir veriler, özellikle 1882 ve 1890 arasında yapılan ve 1893 yılında yayınlanan kayıtlar 17,5 milyonluk bir toplam verir ki, bu 1877-78 savaşında uğranılan büyük toprak ve nüfus kayıpları gözönüne alındığında tümüyle inanılmaz değildir, fakat kesin olarak eksik sayımı temsil eder.[14] Osmanlılar'ın yaptığı son büyük savaş olan 1914 için verilen rakam merkez vilâyetler için 18,5 milyon,[15] veya tüm dış vilâyetler de eklendiği zaman 23 ile 25 milyon arasındadır.[16]

Kesin bir sayımın yokluğu Osmanlı yetkililerinin hizmet yükümlülüğü olan ve celbe katılacak olan herkesi bulmasını özellikle zorlaştırmıştır. Her ne kadar bazı savaşlar, örneğin Yunanistan ile 1897 savaşı ve 1912 Balkan Savaşı bazı yerlerde coşkuyu artırmış ve oldukça çok sayıda gönüllünün[17] katılmasını sağlamışsa da, normal koşullar altında askerlik hizmeti hiç de tercih edilmiyordu. Bu, esas olarak hizmetin uzunluğundan kaynaklanmaktaydı. İnsangücü ek-

---

14 Kemal Karpat, *Ottoman Population 1830-1914. Demographic and Social Characteristics*, Madison, WI, 1985 [*Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt, 2003]; Justin McCarthy, *The Arab World, Turkey and the Balkans: A Handbook of Historical Statistics*, Boston, 1982; Nuri Akbayar, "Tanzimattan Sonra Osmanlı Devleti Nüfusu", Fahri Aral, der., *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, c.6, İstanbul, 1985, c.5, s.1238-46.

15 Stanford J. Shaw, "The Ottoman Census System and Population", *International Journal of Middle East Studies* 9 (1978): 325-38.

16 Ahmet Emin (Yalman), *Turkey in the World War*, New Haven, 1930, s.79.

17 Örneğin Giresun'da celp işlemlerini anlatan Ömer Sami Coşar'ın *Atatürk'ün Muhafızı Topal Osman*, s.5'e bakınız. Bununla birlikte, İmparatorluk Savunma Komitesi'nin isteği üzerine İngiliz konsolosları seferberliğe karşı direnişler konusunda rapor verince (bu talep 25 Ekim 1912 tarihinde CID sekreteri Sir Maurice Hankey tarafından yapılmıştı), yanıtlar oldukça karışık bir tablo oluşturuyordu: Selânik "derhal", Gelibolu "asık suratlı", İzmir "istekli", Adana "isteksiz", Adalia (Antalya) "gönülsüz", İskenderun "hızlı ve istekli" idi (FO/PRO 195/2445, s.260-322).

sikliği, büyük savaşlar değil de, özellikle Arnavutluk, Makedonya, Havran (Hauran) ve hepsinin üzerinde Yemen gibi sonu gelmeyen gerilla savaşlarının oluşturduğu yıpratıcı kayıplar ile birleşmesi, bu kura erlerinin kanuni sürelerinden çok daha uzun bir süre silâh altında tutulmaları anlamına geliyordu. Bazı raporlar on yıl veya daha uzun süre hizmet yapan askerlerden söz etmektedir.[18] İlk başta şevkli bir yanıtın var olduğu hallerde bile, askerler ordunun koşulları ile karşılaşınca bu kısa sürede uçup gidiyordu.[19] Bir sanayi tabanından yoksunluk, devletin askerlerini beslerken, giydirirken ve donatırken azami zorluk içerisinde bulunduğu anlamına geliyordu. Maaşlar düzenli olarak gecikiyordu. Ordu savaş içerisinde son derece yıpratıcı koşullar altında muharebe etmek zorunda kalıyordu. 1877-78'de Rusya ile yapılan savaşta, 1912-13 Balkan Savaşı'nda ve Birinci Dünya Savaşı'nda ordunun büyük bölümü açlık çekiyordu ve kolera, tifo ve dizanteriden ölen askerlerin sayısı yaralanarak ölenlerden çok daha fazlaydı.

Kırsal kesimde kayıtlı olanlar için dahi saklanmak nisbeten kolaydı. Devletin temsilcilerinin elinden kurtulmak için "dağa çıkmak" Osmanlı Balkanları'nda ve Anadolu'da çok yerleşik bir gelenekti. Bu nedenle diğer ülkelerde olduğu gibi, imparatorluk celp kaçakları ve onları saklayan veya yardım edenler için ağır cezalardan oluşan bir sisteme sahipti. 1909 yılında kabul edilen yönetmelikler maddi ve kişisel kefaletlerden oluşan bir sistem içermekteydi ki, buna göre herhangi bir mülkü olmayanların kendileri adına kefalette bulunacak erkek bir aile ferdi (baba, kardeş veya amca) göstermeleri gerekiyordu.[20]

---

18 PRO/FO 195/2346, 10 Nisan 1910 tarihli askeri ataşe raporu, İstanbul (Tyrrell). Çok sayıda gözlemci raporlarından aynı genel resim ortaya çıkmaktadır.

19 Şam ve Antalya'daki İngiliz konsoloslarının raporları aydınlatıcıdır. Şam konsolosu 7 Aralık 1912 tarihli raporunda, Ekim ayının ilk haftalarında savaşa gitmek için büyük bir heves olduğunu ve Müslümanların yüzde 60 ila 70'inin başvurduklarını söylemektedir. Fakat yenilgilerden sonra ve kötü muamele nedeniyle heves azalmış ve Ekim sonunda Müslümanların sadece yüzde 30'u çağrıya yanıt vermiştir. İnsanlar kaçmaya ve saklanmaya başlamışlardır. Şam'dan Halep'e giden 130 nizamiye askerinden 40'ı yolda kaçmıştır. (PRO/FO 195/2445, s.291, 311).

20 PRO/FO 195/2323. İstanbul'daki büyükelçilikten yeni askerlik kanununun özet çevirisini içeren rapor.

İnsangücü sorununu daha da ciddi hale getiren şey nüfusun olağanüstü büyük bir bölümünün askeri hizmetten muaf olmasıydı. Zorunlu askerliği kabul eden birçok ülkede olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu da muafiyetlerle ilgili birtakım yönetmeliklere sahipti. Genel olarak ifade edilebilirse, iki çeşit muafiyet olduğu söylenebilir: Bireysel ve kolektif. Muaf olan gruplar kadınlar, gayri-Müslimler (resmen 1856, fiilen 1909'a kadar), Mekke ve Medine'nin sakinleri, dini görevliler ve medrese talebeleri ve çok sayıda meslek grubu. Celpten muafiyet bu gruplardan birine ait olmanın sağladığı avantajların başında geliyordu. Celp tehdidi karşısında gençlerin Mekke'ye hacca gittikleri dahi kaydedilmiştir. 1871, 1886, 1909 ve 1916 yönetmeliklerinin hepsi muafiyetlerle ilgili hükümler içerir. 1916 yönetmelikleri muaf tutulan meslek erbabıyla ilgili uzun listeleriyle daha da ayrıntılıdır. Bazıları (yüksek bürokratlar, hakimler, müftüler) tüm koşullarda muaf olup, diğerleri (örneğin alt düzeydeki bürokratlar, polisler, demiryolu katipleri) seferberlik haricindeki durumlarda hizmetten muaf tutulmuşlardı.[21]

Aşiretler, hukukî olarak olmasalar da çoğu halde fiilen muaftılar. İstanbul ve çevre nahiyeleri de (bir milyonun üzerinde bir nüfus ile) orduya tek bir asker bile göndermiyordu.[22] Bu nedenle Osmanlı ordusu yerleşik Müslümanlardan oluşan bir orduydu ve 20. yüzyılın başında dahi nüfusun yüzde 80'den fazlası kırsal olduğu için, temelde yerleşik Müslüman köylülerden oluşmaktaydı.

Nüfusun, hizmet yükümlülüğü altında olan kesimlerinden gelen bireyleri muinsiz (geçimini sağlamaktan veya eve ekmek getirecek kimsesi olmayan) olduklarını ispat ettikleri takdirde muafiyet isteyebilirlerdi. Zamanın gerçeklerini ve aile ilişkilerini açıkça yansıtmaları açısından sözkonusu yönetmelikler aşağıdaki örnekte görülebileceği gibi, oldukça karmaşık ama ilginçtir:

---

21 Mükellefiyet-i Askeriye Kanun-ı Muvakkatı (1916 Askerlik Kanunu), Maddeler 91, 92.

22 Ahmet İzzet (Furgaç), *Denkwürdigkeiten des Marschalls İzzet Pascha*, Leipzig, 1927, s.169. [*Feryadım*, c.2, İstanbul, 1992-1993].

> Kayınpeder kocanın geçimini sağlamakla yükümlü tutulamaz, fakat kadının kocasının kayınpederinin (yani kendi babasının) evinde ikamet ettiği bir durumda böyle düşünülebilir.
> Karısı çocuk bırakarak ölmüş veya boşamış olan genç bir evli adam muaf tutulur. Genç kadına destek olacak kişiler, örneğin baba, kayınpeder veya erkek kardeş mevcut olsa dahi, çocukların bakımı genç babanın sorumluluğundadır. Bunun amacı öksüzlerin üvey annenin eline düşmesine mâni olmaktır.[23]

Yani, evin ekmeğini kazanan erkeğin yerine başkasının konamaması halinde, hane "muinsiz" ve dolayısıyla, muaf sayılır.

Geçim için desteksiz olmayanların askerden kaçmaları ancak şanslı bir kura ile veya bir bedel ödenmesiyle mümkün olabiliyordu. Altı yıl üst üste boş çeken ve böylece düzenli orduda hizmetten kaçan herkes ihtiyata kaydediliyordu, fakat hizmet yükümlülüğü olan herhangi bir Müslüman erkek muafiyet satın alabilirdi. 1848 yılındaki ilk zorunlu askerlik kanunu bir yükümlünün kendi yerine başka birisini göndermesine izin veriyordu (bedel-i şahsî), başka bir ifadeyle kendisinin yerine gitmeye zorlayabilir, ikna eder veya parayla satın alabilirse başkasını gönderebilirdi; fakat 1870 yönetmelikleri, yerine başka birisini göndermekten hâlâ bir olasılık olarak söz etmekle birlikte, aynı zamanda hizmetten kaçma bedelinin nasıl ödeneceği konusunu da ayrıntılandırıyordu. Muafiyet (o zaman için çok büyük bir meblağ olan) 5000 kuruş veya 50 altın lira ile alınabilirdi. Muafiyet peşinde koşanlar ödeme yapmak için toprak, ev veya araç-gereç satamazlardı.[24]

Kaynaklarda bedel-i nakdî (nakit ödeme) olarak geçen bu ödeme 1909 yılına kadar gayri-Müslimler tarafından ödenen –çok daha düşük– meblağlar ile karıştırılmamalıdır. Muafiyetlerini satın alanlar, şanslı kura çekenler gibi ihtiyat grubuna alınıyorlardı ve bu durum, Mayıs 1914 tarihinde onların faal olarak altı ay hizmet gördükten sonra ihtiyat olarak sınıflandırılmalarını öngören kanun değişikliğine kadar devam etti. Aynı kanun bedel uygulamasının sadece barış zama-

23 PRO/FRO 195/2323, 26 Eylül 1909 tarihli rapor.

24 *Kur'a Kanunname-i Hümayûnu*, İstanbul: Matba'a-i Amire, 1286/1870-71, Madde 70.

nında yapılabileceği hükmünü getirmiş olmakla birlikte, her zaman paraya aç olan Osmanlı hükümetinin bu uygulamayı Birinci Dünya Savaşı boyunca askıya almış olması şüphelidir. Bedel ödenmesini kabul eden yönetmelikler cumhuriyetin ilk askerlik kanununda (1927) da yer buldu fakat bu tarihte miktar 600 lira olarak belirlenmişti.[25]

Çoğu Rumeli vilâyetlerindeki Hıristiyan köylülerden celbedilen (fakat üyeleri İslâm dinine döndürülen) Yeniçerilerin oluşturduğu meşhur istisna dışında, imparatorluk kara kuvvetlerinde gayri-Müslimleri çok nadiren kullanmıştır. Geleneksel olarak, silâh taşımak, yönetici seçkinlerin, sultanın askeri hizmetkârlarının bir ayrıcalığıydı; insangücü eksikliği hükümeti tebaa sınıfı (reaya), köylülerden ve kentlerdeki işsizlerden düzensiz birlikler (levend) oluşturmaya zorlayınca, bu kullanım tekrar Müslümanlarla sınırlandırılmıştı.

Gülhane Hatt-ı Hümayûnu, 1844 tarihli ilk zorunlu askerlik yasası ve 1871 yönetmeliklerinin hepsi tüm Müslümanların (bilcümle ahaliyi müslime) orduda hizmetle yükümlü olduklarını açıkça belirtmektedir. O dönemde gayri-Müslimlerin askere alınmalarına izin verilmesi veya zorlanması, kadın askerler fikri kadar yabancı görülmektedir. Fakat Âli Paşa tarafından 1856 yılında Fransız ve İngiliz büyükelçilerinin yakın işbirliği ile düzenlenen ve imparatorluğun "Avrupa Uyumuna" giriş biletini oluşturan Islahat Fermanı Müslümanlarla gayri-Müslimler arasında eşitliği vurgulamaktaydı. Bu ilkenin uygulanması ayırımcı celp uygulamasının sona ermesi ve gayri-Müslimlerin de kura çekimine katılmaları anlamına geliyordu.[26] Gerçekte, her iki tarafta da bu fikir için çok az heves bulunmaktaydı. Ordu, Hıristiyan köylülerin kendisine yük olacağından korkuyordu ve gayri-Müslimlerin moral bozacakları düşüncesindeydi. Bu çok ciddi bir hususta, çünkü 1850 ile 1918 arasında Osmanlı ordusunu gözlemiş bulunan herkes Osmanlı birliklerinin savaş ruhunun din ile çok yakından ilintili

25 H. Bowen, "Bedel", *İslâm Ansiklopedisi. Yeni Baskı*, c.9, Leiden, 1950, c.1, s.855.

26 Roderic H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876* (NewYork, tekrar basım 1973), s.94-5 [*Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform (1856-1876)*, çev. Osman Akınhay, İstanbul: Papirüs, 1997].

olduğu konusunda hemfikirdir. Hücumlar daima "Allah, Allah" ve "Allahüekber" bağırışlarıyla yapılıyordu. Dinî açıdan karışık bir ordunun aynı şekilde yapacağını hayal etmek zordur. Özellikle kırsal kesimde çoğu Müslüman, Hıristiyanların silâh taşıması fikrinden hiç hoşlanmıyordu (bir gözlemci bu duyguyu ABD'nin güneylilerinin zencilerin eşitliğine bakmaları ile mukayese eder).[27]

Hıristiyan Osmanlıların çoğu da aynı derecede hevessizdi. Çoğunlukla kendilerini bir Osmanlı ulusunun üyeleri değil, Osmanlı devletinin tebaaları olarak hissediyorlardı. Osmanlı ulusunun inşası fikri (O zamanlar ittihad-ı anâsır fikri olarak ifade edilmekteydi) her zaman küçük bir elit ile sınırlıydı.

Nihayet, Osmanlı hükümetinin Hıristiyanları askere almamasının çok önemli bir açıklaması vardı. 1856 fermanında vurgulanan eşitlik aynı zamanda Hıristiyanların ve Yahudilerin yaşadıkları İslâmi devlete haraç olarak ödedikleri cizyenin kalkması gerektiği anlamına geliyordu. İmparatorluğun son yüzyılında, Rumeli vilâyetlerinin kaybından dolayı Osmanlı Hıristiyanlarının sayısı ciddi şekilde azalmışsa da, Abdülhamid'in hükümdarlığı sırasında bunlar nüfusun yaklaşık yüzde 30'unu ve Birinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde de yüzde 20'ye yakın bir kısmını oluşturuyordu ve cizye öşürden sonra devletin en önemli vergi kaynağı idi. Bu koşullarda devlet Hıristiyanlardan askerlik yapmaları yerine bir muafiyet vergisi (önceleri "iane-i askerî", sonra da "bedel-i askerî" deniliyordu) ödemelerini istiyordu. Bu yöntem gerçekten de 1909'a kadar her yerde uygulandı. Bedel Müslümanlardan istenilen meblağın çok altında idi ve daha önceki cizye uygulaması gibi Hıristiyan ile Yahudi cemaatleri tarafından önce mültezimlere, sonra da maaşlı hazine görevlilerine ödenirdi.

Hıristiyan tebaanın orduya alınmasının 1909'dan önce ciddi bir seçenek telakki edilmediği 1870 yönetmeliklerinin metninde açıkça görülmektedir. Birinci maddede şu ifade bulunmaktadır: "Sultanın iyi korunan mülklerinin tüm Müslüman nüfusu, kendi üzerlerine vecibe

27 PRO/FO 195/2323, 20 Haziran 1909 tarihli rapor.

olan askerlik hizmetini yapmaya şahsen yükümlüdürler." Gayri-Müslimlerden hiç söz edilmemesi, Osmanlıların gözünde askeri hizmet kanunu kapsamında olmadıklarını açıkça göstermektedir.

Böylece, 1909'a kadar gayri-Müslimler için askerî hizmet teorik bir seçenek olarak kaldı. Bu, orduda Hıristiyanların olmadığı anlamına gelmiyordu, ama bunlar subay olup esas olarak sıhhiye sınıfında yer alıyorlardı ve bu kesim çoğunlukla teğmen ve yüzbaşı rütbesindeki Ermeni ve Rum asıllı ordu doktorlarından oluşmaktaydı.

Temmuz 1908 tarihinde iktidara gelen ve imparatorluğun değişik unsurları arasında birlik ve eşitliğe en büyük önemi veren İttihad ve Terakki 1909 yılında İstanbul'daki 31 Mart ayaklanmasını bastırdıktan hemen sonra askerlik kanununu değiştirmek üzere çalışmaya başladı. Temmuz 1909 tarihinde askerlik hizmeti tüm Osmanlı tebaası için zorunlu hale getirildi. Aynı zamanda bazı Müslüman gruplar –örneğin sınavlarını veremeyen medrese öğrencileri ve aynı zamanda İstanbul'un sakinleri– muafiyet statülerini yitirdiler. Ekim 1909 tarihinde, yükümlülerin dinlerine bakılmadan askere alınmaları ilk kez emredildi.[28]

Hıristiyanların yeni kanuna tepkileri karışıktı. Herhangi bir coşku yoktu. Rum, Suriye, Ermeni ve Bulgar cemaatlerinin sözcülerinin –bir başka ifadeyle elit kesimin üyeleri– prensipte bunu kabul ettiler ama son derece önemli bir koşul öne sürerek kendi cemaatlerinin Hıristiyan subayların yönetiminde ve ayırt edici etnik üniformalarla müstakil birliklerde hizmet yapmasını istediler. Bulgarlar ayrıca imparatorluğun sadece Rumeli vilâyetlerinde hizmet yapmak konusunda ısrar ettiler.[29] Bunlar, sözkonusu istekleri imparatorlukta milliyetçiliğin merkezkaç güçlerini artırmanın sadece bir başka yolu olarak gören İttihad ve Terakki için kesinlikle kabul edilemez bir durumdu ve bu onların hedeflediklerinin tam tersiydi. Tabanda ise, çoğu genç Hıristiyan

---

28 Bu sıralarda sözkonusu ölçünün ağırlıkla sembolik olabileceği düşünülmelidir: 1912'de yükümlülerin sadece yüzde 5'inin çağrıya yanıt verdiği PRO/FO 195/2445, s.291) ve bir rapora göre de (PRO/FO 195/2456/60, yıllık askerî rapor, İstanbul) 1914'te Hıristiyanların çağrılmadığı görülmektedir.

29 PRO/FO 195/2323, 20 Haziran 1909 tarihli rapor.

erkek, özellikle Rumlar, eğer paraları ve yurtdışı bağlantıları var ise ülkeden ayrılmak veya en azından yabancı bir ülkenin pasaportuna sahip olmayı yeğlediler.[30] Ülkeden ayrılamayanlar, uyruklarını değiştiremeyenler veya (varlıklı Müslümanlarla birlikte) çok daha yüksek olan bedel-i nakdî'yi ödeyemeyenler Birinci Dünya Savaşı çıkınca gerçekten de askere alındılar; fakat Osmanlı hükümetinin Hıristiyan tebaasına güvensizliği büyük oranda sürdüğü için bunların istisnasız hemen hepsi silâhsız bırakıldı. Bunun yerine amele taburlarında hizmet yaptılar, yollarda ve demiryollarında tamirat yaptılar ve özellikle de cepheye yük taşıdılar.

Yaygın muafiyet sistemi öyle bir sonuç yarattı ki, zaten hasımlarından çok daha az nüfuslu olan imparatorluk, nisbeten küçük nüfusundan daha az celp yapabildi. 1913-14 yılında (hizmet süresi üç yıl iken) yıllık asker gereksinimi 70.000 veya nüfusun yüzde 0,35'i idi. O sırada Bulgaristan'da bu oran yüzde 0,75 idi. 1915 yılının başında olduğu gibi tam seferberlik halinde nüfusun yalnızca yüzde 4'ü silâh altında veya faal hizmette idi ve bunu başka ülkelerle karşılaştırırsak, bu oranın örneğin Fransa'da yüzde 10 olduğunu görürüz.[31] Birinci Dünya Savaşı'nın öncesinde ordunun gerçek gücünün ne olduğu tümüyle açık değildir, fakat zamanın Avrupa standartlarına göre nispeten küçük olduğu kesindir. Ocak 1910 tarihinde İngiliz askeri ataşesinin bir raporu normal barış mevcudunu 300.000, düzenli orduda hizmet süresini de üç yıl olarak vermektedir. Bunun anlamı her yıl 100.000 kişinin askere alınması gerektiğidir, fakat yıllık yükümlü sayısı 90.000 olarak belirtilmektedir ki, bunların, muafiyetlerden sonra 50.000'i fiilen silâh altına alınmıştı. Bu, ordunun barış mevcudunun sadece 150.000 olduğu ve ordunun kadrosunu tamamlamak için çok sayıda redife gerek duyulduğu anlamına gelmektedir. 1914 yılında kaleme alınmış bir İngiliz raporu ordunun barış mevcudunu Balkan Savaşı'ndan önce 230.000, bunun sonrasında ise 200.000 olarak değerlendirmektedir. Diğer yandan, Larcher'in ifadesine göre 1914 yılında aktif ordu her iki sınıftan yakla-

30 1912 yılında Gelibolu ve Rodos'tan gelen raporlara göre (PRO/FO 195/2445, s.275, 363).

31 Maurice Larcher, *La Guerre turque dans la guerre mondiale*, Paris, 1926, s.589-90.

şık 90.000'er kişiden oluşuyordu ki, bu ordunun 180.000 ile 200.000 arasında bir mevcuda sahip olduğu anlamına gelir.[32] Rus ordusunun barış mevcudu (ki onlar da nüfusun küçük bir oranını celbedebiliyorlar, ama nüfuslarının büyüklüğü sayesinde bunu karşılayabiliyorlardı) 20. yüzyılın başında beş kat daha büyüktü. Avusturya ordusu da Osmanlı ordusunun en az iki katı büyüklüğündeydi.[33]

Tam seferber olduğu zaman Osmanlı ordusu tabiî ki çok daha büyüktü –sonuçta bu zorunlu askerlik sisteminin esas avantajıydı– fakat seferberlik son derece yavaştı ve tamamlanması dört ila beş ay sürdü (eğer cepheye nakil de ilave edilirse). 1912 ve 1914 genel seferberlikleri Osmanlı sisteminin yapısal zayıflıklarının hepsini gösterdi. 1912 yılının yavaş seferberliği (temelde iyi yolların yokluğundan fakat aynı zamanda orduların ihtiyatları bünyelerine katma, donatma ve besleme konusunda yaşadıkları karışıklık ve yetersizliklerinden dolayı) Balkan Savaşı'nın Asya vilâyetlerindeki birlikler Avrupa cephelerine ulaşmadan kaybedilmesi anlamına geliyordu. İkmal ve birlik hareketleri için tek hatlı sadece tek bir demiryolu ile cephedeki birlikler (savaşın büyük bölümünde İstanbul'dan sadece elli kilometre uzaklıkta!) açlıktan kırılıyorlardı ve Suriye ihtiyatları nihayet geldiği zaman, beraberlerinde getirdikleri kolera binlerce askerin ölümüne neden oldu. Savaşın başında her ne kadar fazla coşku yoksa da, hizmet için gerçek ve yaygın bir isteklilik vardı, ama koşulların sertliği karşısında bu kısa sürede uçup gitti. Depolardan ayrıldıktan sonraki ilk günlerde dahi ikmal malzemeleri tükeniyor ve askerler çevrede bulduklarıyla yaşamak zorunda kalıyorlardı; sonuçta büyük ölçekte firar başladı.[34]

1914 yılında Birinci Dünya Savaşı'nın patlaması ile yine çok yavaş bir seferberlik süreci yaşandı (Ruslarınkinden de yavaş). Bu kez se-

---

32 PRO/FO 195/2346, 17 Ocak 1910 tarihli rapor, s.126; PRO/FO 195/2456, 1914 raporu, Larcher, s.590.

33 F. Schrader vd., *Atlas de la géographie moderne*, Paris, 1914, haritalar 28, 33.

34 Balkan Savaşı'na Türk tarafından birinci elden şahitlik eden azımsanmayacak sayıda anlatım vardır. Bunların en iyileri arasında Ellis Ashmead-Bartlett, *With the Turcs in Thrace* (Londra, 1913) ve Lionel James, *With the Conquered Turk: The Story of a Latter-Day Adventurer* (Londra, 1913) sayılabilir.

ferberlik kışın yapılmak zorundaydı ve bu özellikle Doğu Anadolu'da süreci daha meşakkatli hale getirdi. Diğer yandan Kafkasya cephesinde kışın savaş pratik olarak olanaksızdı ve eğer Enver Paşa Sarıkamış'taki dağ geçitlerinden hücum emri vererek 90.000'den 72.000 askerin hayatını boş yere heba etmemiş olsaydı, Osmanlı ordusu ilkbaharda tam savaş gücüne sahip olacaktı. Bir kez daha silâh altına alınma çağrısına Arap vilâyetlerinde olmasa da Anadolu'da oldukça iyi bir yanıt verildi, fakat Balkan Savaşı'nda olduğu gibi ordunun koşulları (değersiz kâğıt para ile ödeme, eksik beslenme, sıhhi bakım yokluğu, tifo, kolera ve dizanteri salgınları, ya kötü ya da üzerlerine olmayan giysi ve pabuçlar) o kadar kötüydü ki, kısa sürede firarlar çok büyük sorunlar yaratmaya başladı. Savaşın sonunda firarilerin sayısı cephedeki askerlerin sayısının dört katını bulmaktaydı.[35]

Sonuç o şekilde görünmektedir ki, Osmanlılar, altmış yıllık bir süre içerisinde ve daha genel bir modernizasyon programının parçası olarak Prusya/Almanya modelinde oldukça modern bir askere alma sistemini yerleştirmeyi başardılar, fakat 20. yüzyılın başlarında altyapı eksikliği ve bir sanayi tabanının olmaması nedeniyle, büyük bir gayretle yaratmış oldukları böyle bir kitle ordusu ile tam olarak başa çıkamadılar.

Zorunlu askerlik Osmanlı ulus inşasının bir aracı olarak da başarısız oldu. Bedel-i nakdî ve bedel-i askerî vasıtasıyla uygulanan muafiyetler askerlik yükünün Osmanlı uyrukları üzerinde eşit olarak dağılmadığı anlamına gelmektedir. Osmanlı ordusu, sonuna kadar Anadolu'dan gelen Müslüman köylülerden oluşan bir ordu olarak kaldı ve bu, bir anlamda Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Anadolu'da kurulan Türk ulus-devletinin habercisi oldu.

35 Erik Jan Zurcher, "Between Death and Desertion. The Ottoman Army in World War I", *Turcica* 28 (1996): 235-58. Bkz. bu kitaptaki 11. makale.

11

Ölümle Firar Arasında: Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Askerinin Deneyimleri[1]

KAYNAKLARIN SINIRLARI

Yirmi beş yıldır hakkında çok şey yazılagelen Birinci Dünya Savaşı üzerindeki çalışmalarda savaş tarihine belli bir yaklaşım popülerlik kazanmıştır. Bu yaklaşım, Martin Middlebrooks'un *The First Day of the Somme* (1971) [Somme'un İlk Günü] adlı kitabı ve John Terraine'in bir dizi çalışmasında biçimlenerek vücud bulur. Burada sözkonusu olan, savaşın sosyal tarihini yazmak, savaş deneyi üzerine yoğunlaşmak ve Birinci Dünya Savaşı deneyimini, siperlerdekilerin, ambülans şoförlerinin ya da fabrikalarda mermi dolduran kadınların gözüyle, yani alt tabakadan insanların gözüyle görmektir.

Avrupa'da, bu tarz tarihyazımı için çok fazla malzeme vardır: Mektuplar, günlükler, hikâyeler, şiirler, resimler, otobiyografiler ve sözlü tarih çalışmaları. Ancak, Osmanlı İmparatorluğu sözkonusu ol-

---

1 Bu makalenin bir kısmı, Eylül 1994'te Leeds'de (İngiltere) düzenlenen "The War Experienced" [Savaş Deneyimleri] başlıklı konferansa ve Temmuz 1995 tarihinde Heidelberg'de düzenlenen Osmanlı İmparatorluğu'nun sosyal ve ekonomik tarihi konferansına sunulmuş bulunuyor. Bu konferanslarda eleştirel değerlendirmelerde bulunanlara, özellikle de Peter Liddell, Yigal Sheffy, Justin McCarthy ve Ercüment Kuran'a teşekkürlerimi sunarım.

duğunda durum son derece farklıdır. Çünkü Osmanlı ordusunda sıradan askerlerin büyük bir çoğunluğu okuma yazma bilmezdi.[2] Cumhuriyetin ilânından dört, savaştan on yıl sonra, 1927 yılında bile, ülke nüfusunun sadece yüzde 10,6'sı okuryazardır. Ancak, bu genel ortalama pek çok farklılığı gizler. Örneğin, 10.000'den fazla nüfusun yaşadığı yerleşim merkezlerinde erkeklerin yüzde 41,5'i okuryazar iken, köylerde yaşayan kadınların sadece yüzde 1,4'ü okuryazardır. Nüfusun yüzde 80-85'i köylerde yaşadığı ve silah altına alınanların geniş bir kısmı köylü olduğu için, bu konuda dikkate alınması gereken istatistiksel veri, köylerde yaşayan erkek nüfusa ilişkin okuryazarlık oranıdır; ki bu da yüzde 11,4'tür.[3] Bazen çavuşlar birliğin resmi kâtibi olarak işlev görmekte ve kendilerine söylenenleri kaleme alarak mektup yazmaktaydılar. Ancak esas uygulama, aynı köyden yeni silah altına alınanların haber getirmesi ya da terhis olan veya istirahata gönderilen askerlerle geri haber yollanması şeklindeydi.[4] Bütün bunlar, Osmanlı askerinin, yani erlerinin ardında fazla yazılı belge bırakmadığı anlamına da gelir. O dönemden kalan ne eve yollanmış mektuplar, ne de tutulmuş günlükler vardır. Öte yandan, Sünni mezhebi tarafından yasaklanan natüralist resmin Ortadoğu geleneğinde bir yeri yoktur. Sözlü tarihe gelince, o da ancak son zamanlarda uygulanmaya başlanmıştır. Birinci Dünya Savaşı hakkında araştırma yaparken sözlü tarihin artık pek faydası yok; en genç askerler bile şimdi yüz yaşında.

Osmanlı askerinin yaşama savaşı verdiği koşullar hakkında bizlere bir şeyler söyleyen bir dizi başka kaynak mevcuttur. Ancak biri dışında bunlar, savaşı, yüksek rütbeli subayların bakış açısından gören

---

2 Bu konuda bkz. Friedrich Freiherr Kress von Kressenstein, *Mit den Türken zum Suezkanal*, Berlin: Otto Schlegel, 1938, s.39.

3 Cavit Orhan Tütengil, *1927 Yılında Türkiye, Atatürk'ün Büyük Söylevi'nin 50. Yılı Semineri. Bildiriler ve Tartışmalar*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1986, s.56. Burada aktarılan sayılar 1927'ye ait olduğu için, sözkonusu köylülerin ağırlıklı olarak Müslüman olduğu söylenebilir. Çünkü çok daha yüksek bir okuma yazma oranına sahip Ermeni ve Rumlar ülkeyi terk etmiş ya da öldürülmüşlerdir.

4 Hans Kannengiesser, *The Campaign in Gallipoli*, Londra: Hutchinson, 1927, s.157.

tipik "tepeden inmeci" belgelerdir.[5] Osmanlı subaylarının (Ali İhsan Paşa (Sabis), Cemal Paşa, Ahmed İzzet Paşa (Furgaç), Selahattin Adil Paşa, Halil Paşa (Kut), Mustafa Kemal Paşa (Atatürk), Kâzım Karabekir Paşa (ve diğerleri) ya da Alman subaylarının (Liman von Sanders, Kress von Kressenstein, Kannengiesser, von Gleich, Guhr, Guse, von Seeckt ve diğerlerinin) yayınlanmış pek çok anı ya da otobiyografileri vardır. Sayıları 18-20.000 dolaylarında bulunan, Osmanlı İmparatorluğu'nda hizmet gören üst düzey Alman askerlerinin anılarıyla ilgili diğer önemli kaynaklar da, daha sonra *Orientrundschau* adını alacak olan *Mitteilungen des Bundes der Asienkampfer* [Asya Gazileri Derneği Bülteni] ve aynı derneğin *Zwischen Kaukasus und Sinai* [Kafkaslarla Sina Arasında] adını taşıyan yıllığıdır.[6] Girift Alman-Osmanlı ittifakı başka yayınlarda da ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir. Ancak, bu çalışmalar askeri sorunlardan çok diplomatik sorunlara ilişkindir.[7] Osmanlı'nın savaşa ilişkin mücadelesi konusunda da Genelkurmay Harp Tarihi ve Stratejik Etüt Başkanlığı tarafından Ankara'da yayınlanmış geniş bir resmi tarih yayını vardır.[8] Ancak Birinci Dünya Savaşı sözkonusu olduğunda, askeri birliklerin tarihine ya da belirli savaş ve cephelerin tarihine ilişkin yayımlanmış çok az şey bulunur. Türkiye'de bu

5 Bir grup yedek subay tarafından tepeden inmeci bir yaklaşımla yazılmış da olsa gündelik hayatın koşullarına daha fazla değinen hatıratlar da mevcuttur. Hatıratlar, ya ileri yaşlarda subayların kendileri veyahut da ölümlerini müteakip çocukları tarafından yayımlanmıştır: Mehmet Aldan, *Galiçya ve Sonrası. Hilmi Dilmen'in Öyküsü*, Ankara, 1984; Murat Cebecioğlu, *Mehmet Asaf. Volga Kıyılarında ve Muhtıra*, İzmir, 1994; Münim Mustafa, *Cepheden Cepheye*, İstanbul, 1998 (ilk basım 1940).

6 Bu bültenin tüm sayıları, Bonn Üniversitesi Doğu Enstitüsü'nde bulunabilir. Yıllıklar ise, Tübingen Üniversitesi'ndedir. (*Zwischen Kaukasus und Sinai. Jahrbuch des Bundes des Asienkampfer*, Berlin-Tempelhof: Deutsche Buchandlung Mulzer und Cleeman, c.1 (1921), 2 (1922), 3 (1923)).

7 Jehuda L. Wallach'ın askeri konularda yoğunlaşan *Anatomie einer Militärhilfe. Die Preussisch-deutschen Militärmissionen in der Türkei 1835-1919* (Düsseldorf: Droste, 1976) adlı çalışmasından başka diğer önde gelen çalışmalar şunlardır: Ulrich Trumpener, *Germany and the Ottoman Empire 1914-1918*, Princeton, 1966, F.G. Weber, *Eagles on the Crescent. Germany, Austria and the Diplomacy of the Turkish Alliance, 1914-1918*, Ithaca, 1970. Savaş öncesi Alman-Osmanlı yakınlaşması da şu çalışmada ele alınmıştır: C. Sullivan, "Stanboul Crossings. German Diplomacy in Turkey 1908-1914", doktora tezi, Venderbilt Üniversitesi, Nashville, 1977.

8 Fahir Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi*, Ankara, Genelkurmay Harp Tarihi ve Stratejik Etüt Başkanlığı, 1963-1967, c.5.

alanda esas çabalar, 1919-1922 yılları arasında gerçekleşen bağımsızlık savaşının incelenmesine yoğunlaştırılmıştır. İki dünya savaşı arasında İstanbul'da yayınlanan *Askeri Mecmua*'nın tarih bölümünde ise, Birinci Dünya Savaşı'na belirli bir yer verilir. 1955'e kadar bu alanda Türkçede 131 yayın çıkmıştır. Bu ise o tarihe kadar savaş üzerine İngilizce, Fransızca ve Almanca olarak yayınlanmış bulunan yayınların yüzde 0,2'si demektir. O tarihten sonra ise, Türkiye'de savaş üzerine araştırmalarda dikkate değer bir canlanma sözkonusu olmamıştır.[9]

Avrupa dillerinden birinde Osmanlı savaşı hakkında yazılmış en ayrıntılı tarih, Maurice Larcher'den *La guerre turque dans la guerre mondiale*'dir [Dünya Harbinde Türk Harbi] (Paris, 1926). Savaşın ekonomik ve sosyal tarihi içinse, Ahmed Emin Yalman'ın *Turkey in the World War* [Dünya Harbinde Türkiye] (Yale, 1930) adlı eseri önemli bir çalışmadır.

Türk Genelkurmay Arşivleri (ATASE) yabancı araştırmacılara (ve bu arada pek çok Türk araştırmacıya da) hemen hemen tamamen kapalıdır. Yabancı arşivler arasında Freiburg'daki Alman askeri arşivleri (Bundesarchiv-Militararchiv ya da BA-MA) en başta gelen kaynağı oluştururlar. Ancak bunlar da sınırlıdır. Bilindiği üzere Alman İmparatorluğu'nun millî (imparatorluğa ait) kara kuvvetleri yoktu. Sadece donanma, hava kuvvetleri ve sömürge birlikleri imparatora aitti. Ordunun geri kalan kısmı Prusya, Bavyera, Württemberg ve Saksonya birlikleriydi ve bunlar ayrı birlikler olarak hareket ederler, ancak savaş durumunda imparatorluk genelkurmayının emrine girerlerdi. Bu nedenle, Alman İmparatorluğu'nun da bir askeri arşivi yoktur. Bu birlikler arasında kuşkusuz en önemlisi Prusya birlikleriydi ve Prusya ordusuna ait belgelerin yüzde 98'i ise, Nisan 1945'te Potsdam'a yapılan bir Müttefik hava saldırısı sırasında tamamen yokolmuştur. Yakındoğu'da hizmet gören Alman subayların büyük bir çoğunluğunun Prus-

9 Philip Stoddard, doktora tezi, "The Ottoman Government and the Arabs 1911-1918: A Preliminary Study of the Teşkilât-ı Mahsusa", Princeton Üniversitesi, 1963, s.231 [Bu tez ilk kez Türkçe olarak yayınlanmıştır. *Teşkilât-ı Mahsusa, Osmanlı Hükümeti ve Araplar 1911-1918: Teşkilât-ı Mahsusa Üzerine Bir Ön Çalışma*, çev. Tansel Demirel, Arba, İstanbul, 1993].

yalı olduğu düşünülürse, bunun araştırmacılar için nasıl bir olumsuzluk yarattığı anlaşılabilir. Çok daha az sayıdaki Bavyeralı subaylarla ilgili olarak (bunların arasında Kress von Kressenstein de vardır), Münih'te bulunan Bavyera Merkez Arşivlerine başvurmak gerekir. Burada Kraliyet Bavyera Ordusu'nun belgeleri bulunur.

Bu arada ben, Hollanda devlet arşivlerinde bulunan, İstanbul Hollanda elçiliği siyasi raporlarını incelemiş bulunuyorum. Hollanda, savaşta bağımsız bir konum almıştı. Bu raporlar, Birinci Dünya Savaşı boyunca devam etmiştir ve bazen ilginç değerlendirmeler içerir.

Tüm bu kaynakların ortak yanı, bizleri somut savaş gerçekliğinden uzak tutacak tepeden inmeci bir bakış açısını paylaşmalarıdır. Örneğin, bu bakış açısına göre askeri kayıplar, acı ve ölümü içeren bir olgu değil, savaşta kullanılan insan malzemesinde ortaya çıkan bir sorundur. Askerlerin yaşam koşullarına hatırı sayıda yer veren yetkililer, sadece imparatorluk ordusunda görev yapan Alman doktorlardır.[10]

Askerlerin sesini –elbette dolaylı olarak– duyuran tek kaynak, İngiliz askeri istihbarat servisinin, Mısır ve Mezopotamya cepheleri hakkında ve Selânik, Çanakkale Boğazı ve İran'da bulunan kuvvetlere ilişkin haftalık "istihbarat özetleri"dir. İstihbarat özetleri, ajan raporlarına, tarafsız yolculardan alınan bilgilere olduğu kadar, Osmanlı esirlerinin ve asker kaçaklarının sorgulanmasına ve bu esirlerin mektuplarına da dayanır. (Bu durum, daha önce Osmanlı askerlerinin çoğunun okuma yazma bilmediği konusundaki değerlendirmemizle çelişiyormuş gibi gözükebilir. Ancak unutmamak gerek ki, bu esir ve asker kaçaklarının çoğu Ermeni'dir ve köylük bölgelerde dahi okuma yazma oranı Ermeni ve Rumlar arasında, Müslümanlara göre çok daha yüksektir.)[11]

---

10 Örneğin Dr. Victor Schilling, "Kriegshygienische Erfahrungen in der Türkei", *Zwischen Kaukasus und Sinai* 2 (1922), 71-89. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Alman tıp servisi üzerine ayrıntılı bir çalışma için bkz. Helmut Backer, *Aeskulap zwischen Reichsadler und Halbmond. Sanitätswesen und Seuchenbekämpfung im türkischen Reich während des Ersten Weltkrieges*, Herzongenrath: Murken-Altrogge, 1990.

11 Bu kaynağın varlığından, Dayan Center'dan Dr. Yigal Sheffy sayesinde haberdar oldum. Aylık istihbarat özetlerinde bulunabilir. Ref: PRO/WO 157/687ff (Mısır cephesi) ve PRO/WO 157/776ff (Mezopotamya cephesi).

OSMANLI ORDUSU: HACİM VE BİLEŞİM

Osmanlı ordusu, Dünya Savaşı'nın patlak vermesinden bir yıl önce dört Balkan devleti tarafından ciddi bir yenilgiye uğratılmıştır. Osmanlı ordusunun buna rağmen, Birinci Dünya Savaşı'nda olabildiğince uzun ve iyi bir şekilde savaşması gerçekten şaşırtıcıdır. Savaş sırasında Fransız ve İngilizler arasındaki yaygın düşünce, bunun imparatorluk saflarında hizmet gören Alman asker ve birliklerine bağlı olduğu yönündeydi. Oysa gerçekte bu olgu, Balkan Savaşı'nın hemen ardından bu alanda Harbiye Nazırı Enver Paşa ve Alman danışmanlarının gerçekleştirdiği reformların bir sonucudur. Bu reform süreci içinde büyük çoğunluğu ordu saflarından yükselmiş yaşlı subaylar emekliye sevkedilmiş ve yerlerine modern tarzda eğitilmiş genç subaylar getirilmiştir. Alman gözlemcilere göre bu subaylar modern savaşın teorik temellerini çok iyi bilmekteydiler ve özellikle onların sayesinde kurmay çalışma kalitesi büyük ilerleme kaydetmiştir. Ancak bu subayların tüm deneyimi, genellikle kurmay çalışmaları düzeyindeydi. Savaşın başlamasıyla, ilk defa alandaki birlikleri yönetmeye başladılar ve bu yüzden komuta deneyi eksikliği çekmekteydiler.[12] Ordunun savunmadaki performansı, hücum performansından çok daha iyiydi. Bunun nedeni ise, esas olarak birliklere önderlik eden deneyimli çavuş eksikliğidir. Bunların pek çoğu, 1912-1913 Balkan Savaşı'nda ölmüştü.[13]

Bu subayların savaşa yönlendirdiği ordu, daha ilk adımda, aşılması adeta olanaksız iki sorunla karşı karşıyaydı: İnsan ve iletişim yetersizliği. İletişim yetersizliğine, ordunun iaşe durumunu tartışma bağlamında daha sonra tekrar döneceğiz. Asker yetersizliğine gelince bu, Osmanlılar için tüm 19. yüzyıl boyunca, yani Avrupa'nın zorunlu askerlik temelinde oluşturulan ordularıyla karşı karşıya kaldıklarından beri bir problemdi. Son otuz yılda Osmanlı nüfusu, oldukça hızlı büyümüş de olsa, hâlâ diğer ülkelere göre sayıca az kalıyordu. Merkez vilâyetlerde 19 milyon kişi yaşamaktaydı. Güvenilir sayımların yapılma-

12 Kress, s.36.
13 Kress, s.39.

Birinci Dünya Savaşı'nda askere alınanlar.

dığı uzak vilâyetlerde hesaba katılır ve Osmanlı sayım sisteminin hesaplayamadıkları da dikkate alınırsa, tüm nüfusun 23 ile 25 milyon arasında olduğu söylenebilir.[14] Ancak erkek nüfusun tamamı askere gitmek zorunda değildi. Müslüman olmayanlar (yani 1914'te nüfusun yüzde 20'sini oluşturan Hıristiyanlar ve Yahudiler) "bedel" ödemekteydiler. Ayrıca, pek çok Müslüman da bu olanaktan yararlanmaktaydı. Ancak bedel ücreti oldukça yüksekti ve sadece şehirlerde yaşayan hali vakti yerinde kesim bunu ödeyebilecek durumdaydı. İttihad ve Terakki hükümeti, 1909 yılından itibaren Müslüman olmayanların da askere alınması uygulamasını başlattı. Ama yine de askere gitme durumunda bulunan Hıristiyanların çoğunluğu, Müslümanların ödediği

14 Yalman, *Turkey in the World War*, s.79.

bedelin daha yükseğini ödeyerek askerlik hizmetinden kurtulmaktaydı. Savaş sırasında daha yoksul durumda bulunan ve bedel ödeyemeyen Rum ve Ermenilerse, genellikle taşıma, yol tamiratı ve siper kazma işleri yapan silahsız çalışma taburlarında görevlendirilmişlerdi.[15] Pratikte Rumlar, teğmenden yukarı rütbeye yükselememekteydiler. Bu konuda yüzbaşılığa kadar yükselen doktorlar bir istisna oluşturur.[16]

Ancak ayrı tutulanlar sadece Hıristiyanlar değildi. Anlayabildiğim kadarıyla Osmanlı ordu birlikleri, alaylar düzeyinde, hattâ tümenlere kadar etnik bir bütünlük taşımaktaydı. Alman subayları hep "Arap tümenleri"nden, "Türk tümenleri"nden söz ederler. İngiliz raporlarında da aynı şey vardır. "51. tümen iyi Anadolu Türk ve Kürtlerinden oluşuyor" ya da '141 ve 142. tümenler Arap ve Suriyeli' tarzında beyanlara sık sık rastladım.[17] Bu durum, tümenlerin kendilerine özgü askere alma alanlarının olmasıyla açıklanabilir. Bazı istisnalar vardır –ki karışık birliklere de rastlamış bulunmaktayız– ancak bunlar, muhtemelen savaşın son dönemlerinde pek çok birliğin gücünü yitirmesi ve diğerleriyle birleşmesi sonucu ortaya çıkmış olmalıdırlar.

Sayıları pek çok olan Arap birlikleri, esas olarak garnizon ve iletişim görevleri için kullanılmaktaydı. Ama savaş sırasında gittikçe artan insan yetersizliği nedeniyle Osmanlı hükümeti, Suriye ve Irak'tan gelen Arapları da savaş birlikleri içinde kullanmak zorunda kalmıştır. (Savaş sonunda Filistin'de bulunan on tümenden dördü Arap'tır.) Ancak bu birlikler, Türk birliklerine göre daha aşağı kabul edilirdi. Bu durum örneğin savaş esirlerinin değişimi sırasında kendisini gösterirdi. Böylesi değişimlerde Osmanlılar, "İngiliz birliklerinin kendilerine karşılık olarak Arap değil, gerçek Türk birliklerinin verilmesi" konusunda ısrar ederler ve "Araplara karşılık olarak sadece Hindistan birliklerini önerirlerdi."[18] Liman von Sanders'e göre Arap birlikleri kötü de-

15 Joseph Pomiankowski, *Der Zusammenbruch des Ottomanischen Reiches*, Graz: Akademische Druck un Verlagsanstalt, 1969 (1928 tarihli baskının yeniden basımı), s.103.

16 PRO/WO 157/735, 25 Mayıs 1918.

17 PRO/WO 157/700, 12 Ocak 1916.

18 Halil KUT, *Bitmeyen Savaş. Kutülamare Kahramanı Halil Paşa'nın Anıları*, Taylan Sorgun, der., İstanbul: Yedigün, 1972, s.191.

ğildi, "sadece ciddi bir komuta"ya ihtiyaçları vardı.[19] Kress'e göreyse bunlar, "daha canlı ve zeki, fakat Anadolu birliklerine göre daha az güvenilir" idiler.[20] Başta Kürtler gelmek üzere, imparatorluğun bazı aşiretleri, savaşa daha çok düzensiz süvari birlikleri olarak katkıda bulunmuşlar ve düzenli orduya oldukça gevşek bağlarla bağlanmışlardı. O nedenle yararlılıkları sınırlı düzeyde kalmıştı.[21] Bu durumda cephe hatlarındaki düzenli birliklerde askerlik hizmeti yükü esas olarak, toplam nüfusun yüzde 40'ını oluşturan ve 9-10 milyonluk bir kitleyi temsil eden Anadolu köylü nüfusuna düşmekteydi.

Bedel ödeyenler çıkarıldıktan sonra her yıl askerlik hizmeti için 100.000 kişi celp ediliyordu, ancak sağlık nedenleriyle reddedilenlerin dışında bunların yaklaşık dörtte üçü orduya katılmaktaydı.[22] Bu oran, barış döneminde ordunun 150.000 kişiden ibaret olduğunu gösterir. Ordunun seferberlik dönemindeki gücü konusunda ise büyük bir belirsizlik vardı. Ancak en yüksek sayı, her durumda 800.000'den biraz azdı.[23] Öte yandan seferberlik çok yavaş işliyordu, tam uygulanması için en azından altı aylık bir süre gerekti. Bu demektir ki, tam seferberlikten sonra bile nüfusun yaklaşık yüzde 4'ü silah altında ve aktif görevdedir.

19 Liman von Sanders, *Fünf Jahre Türkei*, Berlin: Scherl, 1920, s.242.

20 Kress, s.39.

21 Dönemin tanığı bir Alman'a göre Kürt birlikleri tamamen güvenilmezdir ve bunlardan düzenli birlikler oluşturmak imkânsızdır. Çünkü bunlar başka bir Kürt'e itaat etmeyi reddetmekte ve emirleri sadece Türk başkomutandan almaktadırlar. (Hans-Joachim von Loeschebrand-Horn, "Der Feldzug der Süleimanije-Gruppe im Kurdistan im Sommer 1916", *Zwischen Kaukasus und Sinai* 3 (1923): 121).

22 Aralık 1913'te Osmanlı ordusu sağlık servisinde reform yapmakla görevli Dr. Georg Mayer'e göre frengi o kadar yaygındır ki, askerlik hizmetinden muaf tutmak için bir neden olarak görülmez. Bunun yerine frengililer amele taburlarında görevlendirilir. (Mayer'in raporu, Becker, *Aeskulap*, s.42'de geçmektedir.)

23 Maurice Larcher, *La guerre turque dans la guerre mondiale*, 44. ve 50. ekler. Larcher, Osmanlı harbiye nazırlığının 1919'daki resmi istatistiklerine dayanmaktadır. 800.000 sayısı, silahlı ve eğitimli düzenli birlik askeri sayısıdır. Çok daha büyük sayıların da sözü edilmiştir (2.000.000 dolaylarında) ama bu gerçek olmayacak kadar yüksek bir sayıdır. Ahmed Emin Yalman tarafından ordunun arami gücü olarak verilen 1.200.000 sayısı da oldukça yüksek gözükmektedir. Bu sayı muhtemelen genellikle silahsız mustahfız ve her türden yedekleri de içermektedir. Larcher'in 2,85 milyon olarak verdiği, silah altına çağrılan toplam kişi sayısı için de aynı durum sözkonusudur. İngilizlerin bu konudaki tahminleri zamana ve yere göre büyük ölçüde değişir, ancak ortalama 6-700.000 dolaylarındadır.

(Oysa bu oran, hemen hemen iki misli bir nüfusa sahip olan Fransa'da yüzde 10'dur.)[24] Seferberlik sırasında 19 ile 45 yaş arasındaki erkekler silah altına çağrılırdı. Ama 1916'da yaş sınırı 15-55 olarak değiştirildi. İngiliz raporlarına göre 1917 ortalarında askerlerin yüzde 12'si 16-19 yaşları arasında bulunmaktaydı.[25] Nisan 1915'te çıkarılan yeni bir askerlik nizamnamesi, askerlikten muaf tutulan kişi sayısını azaltmaya çalıştı. Hâlâ bedel ödeme mümkün olacaktı, ancak bu 50 Türk lirası gibi astronomik bir düzeye çıkarılmıştı. Kısa bir süre sonra yabancı Müslümanlar bile askerlik hizmetinden sorumlu tutulmaya başlandı (Padişah tarafından ilân edilen "cihad" gerekçesiyle). Yine de yabancı Müslümanlar, 45 lira ödeyerek hizmetten muaf tutulabiliyorlardı.[26] Bu tedbirler para getirmiş, ancak ordunun gücünü çok az artırmıştır.

SALDIRI STRATEJİSİ

Osmanlı ve Alman askeri liderliği, izlenecek strateji konusunda karar verirken insan sorununu dikkate almadı. Rus ordusu karşısında insan yetersizliği büyük bir sorun oluşturmaktayken bile, Alman generaller Osmanlı hükümetine bir saldırı stratejisi dayatmıştır. Alman genelkurmay başkanı von Moltke, 10 Ağustos 1914'te Enver Paşa'ya şunu söyler: Mümkün olduğu kadar çok İngiliz ve Rus birliğini Avrupa savaş alanından uzaklaştırmak, Osmanlıların görevidir.[27] İstanbul'da bulunan askeri ataşe von Lossow bu hedefi büyük bir heyecanla desteklerken, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Alman askeri misyon şefi Liman von Sanders tersine bir savunma stratejisi öngörür.[28] Von Sanders ile kişisel ilişkileri hiç iyi olmayan Enver, Moltke ve Lossow'un yanında yer almıştır. Tercih edilen bu saldırı stratejisi, daha hemen başından itibaren büyük sayıda insanın hayatına mal olmuştur. En büyük felâket, Aralık 1914'te Enver Paşa'nın Kars'taki Rus mevzilerine karşı başlattı-

24 Larcher, ekler 45, 48.

25 PRO/WO 157/703, 1 Nisan 1916 ve PRO/WO 157/704, 12 Mayıs 1916. PRO/WO 157/717, 26 Temmuz 1917.

26 Pomiankowski, s.242-243.

27 Kress, s.24.

28 Bkz. Pomiankowski, s.57.

ğı kötü planlanmış kış saldırısıdır. Birlikler, karlarla kaplı dağ sırtlarını geçmeye zorlanmış ve soğuk, açlık ve tifüsün ortak etkisi altında Üçüncü Ordu'nun 90.000 kişisinden bahara sağ çıkan sadece 12.000 asker olmuştur. Yine Şubat 1915'te ve Ağustos 1916'da Süveyş Kanalı'na yönelik saldırılar, Doğu Anadolu'daki Rus birliklerini çevirmek üzere İran'dan gerçekleştirilen saldırı –daha az kayıpla atlatılmış da olsalar– hiçbir dişe dokunur sonuç üretmeyen sorumsuz maceralardan ibarettir. Yemen'i ve Medine ve Mekke gibi kutsal şehirleriyle birlikte Hicaz'ı elde tutma kararı da tamamen politik bir karardır. Ancak bu karar, orduyu 1500 kilometrelik tek bir demiryolu hattı boyunca dağıtmak ve Medine'deki büyük bir garnizona bağlamak anlamına geliyordu. En nihayet Avusturyalıları desteklemek üzere Galiçya'ya ya da Almanları desteklemek üzere de Romanya'ya Osmanlı tümenleri göndermekse, belki müttefikleri nezdinde Osmanlıların prestijini artırmıştı; ama bunlar ülke için üstesinden gelemeyeceği bir lüks anlamına gelmekteydi.

Osmanlıların savaşta verdiği mücadelenin doruğa ulaştığı nokta, hiç kuşkusuz 1915 Gelibolu harekâtıdır. Boğazları Fransız-İngiliz deniz kuvvetleriyle yarma girişimi başarılı olamamış ve bu harekât hiç beklenmedik bir Osmanlı zaferi ile sonuçlanmıştır. Bunun büyük bir stratejik zafer olduğunda kuşku yoktur. Bu zafer, imparatorluğu yeniden hayata döndürmüş (ya da seçtiğiniz bakış açısına göre, imparatorluğun çektiği acıları uzatmıştır). Önce İngiliz filosuna, sonra da Müttefiklerin çıkarma harekâtına karşı Çanakkale'de kazanılan zafer, Osmanlılar için büyük bir moral kaynağı olurken, uzun vadede ordunun belini kırmıştır. Çanakkale harekâtı Osmanlılara 90.000 ölüye ve 165.000 yaralı ve hastaya mal olmuştur (bunlar resmi sayılardır ve kesinlikle gerçek sayıların altındadır).[29] Dahası bu ölü, yaralı ve hastalar, ordunun en iyi donanımlı ve en deneyimli kesimlerinden gelmektedir. Çanakkale'deki bu korkunç katliama rağmen Osmanlı ordusu sayısal güç bakımından 1916 başlarında en üst noktaya ulaşır. Bu yılda İngi-

29 Robert Rhodes James, *Gallipoli*, Londra: Pan, 1974, s.348. Rhodes James gerçek kayıp sayısını 300.000 olarak hesaplar. Liman von Sanders ise 66.000 ölü ve 152.000 yaralı gibi oldukça iyimser bir sayı verir. (Liman, s.135).

liz generali Sır Charles Townshend Kutülamare'de Osmanlılara teslim olacak, öte yandan Gelibolu'da nitelik düzeyinde yaşanan zarar asla telafi edilemeyecektir. 1916'dan sonra ise nitelik gittikçe düşmeye, sayısal güç de yavaş yavaş azalmaya başlar: 1916 kışında Doğu Anadolu'daki talihsiz Üçüncü Ordu, çok daha üstün Rus kuvvetlerinin saldırısı ile karşı karşıya kaldığında, ne iaşe trenleri ne de sağlık hizmetleri harekete geçer. Üçüncü Ordu geri püskürtülür, Trabzon ve Erzurum kaybedilir. Bu yenilgiden sonra Üçüncü Ordu'nun büyük bir kısmı adeta ortadan kalkar. Bir kaynağa göre, bu dönemde Üçüncü Ordu'dan 50.000 asker firar etmiştir.[30]

Aynı cephenin güney (Muş-Bitlis) bölümünde ise İkinci Ordu, 1916-1917 kışında gücünün üçte ikisini (60.000 asker) kaybeder.[31] Bunların sonucu olarak toplam asker sayısı Mart 1917'de 400.000'e, Mart 1918'de ise 200.000'e düşer. Ekim 1918'de Mütareke imzalandığında ise, 100.000'den daha az sayıda asker görev başında bulunmaktadır.[32]

HASTALIK

Ordunun sayısal gücündeki bu düşüş, esas olarak iki nedenden kaynaklanır: hastalık ve firar. Sıtma, tifüs, tifo, frengi, kolera ve dizanteri her yerde yayılmaktadır.[33] Giysilerde ve barınakların döşemelerinde barınan bitlerle yayılan tifüs, cephedeki askerler ve yollara düşen Ermeniler kadar Müslüman göçmenlerin de hayatlarına mal olur. Osmanlı birliklerinde kayıplar çok yüksek düzeylerdedir. Hastalık bulaşanların yüzde 50'si ölür. Kendi sağlık hizmetleri tarafından dikkatle korunan Almanlar arasında bile ölüm oranı yüzde 10 dolaylarındadır. Almanlar, bit temizleme için mükemmel fırınlar inşa etmişler, ama bunlar odun yokluğundan işletilememiştir.[34] Yaz aylarında ise sıtma,

30 Pomiankowski, s.225.
31 Liman, s.240.
32 Larcher, ek 50.
33 Yalman, *Turkey in the World War*, s.81.
34 Schilling, s.75-76; PRO/WO 157/735, 26 Nisan 1918.

Karadeniz kıyılarında, Boğazlarda ve Anadolu'nun bazı yerlerinde (Ankara ve Konya) ve özellikle de Adana ve İskenderun gibi, askeri birliklerin Mezopotamya ve Suriye cephelerine giderken geçecekleri yerlerde hızla yayılmaktadır. Yaz sonları ve sonbaharda ise, içme suyu vasıtasıyla bulaşan kolera, büyük ölümlere neden olur.[35] Kuru havalarda askerler durgun su birikintilerinden su içmekte ve daha da kötüsü, geleneksel olarak ardından suyla temizlenmeleri gerektiğinden, açık suların yanında ihtiyaçlarını gidermektedirler. Frengi ve belsoğukluğu da çok yaygındır ve İstanbul, İzmir ve Beyrut, bu hastalıkların başka yerlere sıçradığı kaynaklar olarak gösterilir. Cinsel ilişkiyle bulaşan bu hastalıklara yakalananlar hastaneye kaldırılmadan birliklerinde tedavi görmekteydiler.[36] Görev yaptıkları yerlerde Alman askeri doktorları, etkin aşı programlarıyla, ama daha da çok temel hijyen uygulamalarıyla, hasta asker sayısını büyük ölçüde azaltmışlardır. Öte yanda Osmanlı sağlık teşkilâtı, en basit malzemenin bile eksikliğini çekmekteydi. Özellikle savaşın ilk iki yılında, tüm ilaçlar ve sağlık donanımları zorunlu olarak ithal edilmiştir. Bu alanda en büyük sorunsa, yeterli ve sağlıklı yiyecek eksikliğidir. Bu durum askerleri hastalıklara karşı savunmasız bırakmakta ve hastaların iyileşmesini zorlaştırmaktadır. Yiyecek sorununa daha sonra tekrar döneceğiz. Ancak şu noktada belirtelim ki, yukarıda sözü geçen faktörler nedeniyle gerçekleşen hastalık ölümleri, çatışmalarda gerçekleşen ölümlerin tam yedi katıdır.[37] Doğu Anadolu'daki Üçüncü Ordu'nun bir raporu, Mart 1917'de hastanelerin 16.956 hastayı ve 1340 yaralıyı barındırdığını belirtir.[38]

FİRAR

İnsan kaybı açısından firar, ordu için hastalıktan da daha büyük bir sorun olarak ortaya çıkmaktaydı. Bu sorun yıllar geçtikçe, artık başedile-

35 Schilling, s.88.
36 PRO/WO 157/735, 1 Mart 1917.
37 Larcher, ek 51, s.602.
38 PRO/WO 157/713, 8 Mart 1917.

mez boyutlara varır. Aralık 1917'de 300.000 asker firardadır.[39] Savaş sonunda ise bu sayı, hemen hemen yarım milyondur. Bu asker kaçaklarının çoğu düşmana gitmez. Ama hatırlatmak gerek ki, savaşın ikinci yarısında İngilizlere teslim olmak üzere kaçan Ermeni ve Arap sayısında kesin bir artış görülür. Firarilerin çoğu, cepheye giderken yolda kaçmakta veya özellikle kendi şehir, kaza ya da köylerine yakın yerlerde iken, hareket halindeki orduyu terk etmektedirler. Firarın ardından kırsal alanlarda başıboş dolaşmakta veya soyguncu çeteler oluşturmaktadırlar. Bir süre sonra, kaçakların cephe gerisinde yarattığı bu güvenliksiz ortama müdahale etmek üzere daha çok askeri birlik seferber edilir.[40] Halk genel olarak asker kaçaklarına karşı olumlu bir tavır takınır ve onları evlerinde saklar.[41] Asker kaçakları yakalandıklarında, ordunun gücünü daha fazla tüketmemek amacıyla genellikle hafif bir şekilde cezalandırılır ve hemen birliklerine gönderilir. Mayıs 1916 kadar erken bir tarihe ait bir Hollanda Elçiliği raporunda, Osmanlı ordusunda hapis cezalarının benzer bir gerekçeyle dayak cezası ile değiştirildiği yazılmaktadır.[42] Kaçakların idam edildiğine dair raporlar çok azdır. Ancak ordu, firarı zorlaştıran tedbirler almaktan geri kalmaz. Örneğin, Araplardan oluşan birliklere bazen o kadar az güvenilmektedir ki, bunlar cepheye silahsız olarak ve silahlı Türk muhafızların eşliğinde getirilir.[43] Filistin ve Suriye'de Bedevilere, yakalanan ve orduya teslim edilen her asker kaçağı için 5 Osmanlı lirası ödül vaadedilmiştir.[44]

ÜCRET, SİLAH VE DONANIM

Gerek hastalıklara karşı dayanıksızlık gerekse kaçma eğilimi, askerlerin kötü bakımı nedeniyle iyice artmaktaydı. Askerlere ya çok az ücret

39 Liman, s.241.

40 Liman, s.241.

41 Felix Guse, *Die Kaukasusfront im Weltkrieg bis zum Frieden von Brest*, Leipzig: 1940, s.92.

42 Erik Jan Zürcher, "Welingelichte kringen? De politieke berichtgeving van de Nederlandse ambassade in Istanbul in de eerste wereldoorlog" (bkz. bu kitapta 3. makale), *Sharqiyyat* 1/1, (1988): 78. Bu durum, iki darbenin iki gün gözaltı ve bir gün hapse eşit olduğunu söyleyen Pomiankowski tarafından da doğrulanmaktadır (Pomiankowski, s.243).

43 PRO/WO 157/724, 15 Şubat 1918.

44 PRO/WO 157/713, 3 Mart1917.

verilmekte ya da hiç verilmemekteydi. Hepsi yürümekten yorgundu ve kötü beslenmekteydi. Giysileri çok yetersizdi. Bu faktörlerin hepsi, gerek hastalıkları gerekse firarı kışkırtıyordu. İngiliz raporlarında ücretlerdeki ve yiyeceklerdeki yetersizlik, firar nedenleri olarak sık sık belirtilmekteydi.[45]

Teorik olarak askerler, hizmetlerinin birinci yılında ayda 5 kuruş, takibeden yıllarda ise 10 kuruş alırlardı.[46] Ancak gerçekte bu ödemeler çok düzensizdi. Bazan üç ay hiç ödeme yapılmadığı olurdu.[47]

Bir bütün olarak birlikler, silahlar ne denli farklı biçim ve boyutta iseler de, iyi silahlanmış gözükmekteydiler. Tabanca ve tüfekler farklı model ve çaptaydı. Silahların kalitesi, Almanlar Osmanlıları Belçika ve Rus tüfekleriyle silahlandırmaya başladıktan sonra yükselmeye başlar. Almanlar, işgalden sonra Belçika'da ele geçirdikleri silahları ve Doğu Prusya'da Tannenberg'de Ruslara karşı kazandıkları zaferin ardından sağlanan Rus silahlarını bu şekilde değerlendirmişlerdir.[48] Tüm sorun, özellikle toplar için mühimmat yetersizliğidir. Bunların çoğu Almanya ve Avusturya'dan ithal edilmektedir.

Birlikler nispeten iyi silahlanmış iseler de aynı şey geri kalan donanım için söylenemez. Ayakkabı özellikle önemli bir problem olarak öne çıkmakta ve raporlarda her defasında bahis konusu olmaktadır. Türk askerlerinin çıplak ayakla ya da ayakları paçavralarla sarılmış bir tarzda savaşmaları –ya da yürüyüşe geçmeleri– sıradan olaylardandır.[49] Doğu cephesinde yakalanan Rus askerlerinin ayakkabı giymiş olmaları, Osmanlı askerleri arasında büyük bir imrenme duygusu yaratmıştır.[50] Burada hatırlatmak gerekebilir ki, bugün bile bu savaş Suriye'de, "yalınayaklılar savaşı" olarak bilinir.[51] Raporlar, Filistin cep-

45 Örneğin: PRO/WO 157/7000, 4 Ocak 1916; 157/723, 10 Ocak 1918; 157/735, 25 Nisan 1918.
46 PRO/WO 157/700, 4 Ocak 1916.
47 PRO/WO 157/700, 4 Ocak 1916.
48 PRO/WO 157/700, 21 Ocak 1916 ve 157/701, 3 Şubat 1916.
49 Bkz. Ali Ihsan Sabis, *Hatıralarım. Birinci Dünya Harbi*, İstanbul: Nehir Yayınları, 1991, c.3, s.331.
50 Mehmet Arif Ölçen, *Vetluga Irmağı*, Ankara: Ümit, 1994, s.38.
51 Bu gözlem için Dr. Dick Douwes'e teşekkür borçluyum.

hesine bir yıl boyunca hemen hemen hiç yeni ayakkabı sevkedilmediğini belirtir. Son çare olarak cephe hattında bulunan askerlere, sarı Bedevi terlikleri verilir. Bunlar ayağa iplerle bağlanmaktadır. Garnizon görevinde olanlarsa, tahta ve bitki saplarını kullanarak kendilerine ayakkabı yapmak zorunda kalmışlardır.[52] Üniformalara gelince, durum bu konuda da daha iyi değildir. Pek çok askerin üzerinde sadece çaput parçaları vardır.[53] Mart 1918'de bir asker kaçağı, Filistin cephesinde askerlere on beş aydan beri hiç elbise verilmediğini belirtmiştir.[54] 1915'ten 1918'e kadar Cemal Paşa komutasındaki Dördüncü Ordu kurmayında hizmet görmüş olan Türk gazeteci Falih Rıfkı Atay, rakip tarafların bu konuda da ifade ettiği çelişkiyi canlı bir şekilde tasvir eder: Osmanlı tarafında her şeyin eksik oluşu ya da hiç olmayışına mukabil İngiliz tarafındaki israf bolluğu. Osmanlı askerleri, yoğun düşman ateşi altında, ölü İngiliz askerlerinin ayakkabılarını çalmaya çalışmaktadırlar. En azından bir olayda İngiliz mevzilerine başarılı bir saldırı gerçekleştiren bir Osmanlı alayı, tanınmaz bir durumda geri dönecektir. Çünkü askerler, üzerlerindeki çaputlarla ölü İngiliz askerlerinin üniformalarını değiştirmişlerdir (ama İngilizlerin giydikleri kısa pantalonlara dolanmamışlardır).[55]

YEM VE YİYECEK

Savaş sırasında yiyecek üretimi yüzde 40 oranında düşmüş de olsa, esas olarak insan azlığı nedeniyle genel ve yaygın bir yiyecek eksikliği yoktur. Almanlar, Arap eyaletlerinin, hem yerel halkı hem de Filistin ve Mezopotamya cephelerindeki orduları besleyecek kadar tahıl üreteceğini hesap etmişlerdir. Anadolu'da ise buğday fazlası vardır. Suriye, 1915'teki çekirge felâketi sonrası hariç, genel olarak yeterli yiyecek malzemesine sahiptir.[56] Savaş boyunca Osmanlı İmparatorluğu, silah

52 PRO/WO 157/725, 10 Mart 1918.
53 PRO/WO 157/724, 17 Şubat 1918.
54 PRO/WO 157/735.
55 Falih Rıfkı Atay, *Zeytindağı*, İstanbul: Varlık, 1964, 5. baskı, s.191.
56 Bkz. General von Seeckt'in raporu. L. Wallach, *Anatomie einer Militärhilfe. die Preussisch-deutschen Militärmissionen in der Türkei 1835-1919*, Düsseldorf: Droste, 1976, s.263.

ve mühimmat karşılığı olarak müttefiklerine buğday ihraç eder. Böylelikle ordu, en azından teorik olarak yeterli bir tarzda beslenebilecek bir konumdadır.

Resmi sayılar, ilk bakışta bu düşünceyi doğrular. Osmanlı askerinin günlük iaşesi şöyledir: 900 gram ekmek, 600 gram bisküvi, 250 gram et, 150 gram bulgur, 20 gram tereyağı, 20 gram tuz.[57]

Ama gerçek çok farklıdır. Her ne kadar yerine göre değişse de, hiçbir yerde bu sayıların iddia ettiği kadar iyi bir durum yoktur. Hükümet her yıl, temel gıda rekoltesinden (esas olarak buğday ve arpa) alacağı yüzdeyi *ilân* eder. Bu ortalama yüzde 40-50 arasındadır. Bunun yüzde 10'u aşar vergisi olarak toplanır, geri kalan kısmı pazar değerinden değil, resmi fiyatlardan alınır. Buğday ve arpa alımı merkezi değildir. Bu iş her ordunun iaşe müdürlüğü tarafından yapılır. Ulaştırma büyük bir problem olduğu için, tahıl üretimi yapılan yerlere uzak ya da yakın olmaya bağlı olarak, yiyecek konusunda her ordunun durumu oldukça farklıdır.[58] Örneğin Filistin cephesinde Ürdün Nehri'nin doğu yakasındaki birlikler Havran'daki zengin tahıl yetiştirme alanlarından beslenirken, Batı yakasında Nablus ve Yafa'da açlık vardır. Askerlere gündelik olarak verilen ekmek miktarı farklı raporlarda şöyle ifade edilir.

1916'da Çanakkale'de	900 gram
1918'de Filistin cephesinde	350-600 gram
1918'de Şam'da	500-600 gram
1918'de Hayfa'da	900 gram
1918'de Irak'ta	300 gram

Buğdayın kıt olduğu yerlerde ekmek, buğdayla arpanın ya da fasulye ezmesinin karıştırılmasıyla üretilir. Ekmeğe ek olarak birliklere, biri sabah biri de akşam olmak üzere iki sıcak yemek verilir. Bunlar un çorbası ve bulgurdan oluşur. Bazan et ya da etli yemek de var-

57 PRO/WO 157/735, 29 Mayıs 1918..
58 PRO/WO 157/735, 29 Mayıs 1918.

dır. Haftada bir kez et verilmesi kuraldır. Ancak bu, uzak yerlerde ayda bir olabilir. Ama bu bile oldukça sınırlı bir niceliktedir. Bir rapor, 450 asker için verilen et miktarının bir sığır ya da dört koyun olduğunu göstermektedir. Yeterince ölü deve olduğu için genellikle verilen et, deve etidir. Subayların kendi sahra mutfakları ve ahçıları vardır. Askerlere gelince, yemek sorunu, her bölükten birkaç kişinin kasap ve ahçı olarak görev almasıyla çavuş tarafından örgütlenir. Yiyeceklerin pişirilmesi ve ekmeğin yapılması için odun gerekmektedir. Bu amaçla resmi olarak her asker, günde 700 gram odun tedarikiyle yükümlüdür. Ama Filistin cephesinde bir iaşe subayının hazırladığı bir raporda okuduklarımız, çok daha zor bir gerçekliği anlatmaktadır. Abdüllatif adlı bir subay, asker başına 300 gramdan fazla odun alamadığını, yiyecek tedarikinin 100 grama düştüğünü ve yemekleri nasıl pişirteceğini bilemediğini söylemekte ve istifa tehdidinde bulunmaktadır.[59]

Mümkün olan yerlerde askerler, günlük diyetlerini hurma, incir, üzüm ya da zeytinle tamamlamaktadırlar. Ama bir bütün olarak yiyecekler çok az sebze ve meyve içerdiği için, iskorbüt büyük bir sorun olarak ortaya çıkmaktadır. Askerlerin dişleri dökülmekte ve ağız kenarlarında hattâ yanaklarında yaralar belirmektedir.[60] Bir rapora göre, ordunun yüzde 20'si iskorbütten musdariptir.[61]

Doğu cephesinde yiyecek eksikliği, Ermenilerin sürülmesi ve katliama uğratılmasıyla daha da ağırlaşmıştır. Bu olaylar, Osmanlı ordusunun harekât yapacağı bölgede çorak tarımsal alanlar ortaya çıkarmıştır.[62] Rumların 1915'te sahil ovalarından sürülmesi, Batı Anadolu'da da iaşe sorununu çok olumsuz yönde etkilemiştir.[63]

Öte yandan hayvanlar da en az insanlar kadar zarar görmüştür. Onbinlerce deve, sığır, katır ya da atın, otlakların olmadığı yerlerde beslenmesi, aşılmaz bir problem olarak ortaya çıkmıştır.

---

59 Bu veriler bir dizi farklı rapordan alınmıştır: PRO/WO 157/700, 16 Ocak 1916; 157/724, 9 Şubat 1918; 157/725, 14 Mart 1918; 157/735, 25 Nisan 1918.

60 Becker, s.126, 167.

61 PRO/WO 157/715, 10 Mayıs 1917.

62 Pomiankowski, s.165.

63 Bkz. Mayer tarafından sunulan bir rapor; Becker, s.59.

Hemen her yerde cephedeki birlikler, garnizon ya da iletişim birliklerinden daha iyi beslenmişlerdir. Ayrıca bunların sivil halktan, özellikle de şehirlerdeki sivil halktan daha iyi bir konumda olduklarını hatırlatmak gerekir. Genel yiyecek sorunu, 1917-1918 kışında iyice kötülemiştir. 1918 baharından itibaren Rusya ile yapılan ateşkesin ve Karadeniz'in açılmasının etkileri hissedilmeye başlanmış ve Mayıs-Haziran 1918 rekoltesi her yerde olağanüstü ölçülerde iyi olmuştur.[64]

ULAŞIM: EN BÜYÜK SORUN

İaşe konusunda yaşanan korkunç durumu, her şeyden çok tek bir faktör belirlemektedir: Ulaşım araçlarının yetersizliği. Savaştan önce imparatorluk, iç eşya ve mal taşıması için denizyoluyla ulaşımına bağımlı durumdaydı. İngilizlerin ablukası, Karadeniz ve Marmara dışında deniz taşımacılığını olanaksız kılmıştır. Hattâ Karadeniz'de bile, örneğin Ereğli kömür alanlarından yüklenen kömürlerin taşınması, sık sık Rus filosunun müdahalesi ile kesintiye uğramıştır.

Demiryolları ise aşırı bir yük altındadır. Tüm demiryollarının uzunluğu sadece 5700 kilometredir (304 kilometrekarelik alan için sadece 1 kilometre; Fransa için bu sayı ona bir, Hindistan içinse, altmışa bir kilometredir).[65] Demiryolları tek hattır. Ayrıca, Anadolu ile Arap vilâyetlerini Toros ve Amanos dağlarından (Gavur dağları) birbirine bağlayacak olan temel bağlantılar henüz tamamlanmamıştır (Toroslar'daki en önemli tüneller ancak Eylül 1918'de bitirilecektir). Ayrıca demiryolu rayları arasındaki açıklık, Beyrut'un doğusunda bulunan Rayak'a kadar normal boyuttadır. Demiryolunun oradan güneye kadar giden kısmı ise, düşük kapasiteyle çalışan dar ray açıklığına sahiptir. Bütün bu nedenlerle Almanya ve Avusturya'dan ithal edilen malzemeler (örneğin top mermileri) cepheye ulaşmadan önce birçok kez boşaltılıp yeniden yüklenmek durumundadır. Taşınacak malzemeler, önce İstanbul Boğazı'nı geçmek üzere gemilere bindirilir, ardından Haydarpaşa'da trene yüklenir; sonra trenle Pozantı'ya kadar götürülür; ardın-

64 PRO/WO 157/753, çeşitli yerlerde.

65 Yalman, s.85.

dan Toros sırtlarından yük arabalarıyla ya da develerle taşınarak geçirilir; Gülek'te yeniden trene yüklenir ve Mamure'ye kadar taşınır (burası İngiliz donanmasının ateş menzili altındadır); sonra yine Amanoslar'ı geçmek üzere develere ya da –1917 başlarında Amanosları geçen tünellerin tamamlanmasından sonra– dar demiryolu hattı üzerinde işleyen üstü açık vagonlara yüklenir. Sözkonusu dağlardan geçen tünellerin inşası, 1915 yılında Ermenilerin sürgün edilmesi kararı üzerine ertelenmişti, çünkü vasıflı amelelerin hemen tamamı Ermenilerden oluşmaktaydı.[66] Bunların bir kısmının yerine, Mezopotamya'da ele geçirilmiş bulunan İngiliz esirleri getirildi. Develere ya da üstü açık vagonlara yüklenen malzemeler, Amanoslar'ın doğusunda boşaltılıyor ve Islahiye'de normal trenlere tekrar yükleniyordu. Tren, Rayak'a kadar gidiyor, orada ise her şey yeniden boşaltılıp yeniden yükleniyordu, çünkü burada da bu kez normalden dar demiryolu hattına geçilmekteydi. İngilizler, Rayak'tan Birussebi'deki cepheye kadar bu hatta, günde en fazla dokuz hafif trenin geçebileceğini saptamışlardı.[67] O anlamda malzemelerin demiryoluyla İstanbul'dan Filistin cephesine taşınması dört ile altı hafta, Mezopotamya cephesine taşınması ise yedi hafta gerektiriyordu.[68] Tüm cephelerin İstanbul'dan beslendiği düşünüldüğünde, her türlü malzeme sevkiyatının son derece kırılgan bir konumda olduğu anlaşılır. 6 Ekim 1917'de Haydarpaşa'daki cephane deposu infilak ettiğinde bu durum açık bir şekilde görülmüştür. Bu olayda 12 geçici cephanelikle birlikte petrol ve yakıt tankları da infilak etmiş, lastik ve sağlık malzeme stoklarıyla beraber 300 yük katarı da yanmıştı. Kaza yüzünden "Yıldırım" harekâtı birkaç ay ertelenmişti.[69]

Demiryolu Anadolu'da, Doğu'ya doğru Ankara'dan 60 kilometre uzaklıktaki Çerekli'ye kadar uzanmaktaydı. Buradan, doğudaki

---

66 Kress, s.30.

67 PRO/WO 157/700, Ek III, Ocak 1916.

68 Becker, s.66, PRO/WO 157/703, 12-18 Nisan 1916.

69 Becker, s.63. Yıldırım harekâtı, Almanlar tarafından "Paşa II" kod adıyla anılır. Bu, Bağdat'a hücum etmek üzere, ordu büyüklüğündeki Türk-Alman kuvvetlerini Kuzey Suriye'de toplama planıydı. Ancak 1917 sonlarında Suriye cephesindeki durum tehdit edici bir durum aldığında proje terkedilmiş ve sözkonusu güçler güneye, Filistin cephesine yönlendirilmişti.

temel Osmanlı müstahkem mevkii olan Erzurum'a yürüyerek 35 günde gidilirdi.[70] Demiryollarını Sivas'a kadar uzatma çalışmaları sürmekteydi, ama savaşın sonuna varıldığında bu çalışmalar kesin bir sonuca ulaşmamıştı. Hemen her zaman iyimser bir şekilde "Kafkas cephesi" diye adlandırılan Doğu cephesi ise, esas olarak Ulukışla ve Resülayn'daki demiryolu ulaşım noktalarından beslenmekteydi ve her iki nokta da Erzurum'daki cepheye bir aylık yürüyüş uzaklığındaydı.

Ayrıca sürekli olarak lokomotif ve kömür eksikliği yaşanmaktaydı. (Türkiye'de sadece 208 lokomotif bulunmaktaydı). Lokomotiflerde kömürden çok, tedariki gittikçe azalan odun kullanılmaktaydı. Suriye'deki zeytin ağaçlarının büyük bir kısmı bu amaçla kesilmişti.[71] Odun stoklarının kömüre göre daha fazla yer kaplaması nedeniyle, lokomotifler odun yüklemek üzere sık sık durmak ve yakıt tasarrufu için de hızlarını düşürmek zorundaydılar. Halep'ten Humus'a kadar 200 kilometrelik uzaklık 26-28 saatte, Humus'tan Rayak'a ise 10-20 saatte ulaşılmaktaydı.[72] Şam-Halep arası ise, savaş öncesi 17 saat iken, savaş sırasında 3-4 gün almaktaydı.[73] Taşıma kapasitesi de oldukça düşüktü (bir taşıma vagonunda 60 asker taşınmaktaydı).[74] Ayrıca bu taşıma vagonlarının tahsisinde yolsuzluk ve siyasi etkiler büyük rol oynuyordu.

Yollar o kadar kötüydü ki, Avusturya ve Almanya'nın gönderdiği kamyonlar sürekli olarak işlemez hale gelmekteydi. Yalman'a göre 1930'da bile, yani savaşın bitiminden on kadar yıl sonra bunların kalıntıları yollarda görülmekteydi.[75] Yolların elverişli olduğu yerlerde bu kamyonlar, saatte otuz kilometre hızla gidebilmekteydiler.[76]

Yük hayvanı yetersizliği de vardı. Osmanlı İmparatorluğu, en mükemmel binek atları ve küçük olmalarına rağmen kullanışlı yük çeken atlar yetiştirilmekteydi. Ağır yük atları ise ithal edilirdi. Orduda,

---

70 PRO/WO 157/701, 19 Şubat 1916.
71 Kress, s.170. Pomiankowski'de bu noktaya işaret eder.
72 PRO/WO 157/725, 3 Mart 1918.
73 PRO/WO 157/700, 7 Ocak 1916.
74 Yalman, s.86.
75 Yalman, s.88.
76 PRO/WO 157/700, 20 Ocak 1916.

yük taşımak için öküz[77] ya da katır kullanılmaktaydı (ağır bir silahın çekimi için sekiz öküz gerekirdi). Taşıma içinse esas olarak deve kullanılıyordu. Bu hayvanların her yıl beş ile on bin kadarı (tahminler değişmektedir) sadece Filistin cephe gerisinde kullanılmaktaydı. Develer, Arap Bedevileri tarafından yetiştirilmekteydi. Deve alımında Bedevilere altınla ödeme yapılırdı. Kâğıt paranın prestiji her yerde düşük olduğundan kâğıt parayı reddedenler ağır cezalarla karşılaşırlardı. Ancak Bedevileri bu şekilde zorlamak olanaklı değildi.[78] Ayrıca zaten 1916'dan itibaren pek çok Arap aşireti ayaklanmıştı. Örneğin Haziran 1916'da Mekke Şerifi'nin direniş bayrağını çekmesinden çok daha önceleri, Suriye'deki en önemli aşiret federasyonu olan Anazi, orduya deve satmayı reddediyordu. Daha doğuda bulunan Şammar büyük çapta deve tedarikine hazırdı, ancak Anazilerin kontrol ettiği bölgeyi geçemiyorlardı. Böylelikle kuzeyden Anadolu tipi, "tülü" develer getirilmiş ve demiryollarının sınırlı imkânlarından bir kısmı da buna ayrılmıştı.[79] Ordunun kullandığı develerin durumu oldukça kötüydü; hayvanlar çok çalıştırılmakta ve çok kötü beslenmekteydiler.[80]

YOLSUZLUK

Taşıma araçlarındaki yetersizlik nedeniyle yiyecek maddelerinin sadece sunumu değil, fiyatı da büyük ölçüde farklılık göstermekteydi (1916'da İstanbul'da buğday, Orta Anadolu'nun tahıl üretici yöresi olan Konya'dakinden altı kat daha pahalıydı.) O yüzden de taşıma için kullanılan yük vagonlarını ve vagon kullanımına izin verecek olan hükümeti kontrol edebilenler büyük bir servet yaptılar.[81]

Belli miktarda para, ordu komutanlarına tam kullanma yetki-

---

77 Kress, s.42.

78 PRO/WO 157/701, 3 Şubat 1916.

79 PRO/WO 157/700, 20 Ocak 1916.

80 PRO/WO 157/713, 2 Mart 1917. Bir firarinin 5 Mart'ta belirttiği gibi cephedeki develerin yüzde 80'inin öldüğü iddiası doğru gözükmemektedir.

81 İaşe tedariki ve yolsuzluk konusu için bkz. İlhan Tekeli - Selim İlkın, *Cumhuriyetin Harcı, Köktenci Modernitenin Ekonomik Politikasının Gelişimi*, c.2, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2004, s.1.

siyle birlikte verilmekteydi. O nedenle yolsuzluk yaygındı ve teşvik görüyordu. Para üzerindeki bu tam kullanma yetkisi, bir Alman gözlemci tarafından, "birliklere yiyecek temin etmek ya da sinema inşa etmek" şeklinde formüle edilmişti.[82] Hükümet stoklarından belli miktarda un satın alma hakkına sahip olan subaylar, daha sonra pazarda satmak üzere fazladan alım yapmaktaydılar.

Rüşvet, hükümet memurları için olağan bir şeydi. Savaş yılları enflasyon yıllarıydı. İstanbul'da hayat pahalılığı dört misli artmıştı. Ücretler düşüktü. Bütün bunlara ek olarak, ücretlerden belli oranlarda kesilen çeşitli olağanüstü vergiler dayatılmıştı: Yüzde 25 "harp fonu"; yüzde 5 "kızılay fonu"; yüzde 5 "havacılık fonu" ve yüzde 5 "savunma ve din fonu".[83]

1917 yılında pek çok birliğin gerçek gücü, hastalık ve firarların etkisiyle kâğıt üzerindeki güçlerinin yüzde 50'si düzeyinde ya da daha aşağısındadır. Taburlarda 300-400, alaylarda 800-1500, tümenlerde ise 2500-4000 asker bulunmaktadır.[84] Kress, ordu grup karargâhına 20 Ekim 1917 tarihinde yazdığı bir raporunda, Haydarpaşa'dan 10.057 askerle ayrılmış bulunan 24. tümenin Filistin'e sadece 4635 askerle ulaştığını belirtir. Askerlerin yüzde 19'u çeşitli rahatsızlıkları nedeniyle hastaneye kaldırılmış, yüzde 24'ü kaçmış, yüzde 8'i ise izinden dönmemiş ya da başka tümenler tarafından kaçırılmıştı.[85] Pek çok başka rapor, İstanbul ile cephe arasında gerçekleşen yüzde 50 dolaylarındaki kaybın olağanüstü olmadığını göstermektedir.[86]

ASKERİN SESİ

Sayılar bazı şeyler söyler bize. Anlatılan müthiş zorluklar insana şu soruyu sordurur: Bu ordu nasıl olmuş da bu kadar iyi bir şekilde bunca uzun süre dövüşebilmiştir? Ancak, sayıların anlattıklarının ötesinde

---

82 von Seeckt, Wallach, s.263.
83 PRO/WO 157/703, 25 Şubat 1916.
84 Sabis, s.332.
85 Kress, s.266.
86 PRO/WO 157/703, 20 Nisan 1916.

Türk askerinin sesi duyulmaz. Savaş esirleri ve asker kaçakları, askerlerin yaşadıkları, zorluklarla nasıl başa çıktıkları hakkında bazı şeyleri dile getirirler; ama onların psikolojisi ya da diğer bir ifadeyle haleti ruhiyeleri hakkında pek bir şey söylemezler. İçinde yaşanılan koşulların korkunçluğuna rağmen düzenli birlikler arasında dikkate değer sayıda isyan olmayışı dikkat çekicidir. Dahası bazı İngiliz raporları, sivil halk arasında moralin çok düşük olduğunu belirtirken, askeri birliklerde moralin yüksek olduğunu hatırlatır. Bu tam olarak ne anlama gelmektedir?

Cephede epey popüler olan kimi türküler, askerlerin neler hissettiklerini ilk elden ifadesi olarak bugün elimizde bulunmakta. Bu türkülerin çoğu savaş öncesi döneme aittir. Bazen bu eski türküler, "1914-1918" deneyimlerini yansıtan yeni sözlerle söylenir. Örneğin, en meşhurlarından *Çanakkale Türküsü* böyle bir türküdür. Ama yeni türküler bile savaştan çok, geride bırakılan yüzyılın deneyimlerini yansıtır.

19. yüzyılda Rusya ile yapılan büyük savaşlar (1828-1829 savaşı, Kırım Savaşı, 1876-1878 felaketi) ve Arnavutluk ya da Arabistan gibi uzak diyarlarda isyancı çetelere veya aşiretlere karşı sürekli olarak yürütülen küçük çaplı savaşlar büyük yorgunluk ve yıpranmaya yol açmıştır. Bu dönemde Osmanlı ordusu tarafından silah altına alınma talihsizliğine uğrayanların veya askerlikten kurtulmak için bedel ödeyebilecek imkânlara sahip olmayanların sağ kalma şansları çok azdı.

Bu yüzden, türkü sözlerinde hemen hemen daima, askeri harekâtlara katılanların hiçbir dönme şanslarının olmadığı ve uzak çöllerde ölecekleri ifade edilir. Bu duyguları ve uzak, bilinmez bir toprak parçasını imparatorluk içinde tutmak için genç yaşamların ziyan edildiği düşüncesini sembolize eden bir yer vardır: Yemen.

YEMEN VE "YEMEN TÜRKÜLERİ"

Başkent San'a 1872'de Osmanlılar tarafından yeniden ele geçirilmiş ve bunun ardından yönetilemez bir hale gelen bu ülke, 1882, 1898 ve 1904 yıllarında büyük isyanlara sahne olmuştur. Bütün bu dönem boyunca Arap çetelerinin Osmanlı ordusuna verdirdikleri yıllık kayıplar,

birkaç yüzden birkaç bine kadar değişir. Büyük isyanlar ise, gerçek birer katliam niteliği taşır. Örneğin 1904-1905 ayaklanmasında, Yemen'de bulunan 55.000 Osmanlı askerinden 30.000'i öldürülmüştür. 1910-1911 ayaklanmasında ise, günlük kayıp 30 ile 50 arasındadır. Bu anlamda Yemen'in kanlı ünü tesadüfi değildir.[87]

"Yemen türküleri" adeta bir tür oluşturur ve özellikle Suriye, Filistin ve Mezopotamya'daki birlikler arasında çok benimsenir. En azından bir düzine Yemen türküsü vardır: "Mızıka çalındı, düğün mü sandın?", "Seferberlik Türküsü", "Şu Yemen'de Akan Sular Akmıyor" "Havada Bulut Yok", "Yemen Yollarında", "Yemen Çöllerinde" ve nihayet "Yemen Türküsü".[88] Bu türkülerde dile getirilen duyguların pek öyle çarpıcı bir orijinalliği yoktur, ama çok şey anlatırlar. Bunlar kahramanlık ve yurtseverlik türküleri değildir. Yine bu türküler, aynı dönemlerde Batı'daki cephelerde ortaya çıkan "Pack up Your Troubles" [Topla Dertlerini] ya da "Keep Right on to the End of the Road" [Yolun Sonuna Kadar Dayan] türünden popüler şarkılardaki inatçı kararlılığı da anlatmazlar. Bunlarda esas olarak dile getirilen, sıla hasreti, ümitsizlik, kötü kader ve kurban edilme duygusudur. Bu türküleri söyleyen insanların gözünde silah altına alınma, bir ölüm cezasıdır. Türküler aynı zamanda bir tevekkül atmosferini de canlandırırlar.[89] Belki de Osmanlı askeri birliklerinde var olan görece yüksek moralin kökeni, bu kaybedecek hiçbir şeyin olmadığı duygusundadır. Belki de onlara, o kerte üstün düşman güçleri karşısında –özellikle savunma durumunda– bu kadar iyi dövüşme yeteneğini veren budur.

KAYIPLAR

Pek çok durumda Osmanlı askerleri, hayatta kalma ihtimalinin düşüklüğü konusunda haklıdırlar. Ama Osmanlı ordusunda kayıplar konu-

---

87 Bu sayılar şu çalışmadan alınmıştır: John Baldry, "Al-Yaman and the Turkish Occupation 1849-1914", *Arabica* XXIII, 1976, s.156-196.

88 "Yemen türküleri" çeşitli folklor türkü derlemeleri içinde yayınlanmıştır. Örneğin: Mehmet Özbek, *Folklor ve Türkülerimiz*, İstanbul: Örüken, 1975.

89 Felix Guse, bu duygunun önceliğine işaret eder (s. 92).

su açık değildir. Muhtemelen 325.000 asker, savaş sırasında hayatını kaybetmiştir.[90] Yaralılar konusundaki rakamlar ise, 700.000'den biraz fazla ya da 400.000 dolaylarında şeklinde verilir. Muhtemelen birinci sayı, sahra hastanelerinde kaydı yapılmış askerleri verir. İkinci sayı ise, savaş sona erdiğinde hâlâ yaralı durumda olanları gösterir. Sözü edilen 700.000 yaralıdan 60.000'i ölmüştür. Çeşitli hastalıklardan ölen asker sayısı ise bunun neredeyse yedi katıdır ve 400.000 dolaylarındadır. Savaş sona erdiği sırada kaç kişinin hâlâ hasta olduğu belli değildir. Bu durumda, İngiliz raporlarında geçen sinik terimle ifade edilecek olursa "net kayıplar", 785.000 olmalıdır. Bu sayıya, kayıp olan ya da esir düşen 250.000 kişiyi ve kabaca 500.000 asker kaçağını da eklemek gerekir.[91]

Bütün bu sayılar şunu göstermektedir: Bir Osmanlı askeri için yaralanma ya da hastalık sonucu ölüm riski, herhangi bir Avrupa ordusu askerine göre çok daha yüksektir. Savaşta yaralanan 1.037.000 kişiden 385.000'i ya da yüzde 37'si ölmüştür (325.000 savaş sırasında, 60.000 ise yaralandıktan sonra hastanede). Bu oran ancak, savaşın en çok kayba yol açan harekâtlarından bazılarındaki İngiliz ya da Fransız-İngiliz kayıplarıyla karşılaştırılabilir. 1916 Somme saldırısının birinci günündeki ölümcül kayıp oranı yüzde 33'tür; 1917'deki Flan-

---

90 Larcher bu konuda şu sayıları verir: 325.000 ölü; 400.000 yaralı, 1,5 milyon kayıp, asker kaçağı ve esir. Becker (s. 441) bir dizi farklı tahmin verir. Burada ordunun toplam gücü, ölü ve yaralı sayıları hemen hemen aynıdır, ancak kayıp ve esir için verilen 250.000 sayısı gerçekçi değildir. Muhremelen burada asker kaçakları kayıplar içinde sayılmamaktadır. Becker'in zikrettiği (Wicker tarafından yapılan) bir başka tahmin, imparatorluğun savaş alanına sürdüğü toplam asker sayısını 1,6 milyon olarak verir. Ancak bu silah altına çağrılan değil, fiilî olarak hizmet eden asker sayısını ifade ediyor olmalı. Wicker, ölü sayısını 300.000, yaralı sayısını da 600.000 olarak verir.

Ahmed Emin tarafından zikredilen (s. 252) Türklere ait resmi veriler, hasta sayısını 3 milyonun üstünde (400.000'i ölü), yaralı sayısını ise 712.000 (60.000'i ölü) olarak verir ki, bu sayılar doğru gözükmemektedir.

91 Ed Erickson, *Ordered to Die. A History of the Ottoman Army in the First World War*, Westpost, 2001, s.241'de [*Size Ölmeyi Emrediyorum: Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu*, çev. Tanju Akad, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2003] biraz farklı sonuçlara varıyor: Tahminlerine göre, savaşta ölenlerin sayısı 305.000, yaralı sayısı 763.753, hastalananların sayısı 3.515.471, hastalıktan ölenlerin sayısı ise 466.759'dir.

ders harekâtında bu oran yüzde 25'tir; dehşet verici Gelibolu harekâtında ise aynı oran sadece yüzde 16'dır. Ayrıca bütün bu sayılar, aynı zamanda harekât sırasında kaybolan kişileri de içermektedir.

Çeşitli hastalıklar nedeniyle sahra hastanelerine kabul edilmiş toplam 3 milyon kişinin 400.000'i ölmüştür. Bu demektir ki, savaş alanındaki kayıplardan ayrı olarak, seferber edilen ordunun yedide biri hastalıklara yenik düşmüştür. Böylesi bir oranı Batı cephesinde bulmak mümkün değildir. Bu hastalıklar arasında sıtma en yaygın olandır; ama en ölümcül hastalıklar dizanteri ve tifüstür.

Bütün bu sayılar, iç karartıcı bir görünüm verir. Ama öte yanda şu da söylenebilir ki, cephede gerçekleşen toplu katliamdan kaçmak için, Batı cephesindeki askere göre Osmanlı askerinin bir şansı vardır: Firar. Larcher, 500 binden fazla askerin ordudan kaçışının, 1918-1922 arasındaki millî mücadelenin başarısında önemli bir rol oynadığını söylerken haklıdır. Elbette 1914-1918 arasında askerden kaçanların hepsi büyük bir şevkle Mustafa Kemal Paşa'ya hizmet etmediler. Ancak, kendilerini sonucu belli bir dava uğruna kurban etmeyerek, Anadolu'da bağımsız bir Müslüman Türk devletinin doğuşu için gerçekten gerekli başka bir mücadeleyi yaşatabildiler.

12

Birinci Dünya Savaşı'nda Amele Taburları

Ermenilerin Osmanlı ordusunda silahsız amele taburlarında askere alınması ve daha sonra büyük çoğunluğunun öldürülmesi, Osmanlı Ermeni topluluğuna uygulanan baskı konusunun karmaşık ve hâlâ ciddi tartışmalara yol açan veçhelerindendir. Bazı Ermeni yazarlar, bu taburlardaki Ermenilerin yok edilmesini, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin önceden planlanmış stratejisinin bir parçası olarak görürler. Ancak, bu iddianın belgesel temeli oldukça zayıf gözükmekte. (İngilizlerin 1918 Mondros Mütarekesi'nden sonra ele geçirdikleri İttihadçıların sözde "On Emir"i, gerek bulunuş kaynakları gerekse gerçekliği konusunda büyük kuşkular uyandırır.)[1] Ama buna rağmen şurası açık

1 Vahakn Dadrian, bu belgeyi şu çalışmasında analiz eder: "The Secret Young Turk Ittihadist Conference and the Decision for the World War I. Genocide of the Armenians", *Journal of Political and Military Sociology* 22/1 (1994): 173-198. Dadrian bu belgeyi gerçek bir belge olarak kabul eder. Araştırmacının, Ermenilerin yok edilmesinin İttihad ve Terakki çevrelerince önceden planlandığı konusunda hiçbir kuşkusu yoktur. Ne var ki bana göre bu belge sahtedir. Savaştan sonra büyük paralar karşılığında İngilizlere teklif edilmiştir, ama içerik itibariyle tutarsızdır. Örneğin 10. madde, talimatların iki ya da üçten fazla kişiye gitmemesi gerektiğini vurgular. İddia edilen planın yapıldığı toplantıda, planlamaya doğrudan katılmış kişiler yer almaktayken hangi amaçla birtakım yazılı talimatların üretilmiş olduğu sorusu cevapsız kalır. Yine bu madde, bu konuya ilişkin bir diğer bilgimizle de çelişmektedir. Şöyle ki, Ermenilerin öldürülmesi talimatı,

ki, amele taburları, baskı ve yok etme politikası bir kez kararlaştırıldıktan sonra, bu politikanın uygulanması için çok elverişli bir araç işlevini görmüştür. Yirmi ile kırk beş yaş arasındaki erkeklerin bu tarzda silahsız birliklerde askere alınması, bir yandan onları ordu içinde her türlü tehlikeye maruz bir konuma sokarken, diğer yandan da Ermeni topluluğunu en etkin savunucularından yoksun bırakmıştır.

Amele askerlerin öldürülmesi, Ermeni sorunu üzerine yürütülen tüm tartışmanın en hassas noktasına dokunmaktadır: İttihad ve Terakki liderleri, Ermenilerin sadece topraklarından sürülmesini değil, öldürülmelerini de teşvik etmiş midir, yoksa bunu önleyecek kadar iktidarsız bir konumda mı kalmıştır? Askerlik hizmeti yapan bütün Ermeniler, orduda öldürülmüşlerse, bunu kontrol eksikliğine bağlamak olanaksızdır. Unutmamak gerekir ki Osmanlı ordusunda emir-komuta zinciri, savaş boyunca ve hattâ sonrasında bile oldukça etkindir.

Taner Akçam'ın *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu*'nda yazdıklarına dikkatle baktığımızda (bu çalışma, bu alandaki genel durumun oldukça dengeli bir özeti olarak kabul edilebilir), amele taburlarının kullanımında üç aşamayı öne çıkardığını görürüz. Birinci olarak yirmi ile kırk beş yaş arasındaki Ermeniler düzenli orduya alınırken, daha genç olanlarla (15-20) yaşlı (45-60) olanlar, iş taburlarında çalışmaya sevk edilirler. Enver Paşa'nın felâketle sonuçlanan Sarıkamış kış taarruzunun ardından, Ruslarla işbirliği yapmalarından korkulduğu için düzenli ordudaki Ermeniler silahsızlandırılır. Bu tedbir için emir, 25 Şubat 1915'te gönderilmiştir. Sonunda ilk gruplardaki silahsız askerler öldürülür. Öyle görülmektedir ki bu toplu öldürme olayları, Ermenilerin Suriye çölüne sürülmesi kararının alınmasından daha önce başlamıştır.[2]

---

işi yapacak olanlara, güvenilir İttihad ve Terakki görevlileri tarafından sözlü olarak iletilmiştir. Ayrıca bu dokümandaki talimatın, Ermenilere yönelik baskı ve yok etme uygulamalarına tamamen uyması da şaşırtıcı değildir. Olayları içeriden bilen biri, sahte belge hazırlarken, dönemin gerçek belgelerini araya yerleştirmeyi ihmal etmeyecektir.

2 Taner Akçam, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu. İttihad ve Terakki'den Kurtuluş Savaşına*, Ankara: İmge, 1999, s.243.

Bu sebeple, amele taburlarının, Birinci Dünya Savaşı'nda Ermenilere yönelik baskı ve yok etme kampanyası içindeki yerlerinin belirlenmesi önemlidir. Ancak bu taburlar, özel olarak Ermenilerin öldürülmesi amacıyla yaratılmamıştır. Osmanlı ordusunda amele taburlarının ve taburlarda çalışan Ermenilerin rolünü anlamak için, bu taburları şu üçlü tarihsel bağlamda ele almak gerekir: Birinci olarak, Osmanlı askere alma sistemi; sonra imparatorluk Müslümanlarıyla gayri-Müslimlerin arasındaki değişen ilişkiler; son olarak, Osmanlı ordusunun Birinci Dünya Savaşı'ndaki savaş koşulları.

Osmanlı İmparatorluğu'nda modern zorunlu askerlik sisteminin kökleri, 1839 tarihli Gülhane Hattı Hümayunu'na gider. O sırada Avrupa örneğine göre örgütlenmiş ve donatılmış bir ordu vardır. Sultan III. Selim, bu işe 1792 tarihinde talihsiz Nizam-ı Cedid ordusu ile başlamış, yerine geçen II. Mahmud ise, Muallem Asakir-i Mansure-i Muhammediye ile 1826 yılında bu orduyu hayata geçirmiştir. Ancak, Batı tipinde ilk orduların kadroları, henüz zorunlu askerlik sisteminden gelmemektedir. Devletin yıllık insan gücü talebi, bölge valilerine iletilmekte ve onlar da uygun gördükleri bir tarzda bu birlikleri oluşturmaktaydılar. Zorunlu askerlik sistemi ilk kez 1838'de şûrayı askeriîde konuşulur. Bu konu Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nda, askerlik yükünün daha eşit bir tarzda dağıtılmasını sağlayacak ve ülkeye ve nüfusa zarar vermeyecek bir tedbir olarak yer alır. Burada sözkonusu olan, yirmi yaşına gelen erkeklerin önce düzenli orduda (Nizamiye) beş yıllığına, sonra yedek orduda (Redif) yedi yıllık askerlik yapmasını öngören ikili bir sistemdir. (Redif, Prusya *Landwehr*'inin bir kopyasıdır) 19. yüzyıl boyunca bu sistemde belirli değişiklikler yapılmış, bu arada düzenli orduda zorunlu askerlik hizmeti tedrici olarak azalmış ve 1908'de bu süre üç yıla kadar inmiştir.

Orduyu modern ve etkin bir hale getirmek, iktidara geldiklerinde Jön Türklerin birincil öncelikleriydi. Anayasal devrim, zaten esas olarak iyi eğitilmiş subayların eseriydi. Bu subaylar, bir zamanlar Osmanlılara danışmanlık yapmış bulunan Alman general ve askerlik teorisyeni Colmar Freiherr von der Goltz'un yazdığı *Das Volk in Waf-*

fen adlı kitabındaki [Bu kitap Türkçeye *Millet-i Müselleha* (Silahlanmış Millet) adıyla çevrilmiştir, ed.] görüşleriyle yetiştirilmişlerdi.[3] Jön Türkler 1909'da askerlik hizmet süresini özellikle elverişsiz iklim koşullarına sahip yörelerde iki yıla indirmişler, daha sonra da Mayıs 1914'te bunu tüm kara ordusuna yaygınlaştırmışlardır. Aynı dönemde muafiyet olanakları kısıtlanmış ve ordunun asker alma potansiyeli genişletilmeye çalışılmıştır.

Bu nokta bizi, kimlerin padişahın ordusunda hizmet ettiği, kimlerin etmediği sorusuna getirir. İlk dönemlerde yani 1840'lı yıllarda, geniş bir kesim askerlikten muaftır: Tüm kadınlar, İstanbul'da yaşayanlar, devlet görevlilerinin çoğu, din görevlileri, Mekke'ye hacca gidenler ve dini okullarda okuyanlar. Yine gayri-Müslimler, 19. yüzyıl boyunca askerlik hizmetine ilişkin Osmanlı hükümetinin hazırladığı hiçbir düzenlemede yer almazlar. (Ancak bu konu Tanzimat dönemi devlet adamları arasında sürekli olarak tartışılmıştır). Görüldüğü kadarıyla sadece Müslümanların askerlik hizmeti yapabileceği konusu, o dönemlerde tartışmasız kabul edilmekteydi. 1844 tarihli askere alma kanununda ve 1871 tarihli düzenlemelerde bu nokta son derece açıktır: "Askerlik hizmeti, tüm Müslümanlardan talep edilir" (*bilcümle ahali-yi müslime*).[4] 1856'da Fransız ve İngiliz elçileriyle yapılan yoğun görüşmelerin ardından hazırlanan ve imparatorluğun Avrupa İttifakı'na (Concert of Europe) girişine eşlik edecek olan ünlü Islahat Fermanı, sultanın tüm tebaasının –dinlerine bakılmaksızın– eşitliğini merkezî bir konu olarak almaktadır. Ancak bu yaklaşım, millî savunma yükünü tüm toplulukların eşit bir tarzda üstlenmesi sonucunu doğurmaz. Yine Islahat Fermanı, Osmanlı Hıristiyan ve Yahudileri tarafından ödenmekte olan ayırımcı karakterdeki kişi başına düşen vergiyi

3 Burada, Manchester Üniversitesi'nde (2001) hazırladığı "Jön Türkler Döneminde Osmanlı Askeri Basını" konulu doktora tezini incelememe olanak veren Dr. Handan Nezir'e teşekkür borçluyum. Nezir bu tezinde, von der Goltz'un düşüncelerinin önemine işaret etmektedir.

4 Erik Jan Zürcher, "The Ottoman Conscription System in Theory and Practice", 1844-1918. Erik Jan Zürcher der., *Arming the state: Military Conscription in the Middle East and Central Asia*, Londra: I.B. Tauris, 1988, s.88 (Bkz. *Devletin Silâhlanması*, der. Erik Jan Zürcher - Jan Lucassen, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2003).

Kadın Amele Taburu heyet-i zabitan, memure ve kâtibe grubu
(Toplumsal Tarih Dergisi).

("cizye" ya da "haraç") kaldırmayı da vaadeder. Bu vergi kaldırılmıştır kaldırılmasına ama yerine başka bir başka muafiyet vergisi koyulmuştur. Bu yeni vergi önce "iane-i askeri" (askeri yardım), sonra da "bedel-i askeri" (askerlik bedeli) olarak adlandırılır. Ancak bu vergi, Müslümanların askerlik hizmetini yapmamak için ödedikleri para olan "bedel-i nakdi" ile karıştırılmamalıdır. Bedel-i nakdi çok daha yüksektir ve ancak elit kesimin gücü yetebilen üyelerince ödenir. Sonuçta gayri-Müslimler askerlik hizmeti yapmazlar ve 1871 düzenlemeleri de bunu baştan kabul eder.

Ancak bu durum, imparatorluğun savunmasında büyük sorunlar yaratır. Osmanlı İmparatorluğu'nun nüfusu nispeten azdır. Pek mü-

kemmel olmasa da 1844 sayımı, özel olarak zorunlu askerlik sisteminin hayata geçirilmesi amacıyla gerçekleştirilmiştir. Bu sayıma göre İmparatorluğun nüfusu 23 ile 35 milyon arasındadır (ikinci sayı, uzak eyaletlerdeki nüfusu da içermektedir.) Birinci Dünya Savaşı'nın arifesinde ise, geçmiş dönemlerdeki nüfus artışı ile Avrupa eyaletlerinin kaybının getirdiği nüfus azalmasının birbirlerini aşağı yukarı götürmüş olduğu görülür. Bu tarihte uzak eyaletler de katıldığında imparatorluğun nüfusu 25 milyondur.[5] Başlıca Avrupa ülkelerinin nüfusu dikkate alındığında, bu nispeten düşük bir sayıdır. Öte yanda askerlik hizmetinden muafiyet, zorunlu askerlik hizmetine dayanan Avrupa ülkeleri ile karşılaştırıldığında, Osmanlı devletinde erkek nüfusun çok daha küçük bir kısmını askere aldığı görülür. Tüm 19. yüzyıl boyunca imparatorluğun en tehlikeli düşmanı Rusya'dır. Rusya'da da nüfusun bir kısmı, yani "yabancı" (*Inarodsii*) kabul edilenler, 1916'dan önce askere alınmazlar. Bu kategori, Orta Asya'nın Müslüman topluluklarını içerir, ama Kazan ya da Kırım Tatarlarını kapsamaz. Osmanlılar gibi Rusya da askerlik hizmetine elverişli erkeklerin sadece küçük bir yüzdesini askere alır. Ama Osmanlı İmparatorluğu'nun tersine Rus İmparatorluğu öylesine geniş bir (Slav ve Hıristiyan) çoğunluk nüfusuna sahiptir ki, Rus ordusunun barış zamanındaki gücü, Osmanlı ordusunun beş katıdır. Diğer bir deyişle askere alma konusunda yeterince etkili metotlar kullanmamak, Rusya için en azından 1916'ya kadar bir sorun oluşturmaz, ama bu Osmanlı İmparatorluğu'nun dayanabileceği bir durum değildir.

Kimlerin askere alınmayacağı sadece pratik bir sorun değildir. Ordudan dışlanmanın yarattığı sorunlar, sadece insan gücü ile sınırlı kalmaz. Zorunlu askerlik hizmeti sistemi Fransız Devrimi sırasında yaratılmıştır ve şu anlayış üzerine oturur: Orduda askerlik yapmak sadece geri alınamaz bir hak değil, aynı zamanda bir görevdir. Bu olgu, kopmaz bir biçimde vatandaşlık ve milletle özdeşleşme meselesiyle bağlantılıdır. O nedenle Osmanlı ulus inşası gibi bir programı destekleyen İt-

5 Stanford J. Shaw, "The Ottoman Census System and Population", *International Journal of Middle East Studies* 9 (1978): 325-38; Ahmed Emin (Yalman), *Turkey in the World War*, New Haven: Yale, 1930, s.79.

tihadçılar için, Osmanlı nüfusunun geniş kesimlerinin askerlikten muafiyet hakkına sahip olması adeta düşünülmesi imkânsız bir şeydir.

Bu sebeple, 1908'de iktidara geldiklerinde İttihadçıların, muafiyet haklarının kaldırılmasını gündemlerine almalarında şaşılacak bir şey yoktur. 1909 Temmuz'unda celp kanunu değiştirilir ve bazı muafiyetler kaldırılır. Dini okulların öğrencileri artık askerlik yapmakla yükümlüdürler (bu konudaki söylentiler, 31 Mart Ayaklanması'nı tetikleyen faktörlerdendir). Ama bundan da önemlisi, imparatorluğun Hıristiyan ve Yahudilerinin de aynı yükümlülük altına sokulmasıdır. Bu kesimler artık sadece, eskisine göre çok daha yüksek olan ve Müslümanların aynı nedenle ödedikleri "bedel-i nakdi"yi ödeyip askerlik hizmetinden kurtulabileceklerdi. Bu çok büyük bir miktardı, sadece zenginlerin bu olanaktan yararlanabileceği anlamına geliyordu. 1909 Ekim ayında ilk kez, mensup olunan dini dikkate almayan bir celp emri çıkarıldı. Ama bu çağrıya cevap veren Hıristiyan sayısı çok düşüktü.[6]

Hıristiyan topluluğunun bu yeni kanuna tepkisi karmaşık bir durum arz eder. Ama esas olan şudur ki, hiçbir yerde herhangi bir heyecan sözkonusu değildir. Rum, Süryani, Ermeni ve Bulgar topluluklarının sözcüleri, yani bu toplulukların seçkinleri, ilke olarak bu değişikliği onayladıklarını açıklarlar. Ama önemli bir koşul koyar, topluluk üyelerinin orduda, aynı etnik kökenden Hıristiyan subayların emri altında hizmet görmelerini isterler. Yine Bulgarlar, sadece Avrupa vilâyetlerinde görev yapma konusunda ısrarlıdırlar. Bunlar, İttihadçılar için kesinlikle kabul edilemez taleplerdir, çünkü onlar bu türden uygulamaları, imparatorluğun milliyetçi merkezkaç kuvvetlerine verilecek bir ivme olarak görürler. Tabanda ise pek çok Hıristiyan genç, özellikle de genç Rumlar, ülkeden ayrılmaya ya da en azından yabancı pasaport almaya çalışırlar.[7] Bu durum İttihadçıların, Hıristiyan topluluk üyelerinin kendilerini esas olarak Osmanlı vatandaşı gördükleri konusundaki kuşkularını daha da güçlendirecektir.

---

6 Bir İngiliz raporu, askerlik yapmaya elverişli olanların sadece yüzde beşinin bu çağrıya cevap verdiğini bildirmektedir. Bkz. Zürcher, "Ottoman Conscription", s.89, 93.

7 1912'de Gelibolu ve Rodos'tan gelen raporlara göre (PRO/FO 195/2445, s.275 ve 363).

AMELE TABURLARI

Dönemin diğer orduları gibi Osmanlı ordusunda da –hem barış hem de savaş zamanında– amele taburları vardı. Bu taburlar, Osmanlı ordusunu oluşturan yedi ordunun "menzil müfettişlikleri"ne bağlıydı. Amele taburlarının sayısı savaş boyunca değişmekteydi. Ama her durumda 70 ile 120 arasında aktif tabur olduğu söylenebilir.[8] Bunun ifade ettiği toplam güç ise, 25.000 ile 50.000 kişi arasında değişir.[9] Amele taburları pek çok alanda çalışma yapmıştır, ama en önemlisi yol tamiri ve taşımadır. Taşıma ve iletişim, Osmanlı ordusunun en zayıf yanını oluşturmaktaydı. İmparatorluğun sadece 5700 kilometrelik demiryolu vardı. Yoğunluğu ise (ülkenin yüzeyine göre değerlendirildiğinde) Fransa'nınkinin otuzda biriydi.[10] Demiryolları tek hattı. Anadolu ile Arap vilâyetlerini Toros ve Amanos dağlarından (Gavur dağları) birbirine bağlayacak temel bağlantılar kesintili olduğu için, malzemeler dört kez indirilip sonra tekrar yüklenmek zorundaydı. Çerekli (Ankara'nın doğusu), Ulukışla (Kuzey Toroslar) ve Resülayn'daki (Musul'un batısı) demiryolu başlangıç noktaları, Kafkasya ve Mezopotamya'daki cephelere üç-dört haftalık yürüme mesafesindeydi. Her bir top mermisi ya da hayvan yemi torbası, savaş patlak verdiğinde zaten kötü bir durumda olan ve ağır trafikle daha da kötüleşen yollarda çok uzun mesafelerde taşınmak durumundaydı. Savaşın başlamasından sonra girişilen en acil tamiratların gerçekleştirilmesi sekiz ayı almıştır.[11] Arap aşiretleri Osmanlılara deve satmakta pek istekli olma-

8 Düşük sayıya, Erol Çatma'nın *Asker İşçiler*'de (İstanbul: Ceylan, 1998, s.40 vd.) verdiği sıralama temelinde ulaşılmıştır. Yüksek sayı ise, Avusturya elçisi Pomiankowski'nin verdiği sayıdır. (*Zusammenbruch des Osmanischen Reiches*, Graz: Akademische Druck – und Verlagsanstalt, tıpkıbasım 1969 [ilk baskı 1928, s.93].

9 Savaş sırasında pek çok Osmanlı birliğinde önemli insan gücü yetersizliği vardır. Bir görgü tanığının ifadesine göre bir taburda başlangıçta 350 kişi vardır. Bir diğeri ise bağlı olduğu taburun 280'inin öldürüldüğünü söyler. (Raymond H. Kevorkian, "Receuil de témoignages sur l'extermination des amele tabouri ou bataillons des soldats-ouvriers Arméniens de l'armée Ottomane pendant la première guerre mondiale", *Revue d'Histoire Arménienne Contemporaine* 1 (1995): 289-303.

10 Erik Jan Zürcher, "Between Death and Desertion. The Experience of Ottoman Soldier in World War I", *Turcica* 28 (1997), s.250 (bkz. bu kitapta 11. makale).

11 Ahmed Emin [Yalman], *Turkey in the World War*, s.88.

Kadın Amele Taburu'ndan bir grup *(Toplumsal Tarih Dergisi).*

dıklarından, özellikle deve genelde de yük hayvanı tedarikinde sıkıntı çekiliyordu. Bu durumda malzemelerin önemli bir kısmı amele taburlarındaki askerlerin sırtında taşınmaktaydı.

Amele taburları, cepheye ilişkin bu türden birincil görevlerinin yanısıra, ordunun Levazım Dairesi için de bir dizi görev üstlenmişti. Bunlar kısmen endüstriye ilişkin görevlerdi. İstanbul ve çevresindeki bir dizi silah, cephane, ayakkabı ve elbise fabrikası (barış zamanında bile) askeri kuruluşlar olarak yönetilmekteydi.[12] Kısmen esnaf tipi (tamir dükkânları, fırınlar), kısmen de tarımsal kuruluşlardı. Bu son durumda amele taburları, Orta Anadolu'nun tahıl üretimi bölgelerinden

12 Çatma, *Asker İşçiler*, s.41-42.

cepheye giden köylülerin yerini almaktaydı. Bu birlikler gayri-Müslimlerden ve bazen de kadınlardan oluşmaktaydı. Savaşın ilk yılında bunlar, insan eksikliği yüzünden üçte iki oranında düşen üretim düzeyinin yükseltilmesinde önemli rol oynamışlardır.[13] Bu son derece önemli bir konuydu, çünkü daha önce İstanbul'u besleyen Rus ve Romanya tahılı, savaşla birlikte kesilmişti.

Amele taburları başlıca Ermenilerden ve onların yanısıra Süryani ve Rumlardan oluşuyordu. Bir kaynağa göre buralarda Ermeni oranı yüzde 75 idi.[14] Bunda şaşılacak bir şey yoktur. Osmanlı ordu birliklerinin etnik bileşimi hakkında bulunan deliller çelişkilidir. İttihad ve Terakki'nin orduyu bir çeşit "eritme potası" olarak kullanması ilân edilmiş bir politika gereğiydi ve bu tehlikeli kabul edilen Hıristiyan azınlıkların Türk birlikleri içinde erimesi anlamına da gelmekteydi. Ancak, Müslümanlar sözkonusu olduğunda, etnik olarak homojen gruplar bir istisna değil, bir kuraldı. İngiliz ve Alman subayları "iyi Anadolu birlikleri"nden ya da "ikinci sınıf Arap birlikleri"nden sözetmekteydiler. Farklı etnik topluluklar arasında açık bir hiyerarşi vardı. Örneğin, Araplar ikinci sınıf, Kürtlerse son derece güvenilmez kabul edilmekteydi.[15] Osmanlı ordusunun gözünde bağlılıklarından kuşku duyulan Ermeni ve Rumlar ise, yeterince önemsenmeyen amele taburlarına aktarılmaya lâyık adaylardı. İlk aşamada 45 yaşın üzerindekilerden birlikler oluşturuldu. Müslümanlar sözkonusu olduğunda bu yaştakiler, "mustahfız" (yedekler) içine alınmaktaydı. Osmanlı ordusunun Doğu saldırısının başarısızlığı ve yaşanan Sarıkamış yenilgisinin ardından ise, 25 Şubat 1915'te ordudaki Ermenilerin silahsızlandırılması kararı alındı. Açıktı ki bu karar, düzenli ordu birliklerinde görevlendirilmiş Ermenilerin amele taburlarına aktarılmasını gerektiriyordu. Kafkasya cephesindeki pratik uygulamanın bu olduğunda hiçbir kuşku yoktur. Ancak bu uygulama her yeri kapsamaz. Çünkü 1916 baharı gibi geç bir tarih-

13 Zafer Toprak, *Türkiye'de "Milli İktisat" (1908-1918)*, Ankara: Yurt, 1982, s.318.

14 Hilmar Kaiser tarafından sağlanan 33. belge (no. 6738) *Documents*, Ankara: Directorate General of Press and Information, tarihsiz, s.91-92 içinde.

15 Erik Jan Zürcher, "Between Death and Desertion", s.240-241.

te bile, Sina cephesinde ön hatlarda Ermeni askerlerin hizmet yaptığına ilişkin değerlendirmelere rastlamış bulunmaktayız.

Ermeni amele taburlarındaki korkunç koşulları tasvir eden pek çok tanıklık vardır. Askerler yetersiz beslenmektedir, güçlerini tüketmişlerdir ve nihayet hastalıklarla boğuşmaktadırlar.[16] Ancak şurası da unutulmamalı ki, bir bütün olarak Osmanlı ordusunun içinde bulunduğu koşullar inanılmaz derecede kötüdür. Askerler ve sözde en iyi bakımı alan cephedeki birlikler genellikle kötü beslenmektedir. Doğu Anadolu'da yüksek dağlarda mevzilenen askerlerin üzerinde sadece yazlık giysiler vardır. Filistin cephesinde Osmanlı askerleri, ölü İngiliz askerlerinin elbise ve botlarını almak üzere riskli harekâtlar yapmaktadır. Hastalıklar (en başta kolera ve tifüs), çatışmalardan daha çok insan kaybına yol açmıştır. Ama elbette amele taburlarının ya da garnizon birliklerinin içinde bulunduğu koşulların, cephedeki askerlerden daha da kötü olduğunda hiç kuşku yoktur.[17]

Özellikle Ermeni sivil halkın sürülmeye başlanmasından sonra amele taburlarındaki Ermeniler, askeri önderlik ve birlik komutanları tarafından güvenilmez kabul edildiler. O yüzden silahlı muhafızların kontrolü altında tutuluyorlardı.[18] Öte yandan –subayların askerleri insafsızca dövdüğü sahnelerle tasvir edilen– askerlere yönelik kötü muameleler, ordunun seferber edilme güçlüğü bağlamında ele alınmalıdır. Avrupa'nın tersine burada, kitleleri akın akın 1914'ün bayrakları altında toparlayan heyecanlı yurtseverlik dalgaları yoktur. Tersine, asker adaylarının birliklerine katılması için son derece sert tedbirler alınmaktadır. Tümen çapındaki birlikler de dahil olmak üzere, birliklerin cepheye giderken güçlerinin yarıya yakın bir kısmını kaybetmeleri hiç de olağanüstü bir şey değildi. Bu sorun özellikle Arap birliklerinde çok büyüktü. Arap asker adaylarının cephe hattına muhafız kontrolünde

16 Harry Morgenthau, *Secrets of the Bosphorus*, Londra: Hutchinson, 1918, s.199.

17 Zürcher, "Between Death and Desertion", s.249-250.

18 Belge 33'te (n° 6738) muhaberat komutanı amelelerin başında beklemek üzere daha çok asker birlik talep etmektedir. Yine 25 Temmuz 1915 tarihinde İstanbul'daki Genelkurmay merkezinden gönderilen bir telgraf, bu konuda özel olarak dikkat gösterilmesini ister. *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi* özel sayı 1, s.92. (Bana bu belgeyi ilettiği için Hilmar Kaiser'e teşekkür ederim).

ve zincirlenmiş olarak gönderildiklerini gösteren raporlar vardır.[19] Bu askerlerin gördükleri muameleye ilişkin tasvirler, Ermeni birliklerinde yaşananları hatırlatır. Diğer bir ifadeyle 1914-15 kışında amele taburlarındaki Ermeni askerlerin içinde bulunduğu koşullar, ordunun bütününde olan bitenin aşırı bir biçimini ifade eder.

Ancak, Nisan 1915'te başlatılan, tamamen farklı karakterde bir olgudur. Katliam başladığında, doğal olarak amele taburlarındaki Ermeni askerler kolay hedef haline gelmişlerdir. Toplu öldürmeler esas olarak Ermeni erkeklerini hedef almıştır. Bu birliklerde ise, silahlı muhafızların gözetimi altında on binlerce Ermeni erkeği bulunmaktadır. Dolayısıyla saldırı kararı alındığında bunların hiçbir şansı yoktur. Ancak yoketme eylemlerinin zamanlaması ve metodu, yerine göre değişecektir. Örneğin, Kafkasya cephesinde Rus ordusu saldırıda iken öncelik, Ermenileri zarar veremeyecek hale getirmek ve düşmana iltihak etmelerini önlemektir.[20] Silahsızlandırılmalarının ardından bunların önemli bir kısmı amele taburlarına gönderilir. Ancak aralarından pek çoğu hapishane benzeri koşullarda kontrol altında tutulur ve sonunda öldürülürler. Fiili öldürme eyleminin, asker ve jandarmaların ve Kürt aşiretlerinin işi olduğu rapor edilmiştir. Asker ve jandarmalar, Ermenileri elli ile yüz arasında değişen gruplar halinde belli noktalarda toplamakta ve silah ve süngüyle öldürmektedirler.[21] Kürt aşiretleri ise yollardaki konvoylara saldırılar düzenlerler.[22] Öte yandan Çanakkale ve Sina cephelerinde ya da Bağdat Demiryolu inşaatlarındaki Ermeni amele taburları, çalışmalarını 1915 sonlarına, hattâ 1916 yazına kadar sürdürmüş gözükmektedirler. Ermeni askerlerin öldürülmesinin, 1915-16'daki büyük tehcir harekâtının başlangıç ve sonunda yoğun-

19 Francis Yeats-Brown, *Golden Horn*, Londra: Gollancz, 1932, s.120.

20 Rafael de Nogales, *Four Years Beneath the Crescent*, Londra: Scribner's, 1926, s.45. Yazar burada, Ermeni birliklerin toplu olarak kaçışının, Osmanlılar için çok ciddi bir tehlike olduğunu tasvir etmektedir.

21 Kevorkian, *Recueil de témoignages*, s.290 (İsviçreli Zurlinden'in tanıklığı). Aynı metod, Alman Künzler tarafından Urfa'daki uygulamalara ilişkin olarak ve (başka kaynaklara dayanarak) Morgenthau tarafından anılarında tasvir edilmektedir. (Bkz. Akçam, *İnsan Hakları*, 243).

22 Kevorkian, *Recueil de témoignages*, s.295.

laştığını söylemek mümkündür. Doğudaki Ermeni askerleri ilk öldürülenler arasındadır. Bunlar Mayıs 1915'te Ermeni kitlelerin sürülmesine ciddi olarak başlanmasından önce saldırıya uğrarlar. Son terör dalgasının hedefi ise, o zamana kadar hâlâ gerekli oldukları düşünülenlerdir. O sıralarda Vehib Paşa gibi bir Kafkas cephesi komutanının, yol inşaatlarında çalışan Ermeni amelelerin öldürülmesinden sorumlu olanları askeri mahkemeye vermeye çalışmasına şaşırmamak gerekir.[23] Ne var ki, öfke ve çılgınlık bir kez zincirlerinden boşaldığında –bizzat ordunun çıkarlarını bile temel almış olsalar– akılcı argümanlara kimse kulak asmaz. Örneğin, Bağdat Demiryolu, çalışmalarının uyumlu bir şekilde sürmesi için Ermeni amele ve memurların ustalığına muhtaç durumdadır. O yüzden şirket, Osmanlı hükümetinden gelen ve gittikçe artan baskılara karşı, çalışanlarını sürgünden korumak için bir ölçüye kadar başarılı bir mücadele vermiştir. Ancak, Osmanlı hükümeti, demiryollarında çalışan Ermeniler üzerinde bir baskı unsuru olarak, bunların eş ve çocuklarını sürgüne gönderme yoluna başvurur. Sonunda demiryolu şirketi, Amanos dağlarındaki tünellerde çalışan amelelerini, bu tünellerin ifade ettiği tüm stratejik öneme rağmen, sürgün ve ölümden kurtarma konusunda başarısızlığa uğrar.[24]

Bazı Ermeni askerler Müslümanlığı kabul ederek kurtulur. Sarafian, Osmanlı Ermenilerinin yüzde beş ile onunun, Müslümanlığı kabul ederek ölüm yürüyüşünden kurtulduğunu söylemektedir. Bu kabul, bazen gönüllü (tabiî o koşullar dikkate alındığında bu sözcük ne kadar anlamlı ise) bazen de hükümet zoruyla olur. Zor kullanarak Müslümanlaştırma uygulaması ise, Müslüman evlerine ya da yetimhanelerine alınan Ermeni kadın ve çocuklar aracılığıyla gerçekleşir.[25] Öy-

---

23 Akçam, *İnsan Hakları*, s.244.

24 Hilmar Kaiser, "The Baghdad Railway and the Armenian Genocide 1915-1916", Richard G. Hovannisian der., *Remembrance and Denial. The Case of the Armenian Genocide*, Detroit: Wayne State University Press, 1999, s.67-112.

25 Ara Sarafyan, "The Absorption of Armenian Women and Children into Muslim Households as a Structural Component of the Armenian Genocide", Omer Bartov and Phyllis Mack, der., *In God's Name. Genocide and Religion in the Twentieth Century* içinde, Oxford ve New York: Berghahn, 2001, s.211.

le gözükmektedir ki, zorla ve kitlesel Müslümanlaştırma, orduda da uygulanmıştır. Sina cephesinden bir görgü tanığı, çok sayıda Ermeni askerinin Müslüman olmayı, isimlerini değiştirmeyi ve sahra hastanelerinde sünnet olmayı kabul ettiğini ve bunun resmi törenlerle kutlandığını anlatır.[26]

İster Türk ister yabancı olsun, Birinci Dünya Savaşı'na ilişkin askerlik tarihi, amele taburlarına neredeyse tamamen gözlerini kapamıştır. Pek çok Türk ve Alman komutanın anılarında (Ali İhsan (Sabis), Halil (Kut), Mustafa Kemal, Kâzım Karabekir, Liman von Sanders, Kannengiesser, Kress ve diğerleri) bu olgunun kaderi hakkında bir şeyler bulmak imkânsızdır. Bu yargı, Birinci Dünya Savaşı'nın Osmanlı ordusu hakkında yazılmış askeri tarih kitapları için de geçerlidir. Örneğin aslında mükemmel bir çalışma olan Ed Erickson'un *Ordered to Die** ve Maurice Larcher'in daha eski tarihli *La guerre turque dans la guerre mondiale* bu zaafı taşırlar. Bu eksiklik önemlidir, çünkü konu, Osmanlı Ermenileri üzerindeki baskı ve yok etme harekâtının önemli bir veçhesiyle ilgilidir. Ama bunun da ötesinde bu eksiklik, sıradan Osmanlı askerinin kaderi hakkında bir ilgisizliği de ifade eder (unutmamak gerek ki en nihayet bu Ermeniler, bizzat kendi orduları tarafından ya da onun suç ortaklığı ile öldürülmüş bulunan Osmanlı askerleridir). Sonuç olarak, Birinci Dünya Savaşı Osmanlı ordusunun sosyal tarihi, hâlâ yazılmayı bekliyor.

---

26 Dr. Krieger'in bu konudaki raporu, Hilmar Kaiser tarafından Kudüs'teki Siyonist Merkez Arşivi'nde bulunmuştur. Z3 (Zionistische Zentralbüro Berlin 1911-1920); dosya 66 (Konstantinopel 1913-1918). Bu bilgi için Hilmar Kaiser'e teşekkür ediyorum.

(*) *Size Ölmeyi Emrediyorum*, çev. Tanju Akad, İstanbul: Kitap, 2003.

13

Osmanlı İmparatorluğu ve Mondros Mütarekesi

10 Kasım Türkiye'de ulusal anma günüdür. Ama bunun, bir gün sonra tüm Avrupa'da her yıl yapılan kutlama ve anmalarla bir ilgisi yoktur. 10 Kasım, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk cumhurbaşkanı olan Mustafa Kemal Atatürk'ün (1881-1938) öldüğü gündür; Birinci Dünya Savaşı'nın sonunu anma günü olan 11 Kasım'ın ise, Türk toplumsal hafızası için hiçbir özel anlamı yoktur.

Osmanlı İmparatorluğu için Birinci Dünya Savaşı, 31 Ekim 1918 günü sona ermiştir. Bu son, Makedonya ve Filistin cephelerinde birlikte yaşanan çöküşle gelir. İtilâf Devletleri'nin Makedonya cephesinde 15 Eylül'de başlayan saldırıları, Bulgar alaylarının siperlerini terk ederek isyan etmeleri ile kesin bir sonuca ulaşır. İki hafta sonra, 29 Eylül günü, Bulgaristan kayıtsız şartsız teslim anlaşmasını imzalamaya zorlanır. Bu anlaşmanın tüm şartları İtilâf Devletleri tarafından belirlenir. Bulgaristan cephesinin teslim olması, Çanakkale Boğazı ve İstanbul da dahil olmak üzere tüm Trakya'yı her türlü saldırıya açık bırakmıştır. Bu bölge beş zayıf tümen tarafından tutulmaktadır; başka bir ifadeyle, Osmanlıların elinde cephenin bu bölümünü korumak için savunma aracı yoktur.[1]

---

1 Fahri Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi. 1918 Yılı Hareketleri*, c.5, Ankara: Genelkurmay, 1967, s.205.

Filistin cephesinde ise Allenby'ın birlikleri, 19 Eylül'de cepheyi yarmışlardır. Güçlerinin üçte ikisini kaybeden Osmanlı kuvvetleri, hızla Halep'in kuzeyine geri çekilirler.[2] Bu iki cephedeki çöküş, Osmanlıları askeri yönden dönüşü olmayan bir duruma sokmuştur. Ancak, çöküşün esas nedeni, kesin bir tükenişe ulaşılmasıdır. Esas olarak tarıma dayalı bir ülke olan Osmanlı İmparatorluğu, her şeyiyle endüstrileşmiş bir savaş olarak adlandırılabilecek bir savaşa girmiştir. Sonuçta büyük ve oldukça modern bir orduyu cephede tutabilmişse de, imparatorluğun bu orduyu lâyıkıyla destekleyebilecek bir durumda olmadığı görülür. Ulaşım araçları son derece yetersizdir. Birlikler mesafeleri yürüyerek almakta, teçhizatlar ise elverişsiz yollar üzerinde yol alan kağnı ya da at arabalarıyla taşınmaktadır. Bu yolculuklar genellikle haftalarca sürer. Bunun sonucu olarak yiyecek, giyecek (başta ayakkabı) ve tıbbi yardım, özellikle uzak cephelerde tümüyle yetersizdir. Tifüs ve kolera gibi hastalıklar büyük hızla yayılmaktadır. Sıtma ve iskorbüt gibi hastalıklar ise adeta her yere yayılmıştır. Bu koşullar ordunun moralini o derece sarsmıştır ki, savaşın sonunda asker kaçağı sayısı 400.000'e ulaşmaktadır. Bu sayının büyük bir kısmı, cephe yolunda birliğini terk eden askerleri kapsar. Ekim 1918'de ordu 100.000 askerden ibarettir. Bu ise, ordunun 1916 başlarında ulaştığı en yüksek sayının sadece yüzde 15'ini kapsar.[3]

Ordudaki koşullar son derece kötüydü. Ancak, ordunun ihtiyaçları her şeyden önce geldiği için, sivil halkın koşulları daha da kötüydü. Savaş sırasında resmi enflasyon yüzde 400 oranlarındaydı. Çoğu mal sadece karaborsada ve çok daha yüksek fiyatlarda bulunabilmekteydi.[4] Yiyecek ve yakacak yokluğu, özellikle şehirlerde hayatı dayanılmaz hale getirmişti. Zaten savaş ve seferberliğin getirdiği "nor-

---

2 Rolen, s.204.

3 Erik Jan Zürcher, "Little Mehmet in the Desert: the War Experience of the Ottoman Soldier": Hugh Cecil ve Peter Liddle, der., *Facing the Armageddon. The First World War Experienced*, Londra: Leo Cooper/Pen and Sword, 1996, 230-241. Erik Jan Zürcher, "Between Death and Desertion. The Ottoman Army in World War I", *Turcica* 28 (1996): 235-258 (bkz. bu kitapta 11. makale).

4 Zafer Toprak, *Türkiye'de "Milli İktisat" (1908-1918)*, Ankara: Yurt, 1982, s.313-344.

mal" bozulma ve sarsıntılar yaşanmaktaydı. Tüm bunların ötesinde, büyük ölçüde imparatorluğun ticari ve mesleki orta sınıfını oluşturan Ermeni ve Rum topluluklarını hedef alan baskı ve zulmün, ekonomi üzerinde son derece olumsuz etkileri olmuştur.

Özetlemek gerekirse, 1918 ortalarında imparatorluk, askeri, ekonomik, malî ve moral açılardan tükenmiş bir durumdadır. İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne yakın çevrelerin gözle görünür yolsuzluklarından halkın duyduğu rahatsızlık gittikçe artmaktadır. İttihad ve Terakki bu durumun farkına varmış ve vurguncu resmi yetkililerin eleştirisine olanak vermek üzere politik sansürü kaldırmış ve parlamento üzerindeki kontrolünü azaltmıştır.[5]

Makedonya cephesindeki yarılma, İttihad ve Terakki önderliğini, özellikle de Berlin'den dönüşü sırasında Bulgaristan'daki kaosa tanıklık etmiş bulunan sadrazam Talât Paşa'yı savaşın kaybedildiğine ikna eder. Hükümet, Mütareke talebinde bulunmaya karar verir. Şimdi umutlar Başkan Wilson'un 'On Dört İlke'sine bağlanmıştır ve bu amaçla, İspanya aracılığıyla 5 Ekim günü ABD ile ilişkiye geçme teşebbüsünde bulunulur. Ancak ABD'den bir cevap gelmemiş, İngiliz ve Fransız kuvvetleri ise Trakya'da Meriç Nehri'ne yaklaşacak şekilde ilerlemelerini sürdürmüşlerdir. Bu durumda İttihad ve Terakki hükümeti 8 Ekim'de istifa eder. Yerine, Osmanlı İmparatorluğu'nun en yüksek komutanlarından biri olan Mareşal Ahmed İzzet Paşa (Furgaç)[6] başkanlığında yeni bir hükümet geçer. Ahmed İzzet Paşa, bir milliyetçi olarak İttihadçıların güvenini kazanmış biri olmakla birlikte, hiçbir zaman İttihad ve Terakki'nin üyesi olmamıştır. 14 Ekim'de göreve başlayan yeni hükümet politik olarak tarafsızdır, sadece az sayıda önemli İttihadçı politikacıyı da barındırır. Ancak hükümette, İttihadçıların savaş dönemi politikalarıyla özdeşleştirilebilecek hiç kimse yoktur.

Yeni hükümet, İtilâf Devletleri'yle görüşmelerin başlaması için

---

5 Ahmed Emin (Yalman), *Turkey in the World War*, New Haven: Yale University Press, 1930, s.265.

6 Parantez içindeki isimler, 1934'te kabul edilen soyadı kanununa göre alınmış soyadlarını ifade eder.

yeni bir girişimde bulunur. 1916'da Kutülamare'nin düşüşünde esir edilmiş olan ve Büyükada'da savaş esiri olarak tutulan General Townshend, Doğu Akdeniz'deki Büyük Britanya Donanması Komutanı Amiral Calthorpe'un yanına gönderilir. Calthorpe'un filosu, Limni Adası'ndaki Mondros Limanı'nda demirlemiş halde beklemekteydi. General Townsend görevinin başlamasından beş gün sonra Calthorpe, 23 Ekim günü Osmanlı hükümetini, İtilâf Devletleri adına görüşmeleri yürütmek üzere görevlendirildiği konusunda bilgilendirir. Savaş boyunca Akdeniz'deki yüksek deniz komutanlığı Fransızların elindedir. Şimdi bu görüşme yetkisinin İngiliz Amiral Calthorpe'a verilmesi, Osmanlı savaşında İngiliz egemenliğinin tanındığını göstermektedir.

Ertesi gün, Bahriye Nazırı Hüseyin Rauf Bey başkanlığında, 8. Ordu Kurmay Başkanlığı'ndan Yarbay Sadullah Bey ve Hariciye Nazırlığı'ndan Reşad Hikmet Bey den oluşan Osmanlı heyeti yola çıkar ve 26 Ekim'de Mondros'a ulaşır. Osmanlı heyeti hükümetten, Osmanlı ordusunun umutsuz durumu dikkate alındığında bir ölçüde gerçekçilikten uzak bir nitelik taşıyan talimatlar almış bulunmaktadır. Bunlara göre Boğazları açma konusunda olumlu tavır takınılmakta, ancak yabancı askeri gemilerin Marmara Denizi'nde bir günden fazla kalmaması istenmektedir. Asayişin korunması için tüm sorumluluk üstlenilmekte ve herhangi bir yabancı müdahale ve yabancı askerlerin karaya çıkışı reddedilmektedir. Yine saltanat ve halifeliğin korunması istenmekte ve işgal edilmiş eyaletlerde (diğer bir ifadeyle Arap eyaletlerinde) İtilâf Devletleri'nin politik değil, sadece idari bir kontrolünü kabul etmektedirler. En nihayet, imparatorluk için malî yardım talebinde bile bulunulmaktadır.[7]

Görüşmeler, Calthorpe filosunun Mondros limanında demirlemiş bulunan amiral gemisi *H.M.S. Agamemnon*'da yürütülür. Görüşmelerin hemen başında Amiral Calthorpe, İtilâf Devletleri hükümetlerin son şeklini verdikleri şartları ileri süreceğini, o yüzden de önemli değişiklik taleplerinin kabul edilemeyeceğini bildirmiştir. Buna rağmen, görüşmeler dört gün sürmüştür, çünkü Osmanlı tarafı, kimi ağır koşul-

7 Belen, s.209.

ları hafifletmek için elinden geleni yapmaya çalışır. Osmanlı heyeti bunu yaparken, İstanbul'daki hükümetle sürekli bağlantı içinde olmak istemiş, ama bu yeterince gerçekleştirilememiştir. Bir İngiliz kablo gemisinin Çeşme'ye hat çekme çabaları kötü hava şartları yüzünden başarısızlıkla sonuçlanmış, o nedenle heyet üyeleri İstanbul Okmeydanı'nda bulunan Osmanlı telsiz istasyonu ile telsiz bağlantısı kurarak iletişim kurmak zorunda kalmışlardır. Osmanlı heyeti, İtilâf Devletleri'nin koşullarıyla ilgili talimatları 29 ve 30 Ekim günleri alabilmiştir. Bu talimatlarda Osmanlıları endişelendiren üç temel nokta bulunmaktadır:

1- Çanakkale ve İstanbul boğazlarındaki mevzilerin işgal edilmesini kabul etmek zorunda kalmışlar, ancak bu işgalin İngiliz ve Fransız birlikleri tarafından gerçekleştirilmesi ve İtalyan ve Yunanlıların katılmaması yolunda garanti elde etmeye çalışmışlardır.

2- Osmanlılar, başkent İstanbul'un işgal edilmemesi yolunda garanti istemişlerdir.

3- Mütareke'nin 7. ve 24. maddelerinin muhtemel kötüye kullanılması konusunda çok endişelidirler. 7. madde, güvenliklerinin tehlikeye düştüğünü gördükleri durumlarda İtilâf Devletleri'nın herhangi bir stratejik noktayı işgal edebileceklerini belirtmektedir. Yirmi dördüncü madde ise, altı "Ermeni" vilâyetinde karışıklıklar çıkması durumunda, İtilâf Devletleri'nin bu vilâyetlerin herhangi bir bölümünü işgal etme hakkını saklı tuttuklarını belirtmektedir. Osmanlıların gözünde bu maddeler, Itilâf Devletleri'nin müdahalesini kışkırtmak üzere Yunan ve Ermeni milliyetçilerin girişimlerine kapıları açık bırakmaktadır. O nedenle 24. maddenin özellikle gizli tutulmasını istemişlerdir. Ancak bu talep, Başkan Wilson prensiplerinin artık bu türden gizli diplomasiyi geçmişe ait bir olgu haline getirdiği gerekçesiyle, Amiral Calthorpe tarafından reddedilmiştir.[8]

Sonunda Osmanlı heyeti, her ne kadar bu konuda tam yetkili değilse de, 25 maddelik Mütareke metnini önemli bir değişiklik olma-

8 Görüşmeler hakkında bilgi veren Türk kaynak, Hüseyin Rauf'un (Orbay) tefrika halde yayımlanmış anılarıdır: *Yakın Tarihimiz*, Ankara: Türk Petrol, tarihsiz, c.1, s.112, 144, 177, 208, 239, 272, 304, 336, 100; c.2, s.16-18, 48-50, 80-82.

dan kabul etmiştir. Ancak heyet, Amiral Calthorpe'u, sadrazam ve padişaha şahsen mektup yazmaya da ikna etmiştir. Bu mektupta amiral, İngiliz hükümeti adına, Boğazlar'daki mevzilerin işgal edilmesine sadece İngiliz ve Fransız birliklerinin kullanılacağı konusunda söz vermektedir. Amiral bu mektubunda ayrıca, bir egemenlik sembolü anlamında, az sayıda asker içeren Osmanlı birliklerinin işgal edilen bölgelerde bulunmasına izin verilmesi konusunda, hükümetine ciddi tavsiyede bulunacağını da yazmıştır. En nihayet amiral, İstanbul ya da İzmir'e Yunan birliklerinin çıkışına izin verilmemesi ve Osmanlı hükümeti İtilâf Devletleri'nin her türlü varlığını koruyabildiği sürece, İstanbul'un işgal edilmemesi doğrultusundaki Osmanlı delegasyonunun acil taleplerini hükümetine götürdüğünü de bildirmiştir.[9]

Osmanlı heyeti *H.M.S. Agamemnon*'u 30 Ekim 1918 akşamı terk etmiş ve İzmir'e ertesi gün öğle üzeri varmıştır. İstanbul'la yaptıkları telgraf görüşmesinin ardından, Mütareke'nin imzalanması için hükümetin onayını almışlardır.

Halkın Mütareke'ye ilk tepkisini ölçmeye çalıştığımızda, imparatorluğun Müslüman ve Hıristiyan cemaatleri arasında kesin bir ayırım yapmamız gerekir. Hıristiyan cemaatleri son derece sevinçlidirler. Bunda şaşırtıcı bir yan yoktur. Rum ve Ermeni cemaatlerinin Osmanlı Devleti'ne bağlılıkları savaş öncesinde bile oldukça kuşkulu bir durumdadır. Savaş hükümetlerinin sekiz yüz bin Ermen'inin ölümüne ve yüz binlerce Rum'un yerlerinden edilmesine yol açan etnik politikaları, her iki topluluğun da İtilâf Devletleri'ne kurtarıcı gözüyle bakması sonucunu doğurmuştur. Bu durum, yabancı gözlemcilerin 1915'teki değerlendirmelerinde bile kendisini gösterir. Bu tarihte İtilâf Devletleri Gelibolu'da bir yarılmayı gerçekleştirdiklerinde, Hıristiyanlar çok umutlanmışlar, ancak harekât başarısızlıkla sonuçlandığında ise büyük bir hayal kırıklığı yaşamışlardır.[10] Bu olgu, savaş sonrasında İstan-

9 Bu metin, *Yakın Tarihimiz*, c.2, s.49'da yer almaktadır.

10 Bkz. Lewis Einstein, *Inside Constantinople, A Diplomatist's Diary during the Dardanelles Expedition*, Londra: John Murray, 1917, çeşitli yerlerde. Einstein, İstanbul'daki Rumların büyük çoğunluğunun Venizelos taraftarı olduğunu ve İtilâf Devletleri'ni desteklediklerini belirtmektedir.

bul'a giren İtilâf Devletleri komutanlarının karşılanma tarzında da kendisini gösterir. Şark Ordusu'nun Fransız komutanı General Franchet d'Esperey, kendisine Rumlar tarafından hediye edilen bir atın üzerinde İstanbul'a girmiştir. Şehrin Hıristiyan kesimi (Pera ya da modern Beyoğlu), bu vesileyle Yunan, İtalyan, Fransız ve İngiliz bayraklarıyla donatılmıştır.

Osmanlı hükümeti, bu hissiyatın farkındadır. Osmanlı heyeti 1 Kasım günü İstanbul'a döndüğünde, Rauf Bey bir grup gazete başyazarı ile buluşur. Rauf Bey bu kişilerle, söylediklerinin yayımlanmaması şartı ile konuşmayı kabul etmiştir. Durumun nazikliğini başyazarlara hatırlatmış ve onlardan, topluluklar arasındaki gerilimi yükseltecek ya da Osmanlı Hıristiyanlarına ("malum unsurlar"a) karışıklık çıkarma ve böylelikle de yedinci madde çerçevesinde İtilâf Devletleri'ni yardıma çağırma olanağı verecek haberleri yayımlamaktan kaçınmalarını istemiştir. Gazeteciler bu talebe uyacaklarını belirtmişlerdir. Ancak, hemen ertesi gün, halkın dikkatini Mütareke'den başka yöne çekecek bir sorun ortaya çıkmıştır: Savaş dönemi liderleri Enver, Talât ve Cemal paşalar, bir Alman denizaltısı ile gece yarısı kaçmışlardır. Liderlerin kaçış haberinin duyulduğu 2 Kasım günü, içinde halen az sayıda İttihad ve Terakki Cemiyeti üyesini barındıran hükümet, bu kaçışa göz yummakla suçlanır. Bu olay, basının İttihadçılar ve onların savaş politikalarına yönelik bir genel saldırıya geçişinin bir işareti olur. Halkın tüm kızgınlık ve hayal kırıklığı bu saldırıda kendisini gösterecektir.[11]

Müslüman topluluk içindeki tepkiler Hıristiyan topluluğundakinden farklıdır. İttihad ve Terakki'nin yönetici kademeleri ya da parlamento üyeleri gibi, savaşın yürütülmesinde sorumluluk taşıyanlar, hiç kuşku yok ki, savaşın kaybedildiğinin resmen açıklanması ile gerçekle karşı karşıya gelirler. Kamuoyu ise, Mütareke ile her şeyden önce bir rahatlık duymuşa benzemektedir.[12] Bunun çeşitli nedenleri vardır.

Esas neden, savaşın nihayet sona ermiş olmasıdır. Bu savaş hiçbir zaman kitlelerin gözünde popüler bir savaş olmamıştır. Ruslara

11 *Yakın Tarihimiz*, c.2, s.82, 144-146.

12 Belen, s.215.

karşı yürütülen savunma mücadelesi, büyük bir kitlenin desteğini alabilirdi. Ancak, Osmanlı kentli seçkinleri üzerinde muazzam bir prestiji ve kültürel etkisi bulunan İngiliz ve Fransızlara karşı bir savaş, imparatorluğun politik olarak Almanya ile bağlantılı olduğu bir dönemde bile doğal bir şey olarak kabul edilemedi, hattâ bir intihar telakki edildi. En nihayet savaşın son yıllarında çekilen müthiş zorluklar, bir zamanlar mevcut olan her türden savaşçı heyecanı tüketmiştir.

Raharlığın diğer nedeni ise, Mondros Mütarekesi ile, yakın bir süre önce Bulgaristan'a dayatılan Mütareke arasındaki farklılıktan kaynaklanır. Buradan bakıldığında Osmanlı Mütarekesi'nin şartları, yenilmiş imparatorluğa belirli bir bağımsızlık bırakırken, bir ölçüde de onurunu koruma olanağını vermiştir. Bugün geriye bakarak şunlar söylenebilir: Osmanlı İmparatorluğu, Birinci Dünya Savaşı'nın ardından ortadan kalkan büyük, kıtalara yayılmış imparatorluklardan sadece biriydi. Ancak, unutulmamalıdır ki Romanofların, Habsburglaın ya da Hohenzollernlerin tersine Osmanlı hanedanı, 1918'de tahtını hâlâ korumayı başarabilmiştir.

Bir yanda İngilizlerin adil davranacağına, diğer yanda da Başkan Wilson tarafından yeni bir dünya düzeninin temelleri olarak ortaya atılan prensiplere geniş bir şekilde inanılmaktaydı. Savaştan sonra İstanbul burjuvazisinin az sayıda üyesi, "İngiliz Muhipleri Cemiyeti" ya da Wilson Prensipleri Cemiyeti'ne büyük bir hevesle katılmışlardır. Bunların yanısıra, Amerikan mandasının yararı üzerine de geniş bir şekilde konuşulmaktaydı.[13]

O dönemde Mütareke hakkında yapılan beyanlar ya da konuşmalar okunduğunda, en çarpıcı nokta olarak şu ortaya çıkar: Mütareke'nin kendisi adaletsiz ya da kabul edilemez görülmedi, Anadolu'ya millî direniş hareketini yönlendirmeye gidecek ve sonunda Türkiye Cumhuriyeti'ni kuracak olan milliyetçi Türk subaylar bile 7. ve 24. maddelerin farklı yorumlara açık oluşundan endişe duyuyorlardı. Kasım 1918 gibi erken bir tarihte dahi, bu maddelerin esnekliği konusun-

13 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler, Cilt 2: Mütareke Dönemi*, İstanbul: Hürriyet Vakfı, 1986, s.245-263; 472-492.

da Batı'da Yunanlılar, Doğu ve Güneydoğu'da ise Ermeniler tarafından hak talep edilecek alanlarda yaşayan halk, bu taleplere direnmek üzere seferberliğe çağrılırken, Suriye ve Mezopotamya cephelerindeki komutanlar, İngilizlerin ihlâlleri ile ilgili şikâyetlerde bulunuyorlardı.[14] Ama bu şekliyle Mütareke, Osmanlı eliti içinde bir büyük anlaşmazlık ve kavga konusu değildir. Burada, Almanya'da olduğu türden bir ihanet ve adaletsizliğe uğramışlık duygusu sözkonusu değildir. Bunun çarpıcı bir nedeni vardır ve bizlerin, Türk tarihyazımı tarafından koşullanmış olmamızla açıklanabilir. Türk tarihyazımı bu döneme, 1918 yenilgisiyle, Mudanya Mütarekesi'ne ve 1923 Lozan Anlaşması'na varacak olan 1922 zaferi arasında bir karşıtlık oluşturarak bakmıştır. Mütareke, işgal ve Osmanlı devletini tam anlamıyla parçalayan ve Yunan, Ermeni, Kürt, İtalyan ve Fransızlara devasa taviz veren Sevr Anlaşması, bugün Türk tarihinin en karanlık sayfalarından biri olarak görülür. Yine Mondros'taki Osmanlı heyetinin başkanı olan Hüseyin Rauf Bey (Orbay), 1923'ten sonra genç Türkiye Cumhuriyeti'nde Atatürk'e karşı siyasi muhalefetin lideri olarak ortaya çıkmış ve 1926'daki politik yargılamalar sırasında tasfiye edilmiştir. Bütün bunlar, hiçbir gerçek Türk'ün imzalamayacağı ya da imzalamaması gereken Mütareke'yi bir ihanet belgesi olarak gören yaklaşımı güçlendiren faktörler arasındadır.[15]

Gerçekte Osmanlı Müslümanları Mütareke'yi bir tür tevekkül ve bir ölçüde de rahatlama duygusuyla karşılamışlardır. Daha sonra kamuoyunu İtilâf Devletleri'yle karşı karşıya getirerek sonunda geniş kesimleri milliyetçi direniş hareketine katılmaya ikna edecek olan, ilk şekli ile Mütareke'nin kendisi değildir. Esas neden, Mütareke'nin imzalanmasından sonra Yunan birliklerinin Mayıs 1919'da İzmir'e çıkmasına ve İstanbul'un Mart 1920'de işgal edilmesine varan Müttefik politikalarıdır. Bu dönemden Mustafa Kemal Atatürk'ün ve diğer direniş lider-

14 Bu ihlallerin en önemlisi, Güney Kürdistan'ın başkenti olan Musul'un, *Mütareke'nin yürürlüğe girmesinden sonra* İngilizler tarafından işgal edilmesidir. Türkiye bu vilâyette hak sahibi olduğunu daha sonra iddia etmiş, ancak bu iddiasını 1926 yılında resmen geri almıştır.

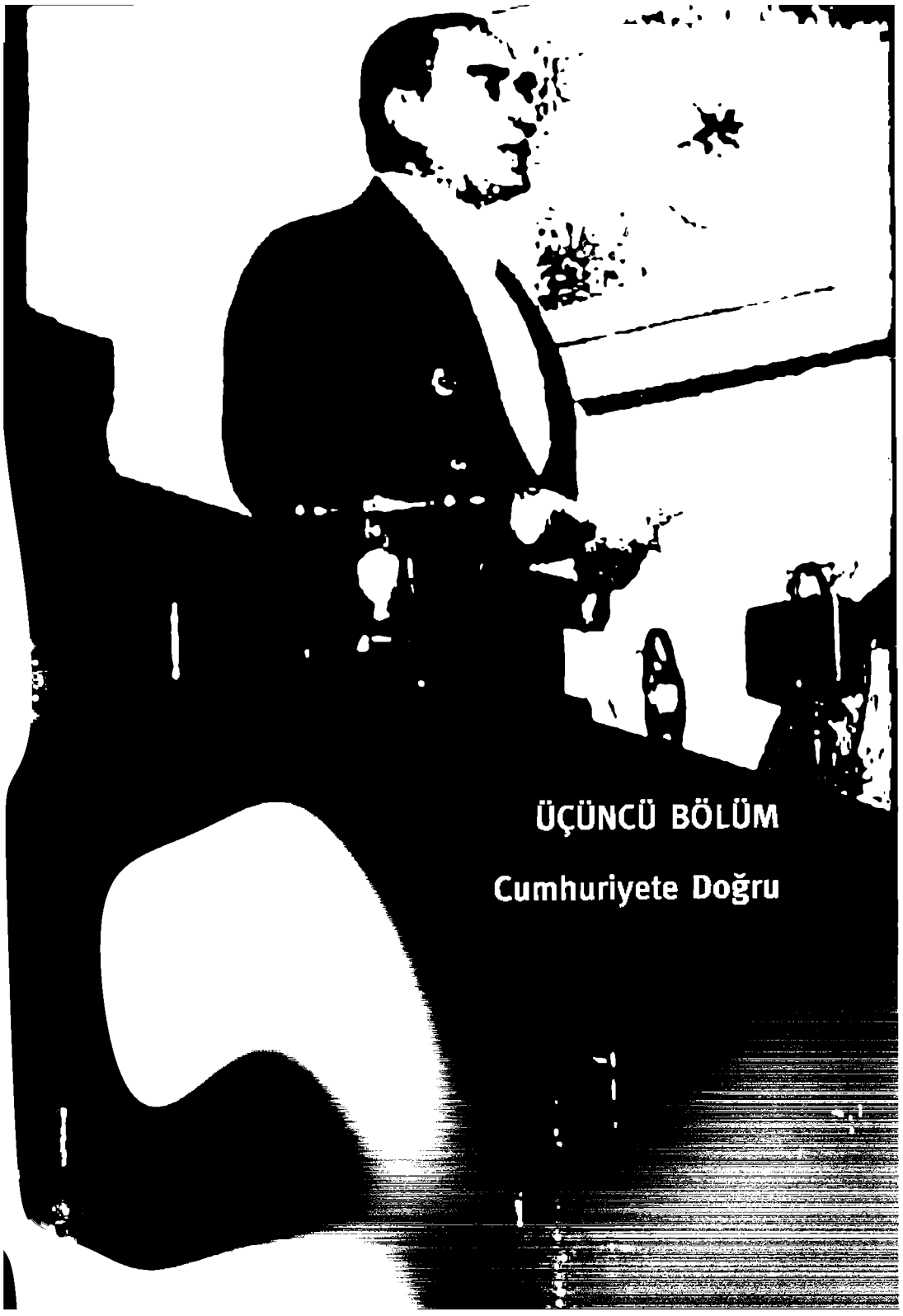
15 Erik Jan Zürcher, *Opposition in the Early Turkish Republic. The Progressive Republican Party (1924-25)*, Leiden: Brill, 1991, s.37-51 [*Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, 1914-1915: Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Siyasi Muhalefet*, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul: İletişim, 2003].

lerini konuşma ve beyanlarını okuduğumuzda, Mondros Mütarekesi tarafından konulmuş koşullar hakkında değil, İtilâf Devletleri'nin, özellikle de İngilizlerin Mütareke koşullarını diledikleri gibi ve abartarak uygulamaları hakkında şikâyet ve öfke duyduğuna dair izler görülür.[16] İzmir'in Yunanlılar tarafından işgalinin kamuoyunu nasıl harekete geçirdiği ise iyi bilinen bir gerçektir. Bu olay, İstanbul'da büyük gösterilere ve Anadolu'da silahlı direnişe yol açmıştır. İstanbul'un işgali de son derece sarsıcı bir deney olmuştur. Pek çok anı[17] ve roman,[18] İtilâf subayları ve onların koruyuculuğu altındaki Yunan ve Ermeniler tarafından, İstanbul'a lâyık görülen "sömürgeci" muameleye karşı Osmanlı Müslümanlarının duyduğu öfke ve umutsuzluğu gösterir.

16 Örneğin, Mustafa Kemal Paşa'nın 28 Aralık 1919'da Ankara'ya gelişi sırasında yaptığı konuşma. Nimet Unan, der., *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri* 2 (1906-1938), Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1959, s.4-15.

17 Örneğin, Halide Edip (Adıvar), *The Turkish Ordeal*, Londra: The Century, 1928; Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, İstanbul: Bateş, 1980.

18 Bkz. Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Sodom ve Gomore*, İstanbul: Bilgi, 1966 (ilk baskı 1928).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Cumhuriyete Doğru

Mustafa Kemal, Cumhuriyet yıllarında TBMM'nin bir açılış konuşmasında.

14

İslâm Milliyetçiliğinin Dili

Soğuk Savaş sonrasında milliyetçiliğin yeniden yükselişiyle, gerek milletler ve milliyetçilik, gerekse milletler ve din arasındaki ilişki yeniden ilgi çekmeye başladı. Bilindiği üzere din, İrlanda ve İran gibi birbirinden oldukça uzak eski millî kimliklerin oluşumunda önemli hattâ egemen bir unsur olmuştur. Eski Yugoslavya ve Kafkaslar'daki krizler, Orta Asya ve Hint Yarımadası'ndaki gelişmelerse, dinsel millî hareket olgusunu iyice dikkat çekici kılmıştır. Aslında buralarda sözkonusu olan, dinselden çok politik bir hedef peşinde olan hareketlerdir. Bunlar dinsel kavramlarla, sözcülüğünü yaptıkları grubun kimliğini belirlemektedirler ("Bosnalı Müslümanların bağımsızlığı için").

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Anadolu'da ortaya çıkan direniş hareketi, birçok bakımdan aynı olgunun örneğidir. Bu hareket, milliyet, etnik kimlik ve din arasındaki ilişkinin karmaşıklığını açık bir şekilde ortaya koyar.

İngilizler tarafından Filistin ve Mezopotamya'da yenilgiye uğratılan Osmanlı İmparatorluğu, 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'ni imzalamak zorunda kaldı. Bunu izleyen ay ve yıllarda İstanbul hükümetleri, savaşın galibi İtilâf Devletleri'yle yakın ilişki içinde bu-

lunmayı tek seçenek olarak gördü. Savaş öncesinde ve savaş sırasında iktidarda bulunan Jön Türkler, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin önde gelen üyeleri ise, Osmanlı'nın kalan son topraklarının da parçalanacağını önceden fark etmişler ve hem silahlı bir direniş hem de kitlesel bir seferberlik için hazırlıklarda bulunmuşlardır. Bu çalışmalar pek çok yerde Müdafaa-i Hukuk-u Millîye Cemiyetlerinin kuruluşunu sağladı. Bu oluşumları kurmak üzere harekete geçenlerin hemen hepsi İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin yerel örgütlenme elemanlarıydı ve bazı durumlarda bu çalışmalarını, bölgelerinin başkentteki temsilcileriyle birlikte gerçekleştiriyorlardı. Bu yerel İttihadçı liderler, eşraftan kişileri ve müftüleri, girişimlerinin tarafsız görünümünü vurgulamak amacıyla bu örgütlenmelerin yönetimine alırlar. Bu örgütlenmelerin ilk işi bölgesel kongreler toplamak olur. Bu kongrelere, yerel önde gelen şahsiyetler ve İttihadçı parti şefleri katılır. Bu kongrelerin 28'i, 5 Kasım 1918 ile 8 Ekim 1920 arasında toplanır. Bunların üçü 1918'de, 17'si 1919'da ve altı tanesi de 1920'de gerçekleşir.[1] Tahmin edilebileceği üzere, direnişin ilk örgütlendiği ve en aktif olduğu yerler –Yunanistan'a, Ermenistan'a ve galip İtilâf Devletleri'nden birine– ilhak tehlikesinin en yüksek olduğu yörelerdir. Yani doğudaki altı vilâyet (Ermenilerce talep edilmektedir), güneyde Maraş, Antep, Urfa ve Çukurova (Fransızlar ve Ermeniler tarafından talep edilmektedir) ve batıda İzmir ve Trakya bölgesindeki karışık nüfuslu bölgeler (Yunan başbakanı Venizelos üzerlerinde hak iddia etmektedir).

Ekim 1923'te kuruluşu ilân edilen Türkiye Cumhuriyeti, Batı kökenli laik milliyetçi bir Türk devletidir. Bu devletin kökleri, 1918-1922 Anadolu direniş hareketine uzanır. Modern Türk tarihyazımı, bu

1 B. Tanör, *Türkiye'de Yerel Kongre İktidarları 1918-1920*, İstanbul: Afa, 1992, s.21-22. Bu kongrelere ilişkin rakamlar, kısmen örgütleyicileri tarafından detaylı bir şekilde ortaya konmuştur. Bu alanda en iyi bilinen çalışmalar C. Dursunoğlu, *Millî Mücadelede Erzurum*, Ankara: Özel basun, 1946; Hacim M. Çarıklı, *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri*, Ankara: TTK, 1967 ve T. Bıyıkhoğlu, *Trakya'da Millî Mücadele*'ye (Ankara: TTK, 1956) aittir. Yakın zamanlarda Ege sahillerindeki direniş hareketinin doğuşuna ait, bu hareketin liderlerinden birinin belgelerine dayanılarak yayımlanmış bir çalışma da bulunmaktadır: S. İlkin ve İ. Tekeli, *Ege'de Sivil Direnişten Kurtuluş Savaşına Geçerken Uşak Heyet-i Merkeziyesi ve İbrahim (Tahtakılıç) Bey*, Ankara: TTK, 1991.

hareketi başından itibaren Türk-milliyetçi hareket olarak görür. 1919-1922 arasındaki direniş hareketi dönemi, cumhuriyetin tarih-öncesi statüsüne indirgenir. Bu durum Türk ders kitaplarındaki dönemselleştirmelerde kendisini gösterir. Bu olgu, örneğin direniş hareketinin millî düzeydeki ilk kongresinin (Eylül 1919'daki Sivas Kongresi'nin) daha sonra Mustafa Kemal Atatürk tarafından 1923'te kurulacak olan Cumhuriyet Halk Partisi'nin ilk kongresi olarak kabul edilmesinde de görülebilir. Genelde Batı tarihyazımı da bu Türk yorumunu devralmış bulunmaktadır. Ne var ki, Anadolu köylü nüfusunun "milliyetçiler" tarafından harekete geçirilmesinde dinin oynadığı rolün önemini kabul eden bazı yazarlar da vardır. Bu nokta, bir zamanlar Türk bağımsızlık hareketi konusunda rakipsiz bir otorite olan Gotthard Jaeschke tarafından 1936'da ve yirmi yıl sonra da Dankwart Rustow tarafından belirtilmiştir.[2] Rustow, millî bağımsızlık hareketinde güçlü bir İslâm öğesinin bulunduğunu ve bu hareketin sonuna kadar hilafet ve saltanat adına yürütüldüğünü vurgulamıştır. Kemal Karpat da, Türk nüfusu içinde milliyetçiliğin dinle özdeşleştirilmesine işaret eder.[3] Bu soruna yakın zamanlarda Binnaz Toprak dikkat çekmiştir.[4] Ancak bu son iki yazar, İslâm'ı taktik bir araç olarak görürler. Dinin, örtük şekilde İslâmcı olmayan veya asıl itibariyle İslâmcı olmayan bir liderlik tarafından politik amaçlı olarak *kullanılmasından* söz ederler. İslâmcı retoriği, "millet" türünden soyut mefhumların köylü kesimin söylemine taşınmasının bir aracı olarak görürler.[5] Feroz Ahmad ise, "milliyetçiler, İstanbul'un kendilerine yönelik propagandasına karşı koyabilmek amacıyla İslâmcı propagandayı kullanmaya zorlandılar" diyerek biraz daha farklı bir yaklaşım ortaya koyar.[6]

Ancak daha sonraki gelişmeleri ve cumhuriyet kurucularının

---

2 D. Rustow, "Politics and Islam in Modern Turkey", *Islam and the West*, R.N. Frye der., The Hague: Mouton, 1957, s.71.

3 K. Karpat, *Turkey's Politics. The Transition to a Multi-Party System*, Princeton: Princeton University Press, 1959.

4 B. Toprak, *Islam and Political Development in Turkey*, Leiden: Yurt, 1981, s.63-66.

5 *Age*, s.63.

6 F. Ahmad, "Politics and Islam in Modern Turkey", *Middle Eastern Studies* 27 (1) (1991): 6.

ilân ettikleri amaçları dikkate almadan bu harekete yeniden baktığımızda, farklı bir manzara ortaya çıktığını görürüz. Bu noktayı, direniş hareketi önderliğinin ilk dönemde yayımladıkları önemli deklarasyonların terminolojisini inceleyerek göstermeye çalışacağım. Bu deklarasyonlar, Ekim 1918'de Mütareke'nin ilânı ile Ocak 1920 arasındaki on beş ayda yayımlanmıştır. Bunları ele alırken, deklarasyonlarla ilgili kişilerin, istisnasız hepsi cumhuriyet yıllarında yazılmış anılarını dikkate almayacak, bunun yerine dönemin belgeleri üzerine yoğunlaşacağım.

İlk olarak, Mütareke'nin imzalanmasından bir hafta sonra, yakın zamanlarda geri alınmış önemli bir doğu şehri olan Kars'ta bir direniş hareketi oluşur. Bu yörelerin Paris'teki barış konferansında Ermenilere verileceği genel olarak beklenmektedir. 5 Kasım 1918'de Kars'ta kurulan örgütlenme, kendisini dikkat çekici bir şekilde Millî İslâm Şûrası olarak adlandırır. Hiç kuşku yok ki "şûra" sözcüğü, Rusçadaki "sovyet" terimini andırır. "İslâm"ın ise, şurayı düzenleyenlerce "Müslüman" ile eşanlamlı kullanıldığı izlenimini edinmek mümkündür.[7]

Şûra, tespit edilen amacını, "Kafkaslarda yaşayan Müslüman topluluğun bölünmesini (*ahali-i islamiyye'nin tefrik-i ictimaları*) önlemek" olarak görmektedir.[8] Tüm diğer Müdafaa-i Hukuk-u Millîye Cemiyetleri gibi bunlar da, bölgelerindeki nüfusun çoğunluğunun savaştan önce de Müslüman olduğunu "kanıtlayan" malzeme sunarlar. Bu temel bir noktadır, çünkü tüm direniş örgütlenmeleri ve daha sonra da ülke çapındaki direniş hareketi taleplerini, Başkan Woodrow Wilson'un "On Dörr Prensibi" ve bunun içinde yer alan "Osmanlı İmparatorluğu'nun Türk kesimleri" için kendi kaderini tayin hakkı ilkesi üzerine temellendirilir.[9]

Daha sonra adını "Güney Batı Kafkasya Geçici Hükümeti" ola-

---

7 Sözcüğün çoğul kullanımı da bunu göstermektedir: "İslâmlara yapılan mezalim". Bkz. C. Ender Arslanoğlu, *Kars Millî İslâm Şurası (5.11.1918 – 17.1.1919) ve Cenubigarbi Kafkas Hükümeti Mavakkata-i Milliyesi (18 Ocak – 13 Nisan 1919)*, Ankara: Azerbeycan Kültür Derneği, 1986, s.149.

8 C. E. Arslanoğlu, *Kars Millî İslâm Şurası*, s.149-150.

9 Wilson'un 14 prensibinden 12. Osmanlı İmparatorluğu'nun Türk kesimleri için "güvenlikli bir egemenlik"i garanti etmektedir.

rak değiştirecek olan Kars'taki örgüt, 17 Nisan 1919 tarihinde İngilizler tarafından ortadan kaldırılır. Direniş meşalesi daha batıda, Trabzon ve Erzurum'daki örgütlenmeler tarafından devralınır. Temmuz 1919'da yedi doğu vilâyetini temsil eden Erzurum Kongresi toplanır.[10] Bu kongre, genel olarak direniş hareketinin asıl başlangıç noktası olarak kabul edilir. O yüzden Erzurum Kongresi'nin yazılı belgelerine, beyannamesine, kararlarına ve konferansı örgütleyen "Doğu Vilâyetleri Müdafaa-i Hukuk-u Millîye Cemiyeti" tüzüğüne yakından bakmak gerekir.

Osmanlı Cemiyetler Kanunu gereğince, Erzurum valisine sunulmuş bulunan örgüt tüzüğünün bir maddesinde, cemiyetin amacı şöyle formüle edilir: "Müslüman halkın (*ahali-i islâmiye*) tarihsel ve millî haklarını (*hukuk-u tarihiye ve millîye*) savunmak".[11]

17 Haziran'da Erzurum'da, bir ay sonraki bölgesel kongreyi hazırlamak üzere bir yerel kongre toplanır. Bu kongre raporunda yazılanlar, örgütleyicilerin kendilerini kimlerin temsilcisi olarak gördüklerini açık bir şekilde gösterir. Burada, "Türk ve Kürtlerin oluşturduğu bir millet olan Müslümanlar" temsil edilmektedir.[12] Aynı raporda şunlar da söylenir: "Türk ve Kürtlerden oluşan Müslüman çoğunluk, yüzyıllardır yakın ilişki içinde kanlarını birleştirmişler ve tek bir peygamberin ümmetini oluşturmuşlardır".[13] Erzurum Kongresi'ni örgütleyen Cemiyet'in tüzüğü çok daha açıktır. Tüzük, "nüfusun tüm İslâmi unsurları"ndan *(bilcümle anasır-ı islâmiye)* bahseder[14] ve "bilumum İslâm vatandaşlarının" bu Cemiyet'in doğal üyeleri olduğu'nu belirtir.[15]

Erzurum belgeleri arasında, Türklüğü etnik bir kimlik olarak zikreden birkaç cümle vardır. Ancak bunların çoğunda "Türklük ve İslâmlık" hakkındaki görüşleri yakın bir bağlantı içindedir. Daha önce Türklerin ve Kürtlerin bir topluluk (*ümmet*) oluşturur tarzda tanımlandıklarını gördük. Yerel Erzurum örgütlenmesinin kuruluşu sırasın-

10 Trabzon, Erzurum, Sivas, Diyarbekir, Mamuretelaziz, Van, Bitlis ve Canik sancağı.
11 Dursunoğlu, s.143.
12 *Age*, s.151.
13 *Age*, s.152.
14 *Age*, s.160.
15 *Age*, s.163.

da yazılanlarda Türklerin hep uygarlıkları yok ettikleri yolundaki Ermeni iddialarına şu şekilde cevap verilir: "(Erzurum) Türk aşiretlerinin otlağı idi ve İslâm ilk ortaya çıktığında, ışığını buralara kadar göndermişti." Aynı yerde Selçuk hanedanının "Türk kültürünü ve İslâm uygarlığını" *(Türk harsını ve İslâm medeniyetini)* yaydığı da söylenir. (Bu formül İttihad ve Terakki'nin fikir babası Ziya Gökalp'in yazılarından alınmıştır.)[16] Aynı belge, doğu vilâyetlerinde Ermeni nüfusun hiçbir zaman yüzde 15'ten yukarı olmadığını söyler ve şöyle devam eder: "Okyanusun öte tarafından yükselen gerçeğin sesi (burada Başkan Wilson'a atıfta bulunulmaktadır), bu topraklarda Türklerden başka bir ulusun yönetim hakkını asla tanımayacaktır." Burada kullanılan "Türkler" sözcüğü, on dört ilkenin orijinal Amerikan metninden doğrudan alınmış olabilir. Sonuçta da Erzurum kongresi raporunda Türkler, "mazlum" bir ırk olarak tanımlanırlar; ancak etnisitenin bu ırk temelli kullanımı, ki eğer burada söylenmek istenen bu ise, son derece nadir görülen bir olaydır.

Cemiyetin politik anlamda başarmak istedikleri ise oldukça net bir şekilde ifade edilir: Hareket, kendisini "Hilafetin ve Osmanlı saltanatının bekçisi" ve "Müslüman haklarının *(hukuk-u islâmiye)* gerçek koruyucusu" olarak tanımlar[17] "Hukuk-u islâmiye" ifadesi, çok daha iyi bilinen ve çok daha geniş kapsamlı kullanılan "millî haklar" *(hukuk-u millîye)* ifadesine eşdeğerde gözükmektedir. Bunun temsil ettiği Müslümanlar ise, Osmanlı İmparatorluğu'nda kalmak istemektedirler. Metinde bu bağlamda kullanılması beklenen –"devlet-i Osmaniye", yani "Osmanlı Devleti", "hâkimiyet-i Osmaniye", yani Osmanlı egemenliği ve yukarıda geçen Osmanlı saltanatı gibi– terimlerin ötesinde, Osmanlı ve İslâm topluluğundan *(camia-i Osmaniye ve islâmiye)* ayrılmama isteği de zikredilmektedir.

---

16 Bkz. U. Heyd, *Foundations of Turkish Nationalism. The Life and Teachings of Ziya Gökalp*, Londra: Harvill, 1950, s.63 vd [*Türk Ulusçuluğunun Temelleri*, çev. Kadir Günay, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1997]. Gökalp düşüncelerinin bu kısmın, Alman sosyologu Ferdinand Tönnies'den almış bulunmaktadır.

17 Dursunoğlu, s.158.

Eğer gözlerimizi batıya, Müslüman topluluğun daha az karışık olduğu yöreye çevirirsek, buralarda Kürtlere açık bir şekilde atıfta bulunulmadığı görülür. Ama buralarda bile, örneğin –hemen hemen Erzurum'la aynı tarihlerde– Temmuz ve Ağustos 1919'da yapılan Balıkesir ve Alaşehir kongrelerinde kabul edilen nihaî karar metni, hitap ettiği kesimleri "sevgili Türk ve Müslüman vatandaşlarımız" olarak niteler ve "Türk ve Müslüman olan memleketimiz ve dinimiz uğruna feda edilen kanlarımızla boyanmış kutsal toprağımız" ifadesini kullanır. Aynı metinde pek çok yerde, "masum Müslüman kardeşlerimiz" ve "bütün Türk kardeşlerimiz" ibareleri geçer. "Anadolu vatandaşları", "dinsel ve vatansever duygularla" *(hiss-i dini ve vatanperveri)* çalışmaktadırlar.[18]

Aynı amaçla Haziran'da bulunduğu girişimlerin başarısızlığa uğramasından sonra Mustafa Kemal, sonunda Eylül ayında Sivas'ta, Anadolu ve Rumeli'deki tüm direniş hareketleri adına hareket edecek kongreyi toplar.[19] Kongre, Erzurum kongresinin almış olduğu nihaî kararı kabul eder. Sivas'ta da Müslüman dayanışması, tüm faaliyetlerin temelini oluşturur. "Müslümanlara ait devletimiz"in varlık ve yokluğunun sözkonusu olduğu söylenir.[20] Erzurum'da olduğu gibi burada da kongre belgeleri, düşmanın kim olduğunu açık bir şekilde ortaya koyar: Osmanlı toprakları üzerinde "Rumluk ve Ermenilik" mücadelesi veren hareketler. Bu terminoloji, hareket üyelerinin Yunanistan ya da Ermenistan'a değil, Mütareke sınırları dahilindeki Rum ve Ermeni devletlerinin kurulmasına karşı olduklarını vurgulamaktadır. Gerçekten de, kongrenin ve Heyet-i Temsiliye'nin başkanı olan Mustafa Ke-

18 Çarıklı, s.211; Rustow, s.71. Güney'in, yerel direnişin sadece Türkler adına konuştuğu tek yer olduğunu belirtir. Cemiyet, bölge nüfusunun yüzde 90'ının Türk olduğunu iddia etmektedir. Bu tutumun şöyle bir açıklaması olabilir: Bu bölgede, Ermenistan'a bağlanma tehlikesi, Fransız Suriye'sine bağlanma tehlikesine göre ikincil kalmaktadır.

19 Ancak, kongrenin temsili karakteri, mahalli kongrelerinkine göre daha sorunludur. Resmi katılımcı sayısı belli değildir, ancak bu sayının hayli küçük olduğu kesindir. Kongre başlangıcında 21 ile 25, sonuna varıldığında ise 29 ile 38 kişi vardır. Herhangi bir temsilci göndermemiş vilâyetler için, Mustafa Kemal'in yanında çalışan görevliler temsilci tayin edilmişlerdir. Bkz. Tanör, s.1146-1147.

20 U. İğdemir, *Sivas Kongre Tutanakları*, Ankara: TTK, 1969, s.113.

mal, 25 Ekim 1919 tarihli bir söyleşide milliyetçilerin, "Osmanlı sınırları dışında bir Ermenistan'a taraftar olduklarını" söyleyerek bu konuya bir açıklık getirmiştir.[21]

Kongrenin talebi, Müslüman çoğunluğun yaşadığı, ne birbirlerinden ne de "Osmanlı topluluğu"ndan ayrılmayacak olan imparatorluk parçalarının bölünmezliğinin tanınmasıdır. Bu yerlerde yaşayan "Müslüman unsurlar" *(anasır-ı islâmiye)*, birbirlerinin ırksal ve toplumsal haklarına saygı gösteren "öz kardeşler"dir.[22] Aynı belgenin 6. maddesi, "kültürel ve uygarlık üstünlüğünün" *(harsi ve medeni faikiyet)* Müslümanlara ait olduğu (bu topraklardan) sözederken, bu yörenin bölünmeden ve bağımsız olarak kalması konusunda bir başka savı öne sürer ve bir tanım getirir (Bu formül, tıpkı Erzurum'da olduğu gibi burada da, Ziya Gökalp'in fikirlerini çağrıştırır).

Mücadelenin ilk evrelerindeki konuşmalarında Mustafa Kemal, hareketin millî temelini tanımlama konusunda son derece ihtiyatlı davranır. Konuşma ve beyanlarındaki ana terimler "millet" ve "millî"dir. On beş dakikalık Sivas Kongresi açış konuşmasında bu terimler kırk bir kez kullanılır. Ancak, Rustow'un da belirttiği gibi bu terim, o zamanlar pek çok Osmanlı Müslümanı için hâlâ dinsel bir anlam içermektedir.[23] Bu nokta yakın zamanlarda, "millînin gerçek anlamına evrim içinde kavuştuğu"na işaret eden Feroz Ahmad tarafından da dile getirilmiştir.[24]

Sivas Kongresi açılış konuşmasında Mustafa Kemal, İtilâf Devletleri'nin Mondros Mütarekesi'nin belirlediği koşulları çiğnediklerini ve her geçen gün Osmanlıların haklarına el uzattıklarını açıklamıştır. İlginç bir şekilde Mustafa Kemal, Mütareke koşullarına muhalefet eder bir konumda gözükmemektedir (Oysa bu koşullar daha sonra Türk cumhuriyetçi tarihi tarafından bir teslimiyet olayı olarak aşağılanmıştır). Bu konuşmada dile getirilen sadece, İtilâf Devletleri koşul-

21 N. Arsan, *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri (1918-1937)*, c.3, 2. baskı, Ankara: TTK, 1961, s.12.
22 İğdemir, s.113-114.
23 Rustow, s.72.
24 Ahmad, s.3-21.

larının İtilâf Devletleri tarafından kötüye kullanılmasıdır. Mustafa Kemal aynı konuşmada daha ileride, Müttefiklerin adaletsizliği karşısında merkezi hükümetin eylemsizliğini ve ihanetini tasvir etmiş ve milletin kurtuluşu ancak kendi ruhu içinde bulabileceğini söylemiştir. Erzurum ve Sivas Kongreleri "ruh-u millî"yi temsil etmektedir. Dini etmen burada da kendisini gösterir. Batı Anadolu'da "Yunan zalimleri", İslâm'ın en kutsal yerlerine *(İslâm'ın harim-i ismeti)* girmişlerdir. Mustafa Kemal, milletin ve ülkenin "mukaddesat"ının korunmasından söz etmektedir.[25] Daha sonra bu terim, Mart 1921'de Erzurum'da Muhafaza-i Mukaddesat Cemiyeti kurulduğunda, Mustafa Kemal'in millî hareketi içindeki tutucu dinsel muhalefetle özdeşleştirilecektir.

Direniş hareketinin önderliği, yani Mustafa Kemal tarafından başkanlık edilen Heyet-i Temsiliye, Aralık 1919'da Sivas'tan Ankara'ya taşındı. Böylelikle daha merkezi bir yere konumlanıyor ve dış dünya ile doğrudan demiryolu bağlantısına sahip olmuş oluyordu. Ankara'ya varışından hemen sonra şehrin ileri gelenlerine hitaben yaptığı bir konuşmada Mustafa Kemal, yine Başkan Wilson tarafından ileri sürülen prensiplerin ve Mütareke'nin orijinal koşullarının nasıl İtilâf Devletleri tarafından çiğnendiğini anlatır.[26] Ardından Erzurum ve Sivas kongrelerinin çalışmalarına değinerek, hareketin amaçlarını "vatanı bölünmekten, milleti esaretten kurtarma" *(vatanın inkısâmdan ve milletin esaretten tahlisi)* olarak tanımlar. (Unan 1959: 14).[27] Mustafa Kemal bu konuşmada yine sürekli olarak "millet" terimini kullanmıştır. Önce kavramın politik tanımını hatırlatır anlamda, "Osmanlı Devleti ve milleti"nin sözünü eder. Fakat daha sonra, her ne kadar milleti doğrudan "Müslüman" ya da "İslâmi" olarak nitelememişse de, "millet"e kesin bir dinsel anlam yükler. Açıktır ki Mustafa Kemal, halkın Müslüman karakterini bir veri olarak kabul etmektedir. Örneğin "Osmanlı milletinin baskıcı olduğu" iddialarını, "milletimiz" Müslüman

25 Iğdemir, s.107-111.

26 28 Aralık 1919 tarihli bu konuşma, yanlış bir şekilde 28 Aralık 1920 konuşması olarak adlandırılmıştır.

27 N. Unan, *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri (1906-1938)*, c.2, Ankara: TTK,1959, s.9.

olmayanlara her türlü özgürlüğü İstanbul'un fethinden beri vermiştir diyerek reddediyordu. Mustafa Kemal "biz, bizimle beraber yaşayan gayri-Müslim unsurlara" *(anasır-ı gayri-Müslime)* ifadesinde olduğu gibi, sık sık "biz" ve "onlar" terimleriyle konuşmaktadır.[28] Buradaki 'biz'den anlaşılması gereken "Osmanlı Müslümanları"dır.

Bu dönemde Mustafa Kemal, etnik bir milliyet kavramını kullanmamıştır. "Türk" sözcüğü, konuşma metinlerinde görülmez. Bu açıdan kongrenin resmi beyanatlarındaki ifadelerden çok daha dikkatli ifadeler kullanmıştır. Mustafa Kemal, "Türkiye" terimini, uğruna özgürlük mücadelesinin verildiği bir ülkeyi ifade etmek için pek çok kez kullanır. Bu, daha önceki tarihlere ait Kars, Erzurum ya da Sivas kongre metinlerinde görülmeyen bir şeydir. Ne var ki bunu, Mustafa Kemal'in daha o dönemlerde, Osmanlı Devleti'nin yerine yeni bir Türk Devleti'nin kuruluşunu düşündüğünün bir kanıtı olarak görmek yanıltıcıdır. Elbet kendisinin –daha sonra iddia ettiği üzere– gizli bir gündemi, kamuoyunu bu konuda olgunlaşmış görene kadar açıklayamayacağı bir "millî sırrı" olabilir.[29] Ancak, tabiî bu iddiasını kanıtlayan döneme ait bir kanıt yoktur. Ne var ki daha sonraki politikaları dikkate alındığında, bunun doğru olabileceği de düşünülebilir. Ancak, Aralık 1919'da, 1915-1917 döneminde Ermenilere yönelik şiddet hareketleri hakkında, "Türkiye'de bazı istenmeyen olaylar oldu" (Türkiye'de zuhura gelmiş şayan-ı arzu olmayan bazı ahval) ifadesini kullanırken, "Türkiye"yi, "Osmanlı İmparatorluğu" ile eşanlamlı kullanmaktadır.

Mustafa Kemal, Sivas'ta ortaya konulan "millî sınırlar"ı savunurken, iki argüman kullanmaktadır. Birinci olarak burada sözkonusu olan, Mütareke gününde Osmanlı ordusu tarafından kontrol edilen ve savunulan alanlardır: ikinci olaraksa, "bu sınır, anavatanımızın Kürt ve Türklerin yaşadığı parçasını belirler. Bunun güneyinde ise Arapça konuşan dindaşlarımız yaşamaktadır."[30] Ardından Araplarla

28 *Age*, s.12.
29 M.K. Atatürk, *Nutuk* c.1, İstanbul: MEB, 1967, s.12-16.
30 Unan, s.12.

dayanışmasını ifade eder ve "dindaşlarımız" ifadesini kullanarak, "İslâm âlemi"nin her bir parçasını kurtarma çabalarında onlara başarı diler. Ama bu kurtuluş hedefini kendi programının parçası haline getirmez.[31] Arap vilâyetlerini bırakmak, direniş hareketinin önderliği için bir sorun olarak gözükmez. Çünkü bu önderlik, Arap vilâyetlerini anavatanın bir parçası olarak görmüyordu. Daha Birinci Dünya Savaşı öncesinde bile, Arap vilâyetlerinde görev yapan İttihadçı subay ve yöneticileri, bu yörelerle Osmanlı merkezi arasındaki kültürel, sosyal ve politik bağların ne kadar zayıf olduğunu anlamışlardır. Bu nokta, Türkçede yayımlanmış pek çok hatıratta ifade edilmiştir. Türk subayları hiçbir zaman Arap birliklerini iyi birlikler olarak görmemişlerdir. Zaten o birlikler de, anlam veremedikleri bir dava uğruna kurban edildiklerini hissetmektedirler. Arap nüfusu ise, genellikle düşmanca duygular besleyen bir halk olarak görülmüştür. Kısacası, savaş sırasında Arap vilâyetlerinde görev yapmış bulunan millî hareketin liderleri (ki hemen hemen hepsi çeşitli zamanlarda buralarda görev yapmışlardır), bu yörelerde Osmanlı yönetiminin yeniden kurulmasını hayal bile etmeyecek kadar durumun farkındadırlar.[32]

Millî direniş hareketinin resmi talepler dizisi, Misak-ı Millî diye adlandırılan bir metin olarak Ocak 1920'de ortaya konmuştur.[33] Bu metin Meclis-i Mebusan'ın 28 Ocak 1920 tarihli son oturumunda kabul edilmiş ve üç hafta sonra yayınlanmıştır. Bu metin, 1923'teki Lozan Antlaşması'nın imzalanmasına kadar, direniş hareketinin amaçlarının resmi ifadesi olarak bilinir.

Bu belge, Erzurum ve Sivas kongrelerinin kararlarını yakından izler. Arap vilâyetlerinde, Batı Trakya'da (yani Meriç Nehri'nin Batı yakasında) ve doğudaki üç vilâyette (Kars, Ardahan ve Batum) halkoylama-

---

31 *Age*, s.15.

32 Osmanlı ordusunun Birinci Dünya Savaşı'nda özellikle Arap vilâyetlerinde yaşadığı büyük zorluklarla ilgili olarak bkz. E.J. Zürcher, "Between Death and Desertion. The Fate of the Ottoman Soldier in World War I", *Turcica* 28 (1996) (bkz. Bu kitapta 11. makale).

33 Bu metnin İngilizce çevirisi E. D. Smith, *Turkey: The Origins of the Kemalist Movement (1919-1923)*, Washington, D.C., özel basım, 1959 içinde bulunabilir. Ancak Ahmed Emin Yalman'dan alınmış bulunan çeviri, yanlışlar da içermektedir.

sı yoluyla kendi kaderini tayin hakkı ilkesinin uygulanmasını ister. Ancak Misak-ı Millî'nin 1. maddesinde temel sorun şöyle formüle edilir:

> "Madde 1- Devlet-i Osmaniye'nin münhasıran Arap ekseriyetiyle meskûn olup 30 Teşrinievvel 1918 tarihli Mütareke'nin hin-i akdinde düşman ordularının işgali altında kalan kısımlarının mukadderatı ahalinin serbestçe beyan edecekleri reye göre tayin edilmek lâzım geleceğinden, bu Mütareke hattı içinde dinen, ırkan ve aslen müttehit,[34] yekdiğerine karşı hürmet-i mütekabile ve fedakârlık hissiyatiyle meşhun ve hukuk-u ırkiye ve içtimaiyeleriyle şerait-i muhitiyelerine tamamiyle riayetkâr Osmanlı-İslâm ekseriyetiyle meskûn bulunan aksamın heyet-i mecmuası, hakikaten veya hükmen hiçbir sebeple tefrik kabul etmez bir küldür.[35]

Bu anlamda ilk dönem direniş hareketinin amaçlarını ve üzerine inşa edilmek istenen toplumsal temeli belirleyen üç faktör öne çık-

---

34 Bu bölüm de ilginç bir ifade sorunu taşımakta. Smith tarafından verilen metin, "din, ırk ve amaçta birleşmiş bulunan Osmanlı Müslümanları"nın sözünü etmektedir. Bu, Ateş'te rastladığımız versiyondur. (T. Ateş, *Türk Devrim Tarihi*, İstanbul: Güryay, 1980, s.155; "dini, soyu, istekleri bir olan"; M. Goloğlu, *Millî Mücadele Tarihi 3: Üçüncü Meşrutiyet, 1920*, Ankara: Başnur, 1970, s.80 ve S. Shaw, E. Kural, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, Cilt 2: Reform, Revolution and Republic*. Cambridge: Cambridge University Press, 1977, s.348; "united in religion, in race and in aspirations"); Bu ifadeyi taşıyan metinler 1920'lere kadar gitmektedir. A. Toynbee, K. Kirkwood, *Turkey*, Londra: Ernest Benn, 1926, s.85 ve F.G. Mears, *Modern Turkey*, New York: Macmillan, 1924, s.630. Ama "amaç"ın, "köken"in yerini aldığı bir başka formülasyonlu versiyon da vardır. Örneğin S. Kili, *Türk Devrim Tarihi*, İstanbul: Tekin,1982, s.48; "dince, soyca, asılca" ve Ş. Aydemir, *Tek Adam. Mustafa Kemal*, c.2, İstanbul: Remzi,1975, s.226; "dinen, ırkan ve aslen" Bu kullanım 1930'lara kadar gitmektedir. Çünkü *Tarih IV* (1931: 46) ders kitabı, *emelen* ifadesini kullanmaktadır. *İnönü/Türk Ansiklopedisi*'nde de bu ifade vardır. Gerçekten öyle ise karmaşanın kökeni epey eskilere gider. Çünkü el yazımı metinlerinde bir yanlışlık yapmak oldukça kolaydır, ancak basılı olanlar için böyle bir yanlışı düşünmek olanaklı gözükmüyor. Belli ki "aslen" ve "emelen" sözcüklerinin karıştırılmasından kaynaklanıyor.

35 Tuhaf bir şekilde bu metnin bazı versiyonları (örneğin Ahmed Emin Yalman'a dayanarak aktaran Smith ve Goloğlu "mütareke hattının içinde ve dışında"dan sözetmektedir. Ancak orijinal Osmanlı yazımını veren yayınlanmış versiyonlar ve Erzurum ve Sivas belgeleri ile karşılaştırıldığında, bu cümlenin geçtiği versiyonun doğru metin olduğunu söylemek çok zordur. Ama tabii bu daha "genişlemeci" versiyonun kaynağının ne olduğunun araştırılması da son derece ilginç olacaktır. Yalman'ın kitabı ilk 1930'lu yıllarda yayınlandığına göre, bu versiyonun oldukça eski olması gerekmektedir.

maktadır: Politik/kurumsal faktör, toprak faktörü ve dinsel faktör. Ya da günümüz deyimleriyle ifade edilecek olursa devlet, vatan ve millet.

Bu kategorilerden en belirgin ve net olanı birincisidir. Direniş hareketi liderleri, İstanbul hükümetinin milleti bırakıp kaçtığını, o nedenle milletin "millî irade" temelinde hareket etmesi gerektiğini söylemişlerdir. Ama buna rağmen yine de kendilerini net bir şekilde politik anlamda "Osmanlılar", "Osmanlı topluluğu"nun üyeleri ve Osmanlı devletinin tebaası olarak görürler ve "Osmanlı hükümranlığı"nın devamını talep etmektedirler. Bugüne kadar yeni ya da farklı bir devlete atıf yapan herhangi bir belgeye rastlanmamıştır. Tabiî ki "Türkiye" terimi Mustafa Kemal tarafından kullanılmıştır (ancak hareketin herhangi bir resmi belgesinde kullanılmamıştır); ne var ki bu terimi "Osmanlı İmparatorluğu" ile eşanlamda kullanmıştır.

Hareketin bağımsızlık talep ettiği toprak parçasının sınırları, savaş sonrası durumun politik gerçeklikleri tarafından belirlenir. 'Misak-ı Millî'de belirlenen sınırlar, Ekim 1918 tarihli Mütareke sınırlarından başka bir şey değildir. Arap vilâyetlerinin (Suriye, Bağdat, Basra, Hicaz) buna dahil edilmesi hiçbir zaman ciddi bir şekilde düşünülmemiştir. Öte yandan, Mütareke sınırları içinde bulunan, ancak geniş bir Arap nüfusunu barındıran güney bölgeleri direniş hareketinin talepleri içinde yer alır. Sınırların temel pragmatik niteliği bir yana, bunun "doğal" karakterini ortaya koyan savlar da öne sürülmüştür: İmparatorluğun, "Türk ve Kürtlerin", "din, ırk ve köken yönünden birleşmiş bulunan Müslüman çoğunluğun yaşadığı" bir parçası olması vb. Bu sınırlar içindeki toprak parçası son derece duygusal terimlerle tanımlanmış ve kutsallaştırılmıştır. (Sözkonusu olan, toprağın dökülen Müslüman kanıyla kızıllaştığı anavatandır; İslâm'ın en kutsal yeridir). Temel konu, "mukaddesat"ın korunmasıdır.

Ancak en sorunlu olan, hareketin "millî" temelidir. Hareketin üzerinde temelleneceği bu "millet" tam olarak ne anlama gelmektedir? Karşı konulmaz belgesel kanıtlar, hareket önderlerinin kendilerini "Osmanlı Müslümanları" olarak gördüklerini ve bu kimliğin, Osmanlı Hıristiyan toplulukları –Rum ve Ermeniler– ile çelişkili bir ilişki için-

de ortaya çıktığını göstermektedir. Ancak direniş hareketi öncüleri tarafından kullanılan terminoloji tamamen tutarlı değildir. Bizzat Mustafa Kemal en azından bir kez "Osmanlı milleti"nden söz etmiştir.

Etnisite ve anadil konuları, direniş liderlerinin düşüncesinde sadece küçük bir rol oynamıştır. 'Türkler' ve 'Kürtler'den söz edilmiş, ancak daima 'Müslüman'la birlikte. Öte yandan direniş hareketinde azımsanmayacak sayıda Çerkez rol oynadığı halde, Anadolu'nun diğer Müslüman topluluklardan (Çerkezler, Lazlar, Gürcüler, Araplar, Boşnaklar ve Arnavutlar) asla zikredilmez. "Irk" terimi birkaç kez kullanılmıştır. Ne var ki bunun, biyolojik anlamda "ırk"tan çok, oldukça belirsiz bir içerikte, "köken", "temel" ya da "unsur"u vurgulamak için kullanıldığı söylenebilir.[36]

Bütün bunların ardından ulaştığım sonuç şudur: Savaş sonrası Anadolu'sunda ilk dönem direniş hareketi öncülerinin kullandığı terminolojinin politik, toprağa dayalı ve dini unsurları birlikte içeren bir bileşimi vardır. Burada Osmanlı Müslüman kimliği egemen konumdadır; o kadar ki, bir "Müslüman milliyetçiliği"nden sözedebiliriz. Şunu da vurgulamam gerekir ki, bütün bunları söylemekle, hareketin dini bir hareket olduğunu iddia ediyor değilim. Hareketin amaçları net bir şekilde siyasaldır. Ancak, üzerinde temellendiği grup kimliği, esas olarak dini terimlerle tanımlanmıştır.

Türkiye Cumhuriyeti, direniş hareketinin 1922'deki zaferinin ardından, Ekim 1923'te ilân edilir. Yeni cumhuriyetin önderliği 1920'lerin sonlarından itibaren, laiklik ve kısmen etnik, kısmen de kültürel karakterde bir Türk milliyetçiliğinden oluşan resmi ideolojiyi dayatmıştır. Bu tarihten sonra resmi söylemin dili, buna uyacak şekilde değişmiş ve direniş hareketinin ilk evrelerine özgü İslâmi eleman tamamen ortadan kalkmıştır.

---

36 Ünlü *Redhouse Türkçe-İngilizce Sözlüğü*'nün 1921 edisyonu, "ırk" kelimesi için "race" çevirisini henüz vermiyor (s.1295).

15

İttihad ve Terakki Cemiyeti Tarihinin Son Evresi (1923-1924)

Millî kurtuluş hareketi, galip İtilâf Devletleri'nin ve onların Yunan ve Ermeni dostlarının 1918'den itibaren ileri sürdükleri taleplere karşı, Türk millî haklarını *(hukuk-u milliye)* savunmak üzere ortaya çıkmıştır. İttihad ve Terakki Cemiyeti üyelerinin bu harekette egemen konumda oldukları tartışma götürmez. Çünkü hareket esas olarak, İttihad ve Terakki'nin mahalli örgütlenmesine ve ordu içindeki İttihadçı subaylara dayanmaktaydı. Ayrıca, ideolojik olarak her iki hareket arasında büyük bir yakınlık vardı. Bu olgu, artık geniş çevrelerce de tespit edilmektedir.[1]

Öte yandan, kurtuluş hareketinin gelişmesinin, eski İttihad ve Terakki liderleri tarafından istendiği ve hazırlandığı konusu da benim için oldukça nettir. İtilâf Devletleri'nin ulaşamayacağı bir bölge olan Doğu Anadolu'da Enver'in en iyi birliklerini muhafaza etmesi, yine Enver ve Talât'ın emirleriyle Teşkilât-ı Mahsusa tarafından tüm Anadolu'da inşa edilen gizli silah depoları, teşkilâtın varlığını, Umum Alem-i İslâm İhtilal Teşkilâtı olarak sürdürmesi ve nihayet gerek eski

1 Bkz. Ali Kazancıgil, "The Ottoman-Turkish State and Kemalism", Ali Kazancıgil ve Ergun Özbudun, der., *Atatürk Founder of a Modern State*, Londra, 1981, s.37-56.

İttihadçıların korunması gerekse Anadolu'da milliyetçi bir temelin oluşturulması amacıyla Karakol örgütünün kuruluşu, bu bağlamda aklıma ilk gelen kanıtlar.[2] Bu türden bir direniş için planlar, İtilâf kuvvetlerinin Boğazları aşmasından korkulurken daha 1915 yılında İttihadçılar tarafından hazırlanmış bulunmaktaydı.[3]

İttihadçı mirasın millî harekette kendisini hissettirdiği pek çok şeyi ortaya koyabilmek mümkündür. Ama tabiî hatırlatmak gerekir ki, 1918'den sonra İttihadçı çalışmaların çok küçük bir parçası, İttihad ve Terakki bayrağı altında yapılmıştır. İttihad ve Terakki Cemiyeti, Kasım 1918'de toplanan parti kongresinde resmen feshedilmiştir. Ancak bu, onun bu tarihten itibaren bağımsız bir örgüt olarak varlığını sürdürmediği anlamına gelmez. Aynı kongre, Teceddüd Fırkası'nın kuruluşuna karar verir. Bu parti, 1919 yazında liberal hükümet tarafından kapatılmasına kadar İttihad ve Terakki'nin politik mirasçısı işlevini görür. Öte yandan, İttihad ve Terakki'nin en önde gelen liderlerinin (Enver, Cemal, Talât Paşalar, Bahaeddin Şakir, Dr. Nazım) kongreden önce ülkeyi terk ettikleri ve perde arkasında kalan ve 1923-24 yıllarında yaşanan olaylarda önemli rol oynayan kimi liderlerin de (Cavid Bey, Kara Kemal) partinin feshini desteklemedikleri unutulmamalı.[4]

İlk evresinde kurtuluş hareketi, gerek taraftarları gerekse muhalifleri tarafından genel olarak İttihad ve Terakki ile özdeşleştirilmiştir. Ancak, Mustafa Kemal Paşa tedrici olarak farklı bir örgütlenme ortaya çıkardığında, İttihadçılar en azından iki kez, İttihad ve Terakki bayrağı altında kontrolü ele geçirmeye çalışmışlardır. Bunlardan birincisi Enver Paşa'nın hareketin önderliğini Mustafa Kemal'den almak üzere 1921'de Anadolu'ya dönmeye çalışması sırasında yaşanır. Bu olay, başka bir yerde geniş bir şekilde incelenmiştir.[5] Buna rağmen, daha

2 Erik Jan Zürcher, *The Unionist Factor. The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement. 1906-1926*, Leiden, 1984, s.68-88 [*Millî Mücadelede İttihadçılık*, çev. Nüzhet Salihoğlu, İstanbul: İletişim, 2003].

3 Zürcher, *a.y.*, s.104-105.

4 Celal Bayar, *Ben de Yazdım. Millî Mücadeleye Giriş*, İstanbul 1965, c.1, s.121; *Yakın Tarihimiz*, İstanbul, 1962-1963, c.2, s.237.

5 Paul Dumont, "La fascination du bolchévisme. Enver Pasha et le Parti des Soviets Populaires. 1919-1922", *Cahiers du Monde Russe et Soviétique*, 16-2 (1975), s.141-166.

sonraki gelişmelerin arkaplanı olması anlamında, burada kısa bir özet yapmak gerekiyor.

1921 yılında Enver, millî hareket içinde hâlâ büyük bir prestij sahibiydi ve kendisine verilen bu desteği (ve aynı zamanda da hareket için hayati önemi haiz olan Sovyet desteğini), Mustafa Kemal'e soldan alternatif teşkil ederek harekete geçirmeye çalışıyordu. Bu amaçla Berlin'de, İslâm İhtilâl Cemiyetleri İttihadı'nı kurmuştu. Bu birlik, tüm İslâm dünyasını temsil eden dünya çapında bir örgütlenme olarak sunulmasına rağmen, gerçekte bir dizi ülkeden kaçıp gelmiş militanlardan, ağırlıklı olarak da eski Teşkilât-ı Mahsusa üyelerinden ibaretti. Enver, daha sonra bu örgütlenmenin Türkiye kolu olan Halk Şûralar Fırkası'nı oluşturdu. Şubat 1921'de ise, fırsatının açılmasını beklemek üzere Berlin'den Moskova'ya döndü. Anadolu'daki durum, gittikçe planlarına uygun bir görünüm taşımaktaydı. Bahar aylarında, milliyetçi liderlerin Londra Konferansı'nda İtilâf Devletleri'yle bir uzlaşmaya girişmelerine karşı büyük bir muhalefet vardı. Ayrıca Yunanlıların yaz taarruzunun başarılı gözükmesi, Mustafa Kemal'in durumunu hayli zorlaştırmıştı. Pek çok kişi Enver'i, durumu düzeltmeye muktedir tek kişi olarak görüyor ve Anadolu'ya dönmesini yüksek sesle ifade ediyordu.[6] Ancak, Enver uzun süre tereddüt etti ve böylelikle durumunu düzeltmesi için Mustafa Kemal'e olanak vermiş oldu. Mustafa Kemal, meclis içinde kendisini destekleyenleri Müdafaa-i Hukuk Grubu'nda bir araya getirerek meclisi daha disiplinli ve güvenilir bir hale getirdi. Meclis dışında ise, önemli noktalarda bulunan ve kendisine güvenilmez gözüken subayları görevden aldı ve böylelikle Enver'in şansını daha da azalttı. Batum'a gitmek üzere Moskova'dan 30 Temmuz'da ayrıldı. Batum'da bazı önde gelen İttihadçılarla Küçük Talât (Muşkara), Halil Kut ve Dr. Nazım'la görüştü. Bu arada Trabzon'da bulunan ve kendisini destekleyen milliyetçi örgütlenme ile yakın bağlantı içindeydi. Ayrıca, Ankara'daki taraftarları ile de bağlantıyı sürdürmekteydi. Bunlardan bazıları Batum'a kendisiyle görüşmek üzere gelmişlerdi. Bu

6 Bilal N. Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk* (1919-1938), Ankara, 1979, c.3, s.579.

grup, 5-8 Eylül 1921 tarihlerinde Batum'da bir kongre topladı. Ancak bunu, tahmin edilebilecek olanın tersine Halk Şûraları Fırkası adıyla değil, İttihad ve Terakki Cemiyeti adıyla gerçekleştirdiler. Bu kongre, Halk Şûralar Fırkası politik programını kabul etti. Program, hem Sovyet deneyinden hem de Birinci Dünya Savaşı sırasında Türkiye'de yaşanmış bulunan korporatist deneylerden etkilenmiş radikal bir platform niteliğindeydi. İslâmcı, sosyalist ve korporatist unsurlar, bu platformda bir arada bulunmaktaydılar.[7]

Ama Batum'da tüm bu olup bitenler, bir süre sonra politik olarak hızla anlamsız bir hale gelir. 5 Ağustos'ta Mustafa Kemal, mevcut krizi gidermek üzere kendisine diktatörce yetkiler verilmesi konusunda meclisi ikna eder. 15 Eylül'de ise, kumandası altındaki askeri kuvvetlerin Sakarya'da Yunanlıları geri püskürttüğü net bir şekilde ortaya çıkar. Bir anlamda Enver artık fırsatını yitirmiştir. Batum'da iki hafta daha kalır. Ama sonra gerçeği kabul eder ve Temmuz 1922'de Kızıl Ordu tarafından öldürüleceği Orta Asya'ya gitmek üzere Batum'dan ayrılır.

İttihadçıların, İttihad ve Terakki Cemiyeti olarak bundan sonraki (ve bilindiği kadarıyla son olarak) bir araya gelişleri ise 1923-1924 döneminde gerçekleşir. Bu dönemdeki faaliyetler, Enver ve taraftarlarının 1921 yılındaki faaliyetleriyle doğrudan bağlantılı değildir. Bu durum, inisiyatifin bu kez farklı bir İttihadçı grubun elinde olmasında ve 1923'te formüle edilen tamamen farklı özellikler taşıyan programda kendisini gösterir.

Bu yeni faaliyetler Türkiye'de, İstanbul'da yürütülür. Müdafaai Hukuk hareketinin bağımsızlık mücadelesinde zafer kazanmasının hemen ardından, İstanbul'da rahatsız bir hava mevcuttur. Eski başkentte ekonomik durum son derece kötüdür. Kentte, Ankara tarafından görmezden gelinmişlik duygusu egemendir ve cumhuriyetin ilân edileceği, Ankara'nın başkent yapılacağı söylentileri dolaşmaktadır (Bu sonuncu ihtimal, İstanbul'da yaşayan on binlerce kişinin geçim kaynağını yitirmesi anlamına gelmektedir). Öte yandan bu şehirde ya-

7 Mete Tunçay, *Halk Şuralar Fırkası Programı. 1920. Ek: Halk Zümresi Siyasi Programı*, Ankara, 1972.

şayan ve hanedana bağlılık duygusu içinde bulunan pek çok insan, 1923 yılı boyunca halifeliğin konumunda yaşanan erozyondan da büyük bir rahatsızlık duymaktadır.

1923-1924 yıllarında aktif durumda bulunan İttihadçı çevreye iki önemli şahsiyet önderlik etmiştir: Bunlardan birisi, İttihad ve Terakki hükümetinde maliye nazırlığı, Lozan delegasyonunda ise maliye uzmanlığı yapmış bulunan, geniş çevrelerin saygısını kazanmış zeki ve kozmopolit bir politikacı olan Mehmet Cavid (1875-1926); diğeri ise, Kara ya da Zülûflu diye de bilinen Kemal'dir (? - 1926). 1923'teki İttihadçı faaliyetlerinin ardındaki gerçek motor olan Kara Kemal, döneminin en önemli siyasi çehrelerinden birisidir. Gerekli materyal bulunabildiği taktirde Kara Kemal'in biyografisi, Jön Türk dönemi ve millî hareket yıllarına ilişkin bilgilerimize son derece önemli katkılarda bulunacaktır. Muhtemelen Kemal, 1896'da dağılan ilk İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin üyesidir ve Talât'ı bu dönemden tanımaktadır. 1907 başlarında Talât, ikinci Ittihad ve Terakki Cemiyeti'nin temelini oluşturan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'ni İstanbul'da örgütlemeye çalışırken, ilk temasa geçtiği kişiler arasında Kemal de vardır.[8] Daha sonraki yıllarda Kemal, İstanbul'da İttihadçıların en önemli parti şefi olarak sivrilir. Savaş sırasında, Heyet-i Mahsusa-i Ticariye'nin, esnafın ve bizzat kendisinin kurmuş bulunduğu yeni kurumların başkanı sıfatıyla, Türk ekonomik yaşamının geniş bir kısmını kontrolü altında bulundurmuştur. Bir süre iaşe nazırlığı da yapmıştır.[9] Daha sonra Ekim 1918'de bir grup arkadaşıyla Karakol teşkilâtını kurarken, bu mesleki örgütlenmeler üzerindeki etkisini iyi kullanacaktır.[10] O sırada İstanbul ve çevresinde oluşturulan milliyetçi yeraltı şebekesi, bu kurumları temel almıştır. Kemal, 1919'un Mayıs ayında İngilizler tarafından Malta'da hapsedilmiş, Eylül 1921'de oradan kaçmıştır.[11] Dönüşünden sonra İstanbul'da kendi ticari girişimlerini yönetir. Kemal 1926 yılın-

8 Enver Behnan Şapolyo, *Atatürk*, İstanbul, 1943, s.42, Zürcher, *age*, s.40.

9 Zafer Toprak, *Türkiye'de 'Milli İktisat' (1908-1918)*, Ankara, 1982, s.270-278, 308.

10 Zürcher, *age*, s.81.

11 Bilal N. Şimşir, *Malta Sürgünleri*, İstanbul, 1976, s.436-439.

da, Atatürk'e karşı suikast teşebbüsüne katıldığı gerekçesiyle gıyaben idama mahkûm olmuş ve polis saklandığı yeri tespit ettiğinde intihar etmiştir.[12]

1922'den itibaren Cavid ve Kemal etrafında kristalleşmiş bulunan İttihadçı grup, Ankara'daki önderlik tarafından potansiyel bir tehlike olarak görülür. Bu durum Mustafa Kemal'in, savaş sonrası şartlardaki niyetlerini öğrenmek amacıyla sözkonusu grupla temas olanaklarını araştırmasından da anlaşılır. İlk temaslar 1922 sonlarında[13] ve 1923 Ocak ayında İstanbul'a gönderilen Topçu İhsan ve Kılıç Ali tarafından gerçekleştirilir ve iki Kemal arasında İzmit'te bir görüşme yapılır.[14]

İki Kemal arasındaki görüşmenin ilginç bir arka planı vardır. Mustafa Kemal, savaştan sonra iktidarını sağlamlaştıracak tedbirlerin hazırlığı çerçevesinde görüşlerini açıklamak ve önemli gazetecilerin de dahil bulunduğu "anahtar kişilerin" desteğini almak üzere Batı Anadolu'da bir gezi yapmıştır. (Bu hazırlıkları sürecinde 15 Nisan'da Hiyanet-i Vataniye Kanunu'nda yapılan değişiklikler, direniş hareketinin mirasçısı anlamında Halk Fırkası'nın kuruluşu, parti manifestosu olarak *Dokuz Umde*'nin yayımlanması ve nihayet Haziran seçimleri[15] önemli aşamaları ifade eder.)

Bu görüşmelere Kara Kemal'in yanısıra, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin İstanbul örgütlenmesini gerçekleştirmekle görevli bulunan Yakup Kadri (Karaosmanoğlu) ve 1920-1922 döneminde İstanbul'daki yeraltı Müdafaa-i Hukuk hareketinin örgütlenmesi olan Mim Mim'in temsilcisi olarak Ebüzziya Velid de çağrılır.[16]

---

12 Kılıç Ali, *İstiklâl Mahkemesi Hatıraları*, İstanbul, 1955, s.62.

13 Kılıç Ali, *age.*, s.28.

14 Zürcher, *age*, s.133. Kılıç, Mustafa Kemal'le temasa geçmek isteyenin Kara Kemal olduğunu iddia eder. Ancak gerek diğer tanıklıklar gerekse Mustafa Kemal'in bu seyahati sırasında düzenlenen görüşmelerin karakteri, bunun pek muhtemel olmadığını gösterir.

15 Michael M. Finefrock, *From Sultanate to Republic: Mustafa Kemal and the Structure of Turkish Politics 1922-1924*, Princeton Üniversitesi, yayınlanmamış doktora tezi, 1976, s.191-209.

16 Yakup Kadri, anılarında Mustafa Kemal'in, üç grup temsilcilerinin Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti bayrağı altında birleşmesini emrettiğini söyler. [Yakup Kadri (Karaosmanoğlu), *Politikada 45 Yıl*, yeni baskı, İstanbul 1984, s.30-31.] Kuşkusuz birden çok görüşme olmuştur.

Kara Kemal'le görüşmeleri sırasında Mustafa Kemal, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin savaş sonrası planları hakkında sorular yöneltir. İttihadçılar dağınık bir durumda olduğu için Kara Kemal hemen bir cevap veremez. Bu durumda Mustafa Kemal kendisine, önde gelen İttihadçıları bir araya getirmesini ve neler düşündüklerini anlamasını önerir. Bu tartışmaların gerçekleşmiş olması, her iki tarafın da o tarihlerde, İttihadçıların bağımsız bir örgüt olarak varlığını kabul ettiğini gösterir.

Bu görüşmelerin bir sonucu olarak Kara Kemal, Nisan 1923 ortalarında bir çeşit İttihadçı kongresi toplar. Toplantı, Cavid'in evinde gerçekleşir. Tartışmalara tam olarak kimlerin katıldığını bilmiyoruz; ancak 15 ila 20 kişinin hazır bulunduğu sanılmaktadır: Cavid, Kemal, Dr. Nazım, Dr. Rüsuhi, Ahmed Şükrü, Hüseyin Cahid (Yalçın), Filibeli Hilmi, Yenibahçeli Nail (Ankara'daki bağımsız İttihadçıların lideri), Çolak Selahaddin (Köseoğlu), Vehbi, Ahmed Nesimi (Sayman) ve Hüseyinzade Ali (Turan) toplantıya katılırlar. Muhtemelen Rahmi, İsmail Canbolat ve Küçük Talât (Muşkara) da katılanlar arasındadır.[17] Bu isimler arasında bulunması düşünülebilecek birkaç isim [Hafız Mehmed, Kara Vasıf, Halil (Menteşe), Midhat Şükrü (Bleda)] kaynaklarda geçmemektedir. Şurası açık ki bu grup, Enver Paşa'nın eski taraftarlarından oluşmaz. Enver, İttihad ve Terakki Cemiyeti içinde daima "mektepli" subaylara dayanmıştır. 1923'te İstanbul'da bir araya gelen grup ise, parti şeflerinden ve politikacılardan, diğer bir ifadeyle, 1918'den önce Talât'ın iktidarını dayandırdığı bir İttihad ve Terakki kadrosundan oluşmaktadır. Kara Kemal, Talât'ın en yakın çalışma arkadaşlarından biridir.

İki gün süren bu toplantı, İttihad ve Terakki'nin gelecekteki rolü, yaklaşan seçimlere katılımı ve uygun bir parti manifestosu gibi konular üzerinde yoğunlaşır. Kongreye katılanlardan bazılarının bu konudaki beyanları, İttihad ve Terakki'nin, ayrı bir muhalefet partisi olarak seçimlere katılma eğiliminde olmadığını gösterir.[18] Toplantı, Mustafa

17 Hüseyin Cahid (Yalçın), *Yakın Tarihimiz*, İstanbul, 1962-1963, c.2, s.332.

18 Ahmet Şükrü, Cavid ve Dr. Nazım'ın, 1926'da İzmir suikastı mahkemesi duruşmalarındaki beyanlarına, *İzmir Suikastının İçyüzü* adlı kitapta değinilir. (Feridun Kandemir, İstanbul, 1955). Hüseyin Cahid (Yalçın) ise, *Siyasal Anılar* adlı kitabında, 1923 toplantısını ele alır. (İstanbul, 1976, s.272-274.)

Kemal'in liderliğini kabul eder ve onun tarafından seçimlerde gösterilecek adayları desteklemeyi önerir. Dönemin bazı tanıkları, bazı İttihadçıların bireysel olarak Mustafa Kemal'in desteği ile seçilmek için çalıştıklarını belirtirken, diğer bir kısmı ise bu iddiaları reddeder.[19] Kesin olan bir şey varsa o da, bir seçim programının tartışıldığıdır. Bu dokuz noktalık bir programdır ve muhtemelen Mustafa Kemal'in 8 Nisan'da yayımladığı *Dokuz Umde*'sine bir cevap olarak düşünülmüştür.[20]

Bu manifesto, Enver'in 1920-1921'deki radikalizminden çok uzaklardadır. Aslında ideolojik konularda İttihad ve Terakki daima esnek (ve bölünmüş) bir konumda olmuştur. Ancak kabul etmek gerekir ki, 1921 ve 1923'ün programları arasındaki farklılık, olabilecek en ileri boyutlardadır. 1923'ün programı, Batı Avrupa izlerini taşıyan liberal bir dokümandır. Kuvvetler ayrılığı, doğrudan seçimler, iki meclisli parlamento ve İstanbul'un başkent olarak kalması, en önemli noktalar olarak öne çıkar.[21] Kara Kemal'in Birinci Dünya Savaşı sırasındaki korporatizminden hiçbir iz yoktur. Bu program, düşüncelerini bildiğimiz İttihadçı liderler arasında en fazla Cavid Bey'in düşüncelerini yansıtıyor gözükmektedir. Programın tüm mantığı, Mustafa Kemal'in Enver tipi bir askeri diktatörlük oluşturmasını önleme çabası üzerine kuruludur. Bu ihtimal, sivil İttihadçı politikacıların özellikle korktuğu bir şeydir.[22] Bunlar, Enver'i ve Mustafa Kemal'i, benzer eğilimlerde kişiler olarak görürler ve politik sistemin sürekli bir şekilde askerlerin egemenliği altında bulunması düşüncesinden nefret ederler.

Kuşkusuz bu manifestonun, yeniden doğmuş İttihad ve Terakki'nin bir manifestosu olması istenmektedir. Bu nokta daha birinci maddede belirtilir.[23] Ama öte yanda bunu, toplantının Mustafa Kemal'i destekleme ve bir muhalefet partisi kurmama kararları ile birleştirirsek, gerçekte ortaya çıkan sonuç, İttihad ve Terakki liderliğinin

19 Yalçın, *age*, s 274.

20 *Dokuz Umde*'nin tam metni için bkz.: Tunçay, *Tek Parti Yönetimi*, s.354-356 ve Finefrock, *age*, s.313-316.

21 *Yakın Tarihimiz*, c.2, s.236-237.

22 Falih Rıfkı Atay, *Çankaya. Atatürk'ün Doğumundan Ölümüne Kadar*, İstanbul, 1980, s.382.

23 *Yakın Tarihimiz*, c.2, s.203.

Mustafa Kemal'e sunulmasıdır. Ancak İttihadçılar muhtemelen güçlerini abartmaktaydılar. Bir ölçüde bunun nedeni, aralarından çoğunun son birkaç yılı Anadolu dışında geçirmelerinde, dolayısıyla buradaki gelişmeleri yakından izleyememelerinde, bir ölçüde de, Mustafa Kemal'in kişiliği ve yetenekleri hakkındaki görüşlerinde yatmaktaydı. Örneğin Cavid, Hüseyin Cahid ve Dr. Nazım'ın, askeri yeteneklerini kabul etseler bile, Mustafa Kemal'i bir politikacı olarak ciddiye almadıklarını biliyoruz.[24]

Kongrenin kararları Mustafa Kemal'e sunulur. Ancak bir hafta sonraki cevabında Mustafa Kemal, işbirliği önerisini reddeder ve İttihadçılardan, bir süre için politika dışında kalmalarını rica eder.

İstanbul basını bu arada İttihadçıların toplantısı hakkındaki söylentileri ele alıyor ve niyetleri hakkında spekülasyonlarda bulunuyordu. Mustafa Kemal, 14 Nisan günü yapılan resmi bir açıklamada, kendisine İttihad ve Terakki'den herhangi bir öneri yapıldığını reddeder ve İttihad ve Terakki'nin Kasım 1918'de feshedildiğini hatırlatarak, şu an hiç kimsenin onun adına konuşma hakkına sahip olmadığını sözlerine ekler.[25] Haziran ayında yapılan seçimlerde Rahmi, İsmail Canbolat ve Ahmet Şükrü, Millet Meclisi'ne Halk Fırkası adayları olarak girerler. (Bu durum, Mustafa Kemal'in İttihadçı grupla tam bir hesaplaşma istemediğinin bir göstergesidir.)

1924 yılında, Halk Fırkası içinde ılımlılar ve radikaller arasında bölünme işaretleri ortaya çıkar. Ülkede politik durum gerginleşmiştir. İstanbul basınında yine İttihadçıların faaliyetleriyle ilgili değerlendirmeler yer alır. Ekim başlarında gazeteler, bir "İttihadçılık meselesi"nin varlığından söz ederler. Bununla, Halk Fırkası içinde ve dışında bulunan bir grup İttihadçının, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin yönlendirmesiyle yeniden iktidarı ele geçirmeye çalıştıkları anlatılmaktadır. İttihadçıların, Kara Kemal'in Sirkeci'deki Mesadet Hanı'nda bulunan bürosunda toplandıkları ve Kemal'in yeniden grubun lideri olarak kabul edildiği yolunda haberler yayınlanır. Kendilerinden bir yorumda

24 Atay, *Çankaya*, s.368.

25 Nimet Arsan, der., *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, Ankara, 1961, c.3, s.62-63.

bulunmaları istendiğinde ise İttihadçılar, politik faaliyette bulunmadıklarını söylerler. Emniyet müdürlüğü siyasi bölüm şefi de, İttihadçı faaliyetleri konusunda herhangi bir bilgisi olduğu yolundaki iddiaları reddeder.[26]

Kasım ayı ortalarında Halk Fırkası içinde kesin bir bölünme ortaya çıkar ve Hüseyin Rauf (Orbay) çevresindeki ılımlıların bir muhalefet partisi kuracakları kesinlik kazanır. Bunun üzerine gazeteler, İttihadçıların yeni partiye muhtemel katılımları konusunda yorumlarda bulunmaya başlarlar. (Burada İttihadçı ile kastedilen, kendilerini hâlâ her şeyden önce İttihad ve Terakki Cemiyeti ile özdeşleştirenlerdir. Oysa, tıpkı Halk Fırkası kurucuları gibi, yeni Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kurucuları da istisnasız eski İttihadçılardan oluşmaktadır).[27] Bu gazetelere göre İttihadçılar (yine Kemal'in bürosunda), yeni partiyi desteklemek ya da İttihad ve Terakki Cemiyeti'ni canlandırmak konularını tartışmak için buluşmuşlardır. Gazeteler, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası programını Kemal ve Cavid'e atfeder; Cavid'in Kasım ayında yapılacak ara seçimde İstanbul'dan aday olacağı yolunda söylentiler vardır.[28] Bu arada Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası liderlerinin tepkileri de gazetelerde yer alır. Bunlar, Kemal ya da Cavid'in parti programının yazımına katıldığı yolundaki iddiaları reddetmekte ve aralarından bazılarının Kemal'e yardımcı olduğu yolundaki söylentileri de yalanlar. Adı açıklanmayan bir Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası sözcüsünün ifadesi son derece ilginçtir: Yeni parti için önemli olan program değil, İttihad ve Terakki teşkilâtıdır![29]

Ancak, 1926 yargılamalarından beri sık sık söylendiği üzere, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın, Kara Kemal önderliğindeki bir grup İttihadçı tarafından bir paravana olarak kurulduğu iddiasının doğruluğu şüphe götürür (1926 yargılamalarında iddia makamının

---

26 10.2.1924 tarihli *Son Telgraf* ve 10.3.1924 tarihli *Tevhid-i Efkâr*.

27 Bkz. *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, 1924-1925*, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul: İletişim Yayınları, 2003.

28 11.17.1924 tarihli *Son Telgraf*.

29 11.13.1924 tarihli *Son Telgraf*.

başlıca tezlerinden birisi budur).[30] Tüm kanıtlar Terakkıperver Cumhuriyet Fırkası'nın, Mustafa Kemal'in eski çalışma arkadaşları olan bağımsızlık hareketi önderleri çevresinden kaynaklandığını gösterir. Bunlar, Mustafa Kemal'in desteklediği nispeten yeni kadrolar tarafından geriye itildiklerini düşünen ve cumhurbaşkanı çevresindeki radikal kanadın otoriterliğine karşı çıkanlardır. Ancak, açık olan bir şey varsa o da, yeni partinin kurucularıyla Kara Kemal çevresindeki İttihadçıların yakın temas içinde olduklarıdır. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası tarafından yayımlanan program, 1923'te kaleme alınmış bulunan 9 noktalık bildirisi ile pek çok benzerlikler içerir. Bu benzerlik kısmen, her iki olayda da programın temel amacının aynı olması ile açıklanabilir: Mustafa Kemal'in otoritesini kırmak. Ancak şurası da açıktır ki Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın programı, kuruluştan hemen sonra yayımlanmıştır. Dolayısıyle daha önceden hazırlanmış olması mümkündür. Ayrıca her iki grup arasında pek çok kişisel bağ da vardır. Örneğin, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın meclis üyesi kurucu "dörtler"den[31] biri olan İsmail Canbolat, Kemal'in çevresindendir. Ahmed Şükrü de, aynı zamanda Rauf'un (Orbay) himayesi altındaki biri olarak bilinmesinin yanısıra, Kemal'in de yakınıdır. Rahmi, yeni partiye girmiş ve Aralık ayında İzmir'de yapılan ara seçimlere katılmıştır. Ayrıca, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın sekreteri olan Ali Fuad (Cebesoy) ile de ilişkisi vardır. Kara Vasıf'a gelince, o da 1918'de Kara Kemal'le birlikte Karakol teşkilâtının kuruluşuna katılmıştır ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası İstanbul örgütünün başındadır.

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, İttihadçıların bu partiyi iktidarı ele geçirmek amacıyla kullanma niyetlerini ve bu niyetlerinde başarılı olup olmadıklarını anlamaya olanak verecek kadar uzun yaşamadı. Mart 1925'te kabul edilen Takrir-i Sükûn Kanunu, Türkiye'de politik muhalefetin önünü tamamen tıkadı ve aynı yılın Haziran ayında Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kapatıldı. Bunu takiben

30 Erman, *age*, s.38-46.

31 Bu dört üye şunlardır: Rauf (Orbay), İsmail Canbolat, Adnan (Adıvar) ve Refet (Bele). 10.29.1924 tarihli *Tevhid-i Efkâr*.

1926'daki tasfiyeler ise, fırka liderlerini siyaseten, bağımsız İttihadçıları ise hem siyaseten hem de –bir ölçüde– "gerçekten" ortadan kaldırdı. İzmir Suikastı'ndan sonra idama mahkûm edilen Kara Kemal intihar etti, Şükrü, İsmail Canbolat, Dr. Nazım, Cavid Bey, Nail ve Hilmi idam edildi. Rahmi on yıl hapse mahkûm oldu. Hüseyin Cahid ise, 1925'teki ayrı bir davadan hüküm giymişti. 1926'dan sonra İttihadçılık artık Türkiye'de politik bir tabu halini aldı. Bu tarihten itibaren, İttihad ve Terakki Cemiyeti'ni yeniden canlandırmak için herhangi bir girişim sözkonusu olmadı.

16
Atatürk İmgeleri

GİRİŞ

Çok kısa bir ziyaret için bile olsa Türkiye'ye gelen herhangi bir kişi, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu ve ilk cumhurbaşkanı olan Mustafa Kemal Atatürk'ün bu ülkede ne denli yüceltildiğini görmezden gelemez. Atatürk'ün resimleri her yerdedir: Resmi dairelerde, okullarda, dükkânlarda, televizyonda, düğmelerde ya da araba tamponlarına yapıştırılan çıkartmalarda. Her üst düzey devlet memuruyla yapılan görüşmede, arka planda mutlaka bir Atatürk portresi bulunur. Büyük şehirlerde Atatürk resimlerini, hattâ onun imzasını bile satan dükkânlar vardır.

Atatürk etrafındaki kişi kültü, 20. yüzyıldaki benzerleri arasında en uzun ömürlüsüdür. Lenin'in, Stalin'in hattâ Mao'nunkini ve bu arada daha az önemli politik figürlerin etrafındaki kültü bile aşmıştır (tabiî Mao ile ilgili kültün şimdi artık oldukça farklı, neredeyse tamamen dinsel bir karakter aldığını da belirtmek gerek.) Atatürk etrafında oluşmuş bu kült oldukça yaygın ve kapsamlıdır. Ancak bildiğim kadarıyla bu konu, ciddi bir araştırma ya da değerlendirmeye konu olmamıştır.

KEMALİZMİN TARİHSEL GELİŞİMİ

Mustafa Kemal, 1916 yılından itibaren "Paşa" olarak tanınır; 1921'den beri resmi anlamda "Gazi" unvanını taşır; 1934 yılında ise kendisine "Atatürk" soyadı verilmiştir. Mustafa Kemal'in çevresinde gerçek bir kişi kültünün oluşturulması oldukça erken bir tarihte –1920'lerin sonlarına doğru– başlar.[1] 1930'ların başlarında sözkonusu kült artık iyice şekillenmiştir. Görsel sanatlar sözkonusu olduğunda bu yıllar, Atatürk'ü konu alan ilk büyük anıt ve heykellerin yapıldığı yıllardır. İstanbul Sarayburnu'ndaki ünlü heykel, Krippel tarafından 1926'da yapılır. Samsun'daki anıt (1931), Ankara'da Canonica tarafından yapılan iki heykel (1927) ve Taksim meydanındaki anıt (1928), bu ilk dönemde bu alandaki girişimlerin belli başlılarını oluşturur.

Bir Atatürk kültü inşasının bu tarihte başlatılması bir rastlantı değildir. 1923 ile 1926 yılları arasındaki dönem, çağdaş Türk tarihinin en sarsıntılı dönemlerinden biridir. Bu yıllar, ilk büyük ve son derece önemli laiklik tedbirlerinin uygulanmasına denk düşer: 1923 yılında cumhuriyetin kuruluşu; 1924 yılında halifeliğin kaldırılması, Osmanlı hanedanının ülkeden kovulması, eğitim ve öğretimin laik bir bakanlık altında birleştirilmesi ve nihayet 1926 yılında İsviçre medeni kanununun kabulü. Öte yandan Atatürk, iktidar tekelini de bu dönemde kurar. Bunun gerçekleştirilmesinde, Mart 1925'te kabul edilen ve hükümete her türden siyasi muhalefetin yok edilmesi ve basının susturulması konusunda neredeyse sınırsız yetki veren Takrir-i Sükûn Kanunu büyük işlev görür. Yine 1926 yılında, cumhurbaşkanını hedef alan bir suikast teşebbüsü ortaya çıkartılır. Bu olay, ülkedeki tüm potansiyel lider rakiplerinin politik –ve bazı durumlarda da fiziki– tasfiyesi için kullanılır. Bunlar arasında, İttihad ve Terakki'nin ve Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti'nin eski liderleri vardı.

Bütün bu gelişmeler, gerek cumhuriyetçi elit içinde gerekse ordu çevrelerinde bir rahatsızlık yaratmıştır. Öte yanda 1920'lerin ortalarından itibaren Müslüman-Osmanlı milliyetçiliğine alternatif olarak

---

1 Erik J. Zürcher, *Unionist Factor*, s.162.

konulan ve kesin bir şekilde benimsenen Türk milliyetçiliği programı, toplumun geniş kesimlerinde bir öfkeye yol açar. Bu program, 1912-1922 arasındaki o zor dönemde gerçekleştirilen Müslüman Osmanlı dayanışması bağlarını ortadan kaldırmıştır. İşte bu koşullarda Kemalist liderlik, Atatürk'ü ülkenin kurtarıcısı ve yeni Türkiye'nin yaratıcısı olarak sunacaktır. Cumhuriyet elitinin etrafında birleştirileceği, saygın, hattâ tapılan bir kurtarıcı (halâskar) ve lider imajının kullanılmaya başlanması bu dönemin olgusudur.

Cumhuriyetin anısına ithaf edilen 1928 tarihli Taksim Anıtı, Türk liderliğinin geçirdiği evreleri yansıtır. Bu anıt görsel araçların, geçmişi yeniden yazma konusunda kullanılışının güçlü bir örneğidir: Burada Atatürk'ün yanında, yakın mesai arkadaşları görülür (İsmet İnönü ve Fevzi Çakmak. Oysa bu önderlerin ikisi de, kurtuluş hareketine nispeten geç katılmışlardır). 1926'da tasfiye edilenlerse (Kâzım Karabekir, Ali Fuat Cebesoy, Refet Bele ve Hüseyin Rauf Orbay) bu anıtta yer almazlar.

Önder figürü aynı zamanda, otoriter laik modernleşme ve 'Türklük' temelinde millet inşası gibi bir dizi politikanın tanıtılması ve savunulmasında da kullanılmıştır. Bu politikaların, laiklik sözkonusu olduğunda geniş kitleler tarafından tepkiyle karşılandığını, Türk milliyetçiliği sözkonusu olduğunda ise, Türk olmayan topluluklar için bir tehdidi ifade ettiğini hatırlatmak gerekebilir. Atatürk'ün tartışılmaz prestiji, bu hiç de kitlelerce hoş görülmeyen politikalarla, bu politikaların etkisiyle karşı karşıya kalan geniş kitleler arasında bir köprü olarak kullanılmıştır.

Kişi kültü, otuzlu yıllarda yoğunluğunu artırır. Bu dönem zaten ekonomik krizin, "kuvvetli adam"ı Avrupa'nın her yerinde geçerli kıldığı bir dönemdir.

Atatürk kültü, önderin 1938'de ölümünden sonra da varlığını sürdürür. Hattâ çok daha ileri noktalara kadar götürülür. Ancak bu gelişme, yerine geçen cumhurbaşkanı İsmet İnönü döneminde yaşanmaz. Çünkü İnönü, bizzat kendi etrafında bir kült oluşturulmasını teşvik etmiştir. Bu amaçla "Millî Şef" resmi sıfatını alır ve böylelikle Ata-

türk'ü "Ebedi Şef" olarak geri plana iter. Ancak İnönü'nün 1950 yılı seçimlerinde yenilgiye uğraması ve Demokrat Parti'nin iktidara gelmesinden sonra, Atatürk'ün rolü ve kişiliği üzerine yeni vurgulamalar yapılmaya başlanır. Menderes'in seçim zaferinden bir yıl sonra, Atatürk'e hakaret etmeyi yasaklayan bir kanun kabul edilir.[2] İnönü'nün portresi posta pullarından çıkarılır, ama bunun yerine yeni cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın değil, Atatürk'ün resmi konur. Bunun muhtemel nedeni şöyle açıklanabilir: İktidarı Atatürk'ün eski silah arkadaşından zorlu bir mücadeleyle alan DP, İnönü'nün "İkinci Adam" konumunu önemsizleştirmek amacıyla, cumhuriyetin "Birinci Adam"mı öne çıkarır. Ülke ve meclisteki ağırlıklı çoğunluğuna rağmen Demokrat Parti, İnönü'nün ordu ve bürokrasi içindeki etkisinden, diğer bir deyişle "paşa faktörü"nden her zaman çekinmiştir.[3]

Demokrat Parti, 1950'den bu yana geçen kırk altı yılın otuz dördünde Türkiye'yi yöneten, çiftçiler, geleneksel zanaatkârlar ve küçük esnaflar koalisyonunu temsil eden partilerin ilki idi. 1960'tan sonra bu partinin yerini Adalet Partisi alır. 1980'den sonra bu meşalenin taşıyıcılarıysa, önce Anavatan Partisi, sonra da Doğru Yol Partisi olmuştur. Bu partiler, ideolojik olarak tabandaki destekçilerinin düşüncelerini yansıtırlar. Bu düşünceler, tutucu bir Müslüman değerler sistemi ile Amerikan tüketimciliğinden esinlenmiş bir yaklaşımı birleştirir. Öte yandan bu partilerin hepsi "Atatürkçü" olduklarını iddia ederler.[4] Bu olgu, 1960'lardan beri varlıklarını sürdüren bir dizi aşırı sağ ve aşırı sol akım için de sözkonusudur. Albay Alparslan Türkeş'in Milliyetçi Hareket Partisi, ideolojisini, Kemalizmin milliyetçi ve popülist bir yorumu üzerine temellendirmiştir. Yetmişlerden itibaren Türk-İslâm

2 5816 numaralı kanun.

3 Feroz Ahmad, *The Turkish Experiment in Democracy*, 1950-1975, s.37.

4 Kemalist çevreler, 1950'den beri DP'nin ve onun yerini alanların irticayı ve dinci gericiliği teşvik ettikleri suçlamasını sürdürmüşlerdir. Oysa bu partiler, her ne kadar Müslümanlığı bir politik propaganda aracı olarak -özellikle sola karşı- kullanmayı reddetmemişlerse de, aslında devletin laik karakterini temelli bir değişikliğe uğratmamışlardır. Bu dönemde Müslümanlığın şehir yaşamında daha görünür bir duruma gelmesi gerici politik uygulamalardan çok, şehirleşme ve sivil toplumun olgunlaşmasıyla ilgilidir.

Cumhuriyet tarihinde bir başka kült olan "millî şef" kültünü yaratıp, teşvik eden İsmet İnönü büstü için heykeltraşa poz verirken.

Sentezi, politik sağın temsilcileri üzerinde belli bir etkinlik kazanır. Bu ideoloji, Türklük mirasında Müslümanlığın önemini vurgular ve Türk milletini bir "İslâm savaşçıları" milleti olarak görür. Bu ideolojinin savunucuları, bu düşüncenin Kemalizm ve laik devletle uyum içinde olduğunu düşünürler.

Politik yelpazenin öteki tarafında ise, Mihri Belli tarafından yönlendirilen Millî Demokratik Devrim Hareketi, ilerici subay ve aydınlar tarafından desteklenen bir sosyal devrimi hedeflerken, Kemalizme bağlılığını ilân eder. Deniz Gezmiş ve Mahir Çayan gibi solcu militanlar bile, altmışlı yılların sonlarında kendilerini radikal Kemalist olarak görmüşlerdir.

İslâmcılar dışında, Türkiye'nin tüm politik ve sosyal hareketleri, o anki düşünceleri yirmili ve otuzlu yılların doktrinlerinden çok uzaklarda bile olsa, eylemlerini Atatürk figürü ile meşrulaştırma ihti-

yacını hissetmektedirler. (Öte yandan İslâmcıların lideri olan Necmettin Erbakan'ın bile sözkonusu dönemde "herkesten daha çok Atatürkçü" olduğunu söylediğini hatırlatmak gerekebilir). Tüm bu sivil politik hareketler, Kemalizmi yeniden yorumlamış ve bir anlamda onu modernleştirmişlerdir: Sağcılar için Kemalizm, sınıfların varlığını inkâr etmektir ve milliyetçilik ve popülizm anlamına gelmektedir. Merkez sağ partileri için Kemalizm, teknik ve endüstriyel ilerleme anlamında bir Batılılaşmadır. Ilımlı sol, laiklik ve sosyal adalet üzerine ("popülizm"in bu diğer yorumu üzerine) vurgu yaparken Atatürk'ü referans alır. En nihayet radikal solcular da Atatürk'ü anti-emperyalizmin sembolü olarak görürler.

Diğer taraftan, Türkiye'de esas olarak subay kadrosu ve devlet bürokrasisi tarafından desteklenen bir diğer Kemalizm tipi daha vardır. Her ne kadar Türk-İslâm Sentezi 1980'li yıllarda ordu çevrelerinde popülarite kazanmış da olsa, sivil politikacıların tersine ordunun, Kemalizmi yeniden yorumlamak ya da modernleştirmek diye bir sorunu yoktur. Ordu, eski doktrinin fosilleşmiş versiyonuna bağlıdır. Bu da, ısrarla milletin bölünmezliğini, millî sınırların kutsallığını ve (laik) devletin ve ordunun gücünün yüceltilmesini öngörür. 1960 darbesinden sonra, 12 Mart 1971-1973 arasında askerlerin gözetimi altındaki sivil hükümet döneminde (ki cumhuriyetin 50. yıldönümüne rastlar) ve 12 Eylül 1980 darbesinden sonra (bu da Atatürk'ün 100. doğum yıldönümüdür) kişi kültünde bir yükseliş olduğu gözlenir. Bunun nedeni açıktır: Her üç durumda da askerler net bir şekilde anayasal düzene karşı çıkmışlar ve girişimlerini meşrulaştırmak için, anayasadan daha yüksek bir meşruluğu ileri sürmek zorunda kalmışlardır. Bu da, başta laikliğin, millî birliğin ve güçlü devletin korunması gelmek üzere, Kemalistlerin sadece Atatürk'te ve onun düşüncelerinde bulabilecekleri bir şeydir. Müdahalelerini açıklayan beyanlarında askerler, Kemalizmden sürekli olarak bir meşruluk aracı olarak söz etmişlerdir.[5]

---

5 Bkz. Feroz Ahmad, *Turkish Experiment*, s.162 ve Otmar Oehrig, *Die Türkei im Spannungfeld extremer Ideologien (1973-1980). Eine Untersuchung der politischen Verhältnisse*, Berlin, 1984, s.1.

Burada göstermeye ve analiz etmeye çalışacağım kişi kültünün gözle görünür belirtileri, esas olarak Kemalizmin bu devlet tarafından desteklenen dünyasına aittir. Bu anlamda bunlar, "resmi" ikonografinin bir parçasıdır.

İMGELEM VE ROLÜ

Daha önce de belirttiğim üzere, Türkiye'de Atatürk imgesinin kullanımı ve içeriği üzerine ciddi bir bilimsel çalışma yoktur. Bu alandaki çalışmalar, Türk araştırmacıları pekâlâ, Atatürk üzerine 5816 sayılı kanunla karşı karşıya getirebilir. Yabancı gözlemciler, Atatürk'ün temsilini bir olgu olarak kabul ederler ve bunun içeriğini, kullanımını ve etkilerini sorgulamazlar. Öte yandan, diğer "şahıs kültleri" hakkında yapılan çalışmalar da pek zengin değildir. Türkiye'deki Atatürk kültünü analiz etmek üzere kavramsal araçlar araştırırken, Weber'in "karizma" üzerine düşüncelerine başvurdum. Bu yaklaşım, Atatürk'ün temsil edilme tarzıyla oldukça büyük bir uygunluk taşımaktadır. Burada, Weber'in[6] kullandığı anlamda "karizmatik" olarak ifade edilebilecek bir dizi eleman gözlenebilir:

• Atatürk'ün önderliği mukadderdir. Bu nokta, onun gençliğinden bir dizi anekdotla ortaya konulur. Doğduğu anda, onun son derece "özel" olduğu ve büyük şeyler başaracağı hissedilmiştir. Annesi ve kız kardeşi ile amcasının köyüne yaşamaya gittiklerinde, Kemal'in orada ilk işi karga kovalamaktır (daha sonra yabancı işgalini püskürtecek olan adamın kendini ilk kez böyle göstermesi tesadüf olamaz). Daha sonra Türkiye'deki geleneksel eğitimi ortadan kaldıracak olan Kemal, okuldayken cahil hocasının adaletsizliğine isyan eder. Genç bir subayken ise, gelecekteki önderliğini ve arkadaşlarının yeni Türkiye'de oynayacağı rolü doğru bir şekilde öngören işler yapar.

• Atatürk'ün fiziksel karakteristikleri içinde, onu Türklerin çoğunluğundan ayıran özellikler şiddetle öne çıkartılır: Mustafa Kemal, gözalıcı sarı saçları ve inanılmayacak kadar mavi gözleri ile tasvir edi-

6 Bu terimi Weber'in kullandığı anlamda kullanıyorum. Bak: Max Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriss der verstehenden Soziologie*, c.1, Tübingen, 1954.

lir. Sonra, fotoğraflara dayanarak çekilen renkli resimlerde (poster, kartpostal) bu özellikler abartılıyor.

• Yakup Karaosmanoğlu'nun ünlü romanı *Ankara*'da yeralan oldukça şaşırtıcı pasajın da gösterdiği gibi, Atatürk üstün insandır –normal insanlarınkinden farklı bir maddeden yaratılmıştır– ve aynı anda hem korkulur hem de sevilir: güzel ve yuvarlak başı insana, dayanılmaz bir okşama arzusu veren ehlileşmiş, munisleşmiş bir pars yavrusu kafasını andırıyordu. Fakat, gene öyle bir kafa gibi, kalbe bir korku ve çekinme hissi vermekten hâli kalmıyordu... Gerçi, artık [1933'te], Sakarya Harbi arefesindeki o kızgın çelikten adama benzemiyordu.[7]

• Ölümünden sonra da yaşıyor olması –ki ölümünden sonra "ebedi şef" olarak sembolize edilmiştir– ve halkını yukarıdan gözlüyor oluşu, söz ve imgelerle ifade edilir. Kendisine hâlâ hayattaymış gibi hitap edilir ("Atam izindeyiz" – bu, araba tamponlarına yapıştırılan çıkartmalarda bile rastlanabilecek bir slogandır).

• Atatürk aynı zamanda ülkesini savaşta kurtarmış askeri bir kahraman, büyük bir savaşçıdır ("Gazi").

• Günlük yaşamın yeknesaklığını kesip atabilen ve yeknesaklığın dışına çıkabilen bir devrimcidir.

• Halkıyla, onun isteklerini içgüdüsel olarak bilmesini sağlayacak mistik bir bağlantısı vardır (böylelikle –bu konu üzerine pek vurgu yapılmaz– halkın fikrini alması gerekmez). O yüzden eylemleri, onlar bunun farkında olmasalar bile, halkın isteklerini yansıtır. O anlamda milletini yenilgiden zafere, karanlıkran aydınlığa ve geleceğe yönlendiren bir rehberdir (önderdir).

Atatürk'ün görülebilir karizmatik karakteristiklerinin bu temsil biçimlerinin ötesinde, çok sık kullanılan üç başka imge tipini de tespit ettik:

• İlk olarak Atatürk'ü, halkının öğretmeni olarak görürüz. Bu imge, "rehber" imgesiyle yakından bağlantılıdır. Ancak burada Ata-

7 Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Ankara*, İstanbul, 1991, s.206.

türk, açık bir şekilde çocuklara ve yetişkinlere öğretmenlik yaparken gösterilir.

• İkinci olarak, onu çocuklar tarafından sevilen sembolik bir baba ve çocukların arkadaşı olarak görürüz. Atatürk'ün gençlikle ve bu sayede yeni ve gelecek kuşaklarla ilişkisi sık sık vurgulanır. Okul kitaplarında ve eğitim amaçlı yazılan eserlerde *Gençliğe Hitabe*'nin (1927 tarihli *Büyük Nutuk*'un son cümlelerinin) geniş kullanımı bunun bir göstergesidir. Türk gençliğine, Atatürk'ün gençleri eserinin bekçisi olarak gördüğü sürekli olarak hatırlatılır. Atatürk'ün çocuğunun olmaması bu sembolik baba-çocuk bağlantısını hiç şüphe yok ki kolaylaştırmıştır.

1938'de sanat okullarının açtığı bir sergide teşhir edilen bir Atatürk röliyefinin öğrenciler tarafından hazırlanması.

• Son olarak, Atatürk'ün bir çağdaşlık sembolü olarak kullanıldığını görürüz. Çağdaşlık, Kemalizmin ideolojik bağlamında aynı zamanda 'Batılılaşma' da demektir. Bu olgu onun giyinişiyle, davranışlarıyla ve apartmanlar, traktörler ya da fabrikalar gibi diğer çağdaşlık sembolleriyle birlikte gösterilir.

ATATÜRK İMGESİNİN BUGÜNKÜ ROLÜ

Atatürk kültü son dört ya da beş yıldır yoğunluk ve önem açısından büyük bir gelişme kaydetti. Bunun nedeni açıktır: Türk ulus-devletinin birliği ve kimliği her taraftan saldırı altındadır. 1984'ten beri devam eden PKK isyanı, sadece devlete açık bir saldırı anlamına gelmiyor. Bu olgu aynı zamanda, Türkiye'deki her türden topluluğun kendi etnik kimlikleri konusunda daha bilinçli olmaları konusunda bir katalizör işlevi de gördü. Bu sadece Çerkezler ya da Lazlar için değil, daha da

önemlisi, bizatihi Türkler için geçerlidir. Diğer taraftan İslâmcı grupların, sadece Refah Partisi'nin değil, çeşitli kollarıyla Nurcuların ya da bir dizi partide etkin olan Nakşibendi tarikatının güçlenmesi, devlet anlayışının üzerine inşa edildiği laik ilkelere meydan okuduğu anlamına da gelir. Bu gelişmeler, Kemalizmin temel akidesi olan "çağdaşlık eşittir Batılılaşmak" formülünün sorgulanmasını gündeme getirmektedir. Bu hareketler çok daha ince bir biçimde, tüm laiklik iddialarına rağmen Türkiye'nin birçok açıdan Sünni Müslümanların devleti olduğuna da dikkat çekmekteler. Diyanet İşleri Başkanlığı aracılığıyla, devlet ile Sünni yapılanma arasında yakın bağlar mevcuttur. Sünni İslâmcı çalışmalar ve Sivas ve Gaziosmanpaşa gibi yerlerde yaşanan Sünni-Alevi çatışmalarında devletin ikircikli tutumu, Alevi topluluğunu gittikçe ihtiyatlı olmaya zorlamaktadır. Türkiye Alevileri arasında, kendilerini esas olarak dinsel kimlikleriyle tanımlama eğilimi gittikçe güç kazanmaktadır. Böylelikle, tüm Türk toplumunu kapsayan bir Sünni-Alevi bölünmesi, İslâmcı-laik bölünmesinin yerini alan tehlikeli bir çatışma çizgisi olarak ortaya çıkmaktadır.

Bu gittikçe parçalarına ayrılan toplumda Atatürk figürü, pek çok insanı tek bir çatı altında toplar. PKK ile savaş, devletin savunucuları olarak ordu ve güvenlik kuvvetlerinin rolünün iyice vurgulanmasına vesile olmuştur. Şu anda egemen olan, esas olarak Kemalizmin fosilleşmiş vizyonudur. Bu yaklaşım Türkiye'de bazen "Kemalist köktencilik" olarak da nitelenir. Atatürk imgesi, açık bir şekilde Batı dünyasına kenetlenmiş kuvvetli ve üniter bir millî devlete verilen yılmaz bir destek mesajının sembolü olarak da ileri sürülür. Kriz dönemlerinde Kemalizme ve onun kurucusuna bağlılık, eldeki (pek çoğu görsel) araçlar aracılığıyla ifade edilir. Bunun çarpıcı bir örneği, Mart 1994'te bir köktendinci milletvekilinin parlamentoda Atatürk'ün annesiyle ilgili küçültücü sözler söylemesinin ardından yaşanır. Hemen "Atatürk'e Saygı Haftası" ilân edilir. Büyük çoğunluğu devlet medyası tarafından nakledilen bitmek bilmeyen gösteri ve törenler yapılır. Kısa bir süre sonra genelkurmay başkanı tüm subaylara bir Atatürk rozeti takmalarını emreder ve böylece Atatürk imgesini neredeyse bir tür "muskaya" dönüştürür.

Kuşkusuz, devlet organlarının, özellikle de ordu ve güvenlik kurumlarının bu türden ani tepkilere düşkünlüklerinde şaşırtıcı hiçbir şey yok. Ancak bunun biraz umut kırıcı olduğunu söyleyebilirim. "Kemalist köktencilik" sadece bugünün sorunlarını çözmeye muktedir olmamakla kalmaz. Aynı zamanda, ben bunun Türkiye'nin şu *anki* değişim tartışmalarını susturmak için kullanılmasını da son derece zararlı buluyorum. Üstelik bunun kamuoyunun geniş kesimleri ve hattâ entelektüeller tarafından desteklenmesi ise daha da dikkat çekicidir. Bunlar ülkede egemen olan, ülkenin geleceği ve dünyadaki yerine ilişkin büyük endişelerle bir ölçüde açıklanabilir. Pek çok insan kendini tehdit altında hissetmektedir. Ama güç kazanmak ve kendilerini huzurlu hissetmek için, altmış yıl önce ölmüş bir lideri beklemeleri, sadece bu endişe ile açıklanamaz. Sözkonusu olan, baskı sonucu ortaya çıkmış bir şey de değildir. Kanımca bu durum, Türk çocuklarının okuldaki ilk günlerinden itibaren tâbi tutuldukları şartlanmanın bir sonucudur. Bu olgu, en kuşkucu entelektüelin kafasında bile bir iz bırakmış gibi gözüküyor. Bunların harekete geçmesi içinse, anahtar kelime ve imgelerin kullanımı yeterli olabiliyor.

17

Atatürk ve Muhalefet: 1924'teki Çokpartili Demokrasi*

Atatürk'ün siyasal düşünüşüne ilişkin en ilgi çekici sorulardan biri onun çokpartili demokrasiye karşı tavrının ne olduğudur.[1] Bir yanda, Türkiye'yi 1923'ten 1938'e kadar neredeyse mutlak güçle yönettiği ve bu 15 yılın 14 yılından çoğunda tek parti sisteminin bulunduğu gerçeği var. Öte yandan, çokpartili demokrasiyi Türkiye için uzun vadeli bir ideal olarak gördüğüne inanmamız için nedenler var. Çokpartili demokrasinin hâkim sistem olduğu Batı Avrupa'ya genel yönelimi ve hayranlığı bunun muhtemelen doğru olduğunu gösteriyor. 1930'da çokpartili demokrasi deneyi yapmış olması da öyle.[2] Bunun, Cumhuriyet Halk Fırkası'nı –yerine esas olarak tehlike oluşturmaksızın– teşvik etmeye yönelik, dikkatlice kontrol edilen bir deney olarak tasarlandığı açık. Serbest Fırka, hoşnutsuzluğun yansıtıldığı bir araç haline gelmeye ve kitle desteği (kısmen de gerici çevrelerden) çekmeye

---

1 Weiker, Serbest Cumhuriyet Fırkası konusundaki çalışmasında, Mustafa Kemal'in amacının demokratik bir sistem olup olmadığı konusunda elimizde henüz yeterli veri olmadığı sonucuna varıyor. Bkz. Walter F. Weiker, *Political Tutelage and Democracy in Turkey. The Free Party and its Aftermath*, Leiden, Brill, 1973, s.5.

2 Serbest Fırka'nın tarihinin ayrıntılı belirlemesi için bkz. Weiker, *age.*

başlar başlamaz, deney durdurulduğu. Yine de bu deney, Atatürk'ün çokpartili demokrasiyi uygulanabilir –hattâ istenilir– bir seçenek olarak gördüğünü gösteriyor.

Atatürk'ün, cumhurbaşkanlığı döneminde siyasal bir muhalefet partisi ile karşılaştığı bir örnek daha var: 1924-1925'teki Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası. Bu, kesinlikle, kontrol edilen bir deney değildi, tersine Türk ulusal hareketindeki bir iktidar mücadelesinin ve ideolojik ayrılığın üst noktasına varışıydı. TCF'nin kısa ama ilginç tarihi üzerine bir kitabı yeni bitirdim; ama şimdi bu konuya fazlaca girmekten kendimi alıkoyacağım ve bugünkü konuma arka plan olarak kısa bir özetini vermekle yetineceğim.*

TCF'nin kökeni, Ekim 1923'te cumhuriyetin ilânından sonra, Halk Fırkası içinde doğan görüş ayrılıklarına dayanır. Cumhuriyet, birtakım önde gelen parti üyeleri Ankara'da değilken –beklenmedik bir şey olarak değilse de, birdenbire– ilân edilmişti. Sözü edilen kişilere ne haber verilmişti, ne de danışılmıştı. Hüseyin Rauf'un (Orbay) liderliğindeki bu grup, cumhuriyetin ilânını, Atatürk'ün büyüyen iktidar tekelinin daha da güçlendirilmesi olarak görüyordu. Atatürk, iktidar tekelini önceki aylarda birtakım tedbirlerle kurmuştu: Müdafaa-i Hukuk hareketinin tek vârisi olarak Halk Fırkası'nın kuruluşu, 1920 tarihli Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nda yapılan değişiklik, "Dokuz Umde"nin ilânı, seçim yasasının değiştirilmesi ve seçimlerin kendileri.[3] Hanedana bağlı olduğu bilinen Rauf'un grubu, yeni cumhuriyet yapısı içinde açıkça bir "anomali" haline gelmiş olan halifeliğin durumundan endişe ediyorlardı.

Hüseyin Rauf, cumhuriyetin ilânına, İstanbul basınında oldukça eleştirilen bir mülâkat vererek tepki gösterdi.[4] Buna karşılık, Ankara'dan sert bir tepki geldi. Rauf bir parti toplantısına çağırılarak, İs-

(*) Yazar bu bildiriyi kaleme aldığı tarihte sözkonusu ettiği kitap henüz yayınlanmamıştı. İki kez basılan bu kitabın ilk baskısı Bağlam Yayınları'nda çıkmıştır. Son baskı için bkz. *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (1924-1925)*, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul: İletişim, 2003.

3 Bu süreç, Michael M. Finefrock'un *From Sultanate to Republic: Mustafa Kemal and the Structure of Turkish Politics 1922-1924* adlı çalışmasının ana temasıdır.

4 Bkz. Ali Fuat Cebesoy, *Siyasi Hatıralar*, 2. Kısım, İstanbul: Doğan Kardeş, 1960, s.42.

met'in (İnönü) liderliğindeki radikal grup tarafından eleştirildi. Yeni cumhuriyete sadakati sorgulandı ve meşrutiyet yanlısı olmakla suçlandı. Rauf, cumhuriyeti bir amaç olarak değil, bir araç olarak desteklediğini söyleyerek kendini savundu. Onun için önemli olan halk egemenliğiydi, cumhuriyetin kurulması bunu tek başına garanti etmiyordu. Sonunda parti grubu Rauf'un açıklamasını kabul etmeye karar verdi.[5]

Bir yıl sonra gözönüne alındığında ilginçtir ki, gerek Atatürk'ün *Nutuk*'ta olayı betimleyişinden, gerekse Rauf'un anılarından, –cumhurbaşkanının desteklediği– radikal kanadın bu sırada kendi muhalefet partisini oluşturması için Rauf'un partiden ayrılmasını istediği açıkça görülür. Rauf, Ankara'ya giderken Kemalettin Sami Paşa'nın Eskişehir'de kendi partisini kurması için ona Ankara'dan bir öneri ilettiğini söyler.[6] Tartışmalar sırasında parti kurması için birçok kez kışkırtılmıştır ve Atatürk *Nutuk*'ta Rauf'un Halk Fırkası içinde kalmasına izin verilmesinden pişmanlık duyduğunu belirtir.[7] Bence bunu, esas olarak, Rauf'u henüz hazır değilken muhalefet oluşturmaya zorlamak için parti dışında bırakmaya yönelik taktik bir hareket olarak görmeliyiz.

1924 yılının ilk yarısında Rauf'un çevresindeki mutediller üzerindeki baskı sürekli olarak arttı. Mektuplarının açıldığından, gözetlendiklerinden şikâyet ediyorlardı[8] ve mecliste ve iktidar basınında Rauf ve Refet'e (Bele) yönelik kişisel eleştiriler vardı.[9] Dahası Mart ayında halifeliğin kaldırılması, cumhurbaşkanının gücüne karşı son denge unsurunu yok etmişti. Tedrici olarak Rauf'un grubu parti içindeki konumunu koruyamaz hale geldi. Yazın –ne zaman olduğunu tam olarak bilmiyoruz– bir muhalefet partisi kurma hazırlıklarına başlandı. TCF'yi kuracak olan –Atatürk dışındaki Millî Mücadele'nin bütün liderlerini içine alan– grup Eylül'de ilki İzmir'de, daha sonra İstanbul'da olmak üzere iki kez toplandı.

---

5 Rauf'un toplantıyı anlatışı için bkz. Rauf Orbay, "Hatıraları", *Yakın Tarihimiz*, c.4, s.114-115.

6 Orbay, *age*, s.287.

7 Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, c.2, İstanbul: MEB, 1967, s.696.

8 Finefrock, *age*, s.287. Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Politikada 45 Yıl*, İstanbul: İletişim, 1984, s.60.

9 Cebesoy, *age*, s.93.

Elbette, Atatürk'ün yurdun kurtarıcısı oluşu, bu grubun doğrudan onu hedef almasını imkânsızlaştırıyordu. Öte yandan, onun kendilerine katılmasını beklemiyorlardı. Bu durumda başarılı olabilmeleri için şunların gerçekleşmesi zorunluydu: a) Atatürk bir muhalefet partisinin varlığını kabul etmeliydi; b) Cumhurbaşkanı olarak partilerüstü ya da partizan olmayan bir rol üstlenmeye razı olmalıydı. Çoğunluğu Rauf'un grubuna yakın olan İstanbul basını bu noktayı defalarca vurguladı.[10] Saygınlığı çok yüksek olan cumhurbaşkanı ile iktidar partisi arasındaki bağları koparmak, yeni partinin başarısı için hayati önem taşıyordu. Ama çok kısa süre sonra daha kampanya bile başlamadan bu mücadeleyi kaybettikleri ortaya çıktı.

Muhalefetin toplantılarından muhtemelen çok iyi haberdar edilen Atatürk, Eylül'ün ikinci yarısındaki Karadeniz gezisinde yaptığı iki konuşmayla bu girişime karşılık verdi. Birincisi 16 Eylül'de Halk Fırkası'nın Trabzon şubesinde yaptığı konuşmadır. Bu konuşmada şunları söyledi:

> Arkadaşlar; bu münasebetle bir Reisicumhurun fırka reisliğiyle ciheti alâkasını ikide bir tekrar edenler ve bütün cihan bilsin ki, benim için bir taraflılık vardır:
> Cumhuriyet taraftarlığı, fikrî ve içtimaî inkılâp taraftarlığı, Halk Fırkası'nın mefkûresi, esas umdesi olan bu noktada, yeni Türkiye camiasında bir ferd hariç tasavvur etmek istemiyorum. Onun için Riyaseticumhurda bulunduğum halde fırkamızın riyaseti umumiyesini de fahrile muhafaza ediyorum. Bu suretle yeni Türk devletinin, genç Türk Cumhuriyeti'nin takviye ve tarsinine hizmet etmekte olduğum kanaatindeyim.[11]

Bu meydan okumayı, yerel Müdafaa-i Hukuk örgütünün çok bağımsız hareket ettiği 1923'te Halk Fırkası şubesine dönüşmeyi reddettiği[12] Trabzon'da yapmış olması önemlidir: O saldırıyordu!

---

10 Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, c.3 (1922-1944), İstanbul: Rey, 1970, s.132.

11 Nimet Unan, der., *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri 2 (1906-1938)*, Ankara: TTK, 1959, s.189.

12 Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, Ankara, Yurt, 1981, s.53.

Dört gün sonra Samsun'da şunları söyledi:

> Arkadaşlar,
> Bugün idarei memleket mesuliyetini taşıyan heyet, bence mefkûre ve maksat itibariyle, bütün millete şâmil ve unvanı Halk Fırkası olan Cumhuriyet Fırkası'dır. Bu fırkanın esas umdesi, memleket ve milletin hakiki selâmet ve saadetine temine çalışmaktır ve maksada isal eden yol bence budur ve muayyendir. O da Cumhuriyet takviye ve tansîn ile beraber fikrî ve içtimaî inkılâp ve medeniyet ve teceddüt yolunda millerin azımkârane ve muvaffakiyetle yürümesini temine delâlettir. Bu muayyen olan ve fakat şüphesiz yorucu ve uzun olan yolun yolcuları mebdeden müntehaya kadar bir hizada ve aynı zamanda aynı yorgunluk derecesiyle yürümeyebilir ve bu takdirde mülâhaza ve tedbirleri arasında fark olabilir. Fakat yoldan sapmamaları, umumî hedeften nazarlarını ayırmamaları, esas maksadı ihlâl etmemeleri lâzım gelir. Bugün muayyen yolun mebdeinde bulunuyoruz. Henüz mülâhazalara tesir icra edecek kadar mesafe katolunmuş değildir. Noktai nazarlar lüzumu derecede vuzulı ve isabet kesbetmelidir. Ondan evvel tefrika fikri alelâde fırkacılıktır ki, memleket ve milletin huzur ve emniyet şeraiti henüz böyle bir tefrikaya yol açmaya müsait değildir, efendiler...
> Böyle bir zamanda, tabiî olarak hulûlunda, alınabilecek vaziyetleri bugünden ifade etmek nazariyat hatırı için vahdeti memleketi ihlâlden başka bir netice vermez. Bütün gezdiğim ve gördüğüm yerlerde bu hakikatin tamamiyle anlaşılmış olduğuna kanaat getirdim.[13]

Bu, geleceğin muhalefetine tutumunun ne olduğunu açıkça gösteriyordu. Yine de yeni parti kurma hazırlıkları sürdürüldü. Ekim'de söylentiler basma ulaşmıştı, ama Rauf bunları yalanladı.[14] 1 Kasım'da meclis açıldığı zaman –henüz resmileşmemiş– muhalefet hükümeti Yunanistan'dan gelen göçmenlerin iskânı konusunda sert bir biçimde eleştirdi. Başvekil İsmet tarafından bir güvenoyu sorununa dönüştürü-

13 Unan, *age*, s.191.

14 7.10.1924 tarihli *Tevhid-i Efkâr* gazetesinde Rauf bir gün öncesinin *Son Telgraf* gazetesinde yayımlanan bir yazıya cevap verir.

len tartışma, hükümetin zaferiyle sonuçlandı.[15] Bundan hemen sonra Rauf ve 10 mebus Halk Fırkası'ndan ayrıldı. Birkaç gün içinde 21 kişi daha onları izledi. Kısa bir süre sonra TCF kuruldu. TCF'nin tarihi (yalnızca 7 ay) önemi ve başarısızlığının nedenleri burada bizi ilgilendirmiyor. Bizim için ilginç olan şey, Atatürk'ün bu muhalefetin doğuşuna oldukça ihtiyatla yaklaşmasıdır. Yeni parti kuruluş bildirisini ve programını yayınladı ve hükümetten herhangi bir karşı çıkma görmeden resmi kayıtlara geçti. Daha bir hafta önce büyük bir çoğunlukla güvenoyu almış olan İsmet (sağlık nedenleri ileri sürülerek) görevinden alındı, yerine mutedil biri olarak tanınan ve İsmet'in tersine muhalefet liderleriyle kişisel ilişkileri iyi olan Fethi (Okyar) getirildi. Halk Fırkası grubuna tam bir disiplin getirildi ve Atatürk partide köklü bir temizlik isteyenlere karşı direndi.[16]

Bu ihtiyatlı tavır bazı muhalefet politikacılarının cumhurbaşkanının zımnî desteğine sahip olduklarını iddia etmelerine bile neden oldu.[17]

Bunun üzerine Atatürk 11 Aralık 1924'te yeni partinin kuruluşundan sonra ilk defa ne hissettiğini gösterdi. O gün *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesi *The Times*'ın İstanbul muhabiri Macartney'in Atatürk'le yaptığı bir mülâkatı yayınladı. 21 Kasım'da yapılan bu mülâkatta Atatürk Halk Fırkası'nın başında kalacağını vurguluyor ve kendisine yönelik despotluk iddialarını reddederek iki parti arasındaki farkların büyük olmadığını belirtiyordu.[18] Ama aynı zamanda şunları da söylüyordu:

> Hâkimiyet-i Milliye esasına müstenit ve bilhassa Cumhuriyet-i idareye malik bulunan memleketlerde siyasî fırkaların mevcudi-

---

15 Yabancı gözlemcilere göre bu sonuç hem hükümetin gözdağı vermesiyle (Atatürk toplantıda hazır bulunuyordu ve cumhurbaşkanı locasından talimatlar veriyordu) hem de muhalefetin beceriksizliği nedeniyle elde edildi. Hem Hollanda büyükelçisinin 13.11.1924 tarihli raporuna (Kabinetsarchief Buitenlandse Zaken, Politieke Reportage, 225/119-200) hem de İngiliz büyükelçisinin 11.11.1924 tarihli raporuna (PRO-FO series 424/261, E9968/32/44) göre muhalefet kötü hazırlanmıştı, disiplinsizdi ve kolayca kandırılabiliyorlardı.

16 Feridun Kandemir, *Siyasi Dargınlıklar 3*, İstanbul: Ekicigil, 1953, s.3.

17 Feridun Kandemir, *İzmir Suikastının İçyüzü*, İstanbul: Ekicigil, 1965, s.71.

18 Weiker iki partinin programları açısından benzer olduğunu söyleyen "bir CHP lideri"nden bahsederken Atatürk'ün yaptığı bir açıklamayı kasdediyor olmalı (Weiker, *age*, s.49).

> yeri tabiîdir. Türkiye Cumhuriyeti'nde de, yekdiğerine mürakip fırkalar tekevvün edeceğine şüphe yoktur. Bu tabiî olan vaziyet karşısında Gazi Paşa'nın da vaziyeti tabiî olmaktan başka bir şey olmayacaktır.
> Türkiye'de yeni bir siyasî fırka teşekkülü bazı merasim-i kanuniyeye tâbidir ki, yeni fırka bu merasimi ifa etmiş olduğundan teşekkül etmiş sayılır.[19]

Bunlara bakarak Atatürk'ün bir muhalefet partisinin varlığını kabul ettiği, meydan okumasını göze aldığı düşünülebilir: Eylül'deki konuşmalarından beri açık bir tavır değişikliği. Oysa İstanbul'daki İngiliz Elçiliği'nden İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na yollanan 25 Kasım tarihli gizli bir raporla bu, değişik bir perspektif kazanıyor.[20]

Rapordan, Macartney'in İstanbul'a gelir gelmez cumhurbaşkanıyla mülâkatı haberini verdiği anlaşılıyor. Macartney yayımlamak istediği metnin orijinalini gönderir. Mektup Londra'ya son derece gizli bir biçimde yollanır, çünkü metin o sırada onaylanması için cumhurbaşkanına verilmiştir ve henüz cevap alınmamıştır.

Bu metin *Hâkimiyet-i Millîye*'de yayımlanan mülâkattan çok farklıdır. Atatürk bunda Terakkiperverlileri çok daha sert bir biçimde eleştirir, açıkça onların iyi niyetinden ve hattâ gerçek bir parti sayılabileceklerinden kuşku duyduğunu belirtir. Daha da ilginç olanı İngiliz elçisinin, Macartney'in mülâkatının nasıl geçtiğini rapor ettiği paragraftır:

> Cumhurbaşkanının bundan sonra ne yapacağı sorusuna bir yanıt benim için son derece önemli olan bu belgede var: "Terakkıperverler cumhuriyetçiliklerinde samimi değiller, programları bir sahtekârlık örneği, onlar düpedüz gericidirler." Macartney'in haberindeki her şey cumhurbaşkanının muhalefetle uzlaşmaya hiç niyetli olmadığını gösteriyor ve mülâkatta kullandığı dil ve ifadelerinin tonu –ki bunlar haberde yoktur– açıkça muhalefetin ezileceğinin işaretidir. Gazi son derece kızgındır, muhalefet üyelerinden bahsederken onları her şeylerini borçlu oldukları kendisine karşı nankör ve

19 Nimet Arsan, der., *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri 3 (1918-1937)*, Ankara, TTK, 1961, s.77.
20 FO 424/261, E. 10619/32/44 (gizli rapor) Lindsay'den Chamberlain'e.

> vatan haini diye suçlayarak sayarken yüzü kıpkırmızı kesilir. Mülâkatta çevirmenlik yapan mebus birçok kere araya girerek "sakın olun Paşam" der. Ama öfkesini hiçbir şey durdurmaya yetmez. Macartney Ankara'dan dönerken çok kısa bir süre içinde silahların patlayacağını ve Vasıf ve Necati'nin Ankara'dan ayrılarak Galata Köprüsü'nü asılı gövdelerle süsleyecek daha işbilir bir İstiklâl Mahkemesi'nin[21] İstanbul'a geleceğini düşünmüştür."

Bu rapora 26 Kasım tarihli bir ekten öğrendiğimize göre cumhurbaşkanı, Macartney'in, sözlerini yanlış yansıttığını ileri sürmüştür ve haberin şimdilik yayımlanmamasını ondan rica etmiştir. Ne var ki Macartney, metninin doğru olduğunda ısrar etmiştir. Sonunda çok daha yumuşatılmış ve ihtiyatlı bir metin *Hâkimiyet-i Millîye*'de yayımlanmış, ama haber değerini yitirdiği için *The Times*'da hiç kullanılmamıştır.

Bence varacağımız sonuç, Atatürk'ün Eylül'deki konuşmalarıyla Aralık'taki mülâkat arasındaki sürede görüşlerini değiştirmediği şeklinde olmalıdır. En azından 1924'te bir muhalefet partisinin kurulmasına kesin olarak karşıydı. Aynı zamanda taktik nedenlerden ötürü kışkırtmalardan mümkün olduğunca kaçınarak çok ihtiyatlı bir tavır takınmıştır. İsmet'in görevinden alınması da mülâkatın yayımlandığı biçimde bu politikaya uygundur. 1924'te Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası 1930'da Serbest Cumhuriyet Fırkası örnekleri birlikte düşünülünce –bana göre– şunu göstermektedir: Atatürk uzun vadeli bir hedef olarak çokpartili demokrasiyi desteklemesine rağmen, bu ideal sosyal ve kültürel reformlara göre kesinlikle ikinci sıradaydı.

---

21 Yani Aralık 1923'te İstanbul'a gönderilen ve Emir Ali ile Ağa Han'ın İsmet İnönü'ye halifeliğin durumuna ilişkin gönderdikleri bir mektubu yayımlayan gazetecileri yargılayan mahkemeden daha ciddi.

18

Türkiye Cumhuriyeti Sınırlarına Yeniden Bakarken

Türkiye Cumhuriyeti sınırları son yetmiş beş yıldır hemen hemen hiç değişmedi. Şu anda haritalardaki görünümü bizlere o denli tanıdık ki, sanki doğanın bir parçasıymışçasına onu bir veri olarak kabul ediyoruz. Oysa cumhuriyetin sınırlarının nasıl şekillendiği sorusu üzerine düşünmek sanırım anlamsız olmaz. Bu sınırları tarihsel bağlam içine yerleştirmek, sınırların nitelik ve varlığını belirleyen ilkeleri daha iyi anlamamızı sağlayabilir.

Yeni Türkiye'nin temelinde, 1918'den sonra Anadolu'da yükselen millî direniş hareketi tarafından formüle edilmiş bir program ya da bir dizi talep vardır. Yani, Erzurum'da Temmuz 1919'da, Sivas'ta aynı yılın Eylül'ünde ve en iyi bilineni, Osmanlı parlamentosunun milliyetçi kesimi tarafından Ocak 1920'de ortaya konulan talepler. Bu sonuncusu, kaleme alanlar tarafından "Misak-ı Millî" olarak adlandırılır. Altı maddeden ibaret olan bu metin, ilk iki maddesinde coğrafi taleplerini ortaya koyar. Misak-ı Millî, haklarında iki farklı gelecek öngördüğü dört farklı coğrafi alan saptar:

1- Müttefik işgali altındaki Arap vilâyetleri

2- Batı Trakya (Meriç Nehri'nin ötesi)

3- "Üç vilâyet": Kars, Ardahan ve Batum

4- Mütareke sınırları içinde Müslümanların çoğunlukta yaşadığı alanlar.[1]

Müslümanların çoğunlukta olduğu ve o anda Fransız, İngiliz ve Yunan yönetimi tehdidi altında bulunan yukarıdaki ilk üç coğrafi alan için halkoylaması talep edilmektedir. Halkoylaması konusu açık bir şekilde ifade edilmemiştir; ancak o tarihte Misak-ı Millî yazarlarının söylediklerinden çıkan sonuç budur. Batı Trakya ve Vilâyet-i Selâsiye'i tekrar Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası haline getirecek bir karara varılması istenmektedir. Oysa Arap vilâyetleri için bu konu o kadar açık değildir. Milliyetçi liderlerin resmi beyanları ve daha sonra Lozan Barış Konferansındaki tutumları, Arap topraklarının çoğunu kaybetmeye daha baştan razı olduklarını göstermektedir.

Bir coğrafi alanın gelecekteki millî statüsünü belirleyecek araç olarak halkoylamasının öne çıkarılması, kendi kaderini tayin hakkının, milliyetçi programı belirleyen en önemli ilkelerden birisi olduğunu açık bir şekilde gösterir. Başkan Wilson'un Ocak 1918 tarihli "On Dört Prensibi", Osmanlı İmparatorluğu'nda büyük yankı uyandırmıştır. Savaşın son günlerinde Osmanlı hükümeti, "On Dört Prensip" temelinde barış görüşmelerinin başlatılmasına çalışmıştır. (Wilson'un 12. prensibi, imparatorluğun Türk kesimlerindeki Osmanlı hükümranlığını güvence altına almaktadır). İstanbul'da oluşturulan Wilson Prensipleri Cemiyeti, Osmanlı elit kesimi arasında önemli sayıda taraftar toplamıştır. 1918-1920 yıllarında, Erzurum da dahil olmak üzere pek çok yerde bu birliğin bölgesel kongreleri yapılır. Tüm bu kongrelerde, kendi kaderini tayin hakkına ve bazen de açık bir şekilde Wilson'a atıf yapılmaktadır.

---

1 Misak-ı Millî gibi temel bir belge için, şu andaki metinde bir dizi belirsizliğin bulunması gerçekten hayret uyandırıcı noktalardan biri, "Mütareke sınırları içinde" ifadesiyle ilgilidir. Bazı kaynaklarda ise bunun yerine, "mütareke sınırları içinde ve dışında" formülasyonu yer alır. Bu karmaşa da metnin kaynağına kadar gitmektedir, ancak Ankara'daki yeni Millet Meclisi 1920'de bu metni kabul ettiğinde, sadece mütareke sınırlarına atıfta bulunur. Misak-ı Milli'nin, Millet Meclisi tarafından kabul edilmesi, Nejat Kaymaz tarafından şu makalede ele alınır: "TBMM'nde Misak-ı Milli'ye Bağlılık Andı İçilmesi Konusu Hk", *Tarih ve Toplum* 4 (1985): 47-51, 122-126.

Mütareke gününde (31 Ekim 1918) Osmanlıların elinde bulunan, "din, ırk ve amaçta birleşmiş bir Müslüman çoğunluğun" yaşadığı dördüncü coğrafi alanda ise Misak-ı Millî, bölünmez bir bütün olarak bağımsızlığın devamını istemektedir. Bu da kendi kaderini tayin ilkesinin bir yorumudur. Ancak, bu talepler dizisi ilk bakışta yeterince açık gibi gözükse de, gerçekte pek çok ilginç ve olağandışı nokta vardır. Bunların başında din faktörünün merkeziliği gelir. Sözkonusu talep, bağımsızlığın (ya da kendi kaderini tayin hakkının) ve bölünmezliğin devamını Türkler için değil, Müslümanlar için istemektedir. Bu ise, "kan ve din bağlarıyla" birleşmiş bulunan Müslümanlardan söz eden Erzurum ve Sivas kongresi resmi deklarasyonlarının bir yankısı anlamını taşır. "Saf" bir Türk devleti konusunda bir talep yoktur.[2] Diğer yandan, Müslümanların çoğunluğu oluşturduğu tüm Osmanlı toprakları için aynı bölünmezlik ve bağımsızlık iddiasında bulunulmaz. 1914'te henüz Osmanlı olan Arap vilâyetlerine kendi geleceklerinde söz sahibi olma hakkı verilmiştir. Bu ise zımni olarak sözkonusu geleceğin, Anadolu için düşünülenden çok farklı olabileceği anlamına gelir. Diğer bir ifadeyle Ekim 1918 Mondros Mütarekesi sınırları tarzında şekillenen güncel siyasal gerçeklik, bir olgu olarak kabul edilmiş bulunmaktadır. Direniş hareketinin ilk dönemlerinde Mustafa Kemal Paşa'nın konuşmalarına bakarsak aynı manzarayı görürüz. Mütareke bir olgu olarak görülmekte, ancak İngiliz ve Fransızların onu kötü yorumlayışı ve ihlali şiddetle protesto edilmektedir. Yine aynı konuşmalarda Mütareke hattından "millî hudud" olarak söz edilmekte, "Arap din kardeşleri"ne mücadelelerinde başarılar dilenmekte, ama onların mücadeleleri, kendi mücadelesi içinde görülmemektedir.[3]

O anlamda milliyetçi hareketin eylemlerinin temelini oluşturan Misak-ı Millî'nin, esas olarak pragmatik bir belge olduğunu hatırlat-

2 Millî mücadelenin dinsel karakteri üzerine bkz. Erik Jan Zürcher, "Muslim Nationalism: the Missing Link in the Genesis of Modern Turkey", *Hamizrah Hehadash. The New East* 39 (1997-1998): 67-68 ve "The Vocabulary of Muslim Nationalism", *International Journal of the Sociology of Language*, 137 (1999), s.81-92 [Bkz. bu kitapta 14. makale].

3 Nimet Unan, *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II (1906-1938)*, Ankara, 1959, s.12. Bu konuşmanın tarihi, yanlış bir şekilde Aralık 1920 olarak verilmiştir.

makta yarar var. Bu belge, Osmanlıların Arap vilâyetleri üzerindeki hak iddialarını zımni olarak reddetmekte ve Mütareke sınırlarını kabul etmektedir. Ancak ne denli 'millî' olarak nitelense de yeni sınır, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra harita üzerinde çizilen millî sınırlarla karşılaştırılamaz. Çünkü orada sınır, sadece kendi millî kaderini tayin hakkı üzerine temellendirilmektedir ve belli ulusların çoğunluk oluşturduğu topraklara uyması gerekir. Gerçekte Misak-ı Millî'nin sınırları, Osmanlıların askeri olarak tutunabildiği alanı ifade eder. O anlamda 1913 (Balkan Savaşı sonrası) Osmanlı sınırlarını akla getirmektedir. Mustafa Kemal'in kendisi de 1926'da bunu belirtir.[4]

Tabiî, tüm bunların ardından Mütareke sınırlarının da tartışmasız olmadığını hatırlatmak gerekir. Mütareke'nin uygulamaya girdiği anda (31 Ekim, yerel saatle öğle zamanı), Antakya ve Halep İngilizlerin elindedir, ama İskenderun, Rakka ve Musul değildir. Musul iki gün sonra işgal edilmiş ve İtilâf Devletleri, Mütareke'nin 7. maddesinin kendilerine tanıdığı hakla İskenderun, Adana, Antep ve Urfa da dahil olmak üzere, işgallerini Toros eteklerine kadar genişletmişlerdir.

Misak-ı Millî nasıl uygulanır? Ankara'daki milliyetçi liderlik için ilk kez bir barış anlaşması yapma ve dolayısıyla Misak-ı Millî'yi uygulama fırsatı, 1920-1921'de Ermenistan, Gürcistan ve Rusya ile kuzeydoğu sınırlarının belirlenmesinde ortaya çıkar. Türk-Ermeni sınırı, iki kısa askeri harekâtının ardından, 28 Kasım 1920'de Gümrü Antlaşması ile belirlenir. Bu sınır, Misak-ı Millî'ye uygundur. Kâzım Karabekir'in 15. Ordu birliklerinin Ermeniler üzerindeki zaferi o kadar kesindir ki, Türkler toprak iddialarına uygun bir şekilde taleplerini dayatabilmişlerdir. Ancak sınırın Gürcistan bölümü üzerinde Bolşeviklerle bir anlaşmaya varmak çok daha zor olacaktır. Üzerinde zor anlaşılan konu, bir liman şehri olan Batum'un kaderidir. Batum 1877'ye kadar Osmanlıların elinde olmuş, 1878 Berlin Barış Konfe-

4 Falih Rıfkı Atay, *Atatürk'ün Hatıraları 1914-1919*, Ankara, 1965, s.71.

ransı'nda Ruslara verilmiş, ancak 1918 Brest-Litovsk Antlaşması altında tekrar Osmanlı devletince geri alınmıştır. Mütareke'den sonra Osmanlı ordusu bu yöreyi terk etmeye zorlanmış ve Batum Gürcistan'a verilmiştir. 1921 başlarında Gürcistan hızlı bir parçalanma süreci içindedir. Bu koşullarda Ankara hükümeti Gürcülerle değil, mevcut dostluk anlaşması bağlamında Moskova'daki Bolşevik hükümetiyle bir anlaşma zemini arar.

Misak-ı Millî, Batum vilâyetinde bir halkoylaması talep etmektedir. Yörede Müslüman Gürcüler (Ahıska Türkleri) çoğunlukta olduğu için, Türkiye'ye katılma seçeneğinin çoğunluk tarafından benimsenme ihtimali yüksektir. Ancak Moskova'da yapılan görüşmelerde, Batum konusu büyük güçlükler ifade eder. Ruslar, Misak-ı Millî'nin bir maddesinde tanımlanan anlamda bir "Türkiye"yi muhatap kabul etmeye hazırdırlar. Öte yandan, gerek liman kenti Batum'u, gerekse Gürcistan için stratejik ve ekonomik açıdan büyük önemi olan bu şehrin iç kısımlarını Türklere bırakmama konusunda çok nettirler. Ankara, Ahıska ve Akhalkhale'ye askeri birlik göndererek, Rus tarafı üzerinde bir baskı oluşturmayı dener. Ama sonunda Türk görüşmeciler, Batum ve çevresinin millî sınırlar dışında kalmasını kabul ederler. Türklere verilen tek taviz, anlaşma metninde, yörenin Gürcistan'a "geri verildiği" ibaresinin kullanılmasıdır. Bu ibare, Türklerin duygularını dikkate alma çabasının bir ifadesidir, çünkü Brest-Litovsk Antlaşması'nı geçersiz sayan Bolşevikler, Türkiye'nin Batum'u geri verme hakkı olduğunu da kabul etmediler.[5]

Böylelikle Ankara'daki önderlik, "millî sınırlar"ı gerçekçilik ve uzlaşma temelinde oluşturmaya hazır olduğunu bir kere daha göstermiştir. Misak-ı Millî'ye uyulmasını zorlayabileceği yerlerde –Ermenilerle sınır görüşmelerinde olduğu gibi– bunu gerçekleştirmiş, zorlayamayacağı yerlerde de (örneğin Gürcistan'da), Osmanlı yanlısı geniş bir Müslüman topluluğu yalnız bırakacağını bile bile iddialarından vazgeçebilmiştir.

20 Ekim 1921 tarihli Fransız-Türk anlaşması, esas Mütareke sı-

5 Stefanos Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri*, İstanbul: 1979, 215 vd.; Reha Parla, *Belgelerle Türkiye Cumhuriyetinin Uluslararası Temelleri*, Lefkoşa, 1985, s.185 vd.

nırlarının kuzeyindeki birçok yörede varolan Fransız işgaline son verir. Ama batı ve güney sınırlarının çözüme bağlanması için iki yıl daha beklenecektir. Fransızlarla yapılan anlaşmaya göre yeni sınır, İskenderun Körfezi'ndeki Payas'tan hemen hemen doğru bir çizgi halinde Nusaybin'e ve Dicle üzerindeki Cizre'ye kadar uzanır. İki yıl içinde Türkiye Cumhuriyeti'nin uluslararası sınırı olacak olan bu hat, kuzeydoğudakinden bile daha az "millî" niteliklidir. Bu sınırın avantajları ekonomik ve stratejik düzeydedir. Bağdat Demiryolu hattını hemen sınırın Türkiye tarafında bırakmaktadır. Ancak, büyük çoğunluğu Arapça konuşan halklarla, Türkçe ve Kürtçe konuşan azınlık halkları, sınırın iki yanına bırakarak böler. Yeni hat ayrıca bir dizi gezgin aşiretin göç yolları üzerinde bulunmaktadır ve o nedenle de bu topluluklara geçiş hakkı garanti edilmiştir.[6]

Ağustos 1922'de Yunan işgal ordusuna karşı Müdafaa-i Hukukçuların zaferi, güney ve batıda barış anlaşmalarının yapılmasının yolunu açtı. Bilindiği üzere bu konular, 1922-23'te Lozan Konferansı'nda görüşüldü. 1920 Misak-ı Millî'si, İsmet Paşa başkanlığında Lozan'a gönderilen heyetin elindeki temel belgeydi.

Ne var ki, Türk delegasyonu tarafından (Ankara'daki meclisin açık yönlendirmesiyle) görüşme masasına getirilen talepler, bazı alanlarda Misak-ı Millî'nin ötesine gitmekteydi. Türk delegasyonu, güney sınırları içine Musul eyaletinin dahil edilmesini istemiş ve sınırın, Fırat Nehri'nin doğu ve kuzey yakasından Deyr-i Zor'a kadar uzanacak ve oradan Musul eyaletinin güney kısmına varacak şekilde çizilmesini önermiştir. Batıda ise, Misak-ı Millî'de belirtildiği üzere Batı Trakya'da bir halkoylaması talep edilmekle kalınmamış, bunun da ötesinde, coğrafi olarak Anadolu'ya bağlı oldukları ve o nedenle Türkiye'nin savunma ve güvenliği için önemli oldukları gerekçesiyle Limni (Lemnos), Midilli (Lesbos), Sisam (Samos) ve Nikaria gibi Ege adalarında da Türk hükümranlığının tanınması istenmiştir.

Ancak İtilâf Devletleri Türk taleplerine boyun eğmeyi redde-

6 Parla, *age*, s.139.

derler. Batı Trakya ve sözkonusu adalar, halkoylamasına başvurulmadan Yunanistan'ın parçası olarak kalır. İsmet Paşa delegasyonunun kazanabildiği tek alan, Meriç Nehri'nin batı yakasındaki Karaağaç'tır. Güney sınırı ise, 1921'de Türkiye ve Fransa arasında varılan anlaşmaya uygun bir şekilde, belirlenmiştir. Ancak Musul'un kaderi Milletler Cemiyeti'nin kararına bırakılır. İtilâf Devletleri'nce işgal edilen Arap topraklarında halkoylaması fikri reddedilir. Diğer taraftan İngiliz delegasyonunun, Ermeni vilâyetleri olarak bilinen yerler için özel statü sorununu tekrar açma girişimleri engellenmiş ve doğu sınırına dokunulmamıştır.

Böylelikle, Lozan'da kabul edilen son metin, sadece Türkiye tarafından konferansta sunulmuş olan taleplerin değil, Misak-ı Millî'nin de gerisinde kalmış olmaktadır. Antlaşma metni bu nedenle Ankara'daki Büyük Millet Meclisi'nde şiddetli bir muhalefetle karşılaşmıştır. Antlaşmanın onaylanması için yapılan görüşmelerde pek çok milletvekili, Musul'un sınırlar içine alınamaması ve özellikle de Batı Trakya'nın ve İskenderun sancağının geniş bir kesiminin kaybı konularında hayal kırıklıklarını dile getirir.

İskenderun sancağının geleceği oldukça hassas bir sorundu. Burada hiçbiri net bir çoğunluğa sahip olmayan Türk, Kürt ve Arap nüfusu yaşamaktaydı. Sancağın Mütareke günündeki statüsü ve dolayısıyla Misak-ı Millî içindeki yeri net değildir. Yörenin Türk sakinleri, Türk hükümetinin kendilerini yeni kurulan devletin sınırları içine alma konusunda yeterli çaba sarf etmediğini düşünüyorlardı. Bu yüzden de kendilerini ihanete uğramış sayıyorlardı. Mustafa Kemal Paşa 1923'te Adana'yı ziyaret ettiğinde, siyah bayraklar taşıyan göstericiler tarafından karşılanır. Sonunda Lozan Anlaşması, parlamentonun 287 üyesinden 213'ünün oyuyla onaylanır.[7]

Lozan Konferansı sırasında Türk hükümetinin tavrı ve Türk delegasyonunun argümanları, konferansta saptanan sınırlarla ilgili ilkeler konusunda karmaşık bir durum ortaya çıkarmaktadır. Musul'un sı-

7 Mahmut Goloğlu, *Türkiye Cumhuriyeti 1923*, Ankara, 1971, s.275.

nırlar içine alınması, bu yörenin İngilizler tarafından Mütareke'den sonra ele geçirildiği ve eyalette Arapların değil Türk ve Kürtlerin çoğunluğu oluşturduğu temelinde ileri sürülmüştür. Başka bir ifadeyle bu yöre için kendi kaderini tayin hakkı etnik temelde savunulmaktadır. Ne var ki, Türklerin Mütareke hattı temelinde savundukları Fırat sınırı, çok sayıda Arabın yeni devlete katılması sonucunu doğuracaktı. Batı Trakya sakinleri içinse halkoylaması, çoğunluğun Müslüman olduğu temelinde savunulmuştu. Yani burada da kendi kaderini tayin hakkı dini temelde savunulmaktaydı. Ayrıca, Anadolu sahillerine yakın adaların Türkiye sınırları içine alınması ise, coğrafya ve güvenlik temelinde ileri sürülmüştü. Fakat savunulan temel argüman ne olursa olsun, Ankara tarafından en sonunda kabul edilen sınırlar, şu gerçekçi değerlendirme üzerine temellendirilmiştir: O koşullarda bu sınırlar, elde edilebilecek olanın azamisini ifade etmektedir.

1923'ten sonra Türk sınırları sadece iki değişiklik yaşamıştır. Birincisi 1926'da Musul'un kesin olarak Irak'a verilmesidir; ikincisi ise, İskenderun sancağının Hatay vilâyeti olarak 1939 yılında Türkiye'ye ilhakıdır.

Petrol kaynakları yönünden zengin Musul'un Irak'ın elinde kalması, Lozan Konferansı'nın bu konuyu Milletler Cemiyeti kararına bırakmasından sonra kaçınılmaz bir son olmuştur. İngiltere, Milletler Cemiyeti'nin üyesidir, Türkiye ise değildir. Bir Macar politikacı, İsveçli bir diplomat ve emekli bir Belçikalı subayın oluşturduğu bir araştırma komisyonu, bölge sakinlerinin Türkiye seçeneğini tercih edeceklerine ilişkin pek çok kanıt bulunmasına rağmen, Irak'a ilhak çözümünü tavsiye etmiştir. Türkiye ve İngiltere tarafından komisyona sunulan raporlarda her iki taraf da, bölgenin niye kendilerine ait olduğuna ilişkin etnik, coğrafi, politik, tarihi, askeri ve ekonomik argümanlara başvurmuşlardır.

Komisyon, bu faktörlerin çoğunun Irak lehine işlediği sonucuna varır. Türkiye'nin oynamaya çalıştığı "etnik kart", Şubat 1925'te (komisyon olgu toplama gezisinde iken) Güneydoğu Anadolu'da Şeyh Sait isyanının patlak vermesiyle değerinden çok şey kaybeder. Bu olay,

Türk ve Kürtler arasındaki ortak çıkarların, hiç de Ankara'nın göstermek istediği gibi kesin bir olgu olmadığını göstermiştir.[8]

Milletler Cemiyeti Irak lehine bir karara vardığında Türkiye buna uymuştur. Her ne kadar tatmin olmasa da Ankara hükümeti, kendisine Milletler Cemiyeti'ne üyeliğin kapılarını açacak olan bir diplomatik çözümü, sonu belli olmayacak bir askeri çatışmaya tercih etmiştir.

23 Haziran 1939 tarihli Fransız-Türk anlaşmasıyla gerçekleşen İskenderun sancağının ilhakı ise, tamamen kendi kaderini tayin hakkı ilkesine dayanmaktadır. Bu yörenin Mütareke sırasındaki statüsünün net olmayışı, otuzlu yılların sonlarındaki tartışmalarda herhangi bir rol oynamaz. Fransız Suriye'si içinde bu bölge, tıpkı Alevi dağ yöreleri ve Dürzi bölgeleri gibi özel bir statüye sahip olmuştur. Ne var ki Fransa (sancak da dahil olmak üzere) Suriye'nin bağımsızlığı yolundaki planlarını açıkladığı zaman, hem yerel Türk topluluğu, hem de Ankara hükümeti, sancağın Arapların egemenliğinde bağımsız bir Suriye'ye ilhak edilmesini kabul etmeyeceklerini bildirirler. On yıl önce Musul'da kurulmuş olana benzer şekilde oluşturulan Milletler Cemiyeti'ne ait bir komisyon, 1937 yılında bölgede Türk çoğunluğu olduğunu tespit eder. Ardından Fransa ve Türkiye arasında İngilizlerin aracılığıyla gerçekleştirilen bir anlaşma ile Hatay'a "bağımsızlık statüsü" verilir. Yapılan seçimlerde Türkler, vilâyet meclisinde zayıf bir çoğunluk sağlar. Ancak yapılan hileler ve dökülen kanlarla seçimlerin adilliğine gölge düşürülmüştür. Sonunda da Fransa, Hatay'ın Türkiye'ye ilhakını kabul eder.

Sonuç olarak, Türkiye sınırlarının kökeni ve niteliği konusunda neler söylenebilir?

Her şeyden önce sınırlar, esas olarak politik yarar uygulamasının bir ürünüdür. 1920 tarihli Misak-ı Millî, bölünmez ve bağımsız bir Müslüman devletin, belirlenen sınırlar içinde sürekli varlığını hedeflemekteydi. Ancak bu metin, kısmen çelişkili iki ilke üzerine oturmaktaydı. Belge, bir yandan kendi kaderini tayin hakkı ilkesini hareket noktası olarak alıyor ve bunu Osmanlı Müslümanlarının durumuna

8 Mim Kemal Öke, *Musul Meselesi Kronolojisi 1918-1926*, İstanbul, 1987, s.167 vd.

uyguluyordu; diğer yanda ise, Ekim 1918 Mondros Mütarekesi sınırlarını bir temel olarak saptayarak, o özel andaki askeri güç dengelerini donduruyor ve onları politik bir programa dönüştürüyordu. Misak-ı Millî, Türk milliyetçi hareketinin temel amaçlarının resmi bir ifadesi olarak kabul edilmekteydi. Öte yandan Türk hükümeti, Rusya, Gürcistan, Ermenistan, İngiltere, Fransa ve Yunanistan ile sınır tespit edilirken, kendi programının hayata geçirilmesi konusunda her defasında büyük esneklik göstermiştir. Elbet 1920 Ermenistan'ında olduğu gibi tüm askeri kozların ya da 1939 Hatay'ında olduğu gibi tüm politik kozların elde bulundurulduğu olaylar birer istisnadır.

1920 ve 30'larda Türk hükümetlerinin çabası, 1918 ile 1926 yılları arasında oluşmuş bulunan sınırlar temelinde bir millet inşasını hedeflemektedir. Bu millet inşa süreci özünde çok ilginç ve karmaşık bir konudur. Her ne kadar Orta Avrupa'nın romantik milliyetçiliğinin tarz ve özünden epey istifade etmişse de, milletin tanımı esas olarak toprak temellidir. Cumhuriyetin sınırları, aslında bir dizi pragmatik uzlaşmanın sonucu olarak ortaya çıkmış da olsalar, kesin bir olgu olarak kabul edilmişlerdir. Türkçe konuşan Müslüman azınlıklar, cumhuriyetin sınırlarına çok yakın yerlerde yaşamaktadır. Ama buna rağmen kaybedilen topraklar üzerinde hak talep etmek, Türkiye'de marjinal bir olgu olarak kalmıştır. Yirmili ve otuzlu yıllardaki yönetici elitin büyük bir kısmının kaybedilmiş topraklardan, özellikle de Avrupa'daki kaybedilmiş topraklardan geldikleri dikkate alınırsa, bu olgu daha da hayret uyandırıcıdır. Saldırgan bir yayılmacılıktan uzak oluşu, belki de iki dünya savaşı arasında Türkiye ile diğer Avrupa tek partili devletleri arasındaki en çarpıcı farktır.

Bir yandan etnik farklılıkları inkâr yoluyla iç gerilimleri şiddetlendirmenin, öte yandan da toprak temelli bir millet inşası ve Türk kimliği üzerine odaklanmanın, Türkiye'nin komşularıyla barışçı bir şekilde bir arada yaşamasına büyük katkıda bulunduğunu söylemek belki de yanlış olmaz.

19

İki Genç Türkoloğun Kemalist Türkiye'yi Keşfi: Robert Anhegger ve Andreas Tietze'nin Seyahat Günceleri

Otuzlu yılların ortalarında, İkinci Dünya Savaşı sonrasında Osmanlı araştırmaları konusunda sonraları oldukça itibarlı bilim adamları haline gelecek iki kişi, Türkiye'yi boydan boya (en azından becerebildikleri kadar) gezmeye karar verdi. Adları Robert Anhegger ve Andreas Tietze'ydi ve ilki dost ve akıl hocası, ikincisiyse öğretmen olarak Barbara Flemming'in yaşamında önemli bir rol oynayacaklardı.

Türkoloji alanında çalışanlara bu isimlerin tanıtılması her ne kadar gereksiz olacaksa da, konuyla fazla aşina olmayan okurlar için Anhegger ve Tietze'nin hayatlarının kısa bir özetini vermek yarar sağlayacaktır. Robert Anhegger 1911'de Viyana'da, Alman bir tüccarın oğlu olarak doğdu. Birinci Dünya Savaşı döneminin çoğunu İsviçre'de geçirdikten sonra, ailesiyle Rotterdam'a taşındı. 1923'te aile Zürih'e yerleşti. Anhegger Zürih'te hukuk, tarih ve edebiyat eğitimine başladı, 1932'de ise Viyana'ya taşındı. Burada ekonomi tarihi, Slav kültürü ve İslâm tarihi okuyarak eğitimini sürdürdü. Türkçe öğrenmeye de başladı ve bu sayede Tietze ile tanıştı. Sadece akademik ilgileri değil, sol politikaya olan tutkuları da onları bir araya getirdi. Anhegger, Türkiye'ye ilk ziyaretini 1935'te gerçekleştirdi. 1939'da Zürih Üniversite-

si'nde doktorasını tamamladıktan sonra, 1940'ta İstanbul'a taşındı – bu taşınmanın bir göç olduğu sonradan anlaşılacaktı. Taşınmak için birden fazla nedeni vardı: Türkiye'ye duyduğu akademik ilginin ötesinde, komünist hareketin içinde yer almış olması ve hayatını Yahudi bir kadınla paylaşması, kendisini Almanya'ya bu kadar yakın bir yerde güvende hissetmemesine yol açıyordu. 1942'de Alman ordusunda göreve çağırılıp reddedişinin ardından, işinden kovulana kadar İstanbul'da Alman Arkeoloji Enstitüsü'nde çalıştı. İşten çıkarıldıktan sonra, aralarında İstanbul Üniversitesi'nin de yer aldığı çeşitli kurumlarda Almanca öğretmenliği yaptı. Ellili yıllardan itibaren, Türkiye üzerine derin bilgisi ve Nazi bağlantılarıyla lekelenmemiş olduğu için İstanbul'daki Alman kültürel etkinliklerini yöneten merci haline geldi. Bu konumu, 1961'de Goethe Enstitüsü'nün yöneticiliğini üstlenmesiyle doruğa ulaştı. 1958 yılında Anhegger, ressam Bedri Rahmi Eyüboğlu'nun kız kardeşi mimar Mualla Eyüboğlu ile ikinci evliliğini yaptı. Modern Türk ressamlarıyla olan ilişkileri aracılığıyla, 1957'de İstanbul'daki ilk özel sanat galerisini kurdu. Maalesef Robert, 2001 yılının Mart ayında yaşamını kaybetti. Bu tarihe kadar Robert ve Mualla Anhegger hayatlarını İstanbul ve Amsterdam arasında yaşayarak devam ettiriyorlardı.[1]

Andreas Tietze 1914'te Viyana'da doğdu. Aslen Yahudi olan ataları, 19. yüzyıl ortalarında Hıristiyan olmuşlardı. Viyana ve Paris'te 1932-1937 yılları arasında gördüğü öğrenimin ardından, doktorasını Viyana Üniversitesi'nde tamamladı. 1937 yılında hem araştırmalarını sürdürmek, hem de siyasi eğilimleri nedeniyle Nazi zulmünden kaçmak amacıyla İstanbul'a taşındı. Tietze İstanbul'da 1949'a kadar kaldı. 1949'da Illinois Üniversitesi'nde Türk Araştırmaları bölümünde yardımcı doçent oldu. 1957-58 yıllarında tekrar İstanbul'da kaldıktan sonra, California Üniversitesi'nde Türk ve Osmanlı Dili ve Edebiyatı

1 Sabine Hillbrecht, der., *Haymatloz - Exil in der Türkei 1933-1945* (*Haymatloz – Türkiye'de Sürgün 1933-1945*), Berlin: Verein Aktives Museum, 2000, s.52 vd. Robert Anhegger'ın kendi ağzından hayat öyküsü Amsterdam Uluslararası Tarih Enstitüsü'nde tutulan yedi saatlik video kayıtlarında da mevcuttur.

öğretmek üzere Los Angeles'a taşındı. Kendi neslinin önde gelen Türkoloğlarından biri ve bir sonraki nesil için ilham kaynağı olan Tietze, Los Angeles'taki California Üniversitesi'nde (UCLA) bölüm başkanlığına yükseldiyse de, yetmişli yılların ortalarında Viyana'ya dönerek, doğduğu şehrin üniversitesinde Türk Araştırmaları bölümünün başkanlığını üstlenmeye karar verdi.[2] Uzun süre önce emekliye ayrılmasına rağmen, akademik çalışmalarına son ana kadar devam etti. Andreas Tietze, 21 Aralık 2003'te Viyana'da hayatını yitirmiştir.

Robert Anhegger, 1960'lı yıllarda (Foto: M. Van Loggem. Mualla Anhegger'in izniyle).

Anhegger ve Tietze, Anadolu yolculuklarını 1936-37 yıllarında gerçekleştirdiler. 27 Ağustos'tan 24 Eylül'e kadar süren 1936 seyahatinde Orta Anadolu'yu, 5 Eylül'den 3 Ekim'e kadar süren 1937 seyahatinde ise Batı ve Güneybatı Anadolu'yu gezdiler. İki yolculukta da kendilerine eşlik eden iki hanım vardı; Anhegger'in dostu ve (bilahare İsrail'e yerleşecek olan) müstakbel eşi Sura Gitla Lisier ve Erika Bruck adlı, ileride Amerika'ya göçecek olan bir çocuk doktoru. Bruck, bu iki yolculukta tutulan güncelerin, birkaç sayfası dışında tamamını yazan kişidir.

Günceler, karşımıza daktiloda yazılmış olarak çıkar. Seksen sayfalık (A4 formatında, çift aralıklı) iki belgenin ilkinin adı *Unsere Anatolienreise. 27.8-24.9.1936* [*Anadolu Seyahatimiz*]. İkincisi ise aynı formata sahip, 78 sayfa uzunluğundaki *Die Zweite Anatolienreise 5.9-*

2 Giancarlo Colombo, der. *Who is Who in Austria, Who is Who in Italy*, Breno, 1996. Andreas Tietze'nin şerefine iki derleme yayımlanmıştır. İlki 1984'teki yetmişinci doğumgününde, ikincisi ise 1993'te Los Angeles'teki California Üniversitesi'ndeki eski öğrencileri tarafından; ama bu derlemeler Tietze hakında özgeçmiş bilgisi içermiyor

3.10.1937'dir [*İkinci Anadolu Seyahati*]. Bu belgelerin kopyaları seyahatin tüm katılımcılarına dağıtılmış, Robert Anhegger de kendi kopyasının fotokopilerinin, Amsterdam'daki Uluslararası Sosyal Tarih Enstitüsü'nde (International Institute of Social History) saklanmasına izin vermiştir. Andreas Tietze tarafından seyahatlerde çekilmiş olan onlarca fotoğrafın ise izini bulmayı başaramadım. Bu makale, bu seyahat güncelerine dayanıyor. İlaveten, hem Robert Anhegger, hem de Andreas Tietze makalenin taslağını okuyarak yorum yapma inceliğini gösterdiler.

Doğal olarak, güncelerde anlatılanların çoğu, sadece katılımcıları ilgilendiren konularda. Yine de metin 20. yüzyıl Türk tarihi öğrencileri için de ilgi çekici. Ne de olsa yolcuların en az ikisi ilgili ve nitelikli gözlemcilerdi. Dili konuşabilmelerinin yanısıra, Türk, Osmanlı ve Osmanlı öncesi dönemlerinin tarihini iyi biliyorlardı. Ayrıca, bu tip bir kaynağın görece nadir bulunduğunu da akılda bulundurmak lazım. "Yeni Türkiye" hakkında Batı dillerinde epey bir miktarda literatür bulunsa da, bunların çoğu, Türk "mucizesi"nin hâlâ yeni olduğu yirmili ve otuzlu yıllarda yayımlanmıştı ve bu kitapların neredeyse hiçbiri İstanbul ve Ankara dışındaki kırsal bölgelere dair birinci elden gözlem içermiyordu.

Bu durumun tek istisnası, 1937'de Alman kadın yazar Lilo Linke tarafından çıkartılan *Allah Dethroned: A Journey through Modern Turkey* [*Tahtından İndirilen Allah. Modern Türkiye'de bir Yolculuk*, Londra: Constable, 1937] adlı kitaptır. 1906'da Berlin'de doğan yazar, gazeteci ve sosyal yardım uzmanı olarak çalışıyordu. Solcu ve ordu karşıtı eğilimlerinden dolayı, Hitler'in başa gelişinin ardından Almanya'yı terk ederek Londra'ya yerleşmek zorunda kalmıştı. 1935 Nisan'ının başından itibaren (savunma bakanlığından özel izinle) Kuzeydoğu Anadolu'yu ve ardından da Orta ve Batı Anadolu'yu gezmişti. Daha sonraki zamanlarda ise ilgisi Latin Amerika'ya odaklandı. And ülkeleri hakkında bir kitap ve çeşitli makaleler yazdı. İkinci Dünya Savaşı'nın ardından UNESCO'nun Latin Amerikan edebiyatı danışmanlığını üstlendi. Araştırmalarımdan görebildiğim kadarıyla, Türkiye'ye

bir daha hiç dönmedi.[3]

Linke, Türkiye'deki değişiklikler üzerine bir kitap yazmak niyeti ile geldi. Bu nedenle seyahat ediş tarzı ve deneyimlerini yazıya geçirişi Anhegger/Tietze güncelerinden son derece farklı. Öncelikle, Linke özellikle devlet memurları ve iktidardaki Kemalist elit kesimin üyelerini arayarak onların görüşlerini alır ve kişiliklerini betimlerken, diğer gezginlerin bu tarz insanlarla temasları hem asgari düzeyde kalır hem de sadece kendi gözlemlerine dayanarak yazarlar. Yine de Linke, Anhegger ve Tietze ile aynı ülkeyi, neredeyse aynı rotayı takip ederek ve aşağı yukarı aynı zamanlarda gezdiler. Bu faktör ve Linke'nin, Kemalist uygulamanın ılımlı, ama kesinlikle "saf" olmayan bir gözlemcisi olarak konumu, güncelerle Linke'nin sonuçlarını karşılaştırmamızı anlamlı hale getiriyor.

Birlikte ele alındığında, bu metinler bize Kemalist modernleşme projesinin, cumhuriyetin ilânından 12-14 yıl kadar sonra kasaba ve köylerde nasıl bir etki yaptığını görme olanağı veriyor. Bu etkiyi ölçmeye çalışırken, daha ideolojik temellere dayanan ve Türkiye'nin Batılılaşması amacını güden önlemlerle (ki Atatürk bunları "sosyal ve kültürel devrim" olarak adlandırıyordu), modernizasyonun alfabesi, yani trenler, fabrikalar, hastaneler, vb arasında bir ayrım yapmakta fayda var. Bu nedenle verileri şu başlıklar altında incelemeyi uygun gördüm: 1. Ulaşım; 2. Değişen şehir manzaraları; 3. Sağlık ve hijyen; 4. Kemalist "devrim"; 5. Devlet kontrolü.

1. ULAŞIM

Gidecekleri yerlere ulaşmakta toplu taşıma araçlarını kullanan gezginler için haliyle en önemli şey, ulaşım araçlarının kalitesi ve bulunulabilirliğidir. Bu nedenle, güncelerin bize bu konuda geniş bilgi veriyor olması şaşırtıcı değil.

Ekip, mümkün olduğu surette trenle gezmeyi tercih ediyordu, zira iki yolculukta da, kişi başına otuzar Türk Lirası'na almış olduk-

3 Bulabildiğim tek özgeçmişin yazarı anonimdir: *Who was who among English and European Authors*, c.2, Detroit: Gale, 1978.

ları ve onlara bir aylık sınırsız gezme hakkı tanıyan tren biletleri vardı. Anlattıklarına bakılırsa, cumhuriyet rejiminin devraldığı eski yabancı tren hatlarından ve yeni inşa edilen eklemelerden oluşan Türk demiryolları sistemi oldukça iyi işliyordu. Trenler, özellikle de üçüncü mevkii, neredeyse daima doluydu ve çoğunlukla vaktinde kalkıyorlardı. Linke gibi tek başına seyahat eden kadınlar hâlâ kadınlar kompartımanını kullanabiliyor olsalar da,[4] Anhegger/Tietze'nin karışık ekibi haliyle bu ayrıcalıktan faydalanamıyordu. Trenle gezmek rahattı, fakat trenle bir yerlere varmak zorluklara yol açabiliyordu, zira her Anadolu kasabasında istasyon, şehir merkezine ciddi bir uzaklıkta inşa edilmişti. Bu uzaklık, 2 km. (eski Osmanlı hattı üzerindeki Konya) ile, Malatya'daki gibi 8 km. arasında değişebiliyordu.[5]

Demiryollarının inşası Kemalist cumhuriyetin modernleşme projesinin en öncelikli parçalarından biriydi ve hem Anhegger/Tietze, hem de Lilo Linke, en önemli demiryolu projesi olan SİMERYOL'un (Sivas-Malatya-Erzurum) inşaatını ziyaret etmişlerdi. SİMERYOL, ülkenin kuzeydoğusunu demiryolu ağına bağlamayı ve Sivas-Erzurum hattıyla Adana-Malatya-Diyarbakır hattı arasında da bir köprü kurarak üçüncü bir kuzey-güney bağlantısı yaratmayı amaçlıyordu.[6]

Tren bulunamadığında, ekip yoluna karayoluyla devam ediyordu. Ülkenin batısında bu otobüs demekti. Güncelerde bu yolculuklar oldukça canlı bir şekilde tasvir edilmiştir. Genellikle Amerikan malı Ford veya Chevrolet otobüsler oldukça hızlı gidebiliyorlardı. İyi yollarda ortalama hızları saatte 70 km'yi buluyordu. Bazılarında koltuklar varken, bazı otobüslerde yolcular, halılar, koyun postları ve çuvallar üzerinde ellerinden geldiğince kendilerine oturacak bir yer buluyorlardı.[7] Otuzlu yılların ortalarında bile yolların bir kısmı bir hayli kalabalıktı. Ekip Denizli'deyken, kaldıkları hana Muğla, Tavas, Sarayköy,

4 Linke, 230.
5 Güncelee, I, 6; I, 36; I, 49; II, 54; Linke, 224.
6 Linke, 177 vd.
7 Güncelee, I,21; I,55; II,16.

Çal, Uşak ve Afyon'dan gelen otobüsler görmüşlerdi.[8] Kısıtlı bir bütçeye sahip gezginler tarafından, avlularında otobüslerin yolcu indirip bindirdikleri hanlar hâlâ tercih ediliyordu, zira oteller hem daha pahalıydı, hem de her zaman daha kaliteli hizmet veremeyebiliyorlardı. Ülkenin doğusunda, yani Sivas-Kayseri-Adana hattının ötesinde, otobüslere seyrek rastlanıyordu. Buralarda insanlar kamyonla seyahat ediyorlardı. Kamyonların güncelerdeki ve Linke'nin kitabındaki tasvirleri birebir örtüşüyor. Otobüsler gibi, kamyonlar da sağlam yapılı Amerikan malı Ford ve Chevrolet'lerdi. Bu hususi kamyonların sahipleri tarafından genelde üç ya da dört şoför, farklı kamyonlarda istihdam ediliyordu. Kamyonlar en fazla on yedi yolcu alıyor, bagaj ise kapalı kasalarda, kasanın üzerinde, kasa yoksa yerde taşınıyordu. Yolcular çuvallarla kutuların aralarında ve üstlerinde oturuyorlardı. Ortalama hız her ne kadar yolun durumuna göre değişse de, genelde saatte 12 ile 20 km arasındaydı.[9]

Yolların kalitesi çok değişebiliyordu. Doğuda sıklıkla çok kötü yollar vardı ve lastik patlarsa yolculuk saatlerce, hattâ günlerce uzayabiliyordu. Yol tamirleri sürse de bunlar genellikle büyük şehirler arasındaki bağlantılar üzerinde yoğunlaşıyordu. Örneğin, İran-Erzurum-Trabzon yolunda ancak yıllarca süren tamirattan sonra kamyonlar develerin yerini alabilmişti.[10] Öte yandan, Alanya'ya karadan ulaşmak mümkün değildi. Her türlü malzemenin denizyoluyla taşınması gerekiyordu.[11]

Eski usul ulaşım yöntemleri hâlâ kullanılıyordu. Doğu ve Orta Anadolu'da deve kervanları giderek daha az görülüyordu, fakat bunda uzun mesafe ticaretinin azalmasının da rolü olabilir. Zira gezginler bu kervanlara güneydoğuda sıklıkla rastlamışlardı.[12] Neredeyse kimsenin özel arabası yoktu ve birçok insan için tren, otobüs ve kamyon-

8 Günceler, II,52.
9 Günceler, I, 38; Linke, 41.
10 Linke, 67.
11 Günceler, II, 58.
12 Günceler, II, 21.

lar bile çok pahalıydı. Bu cins modern ulaşım araçlarına parası yetmeyenler, ya yürüyor, ya da eşeğe biniyorlardı. Güncelerde, hâlâ uzaklıkların yürüme süresiyle ölçüldüğü belirtiliyor (ne de olsa eşek insandan çok da hızlı değildir).[13]

2. DEĞİŞEN ŞEHİR MANZARALARI

On beş yıllık Kemalist iktidar sonrasında Anadolu'nun kırsal kesimindeki şehirler nasıl bir değişime uğruyordu? Bu soruyu cevaplarken, eski şehirlerle yeni eklemeler arasında bir ayırım yapmak çok önemli. Eski şehirlerin çoğu oldukça kötü haldeydi, bir kısmı ise tamamen yıkılmıştı. 1914-1922 yılları arasındaki savaşın ve etnik-dini çatışmaların izleri hâlâ görülebiliyordu. Kayseri gibi şehirler, başta yıkılan kiliseler olmak üzere pek çok enkazla doluydu. Şehrin, halkın üçte birini oluşturan Rum ve Ermeni toplumlarının "yok edilmesinden" beri çok kötü bir vaziyete geldiği söyleniyordu.[14] Gezginler aynı hikâyeyi Niğde'de de duyuyorlar: Ermeni "kıyımından" beri şehrin durumu kötüleşmiştir.[15] Linke'nin Samsun, İnebolu ve Giresun'a yaptığı yolculukta kendisine bölge ekonomisinin (özellikle de fındık ve tütün ticaretinin) Pontus Rumları gitti gideli çok zarar gördüğü, fakat Türklerin onların yerlerini aldığından beri de durumun düzelmeye başladığı anlatılmış.[16] Eskişehir'den Afyonkarahisar ve İzmir'e giden demiryolu hattı üzerinde Linke'nin gördüğü pek çok yıkık ve terk edilmiş köy vardır. Gerek güncelerde, gerek Linke'de, İzmir'in eski Rum ve Ermeni mahallelerinin büyük yangından onüç-onbeş yıl sonra bile hâlâ yıkıntı halinde olduğu anlatılır.[17] Bir yandan enkaz kaldırma işi sürerken, orada burada birtakım inşaat faaliyetleri görülmektedir. Anhegger/Tietze ekibi İzmir'e vardığında, eski Rum mahallesinin bir kısmı Kültür Parkı'na dönüştürülmüş ve uluslararası fuar

13 Günceler, I, 27.
14 Günceler, I, 63; I, 64.
15 Günceler, I, 53.
16 Linke, s.9, 161.
17 Linke, 278, 281

düzenlenmektedir (fakat tabii bu dönemde fuarın uluslararası nitelığı henüz son derece kısıtlıdır).

Eski şehirlerın dışında ise tamamen farklı bir durum sözkonusudur. Buralarda Kemalistler, kendi modernlık anlayışlarına göre yeni bir Türkiye yaratıyorlardı. Yeni şehirlerin tümünde üç ortak nokta göze çarpıyor: Öncelikle, çiçek tarhları, çeşmeler ve çay bahçeleri ile Avrupai bir belediye parkı, ardından Gazi'nin bir heykeli, son olarak da, çoğu şehirde hâlâ sessiz teknolojiyi kullanıyor olsa bile, bir sinema. Bu unsurların çoğu ya da hepsi, gezginlerin Konya, Adana, Ödemiş, Isparta, Amasya, Tarsus, Sıvas ve Malatya gibi yeni şehırlerin tasvirlerinde görülebiliyordu.[18]

Demiryolu ağına bağlı şehirlerde, bu tarzda bir büyüme, merkezi uzaktaki istasyona bağlayan cadde üzerinde yoğunlaşarak, bu caddeleri yeni şehrin temel hattı haline getirmişti. Ankara ve Adana dışındaki şehirlerde, bu caddeler aynı zamanda beton ya da asfalt kaplı tek caddeydi.

Her ne kadar bu gelişmeler sadece Kemalist elitin yeni bır yaşam tarzı sunmasını sağlayan bir olanak olarak görülebilse de, bir yandan da Kemalistlerin hayalini kurdukları modernite şekli hakkında ciddi ipuçları veriyor. Parklar, hem dini kurumların kontrolu dışında olan hem de kadınlarla erkeklerin birlikte bulunabilecekleri bir kamusal alan yaratma çabasının sonucuydu. Heykeller ise, cumhurbaşkanına bir bağlılık göstergesi olmanın ötesinde, insanı resmetmeyi yasaklamış olan İslâm dinine bir meydan okumaydı ve kamusal alanlarda artık İslâmi değerlerin hüküm sürmediğine işaret ediyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde Avrupai anıtlar yapılmış olmasına rağmen, heykellerden kaçınılmıştı. Fakat daha 1923'ün Ocak ayında Mustafa Kemal Paşa Bursa'daki konuşmasında bu heykel yasağını reddetmiş ve cumhuriyet rejiminin ilk heykeli 1926'da dikilmişti (Krippel'in Sarayburnu'ndaki Atatürk heykeli). On yıl içinde heykeller tüm şehirlere yayılmıştı. Son olarak, otuzlu yıllarda Türkiye'de son

18 Günceler, I, 37; I, 49; I, 60; II, 28; II. 54; Linke, 267.

derece popüler olan sinemalar, Kemalist rejime çoğunluğu okuma-yazma bilmeyen bir ülkede mesajlarını yaymak için son derece etkin bir yol sağlıyordu.

Bu dönemde daha kökten ilerlemeler de gerçekleşmekteydi. Ülkenin gelişimindeki en önemli etkenlerden biri de haliyle elektrik kullanımıydı. Türkiye'nin henüz ulusal bir elektrik ağı yoktu, fakat yirmili yıllardan beri çeşitli şehirlerin yerel elektrik santrali vardı (Malatya'da 1928'den beri elektrik mevcuttu).[19] Yine de çoğu şehir için bu yeni bir durumdu. Örneğin Sivas'ta 1934'ten beri elektrik olmasına rağmen, daha doğusunda bulunan Erzurum, Erzincan ve Kars'ta yoktu.[20] Elektriği takiben, sokak aydınlatmalarının yaygınlaşması uzun sürmedi. Özel evlere elektrik bağlanması ise çok daha fazla zaman aldı. Otuzlu yılların ortalarında bu hâlâ İstanbul, Ankara, İzmir ve Adana dışında az rastlanan bir durumdu. Amasya, seyyahlarımızın 1936'da kente ulaşmalarından kısa süre önce elektriğe kavuşmuştu. Henüz sokak aydınlatması yoktu ve güç santrali sadece yerel sinemaya destek veriyordu.[21]

Ufak çapta olmak üzere başka ilerlemeler de mevcut: orada burada yeni bir kapalı çarşı, ya da yeni ve sıhhi bir mezbaha. Gezginlerimizin gözüne sık sık da yeni ilkokullar çarpıyordu ki, bunların hepsinde (genelde Gazi'yi gösteren) resimler ve ülkenin gelişimine dair haritalar sergileyen "müzeler" de bulunuyordu.

Gezginlerimiz iki defa, otuzların başlarından beri yürürlükteki devletçi politikaların sonucu olan yeni ve kapsamlı sanayileşme projeleriyle karşılaşmışlardı. Turhal'da yeni bir şeker fabrikasını ziyaret etmişlerdi. Eski köyden bir hayli uzakta olan tesis, fabrika mühendisleri için evler ve ameleler için lojman blokları da ihtiva ediyordu. Tüm tesis, bahçeler tarafından çevrelenen hoş bir düzene sahipti. Gerek Anhegger/Tietze ekibi, gerek Linke, daha da büyük bir projeye konuk olmuşlardı. Kayseri yakınlarında Rus uzmanların yardımıyla inşa edil-

19 Linke, 202.
20 Linke, 37.
21 Günceler, I, 60.

mekte olan bu dev pamuklu bez fabrikası bünyesinde, yaşayanlar için lojmanlar ve geniş spor tesisleri de bulundurmaktaydı.[22]

3. SAĞLIK VE HİJYEN

Otuzlu yıllara gelindiğinde, Anadolu halkı 1912-1922 arasında on yıl boyunca kesintisiz savaş, etnik çatışma, sürgün, zulüm, açlık ve salgın hastalıktan dolayı içine düştüğü bataktan hızla çıkmaya başlamıştı.[23] 1935 sayımına göre nüfus 16,2 milyondu (neredeyse savaş öncesindeki kadar) ve yılda net yüzde 2,3 hızla büyüyordu.[24] Yirmili ve otuzlu yıllarda nüfusun bu kadar hızla büyümesi, Malthus denetimlerinin yok olmasıyla açıklanabilir. Yine de sağlık ve temizliğe dair bazı sorunlar devam etmiştir.

Günceleden edinilen izlenime bakılırsa, Türkiye'nin kırsal kesiminde savaş öncesinden beri varolan şehirler hâlâ son derece pisti (hattâ, gezginlere sorulacak olursa, köylerden çok daha pis). Bunun nedeni sadece her yerde bulunan toz değildi. Gezginler tekrar tekrar han ve otellerdeki odaların nasıl her çeşit yaratıkla istila edilmiş olduğunu anlatıyorlar: Bit, pire ve Tietze'nin bir gecede 300 adet öldürdüğü tahtakuruları.[25] Bunlar her ne kadar salgın hastalık ve özellikle tifo salgını riskini arttırmış olmalılarsa da, günceleden tek tek bölgelerde ve ülke genelinde bahsi geçen tek hastalık sıtmaydı.

Genç cumhuriyetin sağlık hizmetleri arasında en önceliklisi, sıtma ile mücadeleydi. 1926 yılında bu hastalıkla savaşmaya ilişkin bir yasa kabul edildi.[26] Sıtmayı yok etme seferberliği, 1935 yılında Çukurova'da sağlık müfettişleri ile doktorları yakından izleyen Linke tarafından ayrıntılı olarak anlatılmış. Linke, devlet seferberliklerinin, başta gösterilen dirence rağmen, köylüler tarafından nasıl kabul gördüğü-

22 Günceler, I, 58; I, 64; Linke, 300 vd.

23 Anadolu'daki demografik gelişmeler için bkz. Justin McCarthy, *Muslims and Minorities, The Population of Ottoman Anatolia at the End of the Empire*, New York: NY University Press, 1983.

24 Linke, 12-13.

25 Günceler, I, 41.

26 836 sayılı, 13 Mayıs 1926 tarihli yasa.

nü belirtiyor. Yine de geniş bölgeler hâlâ sıtmadan mustaripti, özellikle de İzmit, Bursa, Balıkesir, Manisa, Aydın, Eskişehir, Ankara, Konya, Antalya, Mersin ve Adana; ama bildiğimiz üzere, sıtmaya karşı yürütülen seferberlik, cumhuriyetin merkezi seferberliklerinin en başarılılarından biri olacaktı.[27]

4. KEMALİST "DEVRİM"

Şimdiye kadar, gelişmenin gözle görülür, elle tutulur işaretlerini tartıştık. Peki ya yirmili yılların ikinci yarısında gerçekleşen ve Mustafa Kemal'in "sosyal ve kültürel devrim" olarak tanımladığı Kemalist reformlar? Ya giysi, yazı ve saatlerde yapılan değişikliklerin kırsal bölgelerdeki etkileri?

Aslında günceler bize bu konuda son derece sınırlı, bir o kadar da karışık bir tablo sunuyorlar. Kırsal kesimlerdeki halk bu dönemde Avrupai bir şekilde giyinse de, yoksul bir halkın böyle bir değişikliğe zorlanması çeşitli sorunlara yol açmıştı. İyi terziler olmaması genelde üste oturmayan giysilere, bu tarzın yeniliği de kıyafette çeşitli kombinasyonlara yol açıyordu, bu da Avrupalı gözlere çok garip gelen kıyafetlerin giyilmesiyle sonuçlanıyordu. Ayrıca insanlar giysilerini uzun süre giymek zorundaydılar, çünkü bir pamuk üreticisi olmasına rağmen Türkiye, bu noktada hâlâ kumaş ithaline bağımlıydı.[28] Sonuç olarak, şehir halkı yoksul ve sefil bir görünümdeydi. Köylerde hâlâ geleneksel kıyafetler giyiliyordu ve bu kıyafetler, şehirlerden de tamamen yok olmamıştı: Malatya'da erkeklerin çoğu hâlâ sarık giyiyordu.[29]

1928'deki harf inkılâbı, artık her taraftaki çocukların okumayazmayı yeni alfabe ile öğrendikleri anlamına geliyordu. Bu aynı zamanda, okul kütüphanelerinin çoğunun da kullanılamaması demekti (çünkü kitapların çoğu, hattâ dörtte üçü, hâlâ Arap harfleriyleydi).[30] Linke'nin ziyaret ettiği halkevinin kütüphanesinde kitapların çoğu

---

27 Linke, 242 vd., arka iç kapaktaki harita; Günceler, II, 34, 41.
28 Linke, 273.
29 Günceler, I, 4; I, 46.
30 Linke, 218.

bodruma kaldırılmıştı ve artık okunamıyordu. Yetişkinler hâlâ özel işlerinde eski yazıyı kullanmaya devam ediyorlardı (yetmişli yıllara kadar da edeceklerdi) ve İzmir'de gezginlerimiz hakkında uzunca bir rapor yazan polis bile, raporu Osmanlıca yazmıştı.[31]

Günceler, harf devriminin hem başarıları, hem de kısıtlamalarına dair ilginç ayrıntılar sunuyor. Konya yakınlarında ufak bir köyü ziyaret eden gezginler, yeni harf seferberliği esnasında köye gönderilen bir öğretmen sayesinde köy sakinlerinin çoğunun yeni yazıyı okuyabildiklerini belirtiyorlar. Bu da gezginlerimizin köydeki tanıdıklarının eski gazeteleri toparlayarak dünyada olup biten hakkında bilgi edinebildiği anlamına geliyor. Fakat aynı zamanda, köyde okul bulunmadığı için köyün çocukları okuma-yazma öğrenemeden büyüyorlardı.[32]

Eski usul (günün aydınlık saatlerine göre ölçülen) saat hâlâ genel kullanımdaydı. İnsanlar 1926'da Hıristiyan takvimi ile beraber kabul edilen[33] Avrupa saatini kullandıklarında, daima "alafranga" zamanı kastettiklerini belirtiyorlardı.[34]

Peki ya Kemalizmin temel taşı laiklik? Devlet bu konudaki görüşünü açıkça bildirmişti: Anhegger/Tietze ekibinin Tire'de gözlemledikleri gibi, camiler artık cephanelik olarak kullanılıyorlardı.[35] Linke'nin konuştuğu ve tamamı Kemalist devlet memuru olmayan pek çok kişi din adamlarının gücünün sona ermiş olmasından memnun görünüyorlar. Linke aynı zamanda otuz yaşın altında neredeyse kimsenin namaz kılmadığını da belirtir. Öte yandan, dini tarikat ve türbelerin yasaklanmasından neredeyse on yıl sonra ziyaret ettiği Malatya'daki türbe ise hâlâ ziyaretçilerin akınına uğruyordu.[36]

---

31 Günceler, II, 17.

32 Günceler, I, 13.

33 Aslında 697 sayılı 1926 yasası sadece Hicret yerine İsa'nın doğumunu milat aldı, yani 1342 yılı yerine 1926 denmeye başlandı. Osmanlı İmparatorluğu halihazırda 1 Mart 1917'de Gregoryen takvimi benimsemiş, 1918'den itibaren yılbaşı olarak 1 Mart değil, 1 Ocak kabul edilmişti. 697 sayılı yasa ile beraber kabul edilen 698 sayılı yasa, 24 saatlik günü de beraberinde getirmişti.

34 Günceler, I, 27.

35 Günceler, II, 21.

36 Linke, 197-8.

Devlet, mesajını yaymak için gerekli teknolojiye sahipti. Her yerde bulunan sinemalardan yukarıda bahsetmiştik. Halkevleri yetkilileri bölgelerde arabayla gezilere çıkıyordu, radyo ise giderek şehirlerde günlük yaşamın bir parçası haline geliyordu. Radyo sayısı henüz düşüktü ama (Samsun'da 100, 27.000 nüfuslu Malatya'da 30), radyo dinlemek zaten genelde topluca yapılan bir etkinlikti.[37]

5. DEVLET KONTROLÜ

Modern devlet, vatandaşları ve onların kaynakları üzerinde daha önceden görülmemiş hak talebinde bulunur. Bu hak talebinin gerçekleştirilebilmesi için, tüm ülke çapında etkin kontrol bir önkoşuldur. Kırsal kesimde devletin modernleşmesinin en yaygın ve gözle görülür etkisi herhalde her şeyi kapsayan böyle bir kontrolün yerleştirilmesiydi. Güncelerden görebildiğimiz kadarıyla, otuzlu yılların ortasına gelindiğinde Kemalist Türkiye bu açıdan son derece başarılı olmuştu. Devlet ve temsilcileri, her yerde resmen mevcuttu. Türk vatandaşları için bu bilinen bir durumdu. Gezginlerimiz için devlet kontrolü, temelde yabancıların kayıtlarının tutulmasında farkedilir hale geliyordu.

Ülkeye giriş için geçerli bir pasaporta ve vizeye ihtiyaç duymalarının ötesinde, yabancıların ülke içi hareketleri de sıkı bir kontrol altındaydı. Herhangi bir vilâyete vardıklarında, hemen ikamet tezkerelerini kontrol ettirmeleri ve kayda geçirttirmeleri gerekiyordu. Bir sonraki hedeflerine doğru yola çıkmadan evvel, orası için ayrıca özel izin almaları lazımdı. Bu izinler gerçekten de son derece özeldi: ekip Birgi'yi ziyaret ettiğinde, Birgi yerine dokuz kilometre uzaklıktaki Ödemiş için izinleri vardı. Bu durum acilen ilgili makamlara bildirilmiş, Ödemiş'e döndüklerinde iki jandarma tarafından bölge valisine götürülen ekip, sıkı bir azar işitmişti.[38] Kırsal alanda düzeni sağlamakla görevli olan jandarmanın bir hayli şevkli olduğu görülüyordu. Jandarma her yerdeydi ve karakolları kazaların merkezindeki en yakın askeri telefon santraline bağlıydı. Aksaray yakınlarındaki bir köyde bir saatten

37 Linke, 160, 205.
38 Günceler, 11, 28.

az kalmalarına rağmen, jandarma ekibi kayda geçirme konusunda ısrarlıydı.[39] Kayseri'de üç kere, yani her tren aktarması yaptıklarında kayda geçmek zorunda kalmışlardı.[40] İkinci seyahatte otobüsleri Aydın yakınlarında bir köyde yirmi dakikalığına durduğunda, jandarmaya acilen haber gönderilmiş ve otobüs, kayıt işlemleri bitirilinceye kadar bekletilmişlerdi.[41] Şehirlerdeki polisler de jandarmalar kadar dikkatli olsalar da, yabancılara karşı çok daha fazla dostane ve kibarlardı. Hattâ Amasya'da zorluk çıkaran bir otel müdürüne yerel polis memurunun "Köylü değil bu, yabancı!" diye bağırması örneğinde olduğu gibi, polis sık sık yabancıları savunuyor ve koruyordu.[42] Yine de görevlerini epey ciddiye alıyorlardı. Gezginlerimiz Konya'da yollarını kaybettikleri zaman, derhal polis tarafından farkedilerek, güven içinde otellerine kavuşuncaya kadar, karakoldan karakola nakledilmişlerdi.[43] Aksaray'da, polis ekibe yemeklerini yedikleri lokantada ve ardından çaylarını içtikleri parkta eşlik ediyor, otellerine döndüklerinde, aynı memur onları otel odalarında bekliyordu. Ertesi sabah Nevşehir'e doğru yola çıktıklarında, yine aynı memur otobüslerinin başında yerini almıştı.[44] Tarsus'ta ise sivil polisler tarafından takip edilerek karakola götürülmüşlerdi.

Linke de devlet kontrolünün yoğunluğunu teyit eder. Onun durumu bir miktar farklıydı, zira Linke, stratejik açıdan duyarlı bir bölge olan kuzeydoğuda seyahat ediyordu. Bindiği kamyonun Erzurum'un 16 km batısındaki Ilıca'da nasıl durdurulduğunu anlatıyor. Burada tüm yabancılar kamyondan indirilmiş ve Erzurum'daki garnizondan bir subay gelip onları götürünceye kadar beklemek zorunda kalmışlardı. Subay nezaretinde bile, biri parola, biri de pasaport kontrolü için olmak üzere iki defa daha durdurulmuşlardı.[45] Daha doğuda,

39 Günceler, I, 35.
40 Günceler, I, 67.
41 Günceler, II, 42.
42 Günceler, I, 60.
43 Günceler, I, 20.
44 Günceler, I, 24.
45 Linke, 62.

Kars'ta, Linke genel bir fotoğraf çekme yasağı ile karşılaşmıştır. Kars'tan Ardahan'a gitmesine, sadece bir subay eşliğinde olması şartıyla izin veriliyor ve Ardahan'a vardığında, bazı sokaklara girmesi, çevrede gezintiye çıkması ve resim çekmesi yasaklanıyordu.[46]

Bu tarz sıkı polis kontrolünün sadece yabancılara uygulanmadığı güncelerde Sivas'tan Divrik'e yapılan bir gezide otobüsün nasıl daha şehirden çıkmadan çeşitli polis kontrollerinde durdurulduğunun anlatılmasından anlaşılabiliyor.

Kırsal bölgede modern devlet tarafından hedeflenen ve ulaşılan kontrol seviyesi, sadece polis tarafından gerçekleştirilmemişti. Gezginler, daha karanlık bir gerçeğin de izlerine bir kereden fazla rastlamışlardı. İkinci yolculuklarının başlarında, Afyonkarahisar tren istasyonunda, sınırdışı edilen Kürtlerle karşılaşmışlardı. Kürtler paçavralara sarılıydılar ve son derece kirliydiler ("Çingenelerden çok daha kirli"). Yanlarında taşıdıkları tek eşya, polis tarafından açtırıldığında içinden bakanlıktan verilmiş, isim listesi ile izleyecekleri yolu belirten bir mektubun çıktığı tahta bir sandıktı. "Yetkililer tarafından sığırlar gibi trenlere bindirilip indiriliyorlardı."[47]

Ekip benzer bir görüntüyle neredeyse iki hafta sonra, Aydın'da tekrar karşılaşacaktı. Bir yıl kadar önce yıldırım çarpmasıyla yanıp harabeye dönüşmüş bir caminin kalıntıları arasında gördükleri paçavralara sarınmış insanlar, rehberlerinin dediğine bakılacak olursa, Tunceli'den gelen büyük bir Kürt grubunun kalan üyeleriydi. "Rahatlıkla oradan alınarak ülkenin çeşitli bölgelerine dağıtılıyorlar. Daha sonra da ne kafalarını sokacak bir yer, ne de işlerinin olduğu, herhangi bir yere atılıveriyorlar. Hiçbiri tek kelime Türkçe konuşamıyor."[48]

Linke'nin seyahatnamesi de, ciddi ayaklanmalar 1925 ve 1929-1930 yıllarında olmuş olmasına rağmen, Kürt sorununun nasıl hâlâ insanların akıllarından çıkmadığını belirten bölümler içeriyor. Malatya'da kendisine, bölgedeki yeni valinin "azgın Kürtler"e karşı "son de-

46 Linke, 79, 87, 109.
47 Günceler, II, 2.
48 Günceler, II, 44.

rece sıkı hareket ederek", "en azılı" birkaç tanesini ibret olsun diye astırdığı anlatılıyor. Doğuda kalan bir diğer ilde ise, iki jandarmanın öldürülmesi üzerine bütün bir köyün imha edilmiş olduğu bilgisini alıyor. Konuştuğu kişiye göre "sonuç mükemmel"miş.[49]

SONUÇ

Görüldüğü üzere, günceler ve Linke'nin kitabı, bize değişimin ortasında bir ülkenin haylı karmaşık bir portresini çiziyorlar. Anlaşıldığı kadarıyla, taşra şehirlerindeki hayat Kemalist reform programlarından etkileniyordu. İnsanlar özel hayatlarında, hattâ bazen de toplum içinde eski geleneklerine sadık kalsalar da, şehirlerin ve şehir halkının görünümleri değişiyordu. Kemalistler eski şehir merkezlerini iyileştirmek veya restore etmek yerine, bu merkezlerin dışında kendilerine ait yeni bir Türkiye inşa etmeyi seçmişlerdi. Her ne kadar değişikliklerin çoğu sembolik düzeyde olsa da, yaşam standartları yavaş yavaş yükselmeye başlamıştı. Kara ve demiryollarının iyileştirilmesi, radyo ve telefonun gelişi, okuma-yazmanın artması, özellikle şehirlerdeki insanların ufuklarını açtı. Elektrik yıldan yıla yaygınlaştı. Sıtma ve trahoma gibi yaygın hastalıklara karşı açılan seferberlik kampanyalarının başarısıyla, ortalama ömür uzunluğu köylerde bile artıyordu. Gelişmekte olan sanayiler, tekstil, şeker ve çimento gibi bazı sektörler de Türkiye'ye bir miktar kendine yeterlik sağlamaya başlamışlardı. Türkiye'nin Batı'ya ideolojik yönelimini değil de, elle tutulur gelişmeleri oluşturan tüm bu alanlarda, esas değişiklikler, yirmili yılların ortalarındaki heyecan verici ve "devrim" döneminde değil, bir miktar sıkıcı bulunabilecek İnönü'nün otuzlu yıllarında gerçekleşmiş görünüyor. Bu değişikliğin temelinde, ülke çapında 19. yüzyılın Osmanlı reformcularının sadece hayalini kurabilecekleri kontrolü sağlayan bir devlet aygıtı yatıyordu.

Günceler den çok Linke, bize bu dönemde ülkeyi şekillendirmekte olan yeni bir Kemalist elit grubun portresini çiziyor. Linke bu kişileri iyimser, dinamik, milliyetçi, gayretli ve umut ve gururla dolu

49 Linke, 199.

göstermekle beraber, kırsal kesimdeki "geri kalmış" halka nasıl tepeden bakarak yaklaştıklarını ve onların "sıkı bir dayağa" ihtiyaçları olduğunu düşündüklerini de ekliyor.[50]

Günceler ve Linke'nin seyahatnamesi bize, hükümet kaynakları veya ikinci el bilgiye dayanmak yerine olaylara şahsen tanık olmayı seçen iyi niyetli ve durumdan haberdar yabancıların gözünden, değişim halindeki bir ülke hakkında fikir edinmemizi sağlıyor. İşte önemleri de, şaşırtıcı ifşaatlarda değil, tam burada yatmaktadır.

50 Linke, 70.

20

Türkiye Cumhuriyeti Tarihi: Bir Özet

Türkiye Cumhuriyeti, Ankara'daki Büyük Millet Meclisi tarafından 29 Ekim 1923 tarihinde ilân edildi. Bu, yaklaşık yetmiş yıl boyunca (1991'e kadar), dünyadaki tek egemen Türk devleti idi. Cumhuriyet, Kasım 1918 ile Ağustos 1922 arasında Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk-u Millîye Cemiyeti tarafından yürütülen başarılı bir kendi kaderini tayin mücadelesinin bir ürünüdür. Bu hareketin başarısı, 24 Temmuz 1923 tarihli Lozan Antlaşması'nda somutlaşmıştır. Lozan ile, 1918'in muzaffer güçleri (ve 1922'de kaybedenler), Türkiye'nin tam bağımsızlığını 30 Ekim 1918 mütarekesiyle tanımışlardır. Ancak, bu sınırların bir istisnası vardır. Buna göre mütareke sınırları dahilinde bulunan petrol yönünden zengin Musul eyaleti, Lozan'ın tanıdığı sınırlar kapsamına alınmamış ve daha sonra Milletler Cemiyeti'nin hakemliği ile 1926 yılında Irak'a verilmiştir. 1939 yılında Suriye'deki Fransız manda yönetimi Hatay'ı Türkiye'ye vermiş ve bu eklenmenin dışında, Lozan sınırları değişmeden kalmıştır. Hatay ile birlikte Türkiye'nin yüzölçümü 779.452 kilometre kare olmuştur ve halen de öyledir. Direniş hareketinin merkezi olan 30.000 nüfuslu küçük Anadolu şehri Ankara, daha cumhuriyetin ilânından önce İstanbul'un

yerine başkent olarak kabul edilmiştir. Yeni sınırlar dahilindeki nüfus, son dönem Osmanlı Anadolu'sunun nüfusundan oldukça farklıdır. 13,5 milyonluk bu nüfus, savaş öncesi nüfustan en azından yüzde 25 daha azdır. Rum ve Ermeni toplulukları artık mevcut değildir ve daha önceki yüzde 80'lik Müslüman oranı şimdi yüzde 98 olmuştur. Çoğunluk Türkçe konuşmaktadır, ancak oldukça geniş bir Kürt, Arap ve Çerkez azınlık grubu ile daha küçük bazı başka topluluklar vardır. Nüfusun hemen hemen üçte biri, Balkanlar'dan, Kırım'dan ve Kafkasya'dan gelen göçmenlerden ya da onların çocuklarından oluşmaktadır.

Cumhuriyet ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki gerçek ilişki oldukça sorunludur. Kurtuluş Savaşı, yeni bir cumhuriyet değil, imparatorluğa bağlı kalmayı isteyen Osmanlı Müslümanlar, tarafından verilmiştir. Son padişah VI. Mehmed, ülkeyi Kasım 1922'de terk etmiş, ancak kuzeni Abdülmecid halife ilân edilmiştir. Abdülmecid, Mart 1924'te halifeliğin kaldırılması ve Osmanlı hanedanının ülkeden çıkarılmasına kadar halife olarak kalmıştır. Osmanlı anayasası Nisan 1924'e kadar yürürlükte kalmış, ancak 1921 tarihli Teşkilât-ı Esasiye Kanunu, millî direniş hareketinin fiili bir cumhuriyet olarak işlemesine olanak vermiştir. Türkiye, Osmanlı'nın ardından kurulan devletler arasında, Osmanlı'nın merkezi devlet aygıtı ve ordusunu devralan tek devlettir. Buna, Osmanlı borçlarının büyük bir kısmını da ilave etmek gerekir.

Cumhuriyetin ilânının hemen ardından, Müdafaa-i Hukuk-u Millîye hareketinin önderi Mustafa Kemal Paşa (1934'ten itibaren Kemal Atatürk), cumhurbaşkanı seçilir. Mustafa Kemal, 1923-1926 döneminde politik sistem üzerinde tam bir kontrol gerçekleştirecektir. Bu amaçla seçim sistemini değiştirmiş, Müdafaa-i Hukuk-u Millîye hareketini, başkanı olduğu Halk Fırkası'na (1924'ten itibaren Cumhuriyet Halk Fırkası) dönüştürmüştür. Daha sonra ülkenin güneydoğusunda patlak veren İslâmcı Kürt ayaklanmasının ardından, 3 Mart 1925'te kabul edilen Takrir-i Sükûn Kanunu ile tüm politik muhalefeti ortadan kaldırmıştır. Temmuz ve Ağustos 1926'da ise, Mustafa Kemal'e yönelik bir suikast teşebbüsünün açığa çıkarılmasını izleyen yargılamalar-

da iktidar, tüm potansiyel rakipleri, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin eski liderleri ve Müdafaa-i Hukuk hareketi önderliğinin bir kesimi tasfiye edilmiştir.

Böylelikle oluşturulan iktidar tekeli, Kemal ve –genellikle Kemalistler olarak adlandırılan– çevresi tarafından, Türk toplumunu modernleştirecek reformları gerçekleştirmek üzere kullanılmıştır. Akılcı düşünceden büyük oranda etkilenmiş olan Kemalistler, laikliği modernleşmenin ön şartı olarak görürler. Aslında laikliğin yasal sistemde, eğitim sisteminde ve yönetimde uygulanması, Tanzimat reformlarından beri, özellikle de II. Meşrutiyet Dönemi'nde büyük ilerlemeler kaydetmiştir. Ne var ki Kemalistler, 1926 yılında laik İsviçre Medeni Kanunu'nun yürürlüğe koyulması, 1924 yılında eğitimin birleştirilmesi (tevhid-i tedrisat) ve 1928 yılında da İslâm'ın devlet dini niteliğinin ortadan kaldırılması ile, bu süreci tamamlarlar. Kemalistler, toplum ve kültürün laikleştirilmesi girişimlerinde, kendilerinden önceki reformculardan çok daha ilerilere gitmişlerdir. Laikleştirme yönelişi, kısmen sembolik bir düzeyde yürütülmüştür. 1925 yılında geleneksel fes yasaklanmış, yerine Avrupa'nın "şapkası" getirilmiş ve kadınların çarşaf giymesi engellenmeye çalışılmıştır. Avrupa takvim ve saatinin kabulü (1926) ve Arap alfabesinin Latin alfabesiyle değiştirilmesi (1928) gibi bazı değişikliklerin pratik ve sembolik anlamları vardır. Tarikatların kaldırılması ve tarikat merkezlerinin kapatılmasının da gösterdiği üzere popüler din, Kemalistlerin özel bir hedefi olmuştur. Yine de tarikatlar, İkinci Dünya Savaşı sonrasına kadar faaliyetlerini gizli olarak sürdürmüşlerdir. Diğer taraftan, Kur'an ve ezanın Türkçeleştirilmesiyle, İslâm'ı "Türkleştirme" çabaları sürdürülmüş ancak bunlar halkın geniş kesimlerince benimsenmemiştir. Ayrıca, Kemalist laikleştirmenin, din ve devletin tam olarak ayrılması anlamına gelmediğini de vurgulamak gerekir. Devlet, şeyhülislâmlığın yerini almak üzere Diyanet İşleri Başkanlığı aracılığıyla din üzerinde kontrolünü devam ettirmektedir.

Halk Fırkası, 1924-25'teki altı ay ve 1930'daki üç ay dışında ülkedeki tek yasal parti olmuştur. Kemalistler bu parti ve önce Türk Ocakları, sonra da onların yerine kurulan partiye bağlı eğitim merkez-

leri olan Halkevleri aracılığıyla, modernleşme programı için halk desteği sağlamaya çalışmışlardır. Bu çabalar memur, subay, öğretmen ve öğrencilerin oluşturduğu Kemalist bir orta sınıfın ve kamusal yaşamda ilk kez aktif bir yer almayı başarmış orta sınıf kadınlarının bulunduğu şehirlerde göreceli bir başarı kazanmıştır. Ne var ki, Kemalist modernleşme yönelişi, nüfusun yüzde sekseninin yaşadığı kırsal alanlara ulaşamamıştır.

Cumhuriyet, Avrupa ulus-devletleri modeline göre biçimlendirilmiştir. Bu ise, bir Türk kimliği temelinde yoğun bir ulus inşası çabasını gündeme getirmiştir. Bu çaba, Osmanlı ya da Müslüman kimliği yerine Türk kimliğinin yerleştirilmesi ve ülkedeki dilsel, etnik ve dinsel farklılıkların üzerlerinin örtülmesi anlamına gelir. Yeni Türk kimliğinin oluşturulmasında, tarihin milliyetçi bir yeniden yorumlanması önemli bir işlev görür. Bu yeniden yorumlamada, Türklerin İslâm öncesi tarihine vurgu yapılmaktadır. Bunun yanısıra, Arapça ve Farsça sözlükleri, Türk kökenli malzeme ile değiştirmeyi hedefleyen, dilde arılaşma çabası da öne çıkar. Bu çabalarla uygunluk içinde, 1931 yılında Türk Tarih Kurumu, 1932 yılında da Türk Dil Kurumu kurulmuş ve bu kurumlar, hükümetin bu alanlardaki mesajını hayata getirmişlerdir. Atatürk, 1938'deki ölümüne kadar bu çalışmalara yoğun bir şekilde katılmış, ancak onun ardından gelen 1923-1937 döneminin başbakanı İsmet İnönü döneminde reform hareketi ivmesini bir ölçüde yitirmiştir.

Kemalist önderlik, ekonomik alanda çok büyük sorunlarla karşı karşıya kalmıştır. Anadolu, on yıl boyunca sürekli savaşlarla yıkılmış durumdadır. Yeterli işgücü arzının sağlanmasıyla tarım sektörü, 1923 sonrasında hızla iyileşme yoluna girmiştir. Ancak, ticaret ve endüstri için aynı şey söylenemez. Ermeni ve Rumların yokluğu, tüm ticari, mali, yönetimsel ve teknolojik bilgi ve becerinin olduğu kadar, uluslararası ticaret ağına giriş yollarının da kaybı anlamına gelmiştir. Her ne kadar devlet, Düyun-u Umumiye'den devralınan bir dizi tekeli işletmekteyse de Kemalistler, 1930'a kadar ekonomiyi serbest pazar politikaları ile yeniden inşa etmeye çalıştılar. Bunun yanısıra, Rum ve Ermenilerin yerini alacak bir "millî burjuvazi"nin oluşumu için de ça-

ba sarf ettiler. Ancak, dünya krizi bastırdığında Halk Fırkası, 1932 yılında "devletçilik"i ekonomik politikasının temeli yaptı. Burada sözkonusu olan, devletin özel sektörün gücünün yetmediği alanlarda yatırım sağladığı bir tür devlet kapitalizmi idi. Öte yandan dünya buğday fiyatlarındaki düşüşten şiddetle etkilenen tarım, oluşturulan devlet satın alma kurumlarıyla desteklendi. Devlet sektörü, Türk ekonomisinde egemen güç haline geldi. Bu sektör aynı zamanda mühendis ve yönetici kuşaklarını da eğitti. Otuzlu yılların sonlarına doğru ekonomide iyileşmeler görülmeye başladı. Ne var ki İkinci Dünya Savaşı ile tekrar zorlu bir döneme girildi.

İkinci Dünya Savaşı'nın ertesinde, desteğine şiddetle ihtiyaç duyulan ABD'nin hegemonik konumu ve iç baskıları yumuşatma ihtiyacı, İnönü hükümetini diktatörlükten bir ölçüde demokratik bir çoğulculuğa doğru yönelmeye ikna etti. İnönü, 1946 yılında bir muhalefet partisinin kuruluşunu destekledi. Mayıs 1950'de yapılan cumhuriyet döneminin ilk özgür ve adil seçimlerinde Demokrat Parti ezici bir zafer kazandı. Bu parti ve onun mirasçısı olan partilerde (1961-1980 yılları arasında Adalet Partisi, 1983-sonrasında Anavatan Partisi ve Doğru Yol Partisinde), Halk Partisi'nden farklı olarak, bürokratlar ve eski subaylar egemen konumda değildir. Bu partiler, kırsal alanı, küçük ve orta iş dünyasını ve yükselmekte olan sanayi sektörünü temsil eden koalisyonlardır. Bu kesimde önde gelen şahsiyetler, 1950 ve 1960 yılları arasında Adnan Menderes, 1965 ve 1980 arasında ve yine 1993'ten sonra Süleyman Demirel, 1980'den 1993'teki ölümüne kadar Turgut Özal'dır. Bu merkez-sağ kitle partileri, genel olarak yüzde 40-50 oranında bir seçmen kitlesini temsil ederler. Atatürk'ün partisi CHP ve 1983 sonrasında ondan doğmuş bulunan diğer partiler, Halkçı Parti, Sosyal Demokrat Parti, Sosyal Demokrat Halkçı Parti ve Demokratik Sol Parti, Türkiye'deki Alevi azınlık sayesinde yüzde 25 ile 40 oranında bir seçmen topluluğuna sahiptirler. 1971 öncesinde İnönü'nün başkanlığı altında iken partinin programı devletçiydi ve devlet bürokrasisinin çıkarlarını temsil etmekteydi. 1971 sonrasında ise yeni başkan Bülent Ecevit'in önderliği altında merkez sola doğru yöneldi.

Demokratlar, pazar ekonomisinin şiddetli savunucularıydılar ve özel sektörü teşvik ettiler. Amerikan yardımı alan Türkiye, özellikle tarımsal alanda tam bir yatırım patlaması yaşadı. CHP, 1950 öncesinde demiryollarına yatırım yapmıştı. DP ise karayollarının inşasını, kamyon ve otobüs ithalini geliştirdi. Köyler, yol inşaatları programı sayesinde ilk kez dış dünya ile gerçek anlamda temasa geçti. Bu gelişme yeni ufuklar açtı ve hareketliliği teşvik etti. Öte yandan DP'nin ekonomi politikaları ölçüsüz ve dikkatsiz, sağlıklı bir koordinasyon kurmaktan uzaktı. Bu durum, 1950'li yılların sonunda yüksek bir enflasyona ve ekonomik bozulmalara yol açtı. Neticede muhalefetin sesi yükseldikçe Menderes hükümeti daha da otoriter bir karakter kazandı.

1961 ve 1980 yılları arasında Menderes'in mirasçıları, en başta da Adalet Partisi'nden Süleyman Demirel, liberalizme yönelik olarak daha ihtiyatlı ve planlı bir yaklaşımı benimsediler. Bu dönemde temel ekonomik politika, ithal ikameci bir sanayileşmeydi. Hükümet (genellikle Avrupa ve Amerikan firmaları ile ortaklaşa bir şekilde) oligopolileri, dış rekabetten etkilenmeyecek bir pazar için üretmeye teşvik etti. Bu korumacı politika, yeni sanayi alanlarında amelelere yüksek ücretler ödenmesine de olanak vermekteydi.

Şiddetli bir anti-komünizm ve anti-sosyalizm, Türkiye Cumhuriyeti'nin önde gelen partilerinin temel bir özelliğiydi. Bu özellik esas olarak, Türkiye'nin geleneksel düşmanı olan Rusya'dan duyulan korkudan kaynaklanmaktaydı. Türkiye'nin Sovyetler Birliği ile ilişkilerinin mükemmel olduğu 1930'lu yıllarda bile durum buydu. Ancak anti-komünizm ve anti-sosyalizm, soğuk savaş ortamında daha da şiddetlenmiştir. Bu bağlamda sendikacılık kuşku ile karşılanır ve İkinci Dünya Savaşı sonrasına kadar yasaklanır. Savaş sonrasında Türk-İş, siyaset-dışı bir sendikalar konfederasyonu olarak Amerikan desteği ile kurulur. 1967 yılında ise bir dizi solcu sendika, rakip bir konfederasyon olarak DİSK'i kurmak üzere Türk-İş'ten kopar. O tarihten itibaren iki konfederasyon arasında şiddetli bir rekabet vardır.

Demokrat Parti'nin gayri resmi İslâm'a ilişkin tavrı, kendilerinden önceki Kemalistlerin tavrına göre çok daha rahattır. İslâmcı duy-

guların kamusal alanda ifadesine olanak sağlamışlar ve tarikatlara destek vermişlerdir. 1960'lardan itibaren, Demirel ve daha sonra da Özal'la temsil edilen köy kökenli kişiler, politik ve ticari iktidarı yavaş yavaş ele geçirirler. Bunlar için dindar olmakla ve modern olmak birbirleriyle bağdaşmayan şeyler değildir. Laik aydın kesim ile bürokrasi ve ordunun geniş kesimleri, "İslâm'a dönüş" olarak algıladıkları bu gelişmelerde bir tehdit unsuru görmüşlerdir, ancak, devletin temel laik yapısı değişmemiştir.

Demokrat Parti'nin ve mirasçılarının ekonomik politikaları ve ideolojik pozisyonları, Atatürk mirasının savunucusu konumunda olan ordu içinde kuşkular yaratmıştır. Subaylar sık sık politik konulara müdahalede bulunmuşlar ve iki kez iktidarı ellerine geçirmişlerdir. Menderes, aralarından bazıları yeni bir toplumsal düzen konusunda radikal düşüncelere sahip olan görece genç subayların oluşturduğu bir grubun darbesi ile Mayıs 1960'ta devrilir. Bu radikal unsurların saf dışı edilmesinin ardından hızla sivil yönetime geçilir. Askerler, kuvvetler ayrılığını vurgulayan ve medeni özgürlükleri arttıran yeni bir anayasa hazırlarlar. Ancak bu yeni anayasa, hükümete güvenlik konularında tavsiyede bulunmakla yükümlü bir Millî Güvenlik Kurulu'nun oluşturulması ile, askerlere politikada resmi bir söz sahibi olma olanağını da vermektedir. 1961 sonrasında ordu, bir yanda –yeni darbe girişimlerini önlemek üzere– subay kadrosunu, bir yanda da sivil politikacıları ihtiyatlı bir şekilde gözler. Politikacıları, özgürlük ve iktidarlarının sınırları konusunda sürekli olarak uyarır. Bu "muhtıra"lardan Mart 1971 tarihli olanı, iki yıl süren asker vesayeti altında bir sivil yönetim ile sonuçlanır. Bu dönemde anayasadaki medeni özgürlükler kısıtlanmıştır.

Savaş sonrası dönemin en önemli gelişmesi, sağlık ve tıbbi koşulların iyileşmesiyle ellili yıllarda kırsal alanlarda başlayan çarpıcı nüfus artışıdır. Nüfus, Birinci Dünya Savaşı öncesi düzeyine otuzların sonlarında ulaşır (yaklaşık 17 milyon). 1950'de 20,9 milyondur. 1975 yılında yaklaşık iki misline ulaşır ve 40 milyon olur. Bu makalenin yazıldığı sırada ise 60 milyon dolaylarındadır. Kırsal alandaki nüfus baskısı ve şehirlerdeki endüstrileşmenin çekiciliği, hızlı bir şehirleşmenin

yolunu açar. 1950 ile 1990 yılları arasında İstanbul nüfusu on kat artmıştır. Altmışlardan itibaren Almanya ve onun ardından diğer Avrupa ülkeleri Türk amelelerini çalıştırmaya başlar. Böylece göç, uluslararası bir boyut kazanır. Bu durum, yabancı amele talebinin resmi olarak durdurulduğu 1974'e kadar devam eder. Sonuç, Batı Avrupa'da 2,5 milyonu aşan bir Türk topluluğunun ortaya çıkışıdır.

Türkiye 1974'ten itibaren sürekli yinelenen bir krizler dönemine girer. Petrol krizi, ülkenin enerji faturasını dört misli artırırken, Avrupa'daki ekonomik durgunluk, yurtdışındaki Türk amelelerin para transferlerinde düşüşü getirir ve hükümet endüstriyel çıktı ithalatını ödeme konusunda döviz sıkıntısı yaşamaya başlar. Artan enflasyon amelelerin büyük tepkisini alır. Siyasi kriz ise, siyasi liderlerin istikrarlı bir koalisyon oluşturma yeteneksizliklerinde kendisini gösterir. Burada Demirel ve Ecevit'in işbirliği yapma konusundaki isteksizlikleri, önemli bir faktördür. Öte yandan, altmışların sonlarından beri aktif durumda olan solcu ve sağcı teröristler, siyasetteki kilitlenmişliği, sokakları kontrol altına alacak olan silahlı mücadeleyi başlatma fırsatı olarak değerlendirirler.

Ocak 1980'de bir dizi yeni ekonomik istikrar programı kabul edilir. Bu program, kemer sıkma tedbirlerinin yanısıra, ithal ikameci endüstrileşmeden ayrılıyor ve ihracatı hedefleyen bir büyümeyi hedefliyordu. Ancak mevcut şartlar bu programın hayata geçirilmesini olanaksız kıldı.

Yaklaşık bir yıl süren hazırlıkların ardından Türk ordusu, 12 Eylül 1980'de bir darbe ile iktidarı ele aldı. General Kenan Evren başkanlığındaki askeri cunta, kanun ve düzeni acımasızca tesis etti ve siyasi özgürlükleri kısıtladı. İktidarı esas olarak yürütmeye veren ve medeni özgürlükleri sınırlayan yeni bir anayasa 1983'te uygulamaya konuldu. Düzenin tesisinin ardından cunta, istikrar paketinin, bizzat hazırlayıcısı olan Turgut Özal tarafından hayata geçirilmesine olanak verdi. Türk ekonomisinin "liberal" hale gelmesi, seksenli yıllarda ihracata yönelik güçlü bir büyüme ve beraberinde yabancı yatırım dalgasını getirdi. Turizm ve ihracat gelirleri, döviz kaynağı olarak amele

dövizlerinin yerini aldı. Özal, bu gelişmelerin politik mükâfatını da aldı. Kurmuş olduğu Anavatan Partisi şimdiye kadar ülkenin görmüş olduğu en güçlü iktidar oldu. Özal, 1983-1991 yıllarında başbakanlık, 1991-1993 yılları arasında da cumhurbaşkanlığı yaptı. 1987 yılında, askeri cunta tarafından siyasi faaliyette bulunmaları yasaklanan 1980 öncesinin liderlerinin tekrar siyasete girmelerine izin verildi. Böylelikle, 1980 öncesi ve sonrasının siyasetçiler grubunun birbirleriyle mücadelesi başladı. Bu mücadele gerek sağda (Anavatan Partisi ile Doğru Yol Partisi arasında) gerekse solda (İsmet İnönü'nün oğlu Erdal İnönü önderliğindeki Sosyal Demokrat Halkçı Parti ile Ecevit'in Demokratik Sol Parti'si arasında) yaşandı. Bu parçalanma, özellikle seksenli yılların sonlarından itibaren yaşanan ekonomik ve siyasi problemlerin artması şartlarında siyasi istikrarsızlığa neden oldu.

Sanayi sektörü ile ticari sektör esas olarak güçlü idi. Buna rağmen, ekonomik büyüme düzensizleşti; devlet bütçesindeki temel dengesizlikler nedeniyle enflasyon 1980 öncesi düzeylere vardı. Bu sorunların temelinde, yetersiz vergi gelirleri, şişkin ve hantal bir bürokrasi ve verimsiz devlet işletmelerinin özelleştirilmesindeki yavaşlık vardı.

Temel siyasi problem, Kürtlerin politik ve kültürel hakları konusunda yaşanmaktaydı. Marksist bir Kürt bağımsızlık hareketi, Kürdistan İşçi Partisi (*Parti-ye Karkeran-e Kordestan* / PKK) 1984 yılında Kürt bağımsızlığı için gerilla savaşını başlattı. (Bağımsızlık hedefi, daha sonra otonomi ile değiştirildi.) Bu savaş 1984 ile 1996 yılları arasında 20.000 kişinin hayatına mal oldu. 250.000 kişilik bir ordu PKK ile savaştı. Bu, devlet bütçesi için daha büyük zorluklar anlamına gelmekteydi. Devletin yaptığı baskı, insan hakları konusunda büyük gerilemelere yol açtı ve bu durum Türkiye'nin Batı ile ilişkilerini yıprattı.

Önde gelen partilerin ekonomik sorunları ve Kürt sorununu çözmedeki yetersizlikleri, aralarındaki düşmanlıklar, sonunda İslâmcılara iktidarın yolunu açtı. İslâmcı Refah Partisi, doksanların ortalarında en büyük parti haline geldi ve bu partinin lideri Necmettin Erbakan 1996 yılında başbakanlık görevini üstlendi. Bu partinin kökeninde, İslamcı hareket vardı. İslâmcı hareket, altmışlı yıllarda endüstriyel sek-

tor ile yükselen amele hareketi arasında sıkışan küçük esnaf ve zanaatkârın bir protesto hareketi olarak doğmuştu. Erbakan önce Millî Nizam Partisi'ni, sonra da 1970 yılında Millî Selamet Partisi'ni kurdu. Bu parti, 1983 sonrasında Refah Partisi olarak yeniden doğdu. Doksanlı yıllarda ise, taşra kentlerindeki tutucu orta sınıfın partisi olmaktan çıkıp, büyük şehirlere göç eden yoksulların sesi haline geldi.

Cumhuriyetin ilk yıllarında ülkenin dış politikası, millî bağımsızlık savaşının büyük zorluklarla elde edilmiş kazanımlarının korunmasını hedeflemekteydi. 1920'li ve 1930'lu yıllarda, Kemalistleri bağımsızlık savaşı sırasında desteklemiş bulunan Sovyetler Birliği'yle iyi ilişkiler, dış politikanın köşe taşını oluşturmaktaydı. Fransa ve İngiltere ile ilişkilerde Birinci Dünya Savaşı ve sonrasında yaşanan sorunların izleri zaman içinde ortadan kalktı. Bu durum, Türkiye'nin Boğazlar üzerindeki tam egemenliğini tanıyan Montreux Antlaşması'nın 1936 yılında imzalanmasını olanaklı kıldı. Önderleri, Birinci Dünya Savaşı'nın getirdiği felaketleri iyi hatırlayan Türkiye, 1939 yılında İngiltere ve Fransa ile imzaladığı savunma ittifakına rağmen, İkinci Dünya Savaşı boyunca tarafsız kaldı ve Almanya'ya savaş ilân etmek için Şubat 1945'i bekledi. Savaş sonrasında Türkiye, Sovyetlerin Türk toprakları üzerinde iddialarda bulunmaları karşısında korunma arayışı içine girdi. Amerikalılar, 1947 yılında ortaya atılan "Truman Doktrini" çerçevesi içinde bu korumaya talip oldular. Bu andan itibaren Türk dış politikasının temel çizgisi, Batı ile politik, ekonomik ve askeri bütünleşme olmuştur. Bu yöneliş, 1952 yılında NATO'ya, 1963 yılında da Avrupa Ekonomik Topluluğu'na katılmakla somutlanır. Her iki adım da, ülke elitinin Batı ile bütünleşmek yolundaki yüz yıllık çabalarının onaylanması anlamına gelmektedir. Bunu izleyen yıllarda ABD ile güvenlik ortaklığı daha da gelişmiş, Avrupa Topluluğu ise Türkiye'nin en önemli ticaret ortağı haline gelmiştir. Daha sonra Avrupa Birliği olarak adlandırılacak olan Avrupa Topluluğu'na tam üyelik sorunu, birlik anlaşmasının ilân edilmiş hedefi olmasına rağmen, daima belirsiz kalmıştır. Türkiye 1987 yılında üyelik için resmen başvurduğunda, bu başvuru geri çevrilmiş, üyelik yerine kendisine gümrük bir-

liği önerilmiştir. Türk pazarını Avrupa Birliği pazarıyla bütünleştiren, ancak Türkiye'ye AB karar organlarında söz hakkı vermeyen bu anlaşma ise, Ocak 1996'da yürürlüğe girmiştir.

Türkiye, otuzlu yıllarda bölgesel oluşumların içinde yer alır. Bulgar saldırısı korkusu, Yunanistan, Yugoslavya ve Romanya ile 1934'te imzalanan Balkan Paktı'nın yolunu açmıştır. 1937 tarihli Sadabad Paktı ise Türkiye'yi Irak, İran ve Afganistan ile yakınlaştırmıştır. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Türkiye, içinde bulunduğu bölgede politik yönden tecrit edilmiş bir durumdadır. Türkiye'nin Arap ülkeleriyle ilişkileri, Birinci Dünya Savaşı'nın travmatik mirası, Türkiye'nin İsrail'e sunduğu destek (Türkiye, Yahudi devletini tanıyan ilk Müslüman ülkedir) ve nihayet bu ülkenin Batı bloku içindeki yeri nedeniyle son derece problemlidir. Türkiye, İran, Pakistan, İngiltere ve Nuri el-Said'in Irak'ı, 1955 yılında bir savunma ittifakı olan Bağdat Paktı'nı kurmuşlar, ancak 1956 tarihli Süveyş krizinin ardından yükselen "Arap Sosyalizmi" dalgası, Türkiye'yi daha da tecrit etmiştir. Arap dünyası ile ilişkiler, ekonomik bağların geliştiği ilk seksenli yıllarda bile daima soğuk kalmıştır. İran'da İslâm Cumhuriyeti'nin kuruluşu, Türkiye için bir yanıyla korkutucu bir olgudur. Ancak bu olay, Türkiye'nin, ABD'nin bölgedeki en önemli müttefiki olarak İran'ın yerini almasının da yolunu açar.

Türkiye'nin Balkanlar ve Karadeniz bölgesindeki ilişkileri, ülkenin NATO'nun ileri bir karakolu olarak içinde yer aldığı Soğuk Savaş tarafından belirlenmiştir. NATO müttefiki Yunanistan'la ilişkilerse, 1955 yılından sonra Kıbrıs sorunu yüzünden bozulur. 1964 yılında Türkiye, adadaki Türklerin haklarını korumak amacıyla adayı işgalin eşiğine kadar gelir, 1974'te adanın yüzde 40'ını işgal eder.

Bu manzara, doksanlı yıllarda Sovyetler Birliği ve Varşova Paktı'nın dağılmasıyla tamamen değişir. Bu durum, bir yanıyla Türkiye'nin anti-komünist bir kale olma pozisyonunu yitirmesine yol açar. Ancak diğer taraftan bu ülkeye daha geniş bir manevra alanı sağlar. Orta Asya'da beş Türk cumhuriyetin doğuşu, yeni olanaklar yaratmıştır. Ancak, Türkiye'nin Moskova'nın boşluğunu doldurabileceği konu-

sundaki umutların büyük ölçüde abartıldığı daha sonra görülecektir. Türkiye, 1991 yılında Karadeniz Ekonomik İşbirliği Konseyi'nin kurulması için inisiyatifi ele almış ve Bulgaristan, Makedonya, Ukrayna ve Rusya ile iyi ilişkiler tesis etmiştir.

Kaynakça

Türkiye Cumhuriyeti'nin tarihi hakkında yeterli bilgileri sağlama iddiasında bulunan en azından yetmiş dolayında eser vardır. Ancak bunların hepsinin bu çapta bir makale çerçevesinde verilmesi olanaksız bulunmakta. Ne var ki, daha ileri düzeyde bir okuma ve araştırma yapmak için başlama noktası işlevi görebilecek olan şu çalışmalar hatırlatılabilir:

Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, Londra, 1961, 1968 [*Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Metin Kıratlı, Ankara: TTK, 1970].

Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw, *A History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, 2. cilt: Reform, Revolution and Republic. The Rise of Modern Turkey, 1808-1975*, Cambridge, 1977 [*Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, çev. Mehmet Harmancı, İstanbul: E, 1982-1983 (İkinci baskı 1994)].

Geoffrey Lewis, *Modern Turkey*, Londra, 1955 ve bunu izleyen diğer baskılar.

Roderic Davison, *Turkey. A Short History*, Prentice Halla, 1968, Huntington, 1988.

Feroz Ahmad, *The Making of Modern Turkey*, Londra, 1993 [*Modern Türkiye'nin Oluşumu*, çev. Yavuz Alogan, İstanbul: Doruk, 2002].

Erik Jan Zürcher, *Turkey. A Modern History*, Londra, 1993, 1997 [*Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, çev. Yasemin S. Gönen, İstanbul: İletişim, 1999].

Bu Kitapta Yer Alan Makalelerin Orijinalleri

1 "De politicus als geschiedschrijver, de historicus in de politiek", ed. Ed de Moor, *Elf wijzen van interpreteren. Essays over het lezen van teksten uit het islamitisch cultuurgebied*, Nijmegen: Mandara (1992), s.127-137.

2 "Kazım Karabekir ve İstiklal Harbimiz Kitabı", *Tarih ve Toplum* 38 (1986): 339-343.

3 "Welingelichte kringen? De berichtgeving van de Nederlandse ambassade in İstanbul in de eerste wereldoorlog", *Sharqiyyat* 1/1, (1988), s.61-79.

4 "The Ottoman Empire and the Turkish Republic: An Attempt at a New Periodization", *Welt des Islams* 32/2 (1992), s.237-253.

5 "The Ottoman Empire 1850-1922-Unavoidable Failure", basılacak.

6 "Opkomst en ondergang van het 'moderne' Turkije", Leiden, CNWS, 23 (1998).

7 "The Ides of April. A Fundamentalist Uprising in Istanbul 1909?", C. Van Dijk ve A.H. de Groot, derl. *State and Islam*, Leiden: CNWS, 1996, s.64-76.

8 "Kosovo Revisited: Sultan Reshad's Macedonian Journey of June 1911", *Middle Eastern Studies* 35/4 (1999): 26-39.

9 "The Young Turks – Children of the Borderlands?", *International Journal of Turkish Studies* 9/1-2 (2003): 275-286.

10 "The Ottoman Conscription System in Theory and Practice, 1844-1918", *International Review of Social History* 43/3 (1998): 437-449.

11 "Between Death and Desertion. The Experience of the Ottoman Soldier in World War I" *Turcica* 28 (1996): 235-258.

12 "Ottoman Labour Battalions in World War I", Hans-Lukas Kieser ve Dominik J. Schaller, derl., *Der Völkermord an den Armeniern und die Shoah. The Armenian Genocide and the Shoah*, Zürich: Chronos, 2002, s.187-196.

13 "The Ottoman Empire and the Armistice of Mondros", Hugh Cecil ve Peter H. Liddle, derl., *At the Eleventh Hour: Reflections Hopes and Anxieties at the Closing of the Great War, 1918*, Londra: Leo Cooper, 1998, s.266-275.

14 "The Vocabulary of Muslim Nationalism" *International Journal of the Sociology of Language*, 137 (1999): 81-92.

15 "The Last Phase in the History of the Committee of Union and Progress (1923-1924)", *Actes de la premiere rencontre internationale sur l'Empire Ottoman et la Turquie moderne*, Istanbul: Isis, 1991, s. 369-377.

16 "Images of Atatürk", basılacak.

17 "Atatürk ve Muhalefet. 1924'teki Çok Partili Demokrasi", *Tarih ve Toplum* 8/1 (1998): 16-19.

18 "The Borders of the Republic Reconsidered", *Bilanço 1923/1998. International Conference on the History of the Turkish Republic: a Reassessment. c.I: Politics-Culture-International Relations*, Ankara: TÜBA, 1999, s. 53-59.

19 "Two Young Ottomanists Discover Kemalist Turkey. The Travel Diaries of Robert Anhegger and Andreas Tietze", *Journal of Turkish Studies*, 26(1) (2002): 59-369.

20 "Republic of Turkey", *Encyclopedia of Islam*, yeni baskı, Leiden: Brill, c.10, s.693-697.